

SOLMAZ ZÜLFÜQARLI (HÜSEYNOVA)

AZƏRBAYCAN DİLİ

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 02.06.2004-cü il tarixli 499 sayılı əmri ilə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2009

KBT 81**UOT****S 70**

Elmi məsləhətçi: Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin professoru, əməkdar elm
xadimi **Arif Şəkərəliyev**

Elmi redaktorlar: Bakı Dövlət Universitetinin
professoru **Əbülfəz Rəcəbli**
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin dosenti
Kübra Quliyeva

Rəyçilər: AMEA Dilçilik İnstitutunun
professoru **İsmayıl Məmmədov**
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin «Azərbaycan dili»
kafedrasının baş müəllimi **Nailə Yusif qızı**

S 70 Solmaz Rza qızı Zülfüqarlı (Hüseynova)

**Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik. – Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2009.
- 610 səh.**

(Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş nəşri).

Dərslik "Azərbaycan dili" fənni üzrə tədris proqramı əsasında işlənmişdir. Dərslikdə Azərbaycan və rus dillərində fonetika, leksikologiya və qrammatikaya aid nəzəri izahatlar, tələbələrin Azərbaycan dilində yazı vərdişlərini və sifahi nitqlərini inkişaf eldirmək üçün müxtəlif tipli tapşırıqlar, Azərbaycan yazıçı və şairlərinin həyat və yaradıcılıqları, habelə tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar, bədii nəşr parçaları və şeirlər, tərcümə üçün mətnlər, iqtisad təmayülünə müvafiq lüğət minimumu, mətnlər verilmişdir. Dərsləyə əvvəlki (2006) nəşrdə olmayan ədəbi-bədii mövzular və yeni ixtisas mətnləri əlavə olunmuşdur.

İqtisad Universitetinin rus bölmələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərs-likdən digər ali məktəblərin rus bölmələrinin tələbələri, eləcə də Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlər də istifadə edə bilərlər.

4702000000 – 09
658(07) – 53 – 2004 *qrifli nəşr*

© «*Solmaz Hüseynova*» - 2009

© «*İqtisad Universiteti*» - 2009

Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir.

Heydər Əliyev

Ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir.

Hegel

Milləti dil formalaşdırır.

Ferdinand de Sössür

Biz dünyanı dilimiz vasitəsilə öyrəndik, dilimiz vasitəsilə tərbiyə tapdıq.

Abbas Səhhət

Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan, ölüb getməz, amma dilini alsan, yox olar və ondan bir nişan tapılmaz.

K.D.Uşinski

Millətin dilini bilmədən onun dərdinə çarə etmək olmaz.

Nəriman Nərimanov

Hər bir xalqın tərəqqi yolu onun müəllimindən asılıdır.

Nəriman Nərimanov

Dil xalqın varlığıdır, mədəniyyətidir.

Heydər Əliyev

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini - Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir.

Heydər Əliyev

ÖN SÖZ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rus bölmələ-rində Azərbaycan dili 70 ildən çoxdur ki, (1933-cü ildən) tədris edilir. Lakin hələ də bu fəndən iqtisadçı tələbələr üçün mükəmməl dərslük hazırlanmamışdır. Düzdür, Azərbaycanın bir sıra ali məktəblərinin (məsələn, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Pedaqoji Universiteti və Azərbaycan Dillər Universitetlərinin) rus bölmələri üçün «Azərbaycan dili» dərsliyi nəşr edilmişdir, lakin bu dərslüklər İqtisad Universitetinin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmir. Təqdim edilən «Azərbaycan dili» dərsliyi tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək zərurəti ilə bağlı hazırlanmışdır.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Bu qanuna əsasən respublikada təhsil, təlim və tərbiyə işləri Azərbaycan dilində aparılmalı, bütün kütləvi informasiya vasitələri bu dildə olmalı, dövlət təsisatları bu dildən istifadə etməlidir.

Dərslük Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rus bölmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur və tədris proqramı əsasında hazırlanmışdır. Azərbaycanın müstəqillik qazandığı bir şəraitdə rus bölmələrində təhsil alan tələbələrin Azərbaycan dilini mükəmməl bilmələri, bu dildən ədəbi dil kimi istifadə etməyi bacarmaları günün vacib məsələlərindəndir. Buna görə də, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rus bölmələrini bitirən iqtisadçı mütəxəssislərin respublikamızda öz bilik və bacarıqlarını tətbiq etmələri üçün Azərbaycan dilini yaxşı bilmələri vacibdir. Dərsliyin əsas məqsədi tələbələrə Azərbaycan dilini mükəmməl mənimsətmək, onlara şifahi və yazılı ədəbi dil vərdişlərini aşılamaq, iqtisadiyyat terminlərinə yiyələndirməkdir. Gələcək mütəxəssislər Azərbaycan (ədəbi) dilini yüksək səviyyədə mənimsəsə, dövlətimizin sosial və iqtisadi həyatında daha fəal iştirak edə bilərlər.

I və II kursun proqramını əhatə edən bu dərslükdə ilk dəfədir ki, oxu materiallarının müəyyən hissəsi iqtisadiyyatla bağlı olub, ixtisasla əlaqədar faktları özündə əks etdirmişdir. Eyni zamanda, dərslükdə Azərbaycan xalqının görkəmli ədəbi və tarixi şəxsiyyətləri haqqında materiallar da xronoloji ardıcılıqla müfəssəl mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Mətnlər - konkret süjetə malik, bitkin təlim materiallarıdır. Onların seçilməsində, tərtibində tələbələrin nitq fəaliyyətinin bütün növləri (danışma, dinləyib-anlama, oxu və yazı) üzrə inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmışdır.

Təcrübə göstərir ki, dərslüklərdəki mətnlər müəyyən situa-siyanı əks etdirdikdə onların leksik tərkibindəki müəyyən tema-tik söz qrupları daha tez dərk olunur və mənimsənilir.

Tələbələrin Azərbaycan dili üzrə nitqini inkişaf etdir-məyin əsas vasitələrindən biri də onlarda ixtisaslar üzrə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Bu işdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin təmayülünə uyğun ixtisas mətnlərinin dərsliyə daxil edilməsinin böyük əhəmiyyəti olacaqdır. Azərbaycan dili inkişaf etmiş zəngin dillərdən biridir və o bu gün də zənginləşməkdə davam edir. Hazırda bu dildə yüzlərlə qəzet və jurnal çap olunur, çoxlu elmi və siyasi əsərlər, tərcümə ədəbiyyatı nəşr edilir, radio və televiziya verilişləri yayımlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili respublikamızda yaşayan rusların, gürcülərin və bir çox azsaylı xalqların, o cümlədən talış, tat, ləzgi, kürd, udin və saxurların da ümumi ünsiyyət vasitəsidir.

Respublikamızın ali məktəblərinin rus bölmələri tələbələr üçün tərtib olunan mövcud təkmilləşdirilmiş «Azərbaycan dili» dərsliyindən nəinki ali məktəb tələbələri, eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan digər xalqların da xeyli hissəsi bəhrələnmə biləcək.

Dərsliyin tərtib olunmasında Y.Seyidovun «Azərbaycan dili», N.Abdullayev, B.Abdullayev və M.Əsgərovun «Азербайджанский язык», N.Məmmədovun «Azərbaycan dili» kitablarından, habelə bir sıra elmi tədqiqat əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Müəllif

DİL XALQIN VARLIĞIDIR

Dil xalqın mövcudluğunun əsas əlaməti, xalqın varlığı deməkdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli alman filosofu Vilhelm fon Humboldt hələ 170 il bundan əvvəl yazırdı ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın ətrafına dairə çəkir, bu dairədən yalnız başqa dairəyə daxil olmaqla çıxmaq olar. Məlum həqi-qətdir ki, xalqın bütün mənəviyyəti dildə öz əksini tapır. Yenə də V.Fon Humboldtun dili ilə desək, «dil xalqın ruhunun sanki xarici təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir - daha çox eynilik təşkil edən bir şey təsəvvür etmək çətindir». Hər bir xalq dili ilə yaşayır. Xalqı öldürmək üçün onun dilini əlindən almaq lazımdır. Dil yaşayarsa, xalq da yaşayır, dil ölərsə, xalq da ölür.

Başqa dildə danışan xalqı əvvəlki xalq adlandırmaq ol-maz, bu artıq yeni dili olan yeni xalqdır. Xalq dilini dəyişirsə, özünü, adını, ruhunu, mənəviyyətini, əxlaqını, dünyagörüşünü, hətta adət-ənənəsini də dəyişir. Bir sözlə, əvvəlki xalq olmur. Buna görə də özünü istəyən, yaşamaq istəyən xalq dilini qo-rumalı, yaşatmalı, inkişaf etdirməlidir. Dilini qorumağı bacar-mayan xalq özünü qorumağı bacarmır, özünü ölümə məhkum edir. Deyirlər ki, dil cəmiyyətdə əmələ gəlir, cəmiyyətdən kə-narda mövcud ola bilməz. Əlavə etmək lazımdır ki, cəmiyyəti də dil əmələ gətirir, dil olmazsa, cəmiyyət də ola bilməz. Hələ bir az irəli getsək, deyə bilərik ki, insanı insan edən, onu ətraf mühit fəvqünə qaldıran, onu bioloji varlıqdan ictimai varlığa çevirən dilidir. Dilsiz insan, milli dilsiz isə millət yoxdur. Buna görə də hər bir xalq, millət, cəmiyyət, əgər yaşamaq istəyirsə, öz dilinin qayğısına qalmalı, onu inkişaf etdirməlidir. Cəmiyyət dil sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirməli və onu ardıcıl surətdə həyata keçirməlidir.

Bu deyilənləri bütünlüklə Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Fərəhlidir ki, son zamanlar Azərbaycanda dil sahəsində dövlət siyasəti müəyyənləşdirilmiş və həyata keçirilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı Azərbaycan dilinin milli ədəbi dil kimi inkişafına təkan verəcək, onun təhsil və mədəniyyətdə, ictimai həyatımızın bütün sahələrində işlənməsi ilə yanaşı, dövlət idarələrində də istifadə edilməsinə yol açacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində deyilir: «**I.** Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. **II.** Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir».

Azərbaycan çoxmillətli dövlət olduğu üçün dövlət Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün xalqların dillərinin qorunması və inkişafı üçün təminat verir. Lakin hər hansı bir çoxmillətli dövlətdə müxtəlif xalqların bir-biri ilə ünsiyyət saxlaması üçün millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dili də olmalıdır. Əks halda, ünsiyyət sahəsində də hərə-mərclik yaranar, xalqlar bir-birini başa düşməz, cəmiyyətin ictimai həyatı pozular, cəmiyyətin özünün yaşaması təhlükə altına düşər.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasında yaşayan əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıların milli dili olmaqdan əlavə, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların millətlərarası ünsiyyət dilidir. Buna görə də azərbaycanlılarla yanaşı, burada yaşayan bütün xalqlar Azərbaycan dilini ədəbi dil səviyyəsində, öz ana dilləri kimi bilməlidir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rus bölmələ-rinin tələbələri üçün hazırlanmış bu dərsləyin məqsədi rus bəl-mələrində təhsil alan tələbələrə Azərbaycan dilini mükəmməl mənimsətmək, onları cəmiyyətimizdə layiqli yer tutmağa ha-zırlamaq, cəmiyyətimizin bərabər hüquqlu üzvləri olmalarını təmin etməkdir.

Bəzən iddia edirlər ki, Azərbaycan ali məktəblərinin rus bölmələrində təhsil alan tələbələrin böyük əksəriyyəti azərbaycanlı olduğu üçün onlara Azərbaycan dilini tədris etməyə eh-tiyac yoxdur. Bu yanlış fikirdir. Çünki milliyyətə azərbaycanlı olan, lakin təhsilini rus dilində almış tələbələr Azərbaycan da-nışq dilini, hətta yaxşı bilsələr də, ədəbi dildən, xüsusən, yazı qaydalarından istifadə edə bilmirlər. Buna görə də respublika-mızın ali məktəblərinin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi nəinki lazımdır, hətta onun tədrisinə ayrılan vaxt qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün daha da artırılmalıdır. Ali məktəblərimizin (məsələn, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Azərbaycan Dillər Universiteti) rus bölmələri üçün Azərbaycan dili dərsləkləri

mövcuddür. Təqdim edilən bu dərsliyin digər Azərbaycan dili dərsliklərindən başlıca fərqi bundadır ki, dərslik Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

*Əbülfəz Rəcəbli,
filologiya elmləri doktoru,
BDU-nun professoru*

DİLÇİLİK ELMİ

Qədim tarixə malik olan dilçilik elmi ilk dəfə Yunanıstanda yaranmışdır. Dilçilik elmi ictimai hadisə olan dili öyrənir. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Şərqdə ilk dilçi alim Mahmud Kaşqari olmuşdur. O, XI əsrdə yaşamışdır. Onun «Divani-lügəti türk» əsəri 1072-ci ildə yazılmışdır.

Dilçilik elminin aşağıdakı bölmələri var:

1. **Fonetika** – danışq səslərini öyrənir;
2. **Leksika** – dilin lügət tərkibini, yəni sözü öyrənir;
3. **Etimologiya** – sözün mənşəyini öyrənir;
4. **Dialektologiya** – müxtəlif ərazilərdə işlənən məhəlli sözlərini öyrənir;
5. **Orfoqrafiya** – sözlərin düzgün yazılışını öyrənir;
6. **Orfoepiya** – sözlərin düzgün tələffüzünü öyrənir;
7. **Frazeologiya** – məzaci mənada işlənən söz birləşmələrini öyrənir;
8. **Söz yaradıcılığı** – sözlərin əmələgəlmə yolları və üslublarından danışır;
9. **Qrafika** – dilimizin ən böyük bölməsidir, 2 yerə bölünür:
 - a) **Morfologiya** – sözlərin qrammatik quruluşundan, nitq hissələrindən;
 - b) **Sintaksis** – söz birləşməsi və cümlədən bəhs edir.
10. **Üslubiyyat** – üslubları öyrənir;
11. **Onomologiya** – hər yerdə böyük hərflə yazılan xüsusi adları öyrənir.

Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasını XIX əsrdə yaşamış M.Kazımbəy yazmışdı.

Sözlər və cümlə təhlil olunarkən aşağıdakı şərti işarələrlə göstərilir:

┌───┐ - sözün kökü

^ - leksik şəkilçi

┌───┐ - qrammatik şəkilçi

─── - mübtəda

═══ - xəbər

----- - tamamlıq

───

~~~~~ - təyin

~~~~~ - zərflik

FONETİKA (ФОНЕТИКА)

«Fonetika» yunan sözüdür. «Fon» səs, «etika» ali təlim deməkdir.

Dilçiliyin danışiq səslərindən bəhs edən şöbəsinə fonetika deyilir. Danışarkən tələffüz etdiyimiz səslər danışiq səsləri adlanır. Səs və hərf dilin kiçik vahidləridir. Onlar birləşib söz və cümlə yaradırlar. Səs deyilir, mühitə yayılır, beyinə həkk olunur və qulaq vasitəsilə eşidilir. Danışiq səsləri danışiq üzvləri vasitəsilə əmələ gəlir. Danışiq üzvləri aşağıdakılardır:

- ağız boşluğu;
- nəfəs borusu;
- səs telləri;
- ağız boşluğu;
- dil;
- dodaqlar;
- dişlər;
- burun boşluğu.

HƏRFLƏR VƏ DANIŞIQ SƏSLƏRİ (БУКВЫ И ЗВУКИ РЕЧИ)

Fonetikada danışiq səsləri, ahəng qanunu, heca və vurğu öyrənilir.

Фонетика изучает звуки речи, слог, ударение и закон гармонии, (сингармонизм).

Danışarkən tələffüz etdiyimiz səslər danışiq səsləri adlanır. Danışiq səslərini tələffüz edir və eşidirik. Səslərin yazıda işarələrinə hərflər deyilir. Hərfləri yazırıq və görürük. Azərbaycan dilində 32 hərf vardır: **a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.**

Произносимые во время речи звуки называются звуками речи. Звуки мы произносим и слышим. Условные знаки для изображения звуков речи называются буквами. Буквы пишем и видим. В азербайджанском языке 32 буквы: **a, b, c, ç, d, e, ə, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z.**

Sözlər danışiq səslərindən ibarətdir. Azərbaycan dilində **44** danışiq səsi vardır¹, bunlardan /ğ/, /o/, /g/, /ö/, /ü/, /h/, /c/ dilimiz üçün səciyyəvi səslər hesab olunur.

Слова состоят из звуков речи, которых в азербайджанском языке **44**. Из них /ğ/, /o/, /g/, /ö/, /ü/, /h/, /c/ - специфические звуки азербайджанского языка.

Rus dilindən alınma sözlərlə dilimizə keçən dilarxası /k/ səsinin xüsusi hərfi işarəsi yoxdur, bu səs əlifbamızda **k** hərfi ilə yazılır.

Hazırda əlifbamız latın qrafikası əsasında tərtib edilən **32** hərfdən ibarətdir.

Для заднеязычного /к/, представленного в русских заимствованиях в азербайджанском алфавите нет особой буквы. Для передачи этого звука на письме используют букву /к/ азербайджанского алфавита.

В настоящее время азербайджанский алфавит построен на основе латинской графики и состоит из 32 букв.

■ **Təpşiriq 1.** "Əlifba haqqında" mətni oxuyun və məzmununu öyrənin.

Azərbaycanlıların ulu babaları qədim rum yazısından istifadə etmişlər. Bu, qədim türk əlifbası adlanır.

V əsrin əvvəllərində isə Azərbaycanda alban əlifbası yaranır. 52 hərfdən ibarət olan bu əlifba ilə yazılmış daş kitabələr bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

¹ Бах: Ахундов А. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, s.51.

VII əsrdə ərəblər ölkəmizi istila etdikdən sonra islam dini ilə bərabər, öz əlifbalarını da Azərbaycan xalqına qəbul etdirdilər. Əsrlər boyu ərəb əlifbasından azərbaycanlılar, özbəklər, türkmənlər, tatarlar, türklər, farslar, uyğurlar, noqaylar və s. xalqlar istifadə etmişlər.

Beləliklə, VII əsrdən XX əsrin əvvəllərinədək Azərbaycan xalqı ərəb əlifbasında yazıb-yaratmışdır.

SSRİ yarandıqdan sonra 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçmək haqqında qərar qəbul edildi. Təxminən 12-13 il Azərbaycan xalqı latın qrafikasından istifadə etdi.

Keçmiş Sovet dövlətinin ictimai-siyasi ədalətsizliyinə məruz qalan Azərbaycan Moskvanın təkidilə 1939-cu ildə rus qrafikası (kiril) əsasında əlifba yaratmaq məcburiyyətində qaldı. Bu əlifbada yazmağın çətinliklərini nəzərə alan dilçi alimlərimiz rus qrafikasında olmayan, Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən səsləri göstərmək üçün latın mənşəli **ə, ö, h** işarələrini və rus qrafikasında olan hərflərdə müəyyən dəyişikliklər etməklə **ç, g, ü, ğ** səslərini əlifbaya daxil etdilər. 32 hərfdən ibarət olan bu əlifbadan SSRİ-nin dağılmasına (1991-ci il) qədər istifadə olundu.

Latın qrafikasında yazmağın asanlıqını və dünyəviliyini nəzərə alan müstəqil Azərbaycan Respublikası 2001-ci il avqustun 1-dən latın qrafikası əsasında tərtib edilmiş əlifbaya keçdi. Hal-hazırda dünya xalqlarının əksəriyyəti kimi Azərbaycan xalqı da latın əlifbası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbasından istifadə edir.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

LATIN QRAFİKALI AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

Adı	Çap şəkli	Əlyazma şəkli	Adı	Çap şəkli	Əlyazma şəkli
A	Aa	<i>Aa</i>	Qe	Qq	<i>Qq</i>
Be	Bb	<i>Bb</i>	El	Ll	<i>Ll</i>
Ce	Cc	<i>Cc</i>	Em	Mm	<i>Mm</i>
Çe	Çç	<i>Çç</i>	En	Nn	<i>Nn</i>
De	Dd	<i>Dd</i>	O	Oo	<i>Oo</i>
E	Ee	<i>Ee</i>	Ö	Öö	<i>Öö</i>
Ə	Əə	<i>Əə</i>	Pe	Pp	<i>Pp</i>
Fe	Ff	<i>Ff</i>	Er	Rr	<i>Rr</i>
Ge	Gg	<i>Gg</i>	Se	Ss	<i>Ss</i>
Ğe	Ğğ	<i>Ğğ</i>	Şe	Şş	<i>Şş</i>
He	Hh	<i>Hh</i>	Te	Tt	<i>Tt</i>
Xe	Xx	<i>Xx</i>	U	Uu	<i>Uu</i>
I	Iı	<i>Iı</i>	Ü	Üü	<i>Üü</i>
İ	İi	<i>İi</i>	Ve	Vv	<i>Vv</i>
Je	Jj	<i>Jj</i>	Ye	Yy	<i>Yy</i>
Ke ka	Kk	<i>Kk</i>	Ze	Zz	<i>Zz</i>

■ **Tapşırıq 2.** Aşağıdakı sözlərin mənasını və düzgün tələffüzünü öyrənin:

ağ, dağ, gənc, uca, mən, sən, bacı, gəl, get, soğan, gözəl, yağış, küçə, göz, üzük, üzüm, doğma, cahan, cümlə, kaman, zəfər, xoşbəxt, buğda, sünbül, zirvə, gecə, seyrək.

Qeyd: Rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş kolxoz, kosmos, traktor, kombayn və s. sözlərdə /k/ səsi rus dilində olduğu kimi tələffüz edilir. Lakin həmin səs Azərbaycan dilinin səsləri sırasında ayrıca olaraq qeyd edilmir, əlifbada onun xüsusi işarəsi yoxdur. Çünki həmin səs Azərbaycan dilində fonem xüsusiyyəti daşmır və ümumxalq danışığı dilinin səs tərkibinə daxil olmamışdır.

Примечание: Звук /к/ в заимствованных из русского языка словах колхоз, космос, трактор, комбайн и т.п. произносится как русский /к/. Но он как отдельный звук не входит в звуковую систему азербайджанского языка, и не имеет специального графического обозначения. Так как звук /к/ не сформировался как самостоятельная фонема, он не вошел в звуковой состав общенародного разговорного языка.

■ **Tapşırıq 3.** Mətni rus dilinə tərcümə edin və məzmununu danışın.

YAZININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ HAQQINDA

Bəşəriyyət öz inkişafı tarixində yüzlərcə kəşflər etmişdir. Bunlardan ən böyüyü yazıdır. Yazının ilkin növü əşyaların köməyi ilə olmuşdur. İnsanlar uzaq yerlərə öz fikirlərini əşyaların köməyi ilə çatdırmışlar. Buna görə də yazının ilkin növü **əşyavi yazı** adlanmışdır.

Azərbaycan nağıllarında əşyavi yazı ilə bağlı maraqlı epi-zodlar vardır. «**Daşdəmirin nağılı**»nda **Mirzə Möhsün Nardana «məktub» - daş, dəmir, əl dəyirmanı, armud və gavalı göndərir. Nardan daşla, dəmirin Daşdəmir, əl dəyirmanının isə ovdan olduğunu bilir. Daşdəmir isə armudun abbasbəyi armudu adlandığına görə şahın qoşun başçısı Abbas bəyə, gavalının isə vəzir Alı adlandığına görə vəzirə işarə edildiyini oxuyur.**

Müasir həyatımızda da əşyavi yazının izlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, yas saxlayan şəxsin qara paltar geyməsi onun yaxın bir adamının vəfat etdiyini bildirir¹.

Yazının ikinci növü şəkli (piktoqrafik) yazıdır. Bu yazıda nəzərdə tutulan əşyanın şəkli çəkilir. Piktoqrafik yazıya aid nümunələrə bu gün də təsadüf edilir.

Yazının üçüncü növü səs yazısıdır (ideoqrafik). Bu yazıda da fikir şəklin köməyi ilə çatdırılır. Lakin piktoqrafik yazıda şəkil birbaşa əşyanın özünü bildirdiyi halda, ideoqrafik yazıda şəkil rəmzi mənada (ideya şəklində) işlənir. Əgər pikto- qrafik yazıda günəş şəkli günəşi bildirirsə, ideoqrafik yazıda bu şəkil işıq anlayışın ifadə edir.

Yazının son –dördüncü növü hərfi (fonoqrafik) yazıdır.

Fonoqrafik yazının ilk mərhələsi heca yazısı (sillabik yazı) olmuşdur. Əsl fonoqrafik yazıda isə hər səs bir işarə ilə, yəni hərflə ifadə olunur. Sözdəki səslərin hərflərlə göstərilməsindən sonra əlifba meydana çıxmışdır.

İstər kiril, istərsə də latın əlifbası fonoqrafik yazıya əsaslanmışdır.

AZƏRBAYCAN DİLİ

Hər bir dövlətin dövlətçilik atributlarından biri onun siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdıran dildir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yazılmışdır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir». Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında, idarə və müəssisələrində yazılı və şifahi işlər Azərbaycan dilində aparılmalıdır və azərbaycanlılarla bərabər dövlət idarəçiliyində vəzifə tutan müxtəlif xalqların nümayəndələri də öz ana dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də lazımı səviyyədə bilməlidirlər.

Dil, hər şeydən əvvəl, ünsiyyət vasitəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan dili də Azərbaycan Respublikasında və Cənubi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların ana dilidir. Respublikamızda 8 miylyondan çox, Cənubi Azərbaycanda isə 30 mil-yona yaxın adam bu dildə danışır. Bundan başqa, dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən, keçmiş SSRİ ərazisindəki respublikalarda, Türkiyədə, Almaniyada, ABŞ-da, Fransada, İngiltərədə, Norveç, Danimarka və Hollandiyada, Hindistan və Pakistanda, Avstraliya və Yaponiyada yaşayan azərbaycanlılar ana dili kimi bu dili işlədirlər. Bütövlükdə Azərbaycan dili təxminən qırx milyona qədər azərbaycanlı arasında ünsiyyət vasitəsidir.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin cənub-qərb qrupuna daxildir. Bu qrupa oğuz dil qrupu da deyilir. Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili və qaqauz dili oğuz dil qrupunu təşkil edir.

Azərbaycan dili qədim ədəbi dillərdən biridir. Bu dildə hələ XI əsrdə yazılmış əsərlər vardır. AMEA-nın əlyazmalar fondunda, həmçinin dünyanın bir çox muzey və kitabxanalarında Azərbaycan dilində çox qiymətli əlyazmalar saxlanılır.

Azərbaycan dili inkişaf etmiş, zəngin dillərdən biri kimi, bu gün də öz inkişafını davam etdirir. Hazırda respublikamızda bu dildə yüzlərlə qəzet və jurnal çap olunur, çoxlu elmi, bədii və siyasi əsərlər, tərcümə ədəbiyyatı nəşr edilir, radio və televiziya verilişləri yaymlanır. Hətta, ABŞ-da «Amerikanın səsi», Almaniyada «Azadlıq» radiosu Azərbaycan dilində verilişlər aparır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili respublikamızın ərazisində yaşayan bir çox azsaylı xalqların, o cümlədən talış, tat, ləzgi, kürd, udin və saxurların da ümumi ünsiyyət vasitəsidir. Azərbaycanda yaşayan rusların və gürcülərin də xeyli hissəsi bu dili bilir.

Azərbaycan dili daim inkişafdadır. Odur ki, bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı Azərbaycan dilini dövlət dili olaraq mükəmməl öyrənməli və onu daha da inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

¹ Bax: M.Nağısoylu «Azərbaycan dili» (ali təhsil və hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslik). Bakı: «Zirvə yayımları», 1999, s. 175

DÜNYA TƏSƏRRÜFAT ƏLAQƏLƏRİNİN QLOBALLAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT STRATEGİYASI¹

Müasir şəraitdə bazar sisteminə keçən ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının inkişafı yalnız daxili imkanlarla deyil, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ardıcıl olaraq inkişafından asılıdır.

Ölkələrin xarici ticarət sahəsində əlaqələrinin artması ona mühüm üstünlüklər verir və qarşısında yeni perspektivlər açır. O hazırda olan maddi və mənəvi potensialı daha rəşional şəkildə tətbiq etməyə, dünyanın ən yeni elmi və texniki nailiyyətlərinə uyğunlaşmağa, iqtisadiyyatdakı islahatları daha sürətlə həyata keçirməyə, xalqın tələbatını tam və müxtəlif şəkildə ödəməyə, milli strateji maraqları reallaşdırmağa imkan yaradır.

Bununla əlaqədar olaraq, xarici ticarətin klassik və müasir konsepsiyalarının Azərbaycanın xarici ticarət münasibətləri praktikasında, onların işlənməsi modelinə strateji və taktiki yanaşmanın hazırlanmasında tətbiqi xüsusiyyətlərinin tədqiqi əsas, birinci dərəcəli maraq yaradır.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təkamülü öz inkişafında kapitalist istehsal münasibətlərinin meydana gəlməsindən başlayaraq, dünyəvi iqtisadi düşüncənin bütün mərhələlərini əks etdirir.

Merkantillistlər (T.Mən, A.Monkreyen və b.) tədavül sferası primazlarına əsaslanaraq, idxal üzərində ixracın artırılması əsasında ölkədəki qızılın çoxaldılmasında xarici ticarətə həlledici yer vermişlər.

Siyasi iqtisadın klassikləri olan A.Smit və D.Rikardo da öz dövrlərində xarici ticarətə önəmli yer vermiş və xalqlar arasında, ölkələr arasında rəqabət imkanlarından istifadə edilməsini məqsəduyğun bilmişlər.

A.Smit və D.Rikardo çox zəngin irs qoyub getmişlər. 200 ildən artıq bir dövr ərzində onların nəzəri irsi elmin, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına xidmət göstərmişdir. Bu gün də onların nəzəri görüşləri dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşma şəraitində öz aktuallığını saxlamaqdadır².

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı da əvvəlcə şifahi şəkildə yaranmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı çox zəngindir. Bura əmək nəğmələri, laylalar, oxşamalar, bayatılar, əzizləmələr, atalar sözu və məsəllər, tapmacalar, yanıltmacalar, lətifələr, nağıllar, əfsanələr, dastanlar, aşıq poeziyası və sairə daxildir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının kim tərəfindən, nə vaxt və ha-rada yarandığı məlum deyildir. Bizə gəlib çatmış Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri bir min il əvvəl əcdadlarımız tərəfindən yaranmışdır.

ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİ

Bu janra xalqın poetik yaradıcılıq janrı da demək olar. Çünki bu janrdakı nümunələrin hamısı şeir, musiqi, ritmlə bağlıdır.

Əmək nəğmələri janrı özü də bir neçə qola ayrılır. Bura holavarlar, mövsüm və mərasim nəğmələri və sairə daxildir.

HOLAVARLAR VƏ SAYAÇI SÖZLƏR

¹ Şəmsəddin Hümət oğlu Hacıyev. Azərbaycan dünya birliyi yolunda: xarici iqtisadi inkişaf strategiyası (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 70 illiyinə), Kiyev-2000.

² Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin məsələləri növbəti işlərdə tətbiq edilir.

Belə nəğmələri qədim insanlar əkin, biçin və səpin vaxtı heyvanları işə həvəsləndirəndə, onları sağanda və yemləyəndə oxuyardılar. Bu gözəl adətdən, indi də kəndlərdə istifadə edirlər.

HOLAVARLAR

Boynunu mən yağlaram,
Yaman gözü dağlaram,
Tez gəl maral öküzüm,
Geri qalsan ağlaram.

Çəkən öküz mərd olar,
Çəkməyəne dərd olar,
Tənbəl öküz yiyəsi,
Xəcil olar, pərt olar.

Qızıl öküzüm yeri,
Qoyma şum qala geri,
İti tərپən, maralım,
Düşmənlər baxır bəri.

Öküzüm gedir işə,
Qorxuram bağıri bişə,
Nola bir bulud gələ,
Göydən yerə nəm düşə.

SAYAÇI SÖZLƏR

Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun.
Südünü kəsmə, kəsmə,
Qatığı üzli qoyun.

Xırda-xırda çəpişlər,
Otların başın dişlər.
Gedər yaylağı gəzər,
Gələr aranda qışlar.

**LAYLALAR, OXŞAMALAR,
ƏZİZLƏMƏLƏR VƏ ARZULAMALAR**

Adından görüldüyü kimi, layla və oxşamalar, əzizləmə və arzulamalar analar tərəfindən yaradılmışdır. Analar öz körpəsini yatırdanda həzın, mülayim, sakitləşdirici layla və oxşamalardan, oyadanda isə oynaq ritimli arzulama və əzizləmələrdən istifadə etmişlər.

LAYLALAR

Layla dedim ucadan,
Səsim çıxmaz bacadan,
Allah səni saxlasın,
Çiçəkdən, qızılcadan.
Layla dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan,
Qızıl gülün içində,
Şirin yuxu tapasan.
Balam layla, a layla,

Gülüm layla, a layla.

OXŞAMALAR

Dağların lalasına,
Gözlərin qarasına,
Analar qurban olsun,
Öz körpə balasına.

Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldadır.
Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadır.

Qoxusu güldən gəlir,
Güldən, bülbüldən gəlir.
Balamın gül beşikdə,
Yuxusu birdən gəlir.

Layla çağlam yatınca,
Gözlərəm sən yatınca.
Canım cazana gəldi,
Sən hasilə çatınca.

ƏZİZLƏMƏLƏR

Başına mən dolannam,
Mən dönnəm, mən dolannam.
Səni Allah saxlasın.
Kölgəndə mən dolannam.

Dağlar maralı,
Sümbül saralı.
Dünyanın malı,
Bu balama qurban.

Xırdacasan, məzəsən,
Sən hər güldən təzəsən.
O günə qurban olum,
Tınbır-tınbır gəzəsən.

ARZULAMALAR

Balama qurban alçalar,
Balam nə vaxt əl çalar.
Balama qurban ilanlar,
Balam nə vaxt dil anlar.

Balama qurban sərçələr,
Balara nə vaxt dirçələr.
Balama qurban inəklər,

Balam nə vaxt iməklər.

AĞILAR

Əzizim qala yerdə,
Bürç yerdə qala yerdə.
Qorxuram qərib öləm,
Cənazəm qala yerdə.

Mən aşıq su dayandı,
Od gəldi su da yandı.
Dərdimi suya dedim.
Od tutdu, o da yandı.

Əzizim bəyaz yerdə,
Yurd saldım ayaz yerdə.
Dərin dəryalar keçdim,
Qərq oldum dayaz yerdə.

BAYATILAR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı da bayatılardır. Bayatılar qədim nəğmələrin bir növüdür. Bayatılar dörd misradan ibarət olur. Burada əməyə, vətənə və xalqa məhəbbət, ayrılıq və həsrət, ata-anaya və dostu sədaqət mövzuları əsas yer tutur.

Əziziyəm mərdana,	Əziziyəm, gül əllər,
Sözüm dedim mərdana.	Ağ biləklər, gül əllər.
Qorxağa oğul deməz,	Dəryaca ağlın olsa,
Qoçaq ata, mərd ana.	Yoxsul olsan güləllər.

Aşıq, vətən yaxşıdır,	Qızıl gül olmayaydı,
Köynək kətan yaxşıdır.	Saralıb solmayaydı.
Qürbət cənnət olsa da,	Bir ayrılıq, bir ölüm,
Yenə vətən yaxşıdır.	Heç biri olmayaydı.

Mən aşıqəm, dilən gəz,	Əziziyəm qardaşı,
Süsən-sünbül dilən gəz.	Get dağlardan qar daşı.
Yad yerdə xan olunca,	Bayramın o gün eylər,
Vətəninə dilən, gəz.	Bacı görsə qardaşı.

Apardı tatar məni,	Əzizim hey ağlaram,
Qul edib satar məni.	Dərdimə dərd bağlaram.
Dostum vəfalı olsa.	Qürbət cənnət olsa da,
Axlarib tapar məni.	Vətən deyib ağlaram.

Əziziyəm gülə naz,	Əzizim quzu qurban,
Bülbül eylər gülə naz.	Qoç qurban, quzu qurban.
Zəmanə qəm-xarədir,	Mərd oğlun bir tükünə,
Ağlayan çox, gülən az.	Namərdin yüzü qurban.

Əzizim, vətən yaxşı,	Əzizim, iraq mənəm,
Gəzməyə kətan yaxşı.	Bu yanan çıraq mənəm.
Gəzməyə qərib ölkə,	Qul tək əllərə düşdüm,

Ölməyə vətən yaxşı.	Vətəndən iraq mənəm.
Yol üstündə daş nədir?	Əzizim, nə səfərdir?
Düz yolda çaxmaq nədir?	Gedirsən, nə səfərdir?
Özün ki, yıxılmışan,	Vətəndən ayrı düşsən,
Axıtdığın yaş nədir.	Bal da yesən zəhərdir.

SINAMALAR

Bəllidir ki, ilkin ibtidai çağlarda qədim insan çevrəsində olduğu mühitdə baş verən çeşidli hadisələrin mahiyyətinə doğru izah və cavab tapmaqda çətinlik çəkmişdir. Qədim insan həyatı, güzəranı boyu qarşılaşdığı çətinliklərin səbəbini təbiətdə baş verən proseslər daxilində axtarmışdır. Odur ki, insanın təbiət hadisələrinə təsir etmək cəhdi, xəta-bələdan, xəstəlik, aclıq, ölüm kimi neqativ hallardan uzaq olmaq istəyi sınımaların yaranıb yayılmasına səbəb olmuşdur.

Cəmiyyətdə gedən sivil dəyişikliklər ona gətirib çıxarmışdır ki, vaxtilə xüsusi mənə daşıyan, bəzi söz və ifadələr zaman keçdikcə öz əvvəlki məzmununu saxlaya bilməmişdir. Bununla belə, həmin söz və deyimlərdəki mənə çalarlar şəklində olsa da, öz ilkin izlərini, əlamətlərini təsəvvürlərdə qorumuşdur.

Azərbaycanda ağı mərasimində saç yolmaq adəti var və bunu, əsasən, ölən qadın qohumları şivən qopara-qopara, ağı deyə-deyə eləyirlər. Bu adət xalq ədəbiyyatı örnəklərində, saçıolma mərasimində söylənilən ağların mətnlərində özünü göstərir.

Əzizim tikə-tikə,
Dağlardan tikə-tikə,
Anan saçını yolur,
Kəfənin tikə-tikə.

Əski mifik təsəvvürə görə, baş ağrısının yaranması da guya saç ruhunun narahat edilməsi ilə bağlıdır. Saçın tez-tez yuyulması, daranması, qırılması saç ruhlarını narahat etdiyindən onlar həmin adama bas ağrısı verir. Heradotun verdiyi bilgiyə görə, İran hökmdarı bu səbəbdən ildə yalnız bir kərə - anadan olduğu gün başını yuyarmış.

Yaxın keçmişə qədər uşağın ilk saçını onun bir yaşı olanda qırıxdırılmış və bu xüsusi ailə törəmi ilə qeyd olunmuşdur. Uşaq bir yaşına qədər xəstə olduqda valideynləri onun sağalması üçün ilk saçını ağırlığında pul nəzir etmişlər. Əlbəttə, bu məsələ əslində saç ruhunu razı salmaq və bununla da xəstəliyi qovmaq, uzaqlaşdırmaq təsəvvürü daşımışdır. İnamla görə, saç qırıxdırılarkən onu tapdalamaq, ətrafa səpməmək məsləhətdir. Əks halda, saç ruhları acıqlana bilər. Bütün bu söyləmələr "Kəsilmiş saç tapdananın başı ağrıyır" sınımasının yaranmasına gəlirib çıxarmışdır.

Xalqın etnogenetizini öyrənmək baxımından da sınımalar maraq doğurur. Azərbaycanda geniş yayılmış "sağ əlin başıma" ifadəsi bu baxımdan səciyyəvidir. Bu, əsasən, uğur qazanmış kimsəyə müraciətlə söylənilir və həmin ifadəni deyəndə də bununla öz işinin, arzusunun həyata keçməsinin müsbət nəticələnməsi istəyində olur. Sual oluna bilər ki, bəs niyə sol əl yox, sağ əl? Məsələnin mahiyyətinin kökü çox-çox qədimlərə, "sol" və "sağ"la bağlı inamlara gedib çıxır. Dildə indi də işlənən "sol gözün səyrisə bəd, sağ gözün səyrisə şad xəbər eşidərsən", "sol əlin içi qaşınsa borclu olarsan, sağ əlin içi qaşınsa qazanc taparsan", "hamilə qadın yerdən qalxıb əvvəlcə sol ayağını qabağa atsa qızı, sağ ayağını atsa oğlu olar", "bir adamın sol qulağı qızarsa hardasa onun zərərinə, sağ qulağı qızarsa xeyrinə danışarlar" və s. kimi sınımalar da həm mifoloji, həm də tarixi-semantik əsaslara bağlıdır.

Göründüyü kimi, etnik düşüncədə, "sağ tərəf" anıyaşının xeyir-uğur, üstünlük anlamı kəsb etməsi oğuz tayfa sisteminin tarixi səciyyəsi ilə bağlı ortaya çıxmış və zaman keçdikcə müxtəlif folklor qatlarında ilkin məzmununu müəyyən ünsürlər şəklində qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan folklorunda at haqqında da çoxsaylı sınımalar mövcuddur: "Yuxuda at görsən murada çatarsan", "Atın gövşədiyini görən kimsə həmin anda nə arzu etsə yerinə yetər", "Qapısına at nalı vurduran arzusuna çatar", "At nalı tapıb saxlayanın işləri uğurlu olar", "At olan yerə şər ruhlar

gəlməz", "Atın göz yaşları uğursuzluqlar gətirər" və s. Bu örnəklərdən aydın görünür ki, at və atla bağlı ünsürlər şər qüvvələrin aradan qaldırılmasında təsirli vasitə sayılmışdır.

Atla əlaqədar sınımalardan biri ilin son gecəsi ilə bağlıdır. Bəllidir ki, at gövşəməyən heyvandır. Deyilənə görə, o, ildə bir kərə, köhnə ilin qurtarıb, yeni ilin başlanğıcı vaxtı gövşəyir. Bu da, öz növbəsində "Atın gövşədiyini görəndə adam həmin anda nə arzu etsə yerinə yetər" sınımasının yaranmasına yol açmışdır. Bununla əlaqədar bir el rəvayətində deyilir: "Yoxsul ər-arvad ilin son gecəsi yekə bir daşı qucaqlarına alıb tövləyə gəlir və atın gövşəməsini gözləyirlər. Gecədən xeyli keçmiş at gövşəməyə başlayır. Bunu görəndə arvad əlini tez arxaya apararaq: - Bu qızıl olsun!-deyir. Geri baxanda görür ki, əri dönüb qızıl olub. Sən demə o, əlini daş əvəzinə ərinə vurmuşdur. Amma arvad çoxbələn imiş. O, ərini gətirib gizləyir və bu sirri heç kimə açmır. Uşaqlarına da deyir ki, atanız uzaq səfərə gedib. Lakin arvad çətinliyə düşür. Təkbaşına uşaqları dolandıra bilmir. Odur ki, ərini çəçələ barmağını kəsib çörək pulu eləyir.

Gün keçir, ay dolanır, yenə ilin son gecəsi gəlib çatır. Arvad qızıla dönmüş ərini gizlətdiyi yerdən tövləyə gətirir və atın gövşəməsini gözləyir. At gövşəyəndə: -Bu adam olsun-deyərək əlini ərinə vurur. Bununla da qızıl yenidən adama dönür. Ancaq onun çəçələ barmağı olmur".

Atın günəşlə, yazla, su ilə, Xızır ilə bağlılığı sadalanan sınımaların ortaya çıxdığı üçün ilkin qaynaq olmuşdur. Olsun ki, "İl at üstə gələrsə bolluq olar" sınıması da elə bu inanclarla bağlıdır. Başqa şərq xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da yeni ilin müəyyən heyvanın üstündə gəlməsinə inam vardır. Əslində bu, türk-monqol təqvimi ilə bağlı məsələdir və həmin təqvimdə on iki heyvan adı vardır: siçan, öküz, pələng, dovşan, balıq, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz. İl bu heyvanlardan birinin üstündə gəlir. İlin necə keçməsi isə bu heyvanlara məxsus cəhətlərlə müəyyənləşdirilir. Sözsüz, atın su ilə, yağışla bağlılığından xəbərdar olanlar belə zənn etmişlər ki, il at üstündə gələndə hava yağıntılı keçəcək və bu da öz növbəsində bolluq yaradacaq.

El arasında belə bir sınaq da var: «Gec dil açan uşağa göyərçin yumurtası versən tezliklə danışar». Bilindiyi kimi, uşağın dil açıb danışmasında əsas rol oynayan onun anasıdır. Bəs necə olur ki, göyərçin yumurtasındakı güc bu qüvvəni üstələyir. Məsələ burasındadır ki, bu sınaq insanların göyərçinə olan etiqadı nəticəsində yaranmışdır. Ta əski çağlardan başlayaraq göyərçini nəinki ovlamaq, hətta ona daş atmaq, yuvasını dağıtmaq yasaq olub. Əks halda göyərçinin qarğışından fəlakət törəyə bilər.

Göyərçinəm, göy canlı,
Qanadım şanlı-şanlı.
Məni vuran xan oğlu,
Dolansın bağı qanlı.

Bütün bunlar göstərir ki, sınımalar etnik və etnoqrafik həyatın ilkin çağlara məxsus mifoloji təfəkkürdən doğmuş arxaik folklor janrı örnəkləridir.

OVSUNLAR

Yığıcam tutuma və mükəmməl qafiyə sisteminə malik olmasına baxmayaraq, ovsun nəğmələri folklorun başqa janrları - nağıl, lətifə, bayatı, tapmaca, dastan və s. ilə nisbətdə kütləvi səciyyə daşımır. Çünki ovsun nəğmələrinə nadir hallarda müraciət olunur.

Ovsunlar bəzən folklorun fal, tilsim, sehr kimi sahələri ilə eyniləşdirilir.

Bədəninə ziyil olan kimsə əlinə süpürgə alıb yeri süpürə-süpürə bir gecəlik Aya muraciətlə:

Təzə ay, səni xoş gördük,
Ziyilin yerin boş gördük.

deyərək üç kərə eyni hərəkəli və sözləri təkrar edir, bu ovsunun nəticəsində ziyilin düşəcəyinə inanırdı. Qədimdə insanlar təbii uğursuzluqlara müqavimət göstərmək, xəstəlikləri qovub uzaq-

laşdırmaq isləyi ilə xüsusi ayinlər icra etmiş və məsələnin mahiyyətinə uyğun məzmununda şeirlə, nəğmə ilə onları müşayiət etmişlər. Məsələn üçün, göz səyriyəndə adamlar nəsə bir hadisə bas verəcəyinə inanırlar. Hətta, belə bir inam da mövcuddur ki, guya sağ gözün səyriməsi xeyir deməkdir və bu səhər, adətən «sevinərsən», «yaxın kimsənlə görüşərsən», «xoş xəbər eşidərsən» kimi ümidverici deyimlərlə yozulmuşdur. Sol gözün səyriməsi isə yaxşı olmayan, qorxulu, təhlükəli, ziyanlı bir hadisənin başlanğıcını xəbər verən əlamət sayılmışdır. Odur ki, sol göz səyridikdə fəlakətdən yaxa qurtarmaq üçün uğur simvolu, günəş rəmzi sayılan qırmızı rəngli sap, parça kəsiyi və s. göz qapağının üstünə yapışdırılır və səyriyə gözə sağ əllə üç kərə sığal çəkə-çəkə:

Xeyrə atırsan, at!

Şərə atırsan, yat!

sözləri ilə ovsun edilir.

İtirdiyini axlanan adamın, adətən, axtarış zamanı:

Tapıl, tapıl, pul verrəm,

Tapılmasan, kül verrəm!

sözlərini təkrar edir.

Sürüdən, naxırdan ayrılmış, yaxud gecə çöldə qalmış heyvanın qurd-quşa yem olmamağı üçün də ayrıca ovsun icra edilmişdir.

Uşağın gecə narahat yatması, yuxuda tez-tez səksənməsi, şər qüvvələrin uşağa əziyyət verməsi kimi yozulur, buna qarşı tədbir görülür, ovsun edilirmiş. Bu zaman ağzıaçıq bıçaq və ya qayçı uşağın yastığı altına qoyulmuş və inama görə şər qüvvələr dəmir və ondan hazırlanmış nəsnelərdən qorxduğu üçün uşağa yaxınlaşa bilməzmiş.

Uşağı bədnəzərdən qorumaq üçün də bir sıra ovsunlardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, uşaq xəstələnən zaman tez-tez əsnəyərsə onun nəzərə gəldiyi güman edilə bilər. Bu vaxt uşağın anası sağ əliylə bir çimdik duz götürüb onu uşağın başına üç kərə dolandırır, eyni zamanda hər kərə uşağın kürəkləri arasına astaca yumruq vura-vura «Gözü dəyənin gözü çıxsın» deyir. Bundan sonra isə bir çimdik duzu ocağa atıb ovsun nəğməsini oxuyur.

Duz, duz,

Ocaqda qız.

Yanıb kül olsun,

Balama dəyən göz.

Duz ocaqda çarta-çartla yandıqda, “gözü dəyənin nəzəri yandı”-düşünürlər.

Yaxud, bir dəstə üzərlik götürüb yandırılır, xəstələnmiş uşağa onun tüstüsü dəydikcə:

Üzərliksən, hakasan,
Min bir dərdə davasan.
Balama göz vuranın,
Gözlərini ovasan.

Üzərlik dana-dana,
Ocaqdan götür sana.
Nəzəri bəd olanın,
Gözləri odda yana.

* * *

Üzərliyin çatdasın,
Yanan gözlər partdasın.

Ağrın, bəlan tökülsün,
Dərd üstündən atlasın.

- ovsun nəğməsi oxuyur. Uşağın canında qada-bala, dərd-azar, ağrı-acı olmasın deyə o çimizdirilərkən də çox vaxt ovsun edilirmiş. Ana uşağını çimizdirib qurtardıqdan sonra, nəhayət, bir qab suyu onun üstündən axıda-axıda ovsun nəğməsi oxuyarmış:

Ağrılar səndən qaçsın,
Yolunda güllər açsın.
Dərd-bəlanı atasan,
Boya-başa çatasan.
Can bala, canım bala,
Sən ol həyatım, bala.

Bir sıra ayrı bəlalardan qorunmaqda da ovsunlar vacib bilinmişdir.

Göründüyü kimi, ovsunlar ilkin-ibtidai dünyagörüşlə bağlı olaraq folklor təxəyyülünün ortaya çıxardığı magik və mifik aktlardır. İnsanın təbiətə təsir etmək, təbiətdən gələn qorxu, təhlükə və fəlakətlərin qarşısını almaq məqsədilə icra etdiyi ovsun aktları bu səbəbdən də uzun zaman onun məişətində yaşaya bilmişdir.

FALLAR

Fal - tutulmuş niyyətin müəyyən ayinin icrası ilə həyata keçib-keçməyəcəyini bildirir. Qədim xalq məişətində çox güclü mövqeyi olan falın əsas növləri bunlardır: odla falabaxma (piromantiya); quşların uçuşu ilə falabaxma (ornilomantiya); əllərin içindəki xətlərlə falabaxma (xiromantiya); su ilə falabaxma (hidromantiya).

Falın icrası, əsasən, iki şəkildə olmuş, onlardan biri göz falı (bəsit, sadə), ikincisi qulaq falı (mürəkkəb) adlanmışdır.

Göz falından sözün təsir gücündən çox zəif şəkildə istifadə edildiyi halda, qulaq falında səs və göz aparıcı mövqeyə malik ünsürlər kimi çıxış edir. Göz falı iştirakçılarının sayı baxımından da qulaq falından seçilir. Qulaq falının icrası zamanı ən azı iki nəfərin iştirakı vacibdirsə, göz falını təkbəşinə də icra etmək mümkündür.

Azərbaycanda ibtidai fal qismindən sayılan odla falabaxma (piromantiya) daha geniş yayılmışdır. Qədim insan oda - həyat, yaşayış qaynağı, xoşbəxtlik mənbəyi kimi baxdığından odun qeyri-adi gücünə, xilaskarlıq qabiliyyətinə malik olmasına inanmışdır. Buna görə də həyatı əhəmiyyəti olan problemlərin, müşkül işlərin çözülməsində oda hami, yardımçı, qurtuluş gətirən kimi yanaşılmışdır. Od falına müraciətin əsasında bu mifoloji təsəvvür dayanır.

Oda inamın nəticəsi belə qənaət yaratmışdı ki, «Ocaqda yanan odundan ətrafa çatıldı ilə qığılcım sıçrasa, deməli, ocaq başında oturanların qeybəti edilir», «Yanan odundan alov birdən-birə düz qalxsə, evə qonaq gələr» və s.

«Baxtı daşda sınamaq» inamı əski çağlardan bugünə gəlib çatmışdır. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində daş, pir, ocaq vardır. Bu daşların bəzilərinin ortası deşik olur. Əgər bir kimsə niyyət tutub həmin daşın ortasından keçə bilsə, onda diləyi hasil olar. Etiqada görə, belə anda həmin daşın dəliyi böyüyür və həmin adam da oradan keçir. Yaxud, niyyət tutub daş pirlərə mıx çalırlar. Əgər mıx daşa batsa, deməli, istək də yerinə yetəcək.

ANDLAR, DUALAR

Qədim inam və etiqlərə, insanların ilkin təsəvvür və dü-şüncələri ilə bağlı olan, uzun bir formalaşma, təkmilləşmə yolu keçən andlar, əsasən, iki yolla yaranır. Birinci yol: insanlar müqəddəs bildikləri varlıqlara and içirlər. Bu cür andlarda dönməzlik, nəzərdə tutulmuş mətləbi, məsələn, işi mütləq yerinə yetirmək, başa vurmaq qabiliyyəti və iradəsi bir hökm kimi söylənir. İkinci yol: müəyyən bir iş, əhvalatla bağlı söylənmiş fikrə, sözə şübhə ilə yanaşdıqda, deyilənlərin gerçəkliyinə inam yaratmaq üçün and içilir. Hər iki halda andlar təsdiq mahiyyəti daşıyır.

Ta qədimdən Azərbaycanda müqəddəs bilinən günəş, su, od, ocaq, çörək, torpaq anlamları ilə bağlı andlar daha çox yaranıb yayılmışdır: «Bu günəşə and olsun». «Bu günəşə kor baxım, yalan deyirəmsə», «Torpaq haqqı», «And olsun anamın üz qoyduğu torpağa», «And olsun bu suya», «And olsun bu suyun salavatına», «Bərəkət haqqı», «Bərəkətə and olsun», «Çörəyə and olsun», «Çörək haqqı», «And olsun səninlə kəsdiyim duz-çörəyə», «İşiq haqqı», «And olsun bu yanan ocağa» və s.

Canlı danışıda dini duyğu və ehkamlara islam müqəddəslərinə, ziyarətgahlara, pır-ocaqlara aid andlar da olduqca işləkdir: «Allah haqqı», «Tanrı haqqı», «And olsun Allaha», «Bu üzü qıbləyə and olsun», «Qurana and olsun», «Yalan deyirəmsə, Quran qənimim olsun», «Məscid haqqı», «Getdiyim Kəbə haqqı», «And olsun Əlinin qılıncına», «On iki imama and olsun», «And olsun Həzrət Abbasın qələm olan qollarına», «Həzrət Abbas haqqı», «And olsun Kərbəla müsibətinə», «Peyğəmbər haqqı», «And olsun qıldığım namaza», «Tutduğum oruca and olsun», «Yaradan haqqı», «Yaradana and olsun», «And olsun inandığımızıza», «And olsun İmam Rzanın qəbrinə», «İmam Hüseyin haqqı», «Yalan deyirəmsə getdiyim Həcc qənimim olsun» və s.

Ümumi səciyyə daşıyan və geniş yayılmış bu nümunələrlə yanaşı, nisbətən dar çərçivəli, qohumluq, doğmalığ, şəxsi münasibət ifadə edən andlar da çoxdur: «Atamın canına and olsun», «And olsun anadan əmdiyim südə», «Başın haqqı», «Qardaşım canı», «Tək balamın canına and olsun», «Öz canım üçün», «Əziz canına and olsun», «Sabaha salamat çıxmayım», «Ozüm ölüm», «Sən öləsən», «Atamın goru haqqı», «Qərib dayımın canı üçün» və s.

Anda inam əski çağlarda xüsusilə güclü olmuşdur.

İçilmiş andı sındırmaq, ona əməl etməmək bağışlanmaz-mış, odur ki, hətta ölümü yalandan and içməkdən üstün tutmuşlar. Bu baxımdan «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bir and nümunəsi səciyyəvidir. Abidənin sonuncu boyunda bəlli olur ki, Bozaklar və Uşoklar eyni vaxtda yığılıb gəldikdə Qazan xan evini yağmaladırmış. Yəni o, xanımının əlindən tutub evdən çıxar, gələnlər istediklərini götürərmişlər. Bir kərə Qazan xan elini yalnız Bozaklara yağmaladır. Odur ki, Oğuzun Uşoklar tirəsi bundan inciyib Qazana düşmənlər kəsirlər. Ancaq onlar Bamsı Beyrəkdən çəkindiklərindən Qazan xanın üstünə hücum etməyə cürət etmirlər. Odur ki, al dili ilə Bamsı Beyrəyi apardırib ona da and içdirməklə öz tərəllərinə çəkmək istəyirlər. Əks halda, onu öldürəcəklərini bildirirlər. Bamsı Beyrək ölümünə razı olur, amma canını qurtarmaq üçün yalandan Qurana əl basıb and içmir. Əksinə o, Qazana dönük çıxmayacağını söyləyir və belə and içir:

Mən Qazanın yeməyini çox yemişəm,
Bilməzsən gözümə dursun!
Qaraqaşqa qazlıq atına çox minmişəm,
Bilməzsən mənə tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməzsən kəfənim olsun!
Ala barigah otağına çox girmişəm,
Bilməzsən mənə zindan olsun!
Mən Qazandan dönməzəm.

Məişətdə olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərində də andlara sıx-sıx rast gəlinir. Folklorda nəinki insanlar, hətta sirli-sehrli qüvvələr – divlər, pərilər belə verilmiş vədi, sözü mütləq yerinə yetirəcəklərini bildirmək üçün analarının südünə, Süleyman Peyğəmbərin üzüyünün qaşına və s. and içirlər.

Ta əski zamandan üzü bu yana, ana südü həmişə mü-qəddəs bilinmişdir, ondan keçilməmiş, nağıl və dastanlarımızda divlər, pərilər belə analarının südünə and içdikdən sonra bağladıqları şərti pozmamış, hətta hünərli bir kimsənin münasib işi müqabilində «ananın südü sənə halal olsun», -deyə alqışlamışlar. İnəmə görə, ata qarğıışı ana qarğıışından gücsüzdür. Ananın övladına qarğıışı, nə qədər amansız olsa belə, yenə gücsüzdür, kəsərsizdir. Çünki ananın övladına əmizdiridiyi süd söylədiyə qarğıışın qabağını alır, onu təsirsiz hala salır.

Bununla yanaşı ana naxələf övladına «südüm burnundan gəlsin» qarğıışını da söyləyə bilər. Bundan savayı, bir kimsə əzab-əziyyətə, sıxma-boğmaya düşdükdə də öz halını, vəziyyətini «anadan əmdiyim süd burnumdan gəldi» deyimi ilə izah edir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında alqış-qarğışlar öz kökü ilə əski etiqadlar və mifik anlayışlarla sıx bağlıdır. Odur ki, bu örnəklər xalqın mənəvi mədəniyyətinin tarixi inkişaf yoluna aydınlıq gətirmək baxımından çox dəyərlidir.

ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏR

Atalar sözü və məsəllər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarındandır. Bu janr dünyagörmüş, müdrik, zəhmətkeş xalq tərəfindən yaradılmışdır. Atalar sözü və məsəllər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaranmış və xalqın təfəkkür süzɡəcindən keçərək gəlib bizə çatmışdır. Atalar sözü və məsəllər qısa, aydın və dərin mənalı olur.

Yüz ölç, bir biç.
 Ehtiyat igidin yaraşığıdır.
 Sırr açandan el qaçar.
 Ədəbi kimdən öyrəndin, ədəbsizdən.
 Nıyyətin hara, mənzilin də ora.
 Oddan kül törəyər.
 Ot kökü üstə bitər.
 Eşşəyə min, ata çatınca.
 Yorğanına bax, ayağını uzat.
 Dəmiri isti-isti döyərlər.
 Gülmə qonşuna, gələr başına.
 El gücü, sel gücü.
 El bir olsa dağ oynadar yerindən.
 Tək əldən səs çıxmaz.
 Bilməmək eyib deyil, soruşmamaq eyibdir.
 Əslini danan haramzadadır.
 Ağacı qurd içindən yeyər.
 Ağıl yaşda deyil, başdadır.
 Şerti şumda kəsək ki, xırmanda yabalaşmayaq.
 Ho-ho var dağa niindirər, ho ho var, dağdan endirər.
 Daldan atılan daş topuğa dəyər.
 Kişinin sözü bir olar.
 Vətənə gəldim, imana gəldim.
 Doğma yurd şirin olar.
 Hər kəsə öz vətəni əzizdir.
 Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar.
 Savadsız adam kor kimidir.
 Ustadına kəm baxanın gözlərinə qan gələr.
 Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi.
 Qananın quluyam, qanmayanın ağası.
 Bağa qınından çıxdı, qınıni bəyənmedi.

YANILTMACALAR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı da yanılmacalardır. Ta qədimdən indiyə kimi kiçik yaşlı uşaqlarda nitqin inkişafı və onların düzgün tələffüzü valideynlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu vacib məsələni düzgün istiqamətləndirmək üçün qədim insanlar yanılmacalar yaratmış və ondan istifadə etmişlər. Bu metoddan indi də istifadə edilir.

Yanılmacalar həm nəsr, yəni hekayə, həm də nəzm, yəni şeir formasında olur. Burada dilə yatmayan, çətin deyilən sözlər çox ustalıqla sıraya düzölmüşdür. Kiçik yaşlı uşaqlar bu sözləri bir oyun kimi oynayırlar. Onlar bir-birinin səhvini düzəldərək yanılmacalarını deyir və özləri ilə tələffüz edə bilmədikləri söz və hərfləri düzgün deməyi öyrənirlər. Məsələn:

1. «Bazarda nə ucuz, mis ucuz, duz ucuz, küncüt ucuz».
2. «Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi».
3. «Boz atın torbasını boş as başından, apar islat gətir, yaş as başından».
4. «Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da, az asmış».

DÜZGÜLƏR

Əkil-bəkil

Əkil-bəkil quş idi,
 Ağaca qonmuş idi,
 Getdim onu tutmağa,
 O məni tutmuş idi,
 Meydana salmış idi,
 Meydanın ağacları,
 Dən gətirir quşları,
 Çəpər çəkdim, yol açdım,
 Qızıl gülə dolaşdım,
 Bir dəstə gül dərməmiş,
 Nənəsi gəldi, mən qaçdım.

Üşüdüm

Üşüdüm, ay üşüdüm,
 Dağdan alma daşdım,
 Almalarımı aldılar,
 Mənə zülüm verdilər,
 Mən zülümdən bezaram,
 Dərin quyu qazaram,
 Dərin quyu beş keçi,
 Hanı onun ərkeçi?
 Ərkeç qazanda qaynar,
 Qənbər beşikdə oynar,
 Qənbər gəldi oduna,
 Qarqu batdı buduna,
 Qarqu deyil, qamışdır,
 Beş barmağın gümüşdür,
 Gümüşü verdim tata,
 Tat mənə darı verdi,
 Darını səpdim quşa,
 Quş mənə qanad verdi,
 Qanadlandım uçmağa,
 Haqq qapısın açmağa,
 Qapıçı qapı toxur,
 İcindo bülbüi oxur.
 Məndoən kiçik qardaşım
 Allahın kəlamın oxur.

TAPMACALAR

Tapmacalar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış janrlarından biri olub insanların düşüncəsini, şüurunu inkişaf etdirmək, yoxlamaq üçün tərtib edilmişdir. Tapmacalar adətən şeir formasında olur. Burada hər hansı bir əşyanın, hadisənin bir keyfiyyəti, əlaməti deyilir, digər cəhətləri isə cizli saxlanılır.

Tapmacalar hər hansı bir şənlikdə, yığıncaqda deyilir. Burada ən azı 3-4 adam iştirak etməlidir ki, maraqlı olsun. Tapmacanı bir nəfər deyir, başqaları isə onun cavabını tapır.

Ağaca çıxdım adamlə,
Bir nəlbəki badamlə,
Nə dili var, nə ağzı,
Hey danışır adamlə.
(<i>Kitab</i>) | Bir şey vardı yemişdim,
Yeməsəydim ölmüşdüm,
İndi də var, yemirəm,
Yemirəm də ölmürəm.
(<i>Ana südü</i>) |
|--|--|

Aləmi bəzər, özü lüt gəzər.
Alçaq damdan qar yağar. | (<i>İynə</i>)
(<i>Ələk və un</i>) |
|--|--|

Nə göydədir, nə yerdə,
Nə evdədir, nə çöldə.
(<i>Pəncərə</i>) | Göydə körpü var,
Yeddi rəngi var!
(<i>Göy gurşağı</i>) |
|---|--|

Ətindən kabab olmaz,
Qanından kasa dolmaz.
(<i>Nar</i>) | Bir tabaq almaz,
Sabaha qalmaz
(<i>Ulduz</i>) |
|---|---|

Odda yanmaz,
Suda batmaz.
(<i>Buz</i>) | İynəsi çoxdur,
Sap yeri yoxdur.
(<i>Kirpi</i>) |
|--|--|

LƏTİFƏLƏR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı da lətifələrdir. Lətifələr qısa, gülməli və yumorlu olur. Burada əsl mənə əhvalatın sonunda aydın olur. Azərbaycan lətifələrinin çoxu Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır. Bundan başqa, Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı olan lətifələr də vardır.

Molla Nəsrəddinin lətifələrindən

Bir gün Teymur Ləng görür ki, Molla bir nəfərlə şirin söhbət edir. Mollanı pərt etmək üçün deyir:

- Molla, yenə yalandan nə danışırsan?

Molla özünü sındırmayıb deyir:

- Nə eləyim, qibleyi-ələm sağ olsun. Yalansız keçinə bilmirəm. Sizin ədalətinizdən danışıram.

Tibb elmi

Bir gün Molla camaata deyir:

- Camaat, tibb elmi ibarətdir dörd xətdən. Kim bunlara düzgün əməl eləsə xəstələnməz.

Ayağını isti tut,
Başını sərin...

Yeməyə diqqət et,
Düşünmə dərin.

Bəhlul Danəndənin lətifələrindən Bəhlulun hazırcavablığı

Bir gün Bəhlul Harun-Ər-Rəşidin yanına gedirmiş. Yolda onunla rastlaşan vəzirlərdən biri Bəhlulu ələ salmaq üçün deyir:

- Ey Bəhlul, muşluluğumu ver! Səni öküzlərə, eşşəklərə sərkərdə təyin ediblər.

Bəhlul halını pozmadan dedi:

- İndi ki, elədir, onda mənə qulaq as, əmrimi yerinə yetir, çünki sən də mənim əsgərlərimdənsən.

Allah o qədər də insafsız deyil

Harun-Ər-Rəşid xalq içərisində özünü öyüb deyir:

- Görək siz mənə gecə-gündüz dua edəsiniz ki, mənim vaxtımda ölkədə vəba kimi qorxulu xəstəlik baş verməyib.

Bəhlul gülüb deyir:

-Ya xəlifə, Allah o qədər də insafsız deyil ki, bir ölkəyə iki bəlanı birdən verə. Sizi bu ölkəyə xəlifə göndərüb, elə bu kifayət deyilmi?

NAĞILLAR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının daha bir janrı da nağıllardır. Nağıllar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Burada xalqın həyatı, onun arzu və istəyi daha geniş şəkildə əks etdirilir. Keçmiş zamanlarda nağılı nağılçı söyləyərdi. Nağıllarda verilən əhvalat dinləyiciləri gərgin vəziyyətdə, intizarda saxlayır ki, bu da nağılın maraqlı olmasına kömək edir.

Nağıllar məzmununa görə müxtəlif olur.

1. Sehrli nağıllar.
2. Qorxulu nağıllar.
3. Məhəbbət və qəhrəmanlıq nağılları.
4. Heyvanlar haqqında nağıllar.
5. Tarixi nağıllar.
6. Satirik nağıllar.
7. Ailə-məişət nağılları.

Nağıllar adətən «Biri var idi, biri yox idi, Allah bir, bəndəsi çox idi» sözləri ilə başlayır. Bundan başqa, nağıllarda üç gün, üç gecə, yeddi gün, yeddi gecə, qırx gün, qırx gecə kimi müqəddəs rəqəmlərdən istifadə edilir.

Azərbaycan nağıllarına misal olaraq «Çil madyan», «Göyçək Fatma», «Fatmanın inəyi», «Sehrli üzük», «Ağ atlı oğlan», «Daşdəmirin nağılı», «Dərzi şagirdi Əhmədin nağılı», «Məlikməmməd», «Şəms və Qəmər», «Yetim İbrahim və sövdəgər» və s. göstərmək olar.

DASTANLAR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı da dastan-dır. Dastanlar ən qədim keçmişimizə işıq tutan ədəbi çıraqdır. Digər janrlara nisbətən dastanların həcmi daha böyükdür. Dastanlar iki hissədən ibarət olur. Nəsr və nəzm hissəsi. Dastanlar toyda, bayramda, el məclislərində aşıqlar tərəfindən ifa edilir, danışılır. Dastanın nəsr hissəsini aşıqlar bir aktyor kimi danışır, nəzm hissəsini isə saz havası ilə oxuyurlar.

Azərbaycan dastanları məzmununa görə müxtəlif olur. Buraya aşağıdakılar daxildir:

1. Qəhrəmanlıq dastanları.

2. Məhəbbət dastanları.
3. Ailə-məişət dastanları.

Azərbaycan dastanlarına misal olaraq «Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Məhəmməd», «Qatır Məmməd», «Qaçaq Kərəm», «Səttarxan» və s. dastanları olar.

«Dədə Qorqud» dastanı

«Dədə Qorqud» dastanı Azərbaycan dastanlarının ən qədimidir. VII əsrdə yaranmış Azərbaycan dastanlarının bəzi nümunələri XI-XII əsrdə yaşamış naməlum bir şəxs tərəfindən yazıya alınmış «Kitabi - Dədə Qorqud» adlandırılmışdır. Bizə dastanın iki əlyazması məlumdur. Bunlardan biri Almanyanın Drezden kitabxanasında, ikincisi isə İtaliyanın Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Birinci əlyazmasında 12 boy-dastan vardır. Bu kilabın müqəddiməsindən məlum olur ki, Dədə Qorqud, bu ixtiyar qoca VI-VII əsrdə yaşamışdır.

Kitabda ayrı-ayrı dastanlar boy adlanır. Hər boyun əvvəlində və axırında Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, qəhrəmanlıq göstərən igidə ad verir. Bu boylarda oğuz tayfası igidlərinin göstərdiyi igidlikdən, qəhrəmanlıqlardan danışılır. Dastanda olan belə igidlərdən Qazan xanı, Qaraca çobanı, Bayandur xanı, Uruzu göstərmək olar.

«Kitabi - Dədə Qorqud»dan Dirsə xanın oğlu Buğac boyu

Dastanda təsvir edilir ki, Xanlar xanı Bayandur xan ildə bir dəfə toy edib, məclis qurub oğuz bəylərini qonaqladı. Yenə Bayandur xan məclis qurur və bütün oğuz bəylərini ora dəvət edir. Üç çadır qurdurur. Oğlu olanları ağ çadıra, qızı olanları qırmızı çadıra, övladı olmayanları isə qara çadıra dəvət edirlər. Dirsə xan adlı bir nəfəri də qara çadıra dəvət edirlər. Dirsə xan çox məyus olur. Əhvalatı xatununa söyləyir. Xatunu ona belə məsləhət verir. «Ac görsən doyuzdur, yalançı görsən dayandır. borclu görsən boredan qurtar» yəni hamıya yaxşılıq et.

Beləliklə, Dirsə xanın bir oğlu olur. Bu oğlan 15 yaşına çatanda Bayandur xanın qızmış bugası ilə vuruşur və onu öldürür. Bu yığıncaqda Dədə Qorqud gəlib qopuz çalır, boy boylayır, soy soylayır, belə deyir:

...Öyün, belə oğul doğan ana, öyün,
Ad almağa haqq qazandı oğlun bu gün.
Qızlar qoydu çiçəklərdən başına tac,
Buğa yıxdı, mən adımı qoydum Buğac!

Buğacın qəhrəmanlığı Dirsə xanın 40 igidinin xoşuna gəlmir. Onlar Buğaca paxıllıq edirlər. Nəticədə Dirsə xan, ovda öz oğlunu yaralayır və çöldə qoyub gəlir. Buğacın anası Burla xatun bunu eşidib oğlunu axtarıb tapır. Xızır peyğəmbərin məsləhəti ilə dağ çiçəklərindən məlhəm hazırlayıb Buğacın yarasına qoyub onu sağaldır. Dirsə xanın 40 namərd igidi isə Dirsə xanı məhv etmək istəyir. Lakin Bugac öz atasını xilas edir.

Bu boyda verilən hadisələr, ananın oğula məhəbbəti, övladın ata və anaya münasibəti, məhəbbəti, sevgisi çox təsirli təsvir edilmişdir.

“Qaçaq Nəbi” dastanı (1854-1886)

Nəbi xalq qəhrəmanıdır. O, 1854-cü ildə Qubadlı rayonunun Aşağı Mollu kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarından muzdur olan Nəbi varlıların zülmünü və özbaşınalığını görmüş, buna dözməyib qaçaq düşmüşdür. Elə dastanın adı da buradan götürülmüşdür. Nəbi eldə-obada xanların, bəylərin zülmünə qarşı çıxan özü kimi qoçaq adamları başına toplamış, xanlara və bəylərə qarşı vuruşmuşdur. O, yoxsulların tərəfini saxlayır, onların yaxşı yaşaması üçün əlindən gələni

edirdi. Nəbi 1886-cı ildə İranda vuruşmaların birində həlak olmuşdur. 20 ilə yaxın apardığı mübarizə Nəbi haqqında çoxlu rəvayət, xatirə, mahnı və nəğmələr yaratmağa imkan vermişdir.

Dağlarının başı dumandı-duman,
Nəbidən çəkirlər zalımlar aman.
Qoç Koroğlu kimi Nəbi qəhrəman,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi.

Nəbinin qaşları qaradır, qara,
Düşmən ürəyinə vurubdur yara.
Bəyləri, xanları gətirib zara,
Qoy sənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi.

Şeirdə adı çəkilən Həcər Nəbinin həyat yoldaşdır. O, azərbaycanlı qadınına xas olan bütün keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. Həcər həm də Nəbinin döyüş yoldaşdır. O, çox bacarıqlı, qorxmaz, çevik, qayğıkeş, mehriban və ərinə sadıq bir azəri qadınıdır.

«Səttarxan» dastanı

Tarixdən məlum olduğu kimi Azərbaycan torpağı 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında iki yerə parçalanmışdır. Azərbaycanın cənub hissəsi - İran Azərbaycanı, şimal hissəsi isə - rus Azərbaycanı adı ilə dünyaya tanınmışdır. İndi haqqında danışacağımız «Səttarxan» dastanında 1905-ci ildə İran Azərbaycanında baş verən azadlıq hərəkatından danışılır. Dastanın qısa məzmunu belədir: İran şahı Məmmədəli şah Cənubi Azərbaycanda zülmünü və ədalətsizliyini günü-gündən artırır. Azərbaycan xalqı çox acınacaqlı həyat keçirir və ona görə də tez-tez üsyan edir. Bu üsyanın başçısı Səttar xan idi. O, öz xalqını azad və xoşbəxt görmək istəyir. Bu məqsədlə şaha şeirlə məktub yazır, Azərbaycana azadlıq və istiqlaliyyət xahiş edir.

İnsan olan vətəninə satmasın,
Təmiz qanı nahaq qana qatmasın,
Namusun, qeyrətin, arın satmasın.

Səttar xanın xahişi və onun tutduğu mövqe şahın xoşuna gəlmir, Saray adamları ona məsləhət görürlər ki, Səttar xanı saraya çağırınsın və onu pulla ələ alsın. Şah belə də edir. Səttar xanı saraya çağırır. Səttar xan pulu və qızılını şahın üstünə atır və deyir: “Şah, mənə nə hesab edirsən, yoxsa Səttar xanı pulla satın almaq istəyirsən. Onu bilin ki, Səttar xan azərbaycanlıdır. O, dünya malına aldanıb öz vətəninə, öz xalqını satmaz. Əgər siz Azərbaycanda sakitlik istəyirsinizsə, onda haqqımızı özümüze qaytar. Onda biz də rahat olarıq, siz də”.

Bunu eşidən şah Səttar xanı tutmaq üçün əmr verir. Səttar xan saraydan qaçıb Təbrizə gəlir, vətəninə, xalqının azadlığı uğrunda mübarizəni davam etdirir:

Azadlıq yolunda axsa da qanımla,
Qurbandır vətənə bu cismi-canımla,
Qoy dönsün gülşənə Azərbaycanımla,
Bağım olsun, şirin barın görüm mənə.

Səttar xan Təbrizə hücum edən şah qoşunları sərkərdəsinə qan tökməyib çıxıb getməyi təklif edir. Lakin heç kəs onun təklifini qəbul etmir. Belə olduqda Səttar xan öz mücahidlərinə (əsgərlərinə) döyüş əmrini verir.

Şahın qoşunları məğlub ediləndən sonra Səttar xan Təbrizə dönür və Vətənə olan məhəbbətini belə ifadə edir:

Azərbaycan cavanları, At salın, girin meydana,
Yeriyin düşmən üstünə. Cəng edin mərd-mərdanə.
Koroğlu, Cavanşirlər, Boyansın düşmən al-qana,
Mərd gedin düşmən üstünə. Hərəmiz bir xan üstünə.

Bu dastanı Aşıq Hüseyn Cavarlı yazmışdır. Dastanın yalnız bir hissəsi çap olunmuşdur. Ümumilikdə isə dastan tamamlanmamışdır.

AŞIQ POEZİYASI

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən böyük və zəngin janrlarından biri də aşıq poeziyasıdır. Qədim zamanlarda aşığa ozan da deyirdilər.

Aşıq poeziyası, aşıq yaradıcılığı sənətinin 3 xüsusiyyətini özündə cəmləşdirir. Aşıq həm yaxşı saz çalmalı, rəqs etməli, gözəl səsle oxumağı bacarmalı, həm də gözəl şeir və dastanlar qoşmalıdır. Bu xüsusiyyətlərinə görə aşıqlar 2 qrupa bölünür. Yuxarıda dediyimiz 3 xüsusiyyəti özündə cəmləşdirən aşıqlara yaradıcı, ustad aşıqlar deyilir. İkinci qrup aşıqlara isə peşəkar ifaçı aşıqlar deyilir. Belə aşıqlar ustad aşıqların şeir və dastanlarını əzbərləyir və xalq içərisində oxuyurlar.

Ta qədim zamanlardan başlayıb bu günə kimi inkişaf edən aşıq yaradıcılığında, aşıq poeziyasında çox böyük ustad aşıqlardan olan Aşıq Qurbanini, Aşıq Tufarqanlı, Aşıq Alını, Aşıq Ələsgəri, Aşıq Ululu Kərəmi, Sarı Aşığı və s. göstərmək olar. Ustad aşıqlar öz şeirlərində xanların, bəylərin zülmünü, həyat hadisələrini, yaşadıkları dövrə öz münasibətlərini, xarici düşmənlərə qarşı öz nifrətlərini, vətənə və xalqına olan öz dərin məhəbbətlərini tərənnüm etmişlər. Bundan başqa, onlar öz şeirlərində xalqa nəsihətlər verir, dövrün yeniyetmə və cavanlarında nəcib hisslər yaradırlar. Paxıllığa, ikiüzlülüyə, oğurluğa, yaltaqlığa, xəyanətə qarşı onlarda nifrət oyadırlar. Bir sözlə, ustad aşıqlar öz şeirləri ilə insanlarda əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

Aşıq Ululu Kərim bir ustadnaməsində (ustadnamə-usta sözü, usta nəsihəti deməkdir) öz əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini incə-poetik bir şəkildə xalqa çatdırır.

Salam verib bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
... Dindirəndə kəlmə-kəlma cavab ver,
Görən desin bərəkallah, yaxşıdır.

Yazıb-yaratmaqda, çalıb-oynamaqda ustad aşıqlardan geri qalmayan qadın aşıqlarımız da olubdur. Onlara misal olaraq Aşıq Nabatı, Aşıq Sənəmi, Fatma xanım Kəminəni, Gövhər xanımı, Aşıq Hamayı, Əsməri, Aşıq Pərinəni, Aşıq Bəstini və başqalarını göstərmək olar.

Aşıq Ələsgər

Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə keçmiş Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. O, Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.

Aşıq Ələsgər məktəb təhsili görməmişdir. O, çox istedadlı olmuş, 15 yaşında saz çalmağı və söz deməyi bacarmışdır. Ustad Aşıq Alının şagirdi olmuşdur.

Aşıq Ələsgər ömrü boyu zəhmətlə yaşamışdır. Şeir deməkdə, saz çalmaqda mahir olduğu kimi, araba bağlamaqda, dəyirmançılıqda da fərqlənmişdi.

Aşıq Ələsgər Azərbaycan xalq poeziyasının ən gözəl nümunələrini - dastan və qoşmaları əzbər bilir, çoxlu aşıq havasını sazda çalırdı. O, öz şeirlərində xalqın başına gətirilən müsibətlərdən bəhs edirdi:

Pristav, naçalnik gələndə kəndə,
Obanı, oymağı vururlar bəndə.

Xərc üstə çoxları düşdü kəməndə,
Qamçıdan belinin qatı çıxıbdır.

Aşıq Ələsgər Azərbaycan aşıq poeziyasının yenilikçi nümayəndələrindəndir. Onun yaratmış olduğu dodaqdəyməz, dildönməz, cıqalı kimi şeir formaları indi də oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur:

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara,
Sağ əlində ağ dəftərə yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər, yaz qara,
Daşar çaylar, daşlar gələr çata-çat.

Aşıq Ələsgər 1926-cı ildə vəfat etmişdir.

Xəstə Qasım

XVIII əsrdə yaşayıb-yaradan görkəmli xalq aşıqlarından biri də Xəstə Qasımdır. O, həm nəsihətamiz, həm də lirik şeirləri ilə şöhrət qazanmışdır. Həyatı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Şeirlərindən məlum olur ki, o, Cənubi Azərbaycanın Tikmədən kəndindəndir.

Xəstə Qasım hər şeydən əvvəl, öz ustadnamələri ilə məşhurdur. Onun ustadnamələri insanları doğruluğa, ədalətə, xeyirxahlığa çağırır, mala, pula, dövlətə, qolunun zoruna arxalanıb yoxsullara zülm edənləri doğru yola dəvət edir. Aşağıdakı iki bənd şeir yuxarıda dediklərimizə nümunə ola bilər:

Bir yerə gedəndə özünü öymə,
Şeytana bac verib, kimsəyə söymə,
Əgər güclü isən fəqiri döymə,
Demə var qüvvətim, qolum yaxşıdır.

Xəstə Qasım kimi qılsan dadını,
Canı çıxsın, özü çəksin odunu,
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünki yaman addan ölüm yaxşıdır.

Aşıq Pəri

Aşıq Pəri təxminən 1810-cu illərdə, indiki Cəbrayıl rayonunda yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. O, doğma vətəni Maralyan kəndindən Şuşaya köçmüş və orada yazıb yaratmışdır.

Aşıq Pəri çox gözəl, sakit təbiətli, ağıllı və hazırcavab bir qız idi. O, şeirlərini aşıq şeiri formasında yazırdı. Onun şeirlərinin çoxu itib-batmış, yalnız 40-50 şeiri gəlib bizə çatmışdır. Aşıq Pəri öz şeirlərində ana təbiəti, dostluğu, ədaləti tərənnüm etməklə yanaşı öz bəxtindən, dövrünün ədalətsizliyindən şikayətlənirdi. Deyilənə görə, Aşıq Pəri çox gənc yaşlarında vəfat etmişdir. Aşıq Pəri yoxsul bir ailədə böyümüş və şeirlərindən bilinir ki, o öz bəxtindən şikayətçi olmuşdur:

Nə müddətdir bu qəflətdən,
Oyanmırsan, qara baxtım.
Çəkdirdiyin əziyyətdən,
Üsanmırsan, qara baxtım.
Axıtdın sel tək qanıma,
Üzmüsən cavan canımı.
Almısan adü – sanımı,
Utanmırsan, qara baxtım?

Yaşayırsan zəhmət ilə,
Çətinliklə, zillət ilə.
Sən Pəriylə hörmət ilə,
Dolanmırsan, qara baxtım.

Aşıq Bəsti

Aşıq Bəsti təxminən 1836-39-cu illərdə Kəlbəcər rayonunun Lev kəndində anadan olmuşdur. Savadsız bir qız olan Bəsti ağılı və fərasəti ilə başqalarından seçilmişdir. O, Aşıq Ələsgər və Aşıq Qurbani kimi ustad aşıqların məclisində olmuş, onlardan öyrənmiş və şeir deməyə başlamışdır. Çoban nişanlısı azğın bəylər tərəfindən öldürüləndən sonra Aşıq Bəsti daha kəndlərində qalmamış, faciəli məhəbbətini saz və sözlə ifadə etməyə başlamışdır. O, həm aşıqlıq etmiş, həm də bir çox aşıqlar yetişdirmişdir.

Aşıq Bəsti şeirlərində xanların və bəylərin harınlığını pisləməklə yanaşı gözəlliyi, doğruluğu tərənnüm edirdi.

O, öz dərdini saz və sözlə ifadə edir, göz yaşları axıdaraq oxuyurdu. Bunun nəticəsində Aşıq Bəstinin gözləri tutulur. El arasında ona «Kor Bəsti» də deyirlər.

Aşıq Bəsti 1936-cı ildə təxminən 100 yaşında doğma kəndində vəfat etmişdir.

QOŞMALAR

Ay bəy, nə gəzirsən hallı-havalı,
Süleyman mülkünün yiyəsi kimi.
Nədəndi yaxşının başın kəsməyə,
Hazırsan xəncərin tiyəsi kimi?
Güvənməyin dövlətinə, varına,
Lənət olsun qeyrətinə, arına.
Haqdan zəfər dəysin bütün barına,
Lüt qalginən palaz iynəsi kimi.

Ağladım doyunca, gülmədim haşa,
Bir ah çəkdim, dağlar gələr baş-başa.
Bəsti deyər, səni də düş ataşa,
Yan Novruz şamının piləsi kimi.

Çobandağı

Səndən axır abi-kövsər,
Suyun baldı Çobandağı.
Bəzənmişən gəlin kimi,
Nə cəlalı, Çobandağı?

Kəkliklərin qonur daşa,
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa.
Hər görən eylər tamaşa,
Bir xəyalı Çobandağı.

Hər dürlü çiçək sinəndə,
Tapılmaz qeyri-çəməndə.
Bahar fəslə Bəsti səndə,
Oonaq qaldı Çobandağı.

Dağ üstündən çəkdin dağı,

De nəydi günahım, dağlar?
Sən mənə kəsildin yağı,
Tutsun səni ahım, dağlar?

Qara gəlibdir dövrənəm,
Əl vurma, tökülər qanım.
Hanı mənim Çobanım,
Oydu qıbləğahım, dağlar.
Niyə belə yazdı fələk,
Ayrılığa dözmür ürək.
Bəsti kimi sən də qal tək,
Olmasın pənahnı, dağlar.

«Astiaq» əfsanəsi

Əfsanənin qısa məzmunu belədir: «Azərbaycan ərazisində olan son Midiya hökmdarı İştuvequ-Astiaq yatıb yuxuda görür ki, qızı Mandananın ətrafında su əmələ gəlir. Bu su çoxalıb şəhəri və bütün Asiyanı basır.

Astiaq yuxudan oyanıb yuxusunu danışır. Yuxu yozanlar belə deyirlər ki, Mandanadan olacaq oğlan onun taxtı-tacını əlindən alacaqdır. O vaxtkı qanuna görə şah yalnız midiyalılardan olmalı idi. Buna görə Astiaq qızı Mandananı Kombis adlı fağır bir iranlıya ərə verir.

Bir qədər keçəndən sonra Astiaq ikinci dəfə yuxuda görür ki, Mandananın sinəsində üzüm tənəyi ağacı göyərdir və böyüyüb bütün Asiyanı tutdu. Yuxu yozanlar bu yuxunu da əvvəlki kimi yozdular. Astiaq hamilə qızını saraya gətirib nəzarət altında saxlayır. Bir müddət keçəndən sonra Mandananın bir oğlu olur. Astiaq uşağı Harpaq adlı qohumuna verib öldürməsinə əmr edir. Harpağın uşağı öldürməyə əli gəlmir və uşağı bir çobana verir ki, onu öldürsün. Təsadüfən həmin çobanın arvadının da oğlu olur, lakin uşaq ölü doğulur. Ər-arvad Mandananın oğlunu özlərinə götürür, ölü uşağı isə Harpağın adamlarına göstərüb dəfn edirlər.

Bu hadisədən on il keçəndən sonra çobanın oğlu uşaqlarla oynayır. Oyuna görə onu Şah seçirlər. Çobanın (Mandananın) oğlu oyun vaxtı Artembaras adlı bir Midiya zadəganının oğlunu əmri yerinə yetirmədiyi üçün «Şah» kimi döydürür. Döyülən oğlan evə gəlib hadisəni atasına danışır. Zadəgan bunu özü üçün təhqir hesab edir. Oğlunu da götürüb Astiaqın yanına şikayətə gəlir.

Astiaq qəzəblənib çobanı və onun oğlunu hüzuruna çağırtdırıb danışdırır.

Uşağın çox sərbəst və cəsarətli danışığı Astiaqı şübhələndirir. O, uşaqda özünə bənzər əlamətlər görür. Bir tərəfdən də uşağın yaşı nəvəsinin (Mandananın oğlunun) yaşına uyğun gəlir. Əhvalatı çobandan soruşur. Çoban qorxaraq hər şeyi açıb danışır. Astiaq Harpağı hüzuruna çağırtdırır. Harpaq da hər şeyi olduğu kimi danışır.

Astiaq deyir ki, sən çox yaxşı iş görmüsən. Mən bu işə görə çox əzab çəkirdim. Madam ki, iş belə dəyişib, uşaq sağ qalıb, onda sən də öz oğlunu saraya göndər, qoy bir yerdə böyüsunlər. Harpaq öz oğlunu saraya göndərir. Astiaq bu işin şərəfinə böyük ziyafət verir. Ziyafətdə Harpaq da iştirak edir. Yeyib-içəndən sonra Astiaq Harpaqdan soruşur:

- Xörəklər xoşuna gəldimi?

Harpaq razı qaldığını söyləyir. Xidmətçilər Astiaqın əmri ilə Harpağın qabağına üstü örtülü bir səbət qoyurlar. Harpaq örtüyü qaldırıb oğlunun kəsilmiş başını, əllərini və ayaqlarını səbətin içində görür.

Astiaq Harpaqdan intiqam alandan sonra yuxuyozanları yanına çağırıb əhvalatı onlara danışır. Onlar deyirlər ki, artıq uşaq bir dəfə şah seçilib, demək sənün yuxun çin olub. Daha o şah ola bilməz.

Beləliklə, Mandananın oğlu ölümdən qurtulur. Babası onu İrana ata və anasının yanına göndərir.

İllər keçir, Harpaq Astiaqdan oğlunun intiqamını almaq üçün fürsət gözləyir. Bu məqsədlə Harpaq Mandananın oğlu ilə əlaqə saxlayır və bütün əhvalatı ona danışır. Oğlan böyük bir ordu hazırlayıb Midiyanın paytaxtı Həmədan şəhərinə (Ekbatan) babasının üstünə hücum edir. Astiaq keçmişdə etdiyi pisliyi unudub Harpağı orduya sərkərdə təyin edir. Harpaq bundan istifadə edib üsyançılar tərəfinə keçir. Xəyanətdən xəbər tutan Astiaq əvvəlcə yuxu yozanları cəzalandırır, sonra

özü ordu ilə qabağa çıxır. Lakin davam gətirə bilmir. Ordu basılır, paytaxt alınır. Astiaq özü əsir düşür. Harpaq onun yanına gəlir, ona qarşı etdiyi pislili Astiaqın yadına salır və onu təhqir edir.

Astiaq başa düşür ki, bu xəyanətdə Harpaqın da əli vardır, deyir:

-Sən ən axmaq və şərəfsiz bir adamsan. Ona görə axmaqsan ki, qurduğun bu hiylə və xəyanət nətcəsində özün taxta sahib ola biləcəyin halda, onu başqasına vermişən. Ona görə şərəfsizsən ki, əgər şahlığı mütləq başqa bir adama vermək lazım idisə, sən onu bir midiyalıya vera bilərdin. İndi sən şərəfsizliyin ucbatından heç bir təqsiri olmayan midiyalılar (azərbaycanlılar) illər boyu köləlikdə yaşamış farsların köləsi oldu.

Beləliklə, Midiyalı Mandananın Kombis adlı farsdan olan və tarixə Kiroş Kir adı ilə daxil olmuş oğlu qədim Midiya hakimiyyətinə son qoydu.

AZƏRBAYCAN BAYRAĞI, GERBİ VƏ HİMNİ

Müstəqil Azərbaycanın dövlət bayrağı üçrənglidir: mavi , qırmızı və yaşıl.

Bayrağın qırmızı zolağında aypara, ayparanın arasında səkkizguşəli ulduz var. Hətta ulduzun mərkəzində Alov dilləri də diqqəti cəlb edir.

Gerbın əsası qalxana oxşayır. Qalxanın üzərində üçrəngli dairəvi xətlər var. Xətlərin üstündə səkkizguşəli ulduz, ulduzun arxasında Alov görünür. Qalxanın arasından sağa tərəf sünbül, sola tərəf isə palıd yarpaqları düzülüb.

Dövlət bayrağındakı **mavi rəng – türklüyü, qırmızı rəng müasirliyi, yaşıl rəng islamçılığını** bildirir. Bayrağın ortasındakı **ayrapa və ulduz Aya və Günəşə işarədir, əbədililiyi, dünyəvililiyi andırır. Ulduzun arasındakı Alov dilləri – Odlar yurdu olan Azərbaycana işarədir.**

İndiki dövlət bayrağımız 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı olmuşdur. 1991-ci il fevralın 5-dən həmin bayraq yenidən xalqımıza qaytarılmışdır.

Dövlət bayrağımızın əsas ideyası belədir: Azərbaycan Respublikası dünyada demokratiyaya, türklüyə və islamçılığa rəğbət göstərən dünyəvi dövlət kimi inkişaf edir.

Gerbimizdəki **qalxan – müdafiə rəmzidir**: üzərindəki üçrəngli dairəvi xətlər bayrağımızı andırır. Dairəvi xətlərin üstündəki **səkkizguşəli ulduz – günəşə, onun ortasındakı Alov dilləri – Azərbaycana işarədir. Sünbüllər – bolluq, palıd yarpaqları – uzunömürlülük nişanəsidir.**

Gerbimizin ifadə etdiyi əsas ideya belədir:

Dünya xalqlarına sülh, bolluq və uzun ömür arzulayırıq. Biz müharibə istəmirik, bizə hücum edənlərdən isə qorunmağa hazırıq.

Dövlət himnini əzbər bildiyimiz kimi, bayrağımızın və gerbimizin əsas ideyalarını da bilməliyik. Bu ideyaları yadda saxlamaq, onlara əməl etmək hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur. Himndə bayraq da, gerb də Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləridir.

■ **Tapşırıq 4.** "Himni" ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun oxuyun və əzbərləyin.

*Sözləri: Əhməd Cavadın,
Musiqisi: Üzeyir Hacıbəyovundur*

Azərbaycan Respublikasının Himni

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağımı yüksəltməyə,

Namusunu hifz etməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

■ **Tapşırıq 5.** *Mətni oxuyun.*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Rus alimi Razumovskinin rəhbərliyi ilə 1919-cu ildə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universiteti təşkil edildi. Universitetin nəzdində ilk iqtisad fakültəsi açıldı, 10 il ərzində minə yaxın iqtisadçı mütəxəssis hazırlandı. 1930-cu ildə həmin iqtisad fakültəsinin əsasında müsləqil Xalq Təsərrüfatı İnstitutu yaradıldı. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti həmin ali məktəbin bazası əsasında 2000-ci ildən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Son illərdə institutun adı, onun strukturu, fakültələrin sayı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir.

Hazırda bu ali təhsil müəssisəsinin 13 fakültəsinin gündüz və qiyabi şöbəsində 12 minə yaxın tələbə təhsil alır. Bundan başqa universitetdə 11 əyani, 5 qiyabi, magistratr hazırlığı mərkəzi, əlavə təhsil mərkəzi yaradılmışdır.

Gündüz şöbəsində aşağıdakı fakültələr fəaliyyət göstərir:

1. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi.
2. Maliyyə.
3. Kredit -iqtisad.
4. Uçot - iqtisad.
5. İnformatika və idarəetmə.
6. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər.
7. Kommersiya.
8. İstehsal və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı.
9. Əmtəəşünaslıq.
10. Texnologiya və dizayn.
11. Biznes inzibatçılığı.
12. Türk dünyası işlətmə.
13. Magistr hazırlığı mərkəzi.

Tələbələrin təhsili ilə 751 nəfər müəllim (onlardan 51 nəfəri elmlər doktoru, professor, 290 nəfəri elmlər namizədi, dosentdir) məşğul olur.

Magistr hazırlığı mərkəzi son illərdə respublikada təhsil sahəsində aparılan islahaların tərkib hissəsi kimi ali təhsilin ikinci pilləsi olub, müəyyən ixtisaslar üzrə sərbəst yaradıcılıq fəaliyyəti göstərə biləcək, beynəlxalq standartlar səyiyəsində mütəxəssislərin hazırlanması məqsədi güdür. Magistr hazırlığı mərkəzi haqqında əsasnamə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin **1997-ci il 13 fevral tarixli 15 sayılı qərarı** ilə təsdiq edilmişdir. Magistratura təhsil proqramı dördillik bakalavr təhsil proqramının sonrakı inkişafı yolu ilə ali təhsil istiqamətlərinə uyğun olaraq tərtib edilir. Bu təhsil proqramını yerinə yetirmiş şəxslər magistrlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etdikdə onlara magistr elmi dərəcəsi adı verməklə magistr diplomu təqdim olunur.

Hazırda ADİU-da 580 nəfər magistr təhsil alır. Magistr hazırlığı mərkəzində 8 istiqamətə daxil olan 27 ixtisas üzrə mütəxəssislər hazırlanır. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

Ümumi iqtisadiyyat, mühəndis iqtisadiyyalı və idarəetmə, əmtəəşünaslıq, kommersiya, standartlaşdırma və sertifikasiya, çoxişlənən malların texnologiyası, qida mallarının texnologiyası.

70 il ərzində universitet **70 mindən** artıq iqtisadçı-əmtəə-şünas mütəxəssis hazırlamışdır. Respublikamızın bütün region-larında, MDB ölkələrində, dünyanın bir çox yerlərində universitetin məzunları dövlət strukturlarında, müxtəlif qurumlarda məsul vəzifələrdə yüksək professionallıqla çalışmış və ça-lışmaqdadırlar.

Universitetdə yaxşı mütəxəssislər hazırlanması üçün müvafiq şərait yaradılmışdır, yəni burada geniş və işıqlı auditoriyalar, yaxşı təchiz edilmiş laboratoriyalar, kitabxana və qıraət zalları vardır. Burada yeni informasiya texnologiyalarından, eləcə də müstəqil İnternet sistemindən istifadə edilir. Auditoriyalarımızda dünyanın bir sıra aparıcı universitetlərində çalışan alimlərin mühazirələri yayımlanır və onların elektron kitabxalarından istifadə etmək üçün imkan yaradılır.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Avropa universitetlər assosiasiyasının tam hüquqlu üzvüdür. Universitetimiz Amsterdamin, Monrealın universitetləri ilə, Moskva Dövlət İqtisadiyyat, Statistika və İnformatika İnstitutu, eləcə də Harvard Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsi ilə birbaşa əməkdaşlıq edir.

Universitetdə tez-tez beynəlxalq konfranslar və seminarlar təşkil olunur, müxtəlif ölkələrdən məşhur adamlar gəlib, tələbələrin qarşısında çıxış edirlər.

Müasir dövrdə sadəcə yaxşı mütəxəssis olmaq azdır. Buna görə də universitetdə tələbələrin hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Gələcək məzunlar siyasət, ədəbiyyat və incəsənət məsələlərindən yaxşı baş çıxarmalı, bir neçə xarici dil bilməli və həmçinin vətənpərvər olmalıdırlar. Universitetimizin tələbələri fəxr edə bilərlər ki, onlar respublikamızın ən yaxşı ali təhsil müəssisələrindən birində təhsil alırlar.

Dünyanın **20-dən çox ölkəsinin** vətəndaşları müxtəlif illərdə, İqtisad Universitetinin divarları arasında yüksək səviyyəli iqtisadçı mütəxəssis, alim və pedaqoq kimi yetişmək imkanı əldə etmişdir. Universitetin xarici məzunları bir sıra ölkələrdə (**Monqolustan, Kuba, Yəmən, Konqo** və s.) nazir vəzifələrinə qədər yüksələrək, diplomlarımızı öz ölkələri ilə bir daha şərəfləndirmişlər.

SƏSLƏRİN TƏSNİFATI (КЛАССИФИКАЦИЯ ЗВУКОВ)

Səslər fərdi xüsusiyyətlərinə görə iki yerə ayrılır:

По своим индивидуальным особенностям звуки речи делятся на две группы:

1. Saitlər (гласные): /a/, /e/, /ə/, /i/, /ı/, /o/, /ö/, /u/, /ü/;
2. Samitlər (согласные): /b/, /v/, /q/, /ğ/, /d/, /j/, /z/, /y/, /k/, /g/, /ll/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /f/, /x/, /h/, /ç/, /c/.

■ **Tapşırıq 6.** *Mətni köçürün, saitlərin altından xətt çəkin və məzmununu danışın.*

Tərcümə

Tərcümə sənəti vaxtilə «him-cim» elminin (pantomimanın) bünövrəsi olmuşdur. İnsanlar bir-birinin dilini bilmədən mal mübadiləsi etmiş, beləliklə də bu «elm» ticarətin açarına çevrilmişdir.

Alış-verişlə başlayan tərcüməçilik sənəti dövlətçiliklə bağlı olaraq rəsmiləşmişdir. Bir dövlətin başqa dövlətlə diplomatik əlaqə saxlaması üçün əcnəbi dilləri bilən həmvətənə ehtiyac yaranmışdır. Bunun nəticəsində yerli tərcüməçi kadrlar hazırlanmışdır. Məsələn, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Kazımbəy, professor Mustafa Topçubaşov Azərbaycan dilindən ərəb, fars, rus, fransız dillərinə və ya əksinə tərcümələr etmişlər.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda peşəkar tərcüməçilik sənəti inkişaf etməyə başlayır. Klassik dünya ədəbiyyatının fəlsəfi və bədii nümunələri dilimizə tərcümə olunur. Bu xeyirxah işdə Ruhulla Axundovun, N.Nərimanovun, M.Rəfilinin, A.Ə.Şərifin, T.Eyyubov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Bu gün isə Azərbaycanda müasir beynəlxalq tələblər səviyyəsində çoxdilli tərcüməçi kadrlar fəaliyyət gözləyir.

Ruscadan Azərbaycana tərcümənin bəzi cəhətləri var-dır. Belə ki, Hind-Avropa dilləri ailəsinə aid olan rus dili və türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilinin daxili quruluşu arasında müəyyən fərqlər mövcuddur ki, bunu da tərcümədə nəzərə almaq lazımdır.

■ **Tapşırıq 7.** *Aşağıdakı nitq etiketlərini öyrənin.*

Azərbaycan dilində nitq etiketləri

Düzgün danışmaq və yazmaq mədəni nitqin mühüm cəhətidir. Mədəni adam həmişə nəzakətli danışmaq qaydalarına əməl edir.

Azərbaycan dilində mədəni nitqin bir sıra qaydaları –etiketləri vardır: müraciət qaydaları, görüşmə və ayrılma qaydaları, təbrik və alqış qaydaları.

Müraciət qaydaları çoxdur. Mədəni adam özündən böyüklərə «Siz» deyərək müraciət edir, tez-tez «Bağışlayın», «Buyurun», «Əyləşin», «Zəhmət olmasa», «Üzr istəyirəm», «Xahiş edirəm» kimi sözlər işlədir. Müsahibə zamanı nəzakətli adam «Bəli», «Xeyr», «Buyurun» deyərək cavab verir.

Müraciət qaydaları yerinə görə iki cür olur: rəsmi müraciət (cənab, xanım, bəy, vətəndaş) və qeyri-rəsmi müraciət (əmi, dayı, bacıoğlu, əzizim, qadası, gözəl qız və s.).

Görüşmə və ayrılma qaydalarına daha tez-tez müraciət olunur. Salamlaşarkən «Salam!», «Xoş gördük!», «Sabahınız xeyir!», «Axşamınız xeyir!» kimi ifadələr işlədilir. Tanışlıq zamanı, adətən, əl verilir. Bu zaman böyük kiçiyə, qadın kiçiyə, rəhbər işçi tabe olana birinci əl uzadır.

Ayrılıq zamanı mədəni adam «Xudahafız», «Hələlik», «Əlvida», «Salamat qalın», «Gecəniz xeyrə qalsın», «Yaxşı yol», «Görüşənə qədər» və s. ifadələr işlədir.

Təbrik və alqış qaydaları. Təbrik zamanı «Təbrik edi-rəm!», «Gözünüz aydın!», «Mübarəkdir!» və s. sözlər işlədilir, cavabında isə «Sağ olun!» deyilir.

Alqış zamanı, adətən, «Yaşa!», «İşin uğurlu olsun!», «Əhsən!», «Yorulmayasan», «Allah razı olsun», «Yastığın yüngül olsun» və s. ifadələrdən istifadə olunur.

SAİTLƏR (ГЛАСНЫЕ)

Boğazda və ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəl-mədən tələffüz olunan, heca yaradan danışq səslərinə saitlər deyilir. Sait səslər bunlardır: /a/, /e/, /ə/, /i/, /ı/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

Звуки речи, которые при произношении не встречаются в полости рта преграды и образуют слог, называются гласными. Гласные звуки следующие: /a/, /e/, /ə/, /i/, /ı/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

Saitlər aşağıdakı prinsip əsasında təsnif edilir:

Классификация гласных звуков производится по нижеследующим принципам:

1. Dilin üfiqi vəziyyətinə görə (по горизонтальному положению языка):

- a) dilönü və ya incə saitlər (переднеязычные гласные): /ə/, /i/, /ö/, /ü/,
- b) dilortası sait (среднеязычный гласный): /e/,
- c) dilarxası və ya qalın saitlər (заднеязычные гласные): /a/, /ı/, /o/, /u/

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə (по вертикальному положению языка):

- a) açıq saitlər (открытые гласные): /a/, /ə/, /o/, /ö/,
- b) yarımqapalı sait (полузакрытый гласный): /e/,
- c) qapalı saitlər (закрытые гласные): /i/, /ı/, /u/, /ü/.

3. Dodaqların vəziyyətinə görə (по участию/губ):

- a) dodaqlanan saitlər (лабилализованные гласные): /o/, /ö/, /u/, /ü/,
- b) dodaqlanmayan saitlər (нелабилализованные гласные): /a/, /e/, /ə/, /i/, /ı/.

■ **Tapşırıq 8.** *Aşağıdakı mətni köçürün, açıq saitlərin altından bir, qapalı saitlərin altından iki xətt çəkin, mətnin məzmununu danışın.*

Azərbaycan xalqının ilk qəhrəman qadını Tomris

Tomris eramızdan təqribən 800 il əvvəl yaşamışdır. Həmin illərdə Kir adlı işğalçı İran şahı bütün Azərbaycanı özünə tabe etmək istəyir. O, azərbaycanlıların əcdadları olan massagetləri qul etmək fikrinə düşür. Həmin vaxt massagetlərin başçısı ölür və onun yerini cəsur azərbaycanlı qadın Tomris tutur. Kir elçi göndərərək onunla evlənmək istəyir. Ağıllı Tomris başa düşür ki, Kir Azərbaycanın bərkətli torpağına göz dikib. Tomris cəsarətli və qoçaq olduğu qədər də namuslu və qeyrətli bir qadın idi, odur ki, bu təkliflə razı olmur. Azərbaycan torpağında yad kişilərin hökmranlıq etməsini istəmir. Ona görə də Tomris Kirin təklifini rədd edir. Kir qoşunu ilə Arazı keçib döyüşə başlayır. Hiylə işlədib Tomrisin oğlu Sparqanisesi yatan yerdə tutur. Oğlan buna dözməyib özünü öldürür. Kirin azgınlığından hiddətlənən Tomris kişilərtək döyüş palları geyir, nizə, qalxan götürüb sərkərdə kimi qoşunun qabağında gedərək Kirin qoşununu məğlub edir.

■ **Tapşırıq 9.** *Mətni köçürün, incə saitlərin altından bir, qalın saitlərin altından iki xətt çəkin.*

Torpağımızın bəhrələrini qoruyun

Azərbaycan torpağı münbitliyi, rəngarəng təbiəti və iqlimi ilə qədim zamanlardan məşhurdur. Bitkilər aləminin zənginliyi cəhətdən isə dünyada çoxdan tanınmışdır. Respublikamız yüzlərlə «mücüb-zəli» yabanı otların, şəfa verən dərman bitkilərinin vətənidir. Burada dünyanın 30-dan artıq ölkəsinə dərman bitkilərinin toxumu göndərilir. Nəinki ölkəmizin, hətta İngiltərənin, Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Fransanın, İtaliyanın və bir sıra başqa dövlətlərin təbiət muzeylərini yurdumuzun herbariləri bəzəyir.

Respublikamızın bərkətli torpaqlarında yetişdirilən gözəl nemətlərdən biri üzumdür. Azərbaycanda üzüm bitkisi hələ eramızdan təxminən beş min il əvvəl yetişdirilmişdir. Həm də o bu-raya kənardan gətirilmişdir. Azərbaycan özünün üzüm növlərinə görə dünyada mühüm yer tutur.

Respublikamızda 400-dən artıq qiymətli üzüm növü vardır. Gülalı, Ağ kişmiş, Qarakişmiş, Şahgilə, Hüseyini, Danagözü, Xatını, Mələyi, Keçiməməsi, Tayfi, Südaldərə, Ağaldərə, Mərməri, Sabahı və s. ən qiymətli üzüm növləridir.

Azərbaycanda üzümlə yanası, digər meyvə, bostan-tərəvəz bitkilərinin də çoxlu növləri vardır. Ərik, şaftalı, alma, armud, nar, əncir, badam, xurma, portağal, gilənar, iydə, innab və başqa qiymətli meyvələri buna misal gətirmək olar.

Seleksiyaçı alimlərimiz hər il onlarca meyvə, üzüm, bostan-tərəvəz, dənli bitkilər növü yaradırlar.

Respublikamızın bir sıra rayonları - Ordubad, Şahbuz, Culfa, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Quba, Göyçay, Zaqatala, Şamaxı üzüm və müxtəlif meyvə, bostan-tərəvəz bitkiləri ilə zəngindir.

■ **Tapşırıq 10.** *Azərbaycanda daha hansı meyvə, bostan-tərəvəz bitki növlərinin yetişdirildiyini söyləyin.*

■ **Tapşırıq 11.** *«Torpağımızın bəhrələrini qoruyun» mətninin məzmununu danışın.*

Qeyd: Azərbaycan dilində saitlərin uzanması hadisəsi yoxdur, yalnız başqa dillərdən alınan bir sıra sözlərdə (alim, adil, mötərizə, tərif) saitlər qismən uzadılır, lakin bu, fonematik xüsusiyyət daşımır.

Azərbaycan dili saitlərinin hamısı monofonqlardır. Azərbaycan ədəbi dili tələffüzündə diftonqlar yoxdur.

Примечание: В азербайджанском языке нет явления долготы гласных. Оно наблюдается лишь в некоторых из заимствованных слов, но эта долгота не носит фонематического характера.

Все гласные азербайджанского языка являются монофтонгами. В литературном азербайджанском произношении дифтонги отсутствуют.

■ **Tapşırıq 12.** *Köçürün və mətnin məzmununu nəql edin, məndəki saitlərdən hər birinin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda yazın.*

Nümunə; a - qalın, dodaqlanmayan, açıq saitdir.

YAZILI ƏDƏBİYYAT

«Avesta» bizim eradan əvvəl IV-V əsrdə yaşamış Caması adlı bir şəxs tərəfindən yazıya köçürülmüşdür. Bu kitabın şifahi yaranma tarixi isə daha qədimdir.

«Avesta» qədim azərbaycanlıların müqəddəs saydıqları kitabdır. Bu kitab 12 min inək dərisi üzərində qızıl hərflərlə yazılmışdır. Makedoniyalı İsgəndər qədim Azərbaycanın paytaxtı İstəxri şəhərini tutur və «Avesta» kitabının tibb, fəlsəfə, astro-loji hissələrini yunan dilinə tərcümə etdirib kitabın əslini yandı-rır. Buna baxmayaraq, «Avesta» şifahi şəkildə Azərbaycan xalqının yaddaşında yaşayır və sonralar yazıya köçürülür. Makedoniyalı İsgəndərdən sonra Azərbaycana hücum edən ərəblər bu kitabla daha vəhşicəsinə rəftar edib onu yandırırırlar.

Bütün bu hadisələrdən sonra Azərbaycan xalqının yaddaşında yaşayan «Avesta»nın bizə gəlib çatan hissəsi təxminən 25 fəsildən ibarətdir. Bu fəsillərdən məlum olur ki, kitabın müəllifi azərbaycanlı peyğəmbər Zərdüşt həm də şairdir. Zərdüşt əmindir ki, gec-tez xeyir şərə, yaxşı pisə, işıq qaranlığa qalib gələcəkdir.

Azərbaycan xalqının dini kitabı olan «Avesta»nın tərbiyəvi əhəmiyyəti üç əxlaqi şüardır: xeyir iş, xeyir söz, xeyir fikir. Zərdüştün dediyinə görə, insan fikrində də, iş görəndə də, danışanda da xeyirxah olmalı, xeyirə xidmət etməlidir.

İnsan mülayim, mehriban, gözütöx olmalıdır. Qəddar, paxıl, kinli olmamalıdır.

«Avesta»da yalançılıq, yaltaqlıq, qəddarlıq ən çirkin xüsusiyyət kimi rədd edilir.

«Avesta» əsasən mənzum olmuşdur - şeirlə yazılmışdır. Bu kitabda olan tarixi həqiqətlər, əfsanələr, rəvayətlər, süjetlər və surətlər onu göstərir ki, hələ o vaxtlar Azərbaycan xalqının zəngin ədəbiyyatı olmuşdur. Bunu «tarixin atası» sayılan Herodotun «Tarix» əsərində daha aydın görmək olar. Herodotun bu kitabında qədim Azərbaycanla əlaqədar bir neçə əfsanə vardır. Herodot əfsanələri yazıya alarkən əvvəlki tarixi məlumatlardan, yazılı abidələrdən, rəsmi sənədlərdən istifadə etmişdir. Deməli, bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycanda şifahi və yazılı ədəbiyyat Herodotdan çox-çox əvvəl yaranmışdır. Herodotun öz «Tarix» kitabına əlavə etdiyi «Astiaq» və «Tomris» əfsanələri «Avesla» kitabına, Zərdüşt yaradıcılığına əsaslanmışdır.

■ **Tapşırıq 13.** *Köçürün, açıq saitlərin altından bir, qapalı saitlərin altından iki xətt çəkin.*

Ana! Mənası var bu böyük adın,
Dahilər yaradır bu ana qadın,
Südüylə bəsləyir, böyüdür bizi,
Gözlərilə çəkir keşiyimizi.
Lakin qurtarmasa qadın zillətdən,
Nə azad ana var, nə azad Vətən.

S. Vurğun

**SÖZLƏRDƏ SAİTLƏRİN YERİ
(МЕСТО ГЛАСНЫХ В СЛОВАХ)**

A, ə, i, u, ü saitləri sözün hər yerində işlənir. Гласные а, ә, и, u, ü встречаются во всех позициях слова: Arif, ana, əl, ələk, əzəz, kitab, iyirmi, igid, tufəng, tütün, ütü, üzük, xizək, gümüş.

Azərbaycan dilində e,o,ö saitləri sözün yalnız ilk heca-sında işlənir.

Гласные е,о,ö употребляются только в начальном слоге слова.

Alınma sözlərdə isə başda, ortada və sonda gələ bilər:

Məsələn: maye, müsyö, tanqo, ev, elm, eyni, ecazkar, oyun, oraq, oğul, oturmaq, ölkə, gözəl, dövlət, dözümlü.

/i/ saiti sözün əvvəlindən başqa qalan bütün mövqələrdə işlənir.

Гласный /и/ употребляются во всех позициях слова, кроме начала.

Məsələn: yazıçı, qış, payız, işıq.

E,o,ö saitləri şəkilçilərin tərkibində işlənir. Şəkilçilərdə a,o,i,u,ü saitləri iştirak edir.

Гласные /е,о,ö/ не встречаются в составе аффиксов. Аффиксы образуются с участием гласных а,я,ы,и,у,ц:

- **lar, -lər** - quşlar, binalar, evlər, dəftərlər;

- **maq, -mək** - durmaq, oxumaq, gəlmək, getmək; .

- **dı,- di,- du,- dü** - oynadı, gəldi, düşdü;

- **lıq, - lik, - luq, - lük** - çınqıllıq, daşlıq, çəmənlik, dostluq, üzümlük.

■ **Tapşırıq 14.** *«Novruz bayramı»na aid məlumatı öyrənin.*

Novruz bayramı

Novruz bayramının tarixi çox qədimdir. Hələ 12 min il bundan əvvəl yeni il şənliyi xatırlanır, hörmətlə yad edilirdi. Bu bayram indi bizdə «Novruz» bayramı adı ilə məşhurdur. Bu ad isə bizim deyil, fars sözüdür.

Midiya dövlətinin süqutu ilə «Avesta» İran imperiyasının dini-hüquqi - mərasimi qanunlar kitabı olduqda, bu qədim «Yeni il» bayramı farslara da keçib. Fars dilində «Novruz» kimi qəbul edilib, yəni məzmunu qalıb, adı tərcümə olunub, məşhurlaşmış və bizə yenidən bu şəkildə -«Novruz» şəklində qaytarılıb.

Ulularımız «Yeni il», «Təzə il» anlayışında kainatın dövr etməsini, hərəkətini və bu dövretməni dəqiq hesablayıb nəzərə alıblar: «Novruz»a, təzə ilə keçid günü gecə ilə gündüz bərabərləşir, yəni təzə ildən uzana-uzana gələn günlər, dekabrdan uzanmağa başlayır, martın 21-də bərabər olur və il yenidən təzələnir.

Beləliklə, «Yeni il» şənliyi - «Novruz» bayramı ulu şu-merlərdən əcdadlarımızdan qalan xəlqi-milli yeni il, yəni yaz bayramı olub, hələlik onun 12 min il yaşı olduğu məlumdur; lakin məntiq deyir ki, bu yaş daha qədimdir, çünki hələ Bilqa-mıs dövründə «Yeni il» şənliyinin mövcudluğu və ənənəvi ola-raq keçib gəldiyi xatırlanır, yad edilirdi.

Əslində bu bayramın yaşı bəşəriyyətin yaşı qədərdir. Onun heç bir dinlə əlaqəsi yoxdur. «Yeni il» şənliyi, «Novruz» bütün dinlərdən əzəlidir, qabaqdır.

■ **Tapşırıq 15.** *Şeiri ifadəli oxuyun.*

Soltan Yusif

Novruz bayramı

Açın qapıları gələn sabaha,
Günəşli bahara çıxırıq daha,
Deyirəm min şükür böyük Allaha,
Güldən çələng hörmək əyyamı gəlib,
Yurdumuza Novruz bayramı gəlib.

Küsmüşlər öpüzsün, barışsın bu gün,
Xoş söhbət etməkdə yarışsın bu gün.
Qoy fərəh-fərəhə qarışsın bu gün,
Xalqıma tanrının salamı gəlib,
Yurdumuza Novruz bayramı gəlib.
Tarı-kamançanı siz hallandırın,
Xonçalar bəzəyin, şamlar yandırın,
Həyətdə tonqallar alovlandırın,
Könlümə hoppanmaq ilhamı gəlib,
Yurdumuza Novruz bayramı gəlib.

Qızlar gözlərinə yaylıq bağlasın,
Bəxtinə duşmuşü tutub saxlasın,
Analar sevincdən coşsun, çağlasın,
Damdan üzük salmaq axşamı gəlib,
Yurdumuza Novruz bayramı gəlib.

Qoy kədər qıraqdan baxıb üzülsün,
Billur fincanlara şərbət süzülsün,
Süfrəyə nemətlər zövqlə düzülsün,
Doyunca şadlanmaq məqamı gəlib,
Yurdumuza Novruz bayramı gəlib.

**SPEŞİFİK SAİTLƏR
(СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ГЛАСНЫЕ)**

Azərbaycan dilində /ə/ saiti spesifik səsdir. Bu səsi tə-ləffüz edərkən dil irəliyə doğru hərəkət edir, dilin ucu alt dişlərə toxunur və onun orta hissəsi damağa yaxınlaşır. Bu səs rus di-lindəki /a/ və /g/ səsləri arasında orta mövqe tutan yumşaq /ə/ səsinə yaxın tələffüz edilir.

Гласный /ə/ является специфическим звуком азербайджанского языка. При образовании этого звука язык продвигается вперед, кончик языка касается нижних зубов, а средняя часть

приближается к твердому небу. Этот звук произносится близко к русскому /я/, занимающему среднее положение между /а/ и /э/.

/ö/ səsinin tələffüz edərkən dil ağız boşluğunda /e/ səsinin tələffüzündəki vəziyyəti alır.

Məsələn: ölkə, çörək, çöp, çül.

При образовании звука /ö/ язык в полости рта принимает такое же положение, как при звуке «э».

/ü/ səsinin tələffüz edərkən dil /u/ səsinin tələffüzündəki vəziyyəti alır, lakin dodaqlar daralır və irəliyə doğru uzanır.

При образовании звука /ü/ язык принимает такое же положение, как при произношении /y/, однако здесь губы сужены и вытянуты вперед.

Məsələn: üzüm, sürü, ütü.

■ **Tapşırıq 16.** *Aşağıdakı parçadan /ə,ö,ü/ səsləri olan sözləri tapıb dəftərinizə yazın və düzgün tələffüzünü öyrənin. Mətni danışın.*

Maliyyə uçotu

Maliyyə uçotu dünya ölkələrində geniş istifadə olunan uçot növüdür. Maliyyə uçotunun məqsədi maliyyə-mühasibat hesabatlarının tərtibi üçün lazımı məlumatların alınmasıdır. Həmin uçot məlumatları həm müəssisənin daxili heyəti, həm də təşkilatdan kənarında olan istifadəçilər üçün nəzərdə tutulur. Maliyyə uçotunun hesabatları ümumi qəbul edilmiş prinsiplərə və tələblərə cavab vermişdir.

Maliyyə uçotunda təsərrüfal əməliyyatları mühasibat uçotu hesabatlarında baş verən tarixə yazılır. Müəssisənin rəhbərliyi hesabatların təqdim edilməsinin keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. Maliyyə hesabatları ancaq pul istifadəsində yazılaraq, özündə Baş kitabın bütün hesabları üzrə son qalıqları əks etdirir. Maliyyə uçotunun prinsiplərindən biri də maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsinin daimiliyi və dövriliyidir.

(A.Kərimov. Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı, 2001; s.10)

■ **Tapşırıq 17.** *«Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında məlumatı öyrənin.*

«Kitabi-Dədə Qorqud»

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatının və dilinin ən qədim yazılı abidəsidir. Bu dastan XI-XII əsrlərdə və daha çox əvvəllərdə Azərbaycanda baş verən hadisələrlə səsləşir. «Kitabi-Dədə Qorqud» 12 boydan (dastandan) ibarətdir. Dastanlarda xalqımızın qəhrəman tarixi keçmiş, yadelli basqınçılarla mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri «Kitabi-Dədə Qorqud»un əsas qayəsidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da həm yaşlı (Qazan xan, Dirsə xan, Qazlıq qoca, Bəkil, Qaragünə və s.), həm də gənc (Beyrək, Basat, Buğac, Uruz, Qanturalı, Əmran və b.) nəsə məxsus qəhrəmanlardan söhbət açılır. Dastanlarda gənclərə daha geniş yer verilir. El adətinə görə, cavanlara qəhrəmanlıq göstərməyincə ad verilmir. Dədə Qorqud gəlir gəncin qəhrəmanlıqlarını sadalayır və ona ad qoyur. Bu gənclər doğma yurdlarını basqınlardan qorumaq naminə hər cür fədakarlığa hazır igidlərdir. Oğuz igidləri qəsbkar deyillər, özgə torpaqlarında gözləri yoxdur, müharibənin və qan tökülməsinin əleyhinədirlər. Buradakı qadınlar da igidlikdə, mərdlikdə kişilərdən geri qalmır, onlarla çiyin-çiyinə hünər göstərirlər. Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun və başqaları namuslu, tədbirli, ağıllı, təmkinli və dözümlülüdür.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da xalqımıza xas olan ana-ataya, ağsaqqallara hörmət, dostluq, sədaqət kimi mənəvi sifətlər tərənnüm olunur. Ana surəti vətən rəmzi kimi ümumiləşdirilir. Ana haqqı tanrı haqqı kimi qiymətləndirilir.

Dastanlarda eyni zamanda xəyanət, həsəd, qorxaqlıq, fərarilik və s. kimi mənfi sifətlər kəskin tənqid edilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək baxımından zəngin mənbədir. Bu dastanın motivləri əsasında N.Xəzri poema, Anar kino-dastan yazmış, «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında iki seriyalı bədii film çəkilməmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da iqtisadi görüşlər

Ən qədim dastanlarımızdan olan «Dədə Qorqud» epo-sunda iqtisadi fikirlər, iqtisadi düşüncələr çoxdur. Eposun hər boyunda iqtisadi məzmunlu motivlər vardır.

Qədim əcdadlarımız eposun ayrı-ayrı boylarında öz həyat tərzlərini yaxşılaşdırmaq və arzularını həyata keçirməyə cəhd göstərmişlər. Belə ki, Oğuz türklərinin, 24 vilayətin əhalisinin mədəniyyətinin zənginlikləri, yovşanlı çölün ətri, dünya türklərinin iqtisadi həyatının-məşğuliyyətinin saysız-hesabsız sahələri (maldarlıq, qoyunçuluq, atçılıq, dəvəçilik, xalçaçılıq, toxuculuq, ovçuluq, əkinçilik, bağçılıq və s.), məişət və iaşə əşyaları, bəzək şeyləri, zərgərlik məmulatı, soyuq silah, tikinti materialları və s. haqqında informasiya burada öz əksini tapmışdır. Dastanda dövrün əmək fəaliyyətinin növləri və peşə sahələri öyrənilməsinə dair məsələlər vardır. Ağır məclislər quran süfrələrə qızıl qədəhlər düzdürüb, 80 yerdə küplər qoyduran, tövlə-tövlə atları, qatar-qatar dəvələri, axçası-pulu olan Oğuz bəyləri körpü tikdirirlər, dağların döşündə bağlar salırlar, üzümdən şərab düzəldirlər. Oğuz elində əkinçi, çoban, maldar, ilxıçı, bağban, zərgər kimi peşə sahibləri yaşayırlar. Ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında özünəməxsus yer tutan peşələrdən biri ticarətdir. Tarixən sövdəgar, bəzirqan adı daşımış tacirlər mal alıb-satır, alış-veriş edir, həm də olduqları ölkənin mədəni durumu haqqında da məlumat-soraq gətirirdilər.

Oğuz elində seçilən peşələrdən biri tacirlikdir. Baybörə üzünü sövdəgarlara tutub deyir: «Ay tacirlər, Allah mənə bir oğul verdi. Oğluma görə Rum elinə gedin, oğlum böyüyüncə yaxşı hədiyyələr gətirin».

Tacirlər gecə-gündüz yol getdilər. İstanbula gəldilər. Danışq aparıb yaxşı hədiyyələr aldılar. Vətənə dönərkən əsir alınırırlar, biri qaçıb Oğuzla gəlir. Bamsıya kömək üçün üz tutur. Oğlan şərabı içmir. Əlindəki qızıl qədəhi yerə çırpır. «Dediklərimi yetirin, mənim geyimimi, Şahbaz atımı gətirin!» - deyib onu sevnənlərlə atlanır.

Bu sətirlərdən aydın olur ki, tacirlər Oğuzdan İstanbula gedirmişlər. Bizans tacirləri ilə danışmaq razılığa o vaxt tica-rətdə başlıca prinsip-tələb olmuşdur. .

Oğuz elində hər bir bəyin ilxısı, müxtəlif məkanlarda tövləsi, əmiraxurbaşı varmış. Bunlarla belə oğuzlarda ciddi əməl olunan qonaqqarşılama və xidmətəmə ənənələri mövcud imiş.

Özlüyündə eposun ədəbi-bədii, tarixi-mədəni, etik-estetik, psixoloji dəyərlərə malik boylarından olan «Bamsı Beyrək» dastanındakı aşağıdakı fakt da mövzu baxımından diqqəti daha çox çəkir.

«Dədə Qorqud» boylarında iqtisadi fakt və məlumatlar zəngindir və boylardan aydın olur ki, Qorqud zamanında iqtisadiyyat insanların yaşayışını, həyat sürməsinə təmin etmək baxımından yaranmışdı.

Burada çust, başmaq, çəkmə, qatran və çarıq istehsal olunurdu. Kürkçülük, papaqçılıq (qoyun dərisindən), tumaç və müşkü istehsalı geniş yayılmışdı. Lakin dastanlardan görüldüyü kimi, o zaman tez-tez baş verən müharibələr iqtisadi inkişafa böyük zərbə vururdu. Ticarət və sənətkarlığın inkişafı ləngiyirdi. Lakin bununla belə Oğuzda kənd təsərrüfatı inkişaf edirdi. Ticarət, əl əməyi sənayesi təşəkkül tapırdı.

«Dədə Qorqud» boylarında diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri Oğuz bəylərinin iqtisadi durumundakı oxşarlıqdır. Belə ki, onların qurduqları məclislər eyni cür döşənir, eyni cür zəngin və bərəkətlidir. Bəylər bəyi Qazan xan «doxsan otaqlı uca evləri qara yer üzərində tikdirmişdi. Doxsan yerdə böyük ipək-xalı düzəltmişdi».

Oğuzda bəylər, xanlar zəngindirilər, onlar çoxotaqlı mənzil tikdirirlər, yerə ipək-xalçalar döşətdirirlər, süfrələrində nazı-nemətlər olur, qızıl qədəh sürəhilərdə şərab paylanılır.

Oğuz elinin maraqlı adət-ənənələrindən biri igidlik göstərənələrə ad qoyulması ilə yanaşı, onlara bəylik verilməsi, at-dəvə, qoyun, qızıl axça verilməsidir. Əslində bu, çox önəmli faktdır. Deməli, 24 Oğuz vilayətinin bəyləri yeni qurulan ailələrin maddi cəhətdən özlərini təmin etmələrinə xüsusi diqqət

yetirirlər. Əslində, bu artıq ənənəvi bir məsələ olub, məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir. Niyət Oğuz kiçik qrupların-ailələrin özünütəsdiiqinə, maddi cəhətdən qüvvətlənməsinə yönəldilmiş.

Özünün tarixi-fəlsəfi, bədii-etik, sosial-mənəvi ideya məzmunu ilə seçilən boylarından biri də «Dəli-Domrul»dur.

Quru çay üzərində körpü qurdurmuş Dəli Domrul körpüdən keçənlərdən 33, keçmək istəyənlərdən 40 axça alırdı. Bunu ona görə edirdi ki, özündən cəsur bir adam axtarırdı ki, onunla çıxıb savaşınsın.

İgidliyi, cəsurluğu Ruma, Şama belə gedib çatmış Dəli Domrulun sözləri Allah-taalaya xoş getmir. Əzrail Allahın birliyini tanımayan dəli axmağın canını almağa gəlir.

Allah-taalaya yalvaran Dəli Domrul səhvini başa düşüb aman istəyir. Həmin boylarda Dəli Domrul deyir:

...Bizim böyük sahəli dağlarımız olur,
O dağlarımızda bağlarımız olur.
O dağların qara salxımlı üzümü olur,
O üzümü sıxırlar, al şərəbi olur.

Deməli, Oğuzun iqtisadiyyatında əkinçilik, bağçılıq, şərəbçilik xüsusi yer tutmuş.

Boyun sonrakı hissəsində Dəli Domrul canının əvəzində can keçməsi üçün ata-anasına üz tutur. Ata və ananın dediklərindən aydın olur ki, Duxa qoca da başqa oğuzlar kimi maddi imkanlara malikdir. O da Baybörə bəy, Dirsə xan, Salur Qazan, Aruz qoca... kimi imkanlı bir şəxsdir:

Qarşı yatan uca dağım gərəksə,
Söylə, olsun Əzrailin yaylağı.
Suyu-soyuq bulaqlarım gərəksə,
Onlar olsun Əzrailin bulağı!
Tövlə-tövlə şah atlarım gərəksə,
Onun yüklüyü olsun!
Yaylaqdakı ağ qoyunum gərəksə,
Mətbəxlərdə olsun ona şülənlik!
Qızıl-gümüş pul gərəksə,
Xərcləsin, qursun bir şənlik!

Deməli, tövlə-tövlə at, qatar-qatar dəvə, sürülərlə qoyun, bol axça-qızıl Oğuzun iqtisadiyyatında başlıca sərvət növləri sayılır. Məsələ burasındadır ki, Oğuz bəyləri həmin sərvətləri kimsədən gizlətmirlər. Onlar bunu kimin yolundasa xərcləyib sərf eiməyə hazır olurlar. Deməli, onlar xəsis, var-dövlət əsiri deyillər.

Hətta, Dəli-Domrulun anası belə, iyrənc dini kafir əlində dustaq olardısı, onu qızıl-gümüş gücünə qurtarmağa hazır olduğunu, birbaşa müxənnət, etibarsız ata-ananın əksinə olaraq qadın canını Domrulun əvəzinə verməyə hazır olur. Bu ləyaqətli hərəkət Domrulu sarsıdır və o, Allah-taalaya yalvararaq ikisinin də canını birgə almağı, ya da ikisinə də birgə rəhm etməyi istəyir, söz verir ki, Allah adına böyük yollar üzərində imarətlər yaparam. Allah xatirinə ac doyduraram, çıpaq görsəm don geydirərəm.

Bu cür humanist hərəkət birinci boyda da var. Dirsə xan acı doydurur, borclunu borcdan qurtarır, çıpağa don geyindirir. Deməli, Oğuz elindəki varlılar topladıqları sərvəti, xəzinəni başqaları-həmvətlərləri üçün sərf etməyə həmişə hazırdır. Onlar bu işi böyük məmmuniyyətlə, Allah-taalaya xoş gəlsin deyər edirlər. Bu humanist əməl, hərəkət ulu Tanrıya xoş gəlir, onların alqışı eşidilir, diləyini hasil edir.

Qorqud fəlsəfəsi haqlı olaraq bütün türkdilli xalqların ensiklopediyası hesab edilə bilər. Onun tarixi ümummilli ənənəsi 2 qlobal sivilizasiyadan-köçəri dünyasının milli-mənəvi və maddi mədəniyyətinin olduqca çox qədim qaynaqlarından və türk xalqlarının yaşadığı, formalaşmış oturaq maldarlıq, qoyunculuq, atçılıq, dəvəçilik, əkinçilik, bağçılıq və sənətkarlıq, tikinti işləri aparmaq kimi

tarixi-iqtisadi-etnoqrafik qaynaqlarından qidalanır. Bu gün bütün türk dünyasında iqtisadçı, filosof, tarixçi, etnoqraf, ədəbiyyatçı, dilçi, kənd təsərrüfatı üzrə elmi işaparanlar öz elmi araşdırmalarında dastana müraciət edirlər.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Şərqdən, Altaydan tutmuş Balkan yarımadasınadək böyük bir sahədə yaşamış türkdilli xalqların iqtisadi fikir tarixinin öyrənilməsində özünəməxsus yeri olan ilkin iqtisadi fikrin formafaşmasında iqtisadi dəyərlər, mülkiyyət münasibətləri və s. haqqında özündə bədii-obrazlı məlumat saxlayan bir mənbədir.

Yusif Ağayev, iqtisad elmləri namizədi, dosent. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 7.I.05.№1 (8110)

■ **Tapşırıq 18.** *Aşağıdakı mətnə spesifik səslərin düzgün tələffüzünə diqqət edin.*

Qobustan qaya təsvirləri

İnsanlar əlverişli iqlimi, zəngin təbii sərvətləri olan Azərbaycan torpağında qədimdən məskən salmışlar. Qədim insanların yaşadıkları belə yerlərdən biri də Qobustan qayalıqları olmuşdur. Qayalar üzərində həkk edilmiş təsvirlər göstərir ki, orada eradan əvvəl VIII minillikdən eramızın XIX əsrinədək insan yaşamışdır. Süjet müxtəlifliyini və uzun dövrü əhatə etməsinə görə Qobustan qaya təsvirləri dünyada ən zəngindir. Tədqiqatçılar 750 qaya üzərində 4000-ə qədər insan, heyvan təsviri, müxtəlif işarələr, yağış suyu, kəsilən heyvanların qanını toplamaq üçün yalaqlar - qablar aşkar etmişlər.

Qobuştan qaya təsvirləri, adətən qadın və kişi rəsmlərindən, vəhşi öküz, keçi, maral, ceyran, şir şəkillərindən ibarət-dir. Heyvanlar bəzən öz təbii böyüklüyündə çəkilmişdir. Qaya-lar üzərində qazma üsulu ilə çoxlu qayıq təsviri həkk olunmuşdur. Silahlı və silahsız adamlar oturmuş qayıqların burunda günəş, habelə tək-tək daşlar üzərində balıq, ilan, kərtən-kələ, araba şəkilləri və insan ayağının ləpirlərinin təsviri vardır. Ay, günəş, ulduz, xaç təsvirləri də tapılmışdır. Qobustan qaya təsvirləri arasında ov səhnəsi, kollektiv əmək prosesi, taxıl bi-çini, əlləri yuxarı qaldırmaqla ibadət etmək, qız qaçırmaq və yallıya oxşar rəqs səhnələrinə də təsadüf olunur. Müxtəlif təsvirlər arasında süvari və piyadaların vuruş səhnələri, keçilərin döyüşməsi, itlərin, maral, donuz, canavar qovması, dəvə karvanları və s. diqqəti cəlb edir. Qobustan qaya təsvirləri içəri-sində qavaldaş ibtidai musiqi aləti diqqəti xüsusi cəlb edir. Rəqslər bu daşın «çalınması» ilə ifa edilmiş.

Böyükdaş deyilən dağın ətəyindəki qaya üzərində latın dilində yazılmış kitabədən məlum olur ki, imperator Domisianın dövründə (81-96) 12-ci Roma Leqionu Azərbaycanda olmuşdur.

Qobustan Dövlət Tarixi-Təbii Qoruğu dövlət tərəfindən qorunur. Açıq səma altındakı qoruq-muzey geniş şöhrət tapmış, beynəlxalq turizm marşrutuna daxil edilmişdir.

Hər il minlərlə turist Qobustan abidələrinə tamaşa etmək üçün uzaq-uzaq yerlərdən respublikamıza gəlir.

*(H.A.Абдуллаев, А.А.Абделлаев,
Н.М.Аскеров. Азербайджанский
язык. Баку, с.250-251)*

QOŞA SAİTLİ SÖZLƏRİN YAZILIŞI VƏ TƏLƏFFÜZÜ (ПРАВОПИСАНИЕ И ПРОИЗНОШЕНИЕ СЛОВ С ПАРНЫМИ ГЛАСНЫМИ)

Azərbaycan dilində elə sözlər vardır ki, onlarda sait səslər yanaşı gəlir. Belə sözlər qoşasaitli sözlər adlanır. Qoşasaitli sözlərin çoxunun yazılışı və tələffüzü fərqlənir.

В Азербайджанском языке есть слова, в которых встречаются смежные гласные. Такие слова называются словами с слов с парными гласными различаются.

Məsələ:

saat - часы	bədii- художественный
maaş - зарплата	təəssüf-сожаление
camaat - люди	təəccüb- удивление
inşaat - стройка, строительство	
mətbəə- типография	
təbii – естественный, натуральный	

II

zəif-слабый	müəllim -учитель
ailə - семья	xain -изменник, предатель
müasir-современный	müalicə -лечение
dairə -круг	səadət -счастье
Faiq- Фаик	müavin -заместитель
Nailə -Наиля	müəssisə-учреждение
Səidə -Саида	daim-всегда

Azərbaycan dilində başqa dillərdən keçmiş bəzi sözlərdə (I bölmə) eyni saitlər yanaşı gəldikdə uzun tələffüz olunur.

В некоторых заимствованных словах одиноковые смежные гласные произносятся как один долгий звук.

III**Yazılır****Tələffüz olunur**

saat	s [a:] t
maaş	m [a:] ş
camaat	cam [a:] t
inşaat	inş [a:] t
təbii	təb [i:]
bədii	bəd [i:]
təəssüf	t[ə:]ssüf
mətbəə	mətb [ə:]

IV

/ai/, /aı/, /ia/, /io/, /ei/, /oe/ sait birləşmələri tələffüz edilərkən onların arasında çox zaman epentetik/y/ samiti artırılır.

При произношении слов, содержащих сочетания гласных /ai/, /ae/, /ia/, /io/, /ei/, /oe/, между смежными гласными вставляется эпентетический /y/.

Yazılır**Tələffüz olunur**

ailə	[ayilə]
aeroklub	[ayeroklub]
apidişkop	[epidiyaskop]
divizion	[diviziyon]
simpozium	[sipoziyum]
ateist	[ateyist]

poema	[poyema]
zəif	[zəyif]

/ea/, /ei/, /eö/ sait birləşməsində /e/ saiti /i/ saitinə çevrilir və buna görə də /iya/, /iyo/ kimi tələffüz olunur.

При произношении слов с сочетанием гласных /ea/, /eo/ звук /e/ переходит в /и/ звучит как /ийа, ийо/

Yazılır	Tələffüz olunur
teatr	[tiyatr]
okean	[okiyan]
realizm	[riyalizim]
feodal	[fiyadal]
teorem	[tiyorem]

/ia/ sait birləşməsi olan alınma sözlərin tələffüzündə /i/ saiti, /y/ samiti ilə əvəz olunur.

При произношении слов с сочетанием смежных гласных /иа/ гласный /и/ чередуется с /y/

Yazılır	Tələffüz olunur
sosialist	[sosyalist]
material	[materyal]
artezian	[artezyan]
diametr	[dyametr]

/üa/, /üə/, /əa/ sait birləşmələri olan alınma sözlərin tələffüzündə əvvəlki sait düşür, /a/, /o/ saitləri nisbətən uzun tələffüz olunur

При произношении гласных с сочетанием смежных /ua/, /əa/ первый выпадает, а гласные /a/, /ə/ произносятся дольше.

Yazılır	Tələffüz olunur
müəllim	[mə:llim]
müalicə	[ma:licə]
müasir	[ma:sir]
Səadət	[sa:dət]

■ **Tapşırıq 19.** Aşağıdakı sözlərin tələffüz formalarını yazın:

reaktiv, diametr, olimpiada, akvarium, aeroport, diabet, xain, müavin, duel

■ **Tapşırıq 20.** 15 qoşa saitli söz yazın.

■ **Tapşırıq 21.** Aşağıdakı sözləri yazın, ucadan tələffüz edin. Sözlərin yazılışı və tələffüzündəki fərqi müəyyənləşdirin.

Nailə	[Nayilə]
Faiq	[Fayiq]
Səidə	[Səyidə]
istiot	[istiyot]
dairə	[dayirə]
müəssisə	[mə:ssisə]

SAMİTLƏR
(СОГЛАСНЫЕ)

Tələffüz zamanı boğazda və ağız boşluğunda müxtəlif maneələrə rast gələn danışıq səslərinə samitlər deyilir. Azərbaycan dilində 23 samit səs vardır.

Звуки речи, которые при образовании в ротовой полости встречаются различные преграды, называются согласными. В азербайджанском языке 23 согласных звука.

Samit sosbr aşağıdakı prinsiploro görə təsnif olunur:

Классификация согласных звуков производится по нижеследующим принципам:

1. Səs tellərinin iştirakına görə (по участию голосовых связок)

a) **kar samitlər** (глухие согласные): /k/, /p/, /s/, /t/, /f/, /x/, /h/, /ç/, /ş/.

b) **cingiltili samitlər** (звонкие согласные): /b/, /v/, /g/, /ğ/, /d/, /j/, /z/, /y/, /q/, /l/, /m/, /n/, /r/, /c/

Kar samitlərin əmələ gəlməsində səs telləri iştirak etmir, cingiltili samitlər isə səs tellərinin fəal iştirakı ilə əmələ gəlir.

При образовании глухих согласных голосовые связки не участвуют, тогда как звонкие согласные образуются при их активном участии.

Bir sıra samitlər bir-birindən yalnız səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir.

Ряд согласных различаются только участием в них голосовых связок.

Müqayisə et (sr.) /k-q/, /p-b/, /s-z/, /t-d/, /f-v/, /ç-c/, /ş-c/, /x-ğ/.

2. Küy və tonun iştirakına görə (по участию шума и голоса)

a) **küylü-kar samitlər** (шумные глухие согласные); /k,p,s,f,x,h,ç,ş/.

Onların yaranmasında küy fəal rol oynayır.

При их образовании активную роль играет шум.

b) **küylü-cingiltili samitlər** (шумные звонкие согласные): /b,v,q,ğ,d,j,z,y,c,ç/

Küylü-cingiltili samitlərin əmələ gəlməsində ton küyü müşayiət edir.

При образовании шумных звонких согласных шум сопровождается голосом.

c) **sonor samitlər** (сонорные согласные): /l,m,n,r/. Sonorlar tonun köməyi ilə yaranır, onların əmələ gəlməsində küy əhəmiyyətsiz dərəcədə iştirak edir. Burada ton küylə müşayiət edilir.

Сонорные согласные образуются при помощи тона и незначительного шума. В их артикуляции голос сопровождается шумом.

■ **Tapşırıq 22.** «Atilla» mətnini köçürün, küylü kar samitlərin altından bir, küylü cingiltili samitlərin altından iki, sonorların altından dalğalı xətt çəkin.

■ **Tapşırıq 23.** Mətnin məzmununu danışın.

Atilla

Atilla türk və dünya tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərin-dəndir; yenilməz sərkərdə, böyük xaqan idi. Eramızın beşinci əsrində yaşamış və Qərbi Hun imperatoru olmuşdur. Atilla Qərbi və Şərqi Roma dövlətlərini lərzəyə salmış və dünya hakimi mövqeyinə qalxmışdır.

Atilla bütün Romanı diz çökdürmək üçün ordusunu hərəkətə gətirdi. Atilla Roma imperatorluğunun və bütün Avropanın ən böyük və məşhur şəhəri, Papanın iqamətgahı yerləşən Romanın qapılarına çatdığı zaman romalılar Papa I Leonun rəhbərliyi ilə böyük bir heyət göndərdilər Atilla bu heyəti öz qərargahında qəbul etdi. Papa I Leon türk qərargahına İmperator və bütün xristian dünyası adından gəldiyini söyləyərək, təmsil etdiyi ölkələrin sayını göstərdi. Zətən ən böyük hörmətli imperatorlar da daxil olmaqla bütün xristian aləminin böyüyü olan Papanın Atillanın ayağına gəlməsi idi. Papa Atilladan Romanın bağışlanmasını, məhv edilməməsini rica etdi. Əlavə olaraq bildirdi ki, Atilla bütün Romaya hakimdir, bütün şərtlər qəbul olunacaqdır. Təki xristianlığın mərkəzi Roma dağıdılmasın. Bu, Romanın təslimi demək idi.

Atilla Papa Leonun yalvarmasını qəbul etdi. Konstanti-nopolu dağıtmadı, gözəl memarlıq və incəsənət inciləri ilə zəngin olan Romaya qıymadı. Lakin vaxtilə Roma ordusunun komandanı, sonralar imperator olmuş Yuli Sezar Misirə gəldiyi zaman dünyanın ən zəngin və ən böyük kitabxanası olan İsgəndəriyyə kitabxanasını yandırmışdı...

Atilla İtaliya səfərindən döndükdən sonra, bütün dünyanı hökmü altına almaq məqsədi ilə son bir səfərə çıxmaq istəyirdi. Bütün Qərb ölkələri onun əlində idi. Bütün Şərqi də əlinə keçirmək üçün İranda hökm sürən Sasanilərini özünə tabe etmək istəyirdi. Fəqət İran səfəri baş tutmadı. Qəflətən vəfat etdi. Atillanın ölümü hunları matəmə qər q etdi.

Rəvayətə görə, böyük sərkərdə və hökmdarı iç-içə olan üç tabuta qoydular. Birinci tabut qızıldan, ikinci tabut gümüşdən, üçüncü tabut isə poladdan düzəldilmişdi. Bu üçqatlı tabut Atillanın silahları və qiymətli əşyalarıyla birlikdə Tissa çayının adalarının birində basdırıldı. Bu kiçik adada çox dərin qəbir qazıldı, sonra çayın yatağı dəyişdirildi və su «Tanrının qırmancı» adlanan adanı örtüdü. Beləliklə, ulu Atillanın qəbri itib-bilinməz oldu.

(T.Seyidov. «Azərbaycan dili»,
Bakı-2001. s. 175-176)

■ **Tapşırıq 24.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu öyrənin.*

Azərbaycan dili dünya dilləri sırasında

Dünyada 3500-dən artıq dil vardır. Dünya dilləri bir neçə kökdən yaranmışdır. Bir kökdən yaranan dillər qohum dillər (yaxud dil ailələri) adlanır. Məsələn, Hind-Avropa, Türk, Altay, Avstroneziya dil ailələri. İlk dövrlərdə eyni kökdən olan dillərin ayrılması nəticəsində müxtəlif dil qrupları yaranmışdır. Məsələn, Hind-Avropa dil ailəsindən slavyan, roman, german və s. dil qrupları törəmişdir. Qədim türk dili ailəsindən oğuz, qırçaq, qarluq və s. dil qrupları əmələ gəlmişdir. Sonralar bu dil qrupları öz növbəsində şaxələnərək yeni qollara ayrılmışdır. Oğuz dilindən türkmən, qaqauz, türk və Azərbaycan dili yaranmışdır. Qırçaq dilindən qazax, qırğız, tatar, başqırd, qumuq və s. dillər əmələ gəlmişdir. Qumuq dilindən özbək, uyğur, salur və s. dillər yaranmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna aiddir. Hazırda dünyada 40 milyondan çox adam bu dildə danışır. Əvvəl bu dil tatar dili, türk-tatar dili, türk dili adlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edilmişdir.

3. Əmələgəlmə yerinə görə (по месту образования)

1) Dodaq sarnitləri (губные согласные).

Dodaqların fəal iştirakı ilə yaranan samitlərə -dodaq sa-mitləri deyilir. Onlar iki yerə ayrılır. (Согласные, образованные при активном участии губ, называются губными. Губные согласные делятся на две группы):

a) Qoşadodaq samitləri (губно-губные согласные) : /b/, /m/, /p/

b) Dodaq-diş samitləri (губно-зубные согласные): /v/, /f/.

2) Dil samitləri (язычные согласные) : /q/, /ğ/, /d/, /j/, /z/, /y/, /k/, /g/, /l/, /n/, /s/, /t/, /ç/, /c/, /ş/.

Onlar üç qrupa bölünür (Они делятся на три группы):

a) Dilönü samitlər (переднеязычные согласные): /d/, /j/, /z/, /l/, /n/, /r/, /s/, /t/, /ç/, /c/, /ş/.

b) Dilortası samitlər (среднеязычные согласные): /y/, /k/, /g/.

3) Boğaz samiti (горланный согласный): /h/.

4. Əmələgəlmə üsuluna görə (по способу образования):

a) Kipləşən samitlər (смечные согласные): /p/, /r/, /t/, /d/, /q/, /g/.

Bu samitlərin əmələ gəlməsində danışmaq üzvləri kipləşir və nəfəs borusundan gələn havanın təsiri ilə birdən açılır, bu vaxt küy yaranır.

При образовании этих согласных органы речи смыкаются и под воздуха, проходящего через дыхательное горло, быстро размыкаются, вследствие чего и образуется шум.

b) Novlu samitlər (щелевые согласные): /f/, /v/, /s/, /z/, /ʃ/, /ğ/, /y/, /x/, /j/, /h/.

Bu samitlərin əmələ gəlməsində fəal danışmaq üzvü qeyri-fəal üzvə yaxınlaşır və dar nov əmələ gətirir. Hava axınının no-vun kənarlarına sürtünməsi nəticəsində küy alınır.

При образовании этих согласных активной орган речи приближается к неактивному и образует узкий проход. При трении струи воздуха о края щели образуется шум.

c) kipləşən-novlu samitlər (смычно-щелевые): /n/, /m/, /l/

Bu samitlərin əmələ gəlməsində də kipləşmə olur, lakin hava axınının burundan, ya da ağızdan çıxması üçün də imkan qalır. Birinci halda /m/, /n/ burun samitləri, ikinci halda isə /l/ ağız samiti yaranır.

При образовании этих согласных наблюдается смыкание, но остается для воздушного потока либо через нос, либо через рот. В первом случае образуются носовые согласные /m/, /n/, а во втором – язычный согласный /l/.

ç) Titrək samit (дрожажий согласный): /r/.

Bu samitin əmələ gəlməsində dilin ucu alveollara (dişlərin dibinə) tərəf qalxır və hava axınının keçməsi ilə titrəyir, yəni ritmik olaraq alveollara sıxılır və açılır.

При образовании этого согласного кончик языка приподнимается к альвеолам и под воздействием воздушной струи, вибрирует, то есть ритмически то смыкается, то размыкается с альвеолами.

d) Afrikat (qovuşuq) samitlər (аффрикаты): /ç/, /c/.

Afrikatların əmələ gəlməsində fəal üzv qeyri-fəal üzvlə tam kipləşmə əmələ gətirir, lakin bu kipləşmənin açılması bir-dən, yəni partlayış nəticəsində deyil, kipləşmənin nova çevril-məsi nəticəsində olur. Ona görə də afrikatlar kipləşmiş baş-langıcı və novlu sonluğu olan mürəkkəb artikulyasiyaya malik olurlar. Hər afrikat samit sanki özündə iki samiti birləşdirir: /ç/= /t+ş/, /c/= /d+c/.

При образовании аффрикат активный орган образует с пассивными полное смыкание, но размыкание при этом происходит не мгновенно – путем взрыва, а в результате перехода смыкания в щель. Поэтому аффрикаты представляют собой концы. Каждая аффриката как бы объединяет в себе два согласных: /ç/= /t+ş/, /c/= /d+c/.

■ Tapşırıq 25. Mətni oxuyun.

İslam haqqında

İslam dini bizə çox şeyləri təlim edir. İslamı tam şəkildə öyrənsək, heç kim bir-birinə nəinki pislik etməz, hətta belə fikirdə də olmaz.

İslam dini elmin bir çox sahələrini - fəlsəfəni, siyasəti, hüququ, məntiqi, pedaqogikanı özündə birləşdirir. Həmin dinin özüllərinin, xüsusən də Quran və peyğəmbərin hədislərinin zəngin tərbiyəedici imkanları vardır. Nümunələrə müraciət edək: Quranda Məhəmməd Peyğəmbər həyatda yaxşı işlər görməyi, xoş aməllər sorağında olmağı, hərtərəfli mədəniyyətə yiyələnməyi məsləhət görür, pis əməllərdən uzaq olmağı tələb edirdi. («Pis sözlər pis adamlara məxsusdur. Yaxşı sözlər yaxşı şəxslərə»).

Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərinin tərbiyəedici im-kanları da genişdir. Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlam, hər şey-dən əvvəl beşikdən qəbrədək elm öyrənməyi tövsiyə edirdi. Alimlər cəmiyyətimizin hazırkı mərhələsində həmin ideyanı möhkəm müdafiə edir, fasiləsiz təhsil ideyasını irəli sürürlər. Azərbaycanda fasiləsiz milli təhsil konsepsiyasında da belə bir müddə irəli sürülür.

Maraqlı və diqqətəlayiq cəhət burasındadır ki, Həzrəti Məhəmməd elmə yiyələnməyi istər kişi, istərsə də qadın üçün vacib sayırdı. Özü də peyğəmbər avam, savadsız və cahil mollaların dediyinin əksinə olaraq, elmi ibadətdən üstün tutur və bu xüsusda deyirdi: «Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirlidir» (101 hədis). Peyğəmbər təhsilə kiçik yaşlardan başlamağı məqsədəuyğun hesab edir, uşaqlıqdan öyrənilən elmi daş üstündə yazıya, müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra öyrəniləni isə su üstündə yazıya bənzədirdi.

Həzrəti Peyğəmbər öz oğul və qızlarına layiqli tərbiyə verməyi ata-anaların borcu saymaqla yanaşı, eyni zamanda övladlardan tələb edirdi ki, valideynlərinə hörmət və ehtiram göstərsinlər, ehtiyac duyduqda, kömək əllərini onlara uzatsınlar («Ömrünün uzanmasını və ruzisinin artmasını istəyən kəs valideyninə ehtiram etsin», «Ata-ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar»).

Hədəslərdə həyalı və namuslu olmaq mühüm mənəvi keyfiyyət kimi irəli sürülür. Bunun səbəbi isə belə aydınlaşdırılır: «Həyalı və namuslu olun ki, qadınlarınız da həyalı və namuslu olsunlar». Bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bəzən qadının həyatda, məişətdə özünü necə aparması kişidən çox asılıdır. Hər bir kişi, ər gərək bunu nəzərə ala.

Məhəmməd Peyğəmbər gəncləri qocalara hörmət bəsləməyə, onların öyüd-nəsihətini eşitməyə çağırırdı: «Xeyir-bə-rəkət qocalardadır». Həqiqətən, böyüklərin ixtiyar babalarının sözü, nəsləhəti ilə iş görmək adamı xoşbəxtliyə çatdırır. Bu da təsadüfi deyildir. Axı onlar böyük həyat yolu keçmişdir.

Peyğəmbər valideynləri öz övladları ilə mehriban rəftar etməyə və onlara yaxşı tərbiyə verməyə çağırırdı.

Həzrəti Məhəmməd ömrü uzun, əməli gözəl olanları in-sanların ən xeyirlisi, ömrü uzun, əməli bəd olanları isə insanların ən pisi hesab edirdi. O, insanlarda vətənpərvərlik hissini yüksək qiymətləndirirdi («Vətəni sevmək imandandır»). Həm də Peyğəmbər Vətənə sevgini sözdə deyil, əməldə görür, çox haqlı olaraq məğlubiyyətin səbəbini xəyanətdə gəzirdi. Onun fikrincə, «xəyanəti millətin öz içərisində axtarmaq lazımdır» («Millətimin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz»).

Hədəslərdə qonşuluq münasibətlərinə də toxunulur, qonşunun xeyir-şərindən vaxtında xəbər tutmağın («Yaxın qonşu ac ola-ola tox yaşayan qonşu mömin sayıla bilməz), qonşu ilə mehriban dolanmağın («Ən yaxşı qonşu öz qonşusu ilə yaxşı dolanandır»), qonşuya yaxşılıq etməyin («Allah-taala pis qonşuya rəhm etməz», «Qonşuları ilə ünsiyyət saxlamayan mənəfəətini itirər») yolları göstərilir.

Peyğəmbərin həsəd (paxıllıq) haqqında dediyi sözlər də maraq doğurur: «Od ağacı yandırıb yediyi kimi, həsəd də yax-şılıqları yeyər. Su odu söndürdüüyü kimi, sədəqə də pisliyin alo-vunu söndürər».

Əsrlər, min ildən artıq vaxt keçsə də, həmin sözlər öz dəyərini itirməmişdir.

Hədəslərdə insanlara qənaətlə dolanmaq məsləhət görülür. Qənaət etməyi bacaran şəxs sabahını da düşünən şəxsdir. Məhəmməd Peyğəmbərin qənaətincə, ən yoxsul adam kasıb olan yox, tamahkar olandır. Aşağıdakı müddəalar bir daha Peyğəmbərin nə qədər iti, dərin ağıl sahibi, uzaqqörən şəxs olduğunu sübuta yetirir: «Qənaətcillik güzəranın, camaatla mehriban rəftar ağılın, ağıllı sual isə elmin yarısıdır»; Peyğəmbərə görə, qohum-əqrəbası ilə əlaqəsi olmayan mehribançılığını, ailəsinə biganə olan isə xoş güzəranını itirər.

Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlam insanlara tədbirli ol-mağı, bir iş görmək istəyəndə həmin işin nəticəsini düşünməyi məsləhət bilirdi. («Bir iş görmək istəsən sonunu düşün, sonu xeyirdirsə, ondan yapış, şərdirsə fikrindən daşın»).

Beləliklə, bədxahlarımızın dediklərinin əskinə olaraq islamın özülləri, o cümlədən Quran, Məhəmməd Peyğəmbər heç də zorakılığı təbliğ etmir, bu özüllər humanist bəşəri ideyaları müdafiə edir, insanlarda nəcib sifətlər formalaşdırmağa çalışır, onları xeyirxah işlər görməyə, yaxşılığa, səmimiyyətə, mehribançılığa, dostluğa, ədalətə səs-ləyir.

Həcc Ziyarəti

Kəbəni Allahın əmri ilə ik dəfə Adəm (ə) qurmuşdur. Nuh (ə)-un tufanı zamanı Kəbə dağıdılmışdır. Peyğəmbər İbrahim (ə) oğlu İsmayıl (ə) mələk Cəbrayıl (ə)-ın köməyilə bu ibadətگاهی bərpa etmişdir. Kəbə kub şəklindədir. Ölçüləri 10x12x15 metrdir. Qapısı təmiz qızıldandır, çəkisi 286 kq-dır. Məscidül həramın 9 minarəsi var, minalərin hündürlüyü 90 metrdir. Kəbənin Həcərul-Ərşad küncündə 1 minarə, qalan küncələrində isə 2 minarə vardır. Adəm (ə) Səfa dağına enəndə ora qaranlıq olub, bu zaman göydən Kəbənin yerinə bir dürr düşərək ətrafı işıqlandırıb. Bu nurun əhatə etdiyi hüdudda 300-dən artıq peyğəmbər dəfn

olunub. Hicri-İsmayıl 70 peyğəmbər, o cümlədən İsmayıl (ə) və anası Həcər xanımın qəbri şərifləri vardır. Həcərül-Əsvədlə Kəbənin qapısı arasına – mültəzəm deyilir, bu yerdə 2 rukət namaz qıla bilən duaları tez qəbul olunur.

Fatimə binti Əli (ə)-ni dünyaya gətirən zaman o yerdən Kəbənin içərisinə daxil olub. Bir rəvayətə görə isə o yerdən divar aralanıb, digər rəvayətə görə isə o vaxt həmin yerdə də bir qapı olub. Deməli, Kəbənin 2 qapısı var imiş. Həmin yer, yəni Yəmən rükütü Əhlibeydə məxsusdur. Orada oxunan dualara 70 mələk amin deyər.

Həcc Ziyarəti islamın maddi, mənəvi, siyasi və ictimai tutuma malik olan vacib əməllərindən biridir. Həcc Ziyarətində müsəlmanlar dünyanın hər yerindən bir yerə toplaşaraq vəhdət təşkil edir, bir-birilərlə dərdləşir, rəy mübadiləsi edirlər. Bu Ziyarət birlik və həmrəyliyi gücləndirir, ayrı-seçkiliyi aradan qaldırır, dostluq və qardaşlığı möhkəmləndirir. Bu əzəmətli ibadət mərasimi insanlar arasında ünsiyyət yaradaraq iqtisadi, ticarət, sənaye və s. işlərə də yol açır. Həcc ziyarəti vətəndən ayrı düşmək, yol yorğunluğu, əziyyət, zəhmətlərə dözmək, mal-dövlət xərcləmək, bir sıra arzu və istəklərdən əl çəkərək ziyarət əməllərini yerinə yetirmək və Allah-taala ilə əhdi təzələməkdir. Ehram geyinmək, cismani ləzzətlərdən çəkinmək, dünyəvi duyğulardan uzaq olaraq yaddaşı-qəlbi Allaha doğru yönəldərək qiyamət mənzərələrini və axirət əhvalını xatırlamaqdır. Onu da bilmək lazımdır ki, Həzz Ziyarətində olarkən Allah-taalanın qonağısan, öz qonağına isə Allah-taalamız özü ehtiram edir.

Kəbə Səudiyyə Ərəbistanının Məkkə şəhərindədir. Ərəbistan yarımadası Asiya qitəsinin cənub-qərbində yerləşir. Sahəsi 3 milyon kv.metrdir. Şimaldan İordaniya, Küveyt, İraq, Şam və Fələstinlə, cənubdan Yəmənə, şərqdən Fars körfəzi və qərbdən Qırmızı dənizlə əhatə olunub. Keçmiş adı Hicazdır. Kəbə əsrdəki Beyti-Məmurun yer üzərində oxşarını təəssüm etməsidir.

Kəbə islam simvolu və bayrağıdır. İlk quru məkan Kəbənin olduğu yerdə yaranıb. Həmin vaxtlar isə bütün Yer kürəsinin tən ortası olması rəsmi surətdə yerin maqnit mərkəzi yerləşir və yerin maqnit oxu da məhz Kəbədə keçir. Dünyanın hər yerindən maqnit xətləri Kəbəyə – yəni qibləyə yönəlir. Hər kəs qibləni təyin edən cihazlardan istifadə edibse bunun şahidi olub. Belə ki, yerin maqnit meridianı iddia olunduğu kimi İngiltərənin Qrinviç şəhərindən deyil, Məkkədən keçir. Məlumdur ki, insanın bədənində də maqnit meridianları mövcuddur. Bu meridianların (insan və yer) üst-üstə düşməməsindən asılı olaraq orqanizmə müsbət və mənfi təsiri olur. Güman ki, bu namaz qılarkən üzü qibləyə dayanmağın səbəblərindən biridir.

■ Tapşırıq 26. Mətnin məzmununu nəql edin.

Qədim və orta əsrlərdə iqtisadi fikir və təlimlər

İqtisadi fikir tarixi iqtisadiyyatın tarixi qədər qədimdir. İcma quruluşunda, bəsit iqtisadiyyat şəraitində insanların iqtisadi mühit haqqında müəyyən təsəvvür və görüşləri olmuşdur. Bütün bunlar bizə əsatirlər, nağıllar, dastanlar və s. şəkildə gəlib çatmışdır. Əsil iqtisadi fikir və biliklər isə icma quruluşunun dağıldığı, dövlətin və siniflərin yarandığı dövrdə meydana çıxmağa başlamışdır. Umumiyyətlə, elm, biliklər cəmiyyətin daha yetkin mərhələsində, xüsusilə klassik quldarlıq dövründə yaranmışdır.

İqtisadi fikir və biliklərin meydana çıxması üçün daha yetkin iqtisadiyyatın olması zəruri idi. Belə bir iqtisadi, mədəni şərait qədim Misirdə, Babilistanda, Çində, Hindistanda, İranda mövcud olmuşdur. Hələ eramızdan 4-5 min il əvvəl qədim böyük dövlətlər və mədəniyyətlər Şərq ölkələrində - qədim şumerlərdə (indiki İraq ərazisində), Misirdə, Türkünstanda və s. ölkələrdə meydana gəlmişdir. Bu ölkələrdə istehsalın ən qədim və əsas sahələri olan əkinçilik, heyvandarlıq, suvarma sistemi, sənətkarlıq, ticarət, şəhər mədəniyyəli daha yüksək səviyyəyə qalxmışdır.

F.Engels «Kapital»ın III cildinə əlavədə yazır: «Əmtəə mübadiləsi hələ heç bir yazılı tarixin mövcud olmadığı zamanlarda Misirdə bizim tarixdən azı üç və ya beş min il qabaq, Babilistanda isə dörd-altı min il qabaq başlanır».

Qədim Şərqdə əmlak bölgüsünün və bunun əsasında əmtəə mübadiləsinin erkən inkişafı pulun da bu ölkələrdə yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Şərq ölkələrinin əksəriyyətində qaramal, qoyun və

bu kimi məhsullar mübadilədə vasitəçi rolunda çıxış etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, bir sıra Şərq ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda mal, əmtəə anlayışları eyni mənə daşıyan anlayışlar kimi işlədilir.

Metal pulların (mis, gümüş, qızıl) kəsilməsi və dövriyyəyə buraxılması da Qədim Şərq ölkələrində həyata keçirilmişdir. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində işlədilən «moneta» pul adı da o dillərə Şərqdən keçmişdir. Görünür, bizim «manat» milli pul vahidinin adı da oradan götürülmüşdür. Bu ad eramızdan öncə Bisütun qayalarındakı mixi yazılarda «manat», «monnat» kimi həkk olunmuşdur. İlk dəfə Çində (XII əsr) dövriyyəyə kağız pul buraxılmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, əkinçiliyin, maldarlığın, ticarətin, şəhər mədəniyyətinin, dövlətin və onun idarəetmə funksiyalarının inkişaf etdiyi qədim ölkələrdə iqtisadi fikrin yaranması və inkişafı üçün geniş zəmin olmuşdur. Bunun nümunələrini qədim Misirin papirus yazılarında (e.ə. III-II minilliklərdə), şumerlərin daş və kərpic yazılarında (e.ə. IV-III minilliklərdə), Babilistan hökmdarı Hammurapinin daş üzərində mixi yazılar ilə həkk olunmuş qanunlarında (e.ə. XVIII əsr) və s. abidələrin verdiyi məlumatlarda görə bilirik. Düzdür, bu abidələrdə sistemli iqtisadi biliklər əks olunmamışdır. Lakin dövrümüzə gəlib çatan bu sənədlərdə dövlətin iqtisadiyyatı, idarəetmə qayda-qanunları, cəmiyyətdə ictimai təbəqələr və onların münasibətləri öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda biz o mənbələrdən dövrün iqtisadi, təsərrüfat həyatı haqqında, insanların həyat tərzini, sərvətin mənbələri haqqında da məlumatlar ala bilirik.

Qədim dünyanın yaratdığı böyük dövlətlər, iqtisadi və mədəni həyat yox olub getmişdir. Lakin qədim sivilizasiyalar yunan və Avropa mədəniyyətlərinə güclü təsir göstərmişdir. Qədim yunanlar keçmişdə tərəqqi edən və çiçəklənən iqtisadi və mədəni həyatın əsil davamçıları kimi çıxış etmişlər.

Yunanlar təbiəti, cəmiyyəti öyrənən elmlərin əsasını qoymuşlar. Qədim yunan alimləri iqtisadiyyatın araşdırılması sahəsində yüksək qabiliyyət nümayiş etdirmişlər. Ksenofontun (e.ə. 430-355-ci illər), Platonun (e.ə. 427-347-ci illər), Aristotelin (e.ə. 348-322-ci illər) əsərlərində quldarlıq quruluşunun iqtisadi münasibətləri araşdırılmışdır. İlk dəfə «İqtisadiyyat» -«Oikonomia» anlayışını elmə gətirən də onlar olmuşlar. Beləliklə, iqtisadiyyat anlayışı elm tarixinə daxil olmuşdur. Ksenofont «Oikonomia» başlığı altında qul əməyinə əsaslanan ev təsərrüfatı və onun ağıllı idarə olunmasından danışır.

Antik dünyanın ən görkəmli zəkalarından biri olan Aristotel iqtisadçı sayılmağa layiqdir. O, «Siyasət» və «Etika» əsərində «iqtisadiyyat» anlayışının nəzəri əsasını vermişdir. Aristotel elm tarixində ilk dəfə əmtəə-pul münasibətlərinin mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını araşdırmışdır. Onun əmək, dəyər, qiymət, pul haqqında yürütdüyü iqtisadi-nəzəri fikirlər sonrakı əsrlərdə iqtisadi nəzəriyyələrin inkişafına təsir göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, antik yunan alimlərinin yaratdıqları elmi məktəblər və nəzəri sistemlər Şərqdə və Avropada elmin və mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Bu, iqtisad elminin yaranmasına və formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir.

Orta əsrlərdə iqtisadi fikir və təlimlər nəzərə çarpacaq qədər inkişaf etdirilə bilməmişdir. Avropada antik yunanlardan başlanan iqtisadi nəzəriyyələrin ardıcıl davam etdirib bilməməsinin səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu dövr xristianlıq dininin yaranması və yayılması dövrü olmuşdur. Bunun nəticəsində ictimai-iqtisadi həyatın yönəldilməsi və tənzimlənməsi "Bibliya"nın (İncilin) əhkamlarının təsirinə məruz qalmışdır. K.Marks Avropada orta əsrlər dövründə iqtisadi fikrin inkişaf edə bilməməsinin səbəbini xristian dininin hökmranlığının nəticəsi kimi izah etmişdir.

(İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2001, s. 32-36)

SAMİTLƏRİN İNCƏ VƏ QALINLIĞI (МЯГКИЕ И ТВЕРДЫЕ СОГЛАСНЫЕ)

Azərbaycan dilində bəzi samitlər sözdə işlənmə yerindən, qonşu səslərdən asılı olaraq incə və ya qalın tələffüz olunur. **Məsələn:** /l/ səsi bala sözündə qalın, ali sözündə nisbətən incə, Əli sözündə isə incə tələffüz olunur. Rus dilindəkindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində samitlərin belə tələffüzü fonoloji -məna fərqləndirici xüsusiyyət daşıyır.

В азербайджанском языке некоторые согласные в зависимости от позиции в слове, окружения соседних звуков произносятся мягко или твёрдо. Например: звук /l/ в слове Əli мягко. Такое произношение согласных в азербайджанском языке, в отличие от русского, не имеет фонологического, т.е. смысла различительного значения.

Bu cəhətdən yalnız /k-q/, /g-ğ/ səsləri fərqlənir. Burada incə və qalınlıq bəzən, xüsusən şəkilçilərin tərkibində, fonema-tik xüsusiyyət daşımada da (məsələn, -maq, -mək, -ıq, -iq, -ik, -dik, -duq, -duk), əksər hallarda bunlar müxtəlif səslər olduğu kimi, müxtəlif fonemlər kimi də çıxış edir.

В этом отношении различаются лишь звуки /k-q/, /g-ğ/. Хотя в ряде случаев, особенно в составе аффиксов, мягкость и твердость согласного не имеет фонологического характера (-maq, -mək, -ıq, -iq, -ik, -uq, -ük, -dıq, -dik, -duq, -dük), эти разные звуки, выступают и как различные фонемы.

Məsələn: kar-qar, kal-qal.

■ Tapşırıq 27. Mətnin məzmununu danışın.

İslam və iqtisadiyyat

İslam iqtisadiyyatının əsas məqsədi ölkənin sərvət və nemətlərindən istifadə olunmasında bütün əhali üçün bərabər şəraitin yaradılmasıdır. İslamda bərabərlik prinsipi heç də müxtəlif əmək, peşə, işgüzar qabiliyyətə malik olanların gəlirlərini, bərabər həyat tərzini əhatə etmir. Çünki eyni iqtisadi mühit və şərait maddi nemətlərin əldə olunması üçün bərabərlik yaratsa da, adamlar dini-mənəvi dəyərlərin mənimsəməsi, icra edilməsi və onlara əməl olunmasında müxtəlif mövqedə dururlar. Qurani-Kərimdə bu barədə belə yazılmışdır: «...Sizin hər biriniz üçün bir şərait və bir yol təyin etdik. Əgər Allah istəsəydi, sizi (eyni şəraitə tabe) vahid bir ümmət edərdi. Lakin bu (müxtəliflik), Allahın verdikləri (sərvət və nemətlər) ilə sizi imtahan etmək üçündür» (5. Əl-Maidə surəsi, 48-ci ayə). Digər tərəfdən, ruzi baxımından da insanlar müxtəlif mövqedə dururlar. «Allah ruzi baxımından birinizi digərinizdən üstün etmişdir» (16. Əl-Nəhl surəsi, 71-ci ayə).

İslamda sərvət və nemətlərin bir qrupun əlində cəmləşməsinə yol verilmir. İslam iqtisadiyyatında həm sosial ədalət, həm də onun iqtisadi əsasları gözlənilir.

Bəşəriyyətin meydana gəldiyi vaxtdan indiyə qədər onun sivil səviyyəyə çatmasına iki mühüm amil təsir etmişdir. Bunlardan biri dini amildir ki, bu, insanların mənəvi və mədəni inkişafını əsaslandırır. Digəri isə iqtisadi amildir, o da insanla-rın maddi nemətlərə olan tələbatlarının ödənməsi üçün davranış qaydalarının dəyişilməsini müəyyən edib.

İslam, iqtisadiyyatı ilahi hökm və əmrlər əsasında müəyyənləşdirərək, islam həyatının formalaşmasının istiqamətini təyin edir. Vahid Allahı, peyğəmbərliyi, axirəti qəbul edən insan ən mühüm ərkan və rükunları həyata keçirməlidir. Bu rükunlar sırasında namaz qılmaq, oruc tutmaq, cihad etmək (din uğrunda müharibəyə hazır olmaq), zəkat vermək, xüms ödəmək və həccə getmək xüsusi qeyd olunur. İslamda üç rükunun, yəni zəkat-xüms-həcc prinsiplərinin mövcud olması iqtisad elminin inkişafı üçün daha geniş imkanlar yaratmışdır. Namaz və cihad əsasən bədənlə, həcc, xüms və zəkat isə mal ilə icra olunur.

Beş vaxt namazın qılınması insan fəaliyyətinin aktiv ol-masını (xüsusən insanın iqtisadi aktivliyini) əsaslandırır.

Bədənlə icra olunan ibadətin ikinci mühüm yolu oruc tutmaqdır. Oruc tutmağa diqqət etdikdə, aydın olur ki, onun çox böyük iqtisadi mənası vardır. Ramazan ayı insanları həm qida məhsullarının istehlakına son dərəcə pəhrizkar olmağa, həm də qazanc etməkdə harama yol verməməyə təhrik edir. Bu ay ərzində ərzaq məhsulları həm məqsədyönlü, həm faydalı, həm də ehtiyaca uyğun istifadə olunur. İsrəfçilik həddi sifra endirilir.

Həcc əməlinin icra olunması insana ömür boyu bir dəfə vacib olunur. Həcc insanın ömrü boyu bir dəfə Kəbə evini ziyarət etməkdən ötrü öz iqtisadi imkanını yaxşılaşdırmaq yolunda çalışmasıdır. Həcc həm dini icra əməli, həm də iqtisadi məqsəddir.

Zülhiccə ayının 10-da ... Qurban bayramı da böyük iqtisadi məna daşıyır. Bu bayram ərəfəsində imkanı olanlar iri və ya xırdabuynuzlu heyvanlardan qurban kəsməli, onu həm özü, həm də imkanı olmayan müəyyən qisim adamlar arasında paylamalıdırlar.

Göründüyü kimi, islam dini ibadətinin icra olunması həm insanın özü ilə, həm də onun iqtisadi fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Əgər bədənlə ibadət namaz, oruc, cihadla bağlıdırsa, burada da oruc tutan, yoxsulluqdan və kasıblıqdan kənar olan şəxs müəyyən edilmiş məbləğdə fitrə verməlidir. Deməli, nəzərdə tutulan altı rükunun dövründə insanın əsl islam əqidəsi ilə ibadəti üçün mütləq onun təsərrüfat fəaliyyəti olmalıdır.

«Quran»da göstərilir ki, Allah yer üzərində insanın ya-şaması üçün hər cür imkanlar yaratmışdır. Torpaqdan, sudan, dənizlərdən, bitki və heyvanat aləmindən ibarət olan bu im-kanlardan şüurlu varlıq olan insanlar istifadə etməyi bacarmalı və öz yaşayışlarını təmin etməlidirlər. «Səndən hərəkət, məndən bərəkət» kimi xalq deyimi də «Quran»da deyilənlərlə bağlıdır. «Quran»da «Göylərdə və yerdə... və torpağın altında nə varsa, onundur», yəni Allahındır deyilirsə də, xüsusi mülkiyyət inkar olunmur. «Quran»da mülk, mal, becərilən torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət və ondan istifadə edilməsi Allahın insana bəxş etdiyi haqdır, onun təbii hüququdur. Bu hüquq dini hökmlər və qanunlar çərçivəsindən kənara çıxmamalı, ədalət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. «Quran»ın Taha surəsinin 81-ci ayəsində, Ənam surəsinin 141-ci ayəsində deyilir ki, sizə verdiyimiz ruzilərin təmizindən (halalından) yeyin, lakin bunda həddi aşmayın (israfçılığa yol verməyin), evhtiyacı olanlara kömək edin.

Göründüyü kimi, islamın iqtisadi təməlləri öz çəvikliyi və faydalana bilmə mahiyyəti ilə müasir sivil bazar iqtisadiyyatının prinsipləri ilə müqayisə ediləcək səviyyədədir. İslamda iqtisadi fəaliyyətlə əqidə, inam arasında birbaşa əlaqə vardır. Əgər sədəqə Allahın yolunda verilən nemət kimi qeyd olunursa, borc verilmiş pula alınan müamələ ən murdar, haram bir nemət kimi göstərilir.

İslam iqtisadiyyatı üçün zəruri görülən iqtisadi qanunların, prinsiplərin, amillərin mahiyyətinin şərh olunması müsəlman ölkələri, o cümlədən, Azərbaycan üçün də olduqca faydalıdır. Əgər müstəqil Azərbaycan öz iqtisadiyyatını dünyəvi, demokratik, azad və sərbəst prinsiplər əsasında qurmaq istəyirsə, onda əhalisinin milli xüsusiyyətlərindən, yəni dini, axlaqi, mənəvi adətlərindən, islam dininin hökmlərindən irəli gələn cəhətləri də nəzərə almalıdır. Yəni adamların xeyirxahlığı, əl tutması, sədəqə verməsi, halal fəaliyyət göstərməsi və s. üçün iqtisadi mühit yaradılmalıdır. Əgər iqtisadi mühit azlar üçün «bazar iqtisadiyyatı» adı ilə yaradılırsa, onda adamların hansı dini əqidəyə mənsub olmalarından asılı olmayaraq, onlar arasında rəzillik, qarət, oğurluq, rüsvayçılıq, əxlaqsızlıq, bir sözlə, bəlkə də görünməmiş mənəviyyatsızlıq, əyyaşlıq geniş yayılacaqdır.

Əgər insan fəaliyyətinin müəyyənədicisi amili olan iqtisadiyyat müəyyən islami prinsiplər əsasında mənimsənərsə, o, bir qədər də səmərə verəcəkdir.

*(İslam iqtisadiyyatı.
Bakı, 2002, s.84-100)*

**QOŞA SAMİTLİ SÖZLƏRİN
YAZILIŞI VƏ TƏLƏFFÜZÜ
(ПРАВОПИСАНИЕ И ПРОИЗНОШЕНИЕ
СЛОВ С ПАРНЫМИ СОГЛАСНЫМИ)**

I

qəssab - мясник

addım - шаг

əvvəl - начало, до, раньше	pilləkən - ленница
qüvvət - сила	əlli - пятьдесят
innab - унаби	amma - но
rəssam - художник	

II

əlbəttə - конечно	təşəkkür - благодарность
hətta - даже	mürəkkəb - чернила, сложный
səkkiz - восемь	

III

toqqa - пояс	saqqal - борода
doqquz - девять	rəqqasə - танцовщица
şaqqa - полоть	şaqqal - шакал

IV

ədəbiyyat - литература	keyfiyyət - качество
təyyarə - самолет	kəmiyyət - количество
cəmiyyət - общество	xasiyyət - характер

V

sünbül - колос	xəstə - больной
şənbə - суббота	usta - мастер
tənbəl - ленивый	bağça - садик
anbar - склад	bitki - растение
əcdad - предок	nöqtə - точка
vicdan - совесть	nöqsan - ошибка
şaftalı - персик	məftil - проволока

Qoşa eyni samitli sözlərdə samitlərin biri uzun tələffüz olunur, digəri tələffüz olunmur (I bölmə):

В словах с двойными согласными один согласный произносится как долгий, а другой утрачивается (см. I раздел)

Yazılır

Tələffüz olunur

qəssab	[qəs:ab]
addım	[ad:ım]
güllə	[gül:əJ]
əlli	[əl:i]
dirrik	[dir:ik]

Sözlərdə qoşa /t/ və /k/ samiti işləndikdə, onlardan ikinci samit cingiltilər (II bölmə):

При произношении слов с двойными глухими согласными /t/ и /k/ второй согласный приобретает звонкость (см. II раздел)

hətta	[hətta]
əlbəttə	[əlbətətə]
mürəkkəb	[mürəkqəb]
təşəkkür	[təşəkgür]

Qoşa /q/ samitli sözlərin tələffüzündə birinci samit kar-laşaraq, /k/ kimi səslənir, ikinci samit isə dəyişmir (III bölmə).

В словах с двойными звонкими согласными первый согласный оглушается, а второй остается без изменения (см. III раздел).

Məsələn:

toqqa	[tokqa]
saqqal	[sakqal]və s.

Sözlərdə qoşa /y/ samiti yanaşı gəldikdə, onlardan yalnız biri tələffüz olunur (IV bölmə).

В словах с двойным /y/ произносится лишь один из них (см. IV раздел).

ədəbiyyat	[ədəbiyat]
cəmiyyət	[cəmiyyət]

Bəzi müxtəlif qoşa samitli sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunmur (V bölmə).

Некоторые слова с неодинаковым парными согласными произносятся не так, как пишутся (V раздел).

Məsələn:

şənbə	[şəmbə]
vicdan	[vijdan]
xəstə	[xəsdə]
bağça	[baxça]
bitki	[bitgi]
nöqtə	[nöktə] və s.

■ **Tapşırıq 28.** *Sözləri ifadəli oxuyun. Onların yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi müəyyənləşdirin:*

faiz, düşmən, stadion, yuva, ailə, motor, əlifba, sait, zənbil, qardaş, dustaq, ölkə, rəndə, şaxta, nöqsan, traktor, rəqs, Məkkə, tüstü, məftil, tülkü, aşpaz.

■ **Tapşırıq 29.** *Verilmiş cədvəl əsasında sözlərin yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi göstərin:*

Yazılır
saflıqlı

Tələffüz olunur
[şafdalı]

səkkiz, doqquz, əlbəttə, cəmiyyət, rəssam, inşaat, ləzzət, tufəng, ağac, rəng, həftə, teatr, müəllim.

VURĞU (УДАРЕНИЕ)

Əsl Azərbaycan sözlərində vurğu əsasən sözün son hecası üzərinə düşür. Əgər söz şəkilçi qəbul edirsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir.

В исконно азербайджанских словах ударение в основном падает на последний слог. Если слово принимает аффикс, то ударение переносится на этот аффикс.

Məsələn: oxu - oxuyur, ana – ananın

Vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilər, məsələn, xəbərlik (-**dır**, -**dir**, -**dur**, -**dür**), inkarlıq (-**ma**, -**mə**), bəzi fəli bağlama şəkilçiləri (-**madan**, -**mədən**, -**kən**) istisna təşkil edir.

Исключение составляют некоторые аффиксы, в частности аффиксы сказуемости (**dır**, -**dir**, -**dur**, -**dür**), отрицания (-**ma**, -**mə**), деепричастия (-**madan**, -**mədən**, -**kən**) и др.

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən sözlərin ək-səriyyətində vurğu həmin dildəki mövqedə saxlanır.

В большинстве слов, заимствованных азербайджанским языком из русского. Ударение сохраняет свою позицию.

Məsələn: kafedra, opera, gitara.

Azərbaycan dilində vurğu geniş planda məna fərqləndirici səciyyəyə malik deyildir, lakin bəzən vurğunun yerinin dəyişdirilməsi sözün mənasının da dəyişməsinə səbəb olur.

В широком плане в азербайджанском языке ударение не носит смысловоразличительного характера, но иногда его перенос приводит к изменению значения слова.

Məsələn: alın - alın, gəlin - gəlin, çəkmə - çəkmə, süzmə - - süzmə.

■ **Tapşırıq 30.** *Aşağıdakı sözlərdə vurğunun yerini dəyişin, hər sözü cümlədə işlədib, dəftərinizə yazın.*

biçin, süzmə, suvarma, gəlmə, alma, qazma, bulama, əkin, səpin, yarma, qovurma, soyulma, çıxırtma, çəkmə, dösəmə.

Nümunə; Sahədə biçin başladı. Taxılı itkisiz biçin.

■ **Tapşırıq 31.** *Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edib yazın və vurğulu hecaların altından xətt çəkin.*

Андрейка смутно помнит ласковую старую женщину, приемную мать, которая купала, поила, кормила его и укачивала посреди хаты на подвешенной к потолку люльке. Он помнит также, что, когда ему сравнялось четыре года, пришли какие-то люди, сняли его с лавки, где он спал, положили на стол под образа, зажгли свечи, а потом унесли куда-то, и он остался в вдвоем с дедом Агафоном. Помнит он, что каждый раз, как дед отправился на море, отводил его в поселок, который лежал в овраге, в степи, верстах трех от берега, и оставлял у своей кумы, бабки Спиридонихи.

С шести лет дед стал брать мальчика с собой на море, и Андрейка часто спал на носу лодки, на подостланной дедом соломе, а над ним носились чайки, светило солнце и летели брызги волн.

(А.Серафимович)

■ **Tapşırıq 32.** *Köçürün, qara hərflərlə yazılmış sözlərin üstündə vurğunu göstərin:*

Gəlin gəlir (Невеста идет),

Məktəbə **gəlin** (Приходите в школу),
Alma al (Купи яблоки),
 Armud **alma** (Не покупай груши),
 İsti **qazma** (Теплая землянка),
 Yeri **qazma** (Не копай землю),
Sərin su (Прохладная вода),
 Paltarı **sərin** (развешьте белье),
Gəlmə adam (Приезжий человек),
 Bura **gəlmə** (Не приходи сюда),
Asma köprü (Висячий мост),
 Paltarı **asma** (Не вешай белье).

■ **Tapşırıq 33.** *Mətni köçürün. Sözlərin vurğusunu göstərin və mətnin məzmununu danışın.*

Təbriz

Təbriz Cənubi Azərbaycanın ən böyük şəhəri, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzidir. Təbrizdə maşınqayırma və metal emalı, neft emalı, yüngül sənaye (toxuculuq, trikotaj, dəri) sahələri geniş inkişaf etmişdir. Təbriz xalçaları dünyada şöhrət qazanmışdır.

Təbriz Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi (XI əsr), Şəms Təbrizi (XIII əsr), Əssar Təbrizi (XIV əsr), Vahid Təbrizi (XV əsr), Sadıq bəy Əfşar (XVI əsr), Qövsü Təbrizi (XVII əsr) kimi şair və alimlərin vətənidir.

Təbriz Azərbaycanın qədim şəhərlərindəndir. Tarixi mənbələrdə bu şəhərin hələ eramızdan əvvəl şəhər-qala şəklində mövcud olması haqqında fikirlər söylənmişdir. Şəhər qədim memarlıq abidələri ilə zəngindir. O özünün orta əsr simasını qoruyub saxlamışdır. Təbriz bazarı Şərqi ən qədim bazarlarından biridir. Neçə-neçə saray, məscidlər, karvansara, mədrəsə, hamam və yeməxana Təbrizin bazar kompleksinə daxildir. Bunların çoxunun tarixi XI-XII əsrlərdəndir.

Təbriz Orta Şərq memarlıq və miniatür məktəbləri Azərbaycan təsviri sənətini dünya miqyasına çıxarmış, ona böyük şöhrət qazandırmışdır.

Təbriz həm də müasir şəhərdir. Şərq üslubunda tikilmiş yaraşlıq binalar şəhərə xüsusi gözəllik verir.

Təbrizdə universitet, digər təhsil ocaqları, filarmoniya, dram teatrı və s. fəaliyyət göstərir.

HECA (СЛОГ)

Səslənmə zamanı nitqin ayrıldığı ən kiçik parçalara heca deyilir. Sözüün tərkibində neçə sait varsa, o qədər də heca vardır.

Минимальный звуковой отрезок, выделяющийся в потоке звучащей речи, называется слогом. Количество слогов в слове определяется количеством гласных в слове.

Məsələn: göz, ət, ba+lıq, fəh+lə, ba+la+ca, mü + vəf + fə + qiş + yət, zə + rər + siz + ləş + dir + mək.

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində samitlər bir heca daxilində çox vaxt yanaşı gəlmir. Bəzi alınma və sonor samitlə işlənən sözlər istisna təşkil edir.

В отличие от русского языка в азербайджанском языке в пределах одного слога не могут находиться рядом несколько согласных. Исключения составляют некоторые заимствованные слова и слова в которых один из смежных согласных является сонорным.

Məsələn: kosmonavt, şarf, nərd, səmt, dörd, yurd, türk.

Rus dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də açıq və qapalı hecalar vardır.

В азербайджанском языке, как и в русском, слоги бывают открытыми и закрытыми.

Saitlə bitən hecaya açıq heca deyilir.

Слог, оканчивающийся на гласный, называется открытым.

Məsələn: sü+rü, ya+zı, dü+yü, bu, ba+cı.

Samitlə bitən hecaya qapalı heca deyilir.

Слог, оканчивающийся на согласный, называется закрытым.

Məsələn: ət, mey+dan, dəf+tər, ör+dək, əl+cək.

Sözlərə şəkilçi əlavə edərkən açıq heca qapalı hecaya, qapalı heca açıq hecaya çevrilə bilər.

В тех случаях, когда слова принимают аффиксы, открытый слог может стать закрытым, и, наоборот, закрытый открытым.

Məsələn: ana - anam. iş+lə, iş+lə+t, yol+daş, yol+da+şa.

Pulun meydana gəlməsi tarixindən

Tarixi mənbələr göstərir ki, pul insan cəmiyyətinin yaranması ilə bir vaxtda meydana gəlməyib. Milyon ildən çox tarixi olan bəşər cəmiyyətində pul təxminən 6-8 min ildir ki, mövcuddur. Pulun kəşfindən əvvəl insanlar arasında barter ticarəti, yəni əmtəənin əmtəəyə mübadiləsi geniş yayılmışdı. Əmtəə mübadiləsi prosesində müxtəlif ərazilərdə müəyyən bir əmtəə bütün başqa əmtəələr üçün ümumi ölçü vahidi funksiyasını icra edir. Bu cür ölçü vahidi kimi Afrikada balıqqulağı, Rusiyada isə xəzdən istifadə olunurdu.

Metalların kəşfi və onların xassələrinin öyrənilməsi nəti-cəsində alqı-satqı prosesində ümumi ölçü vahidi rolunu tədricən metallara, yəni misə, gümüşə və qızıla keçdi. Qeyd etmək lazımdır ki, gümüş və qızıl təbiətən pul olmamışdır. Onlar da başqa əşyalar kimi insan əməyinin məhsullarıdır. Lakin bu metalların bir sıra təbii xassələri uzun tarixi dövr ərzində onların pul rolunu icra etməsinə səbəb olmuşdur.

Ən qədim pul nümunələri eramızdan əvvəl (e.ə.)VII əsrdə Çində mövcud olmuşdur. E.ə. təxminən 500-cü ildə İran şahı Dara dövriyyəyə pul buraxaraq barter ticarətini onunla əvəz etdi. İranın dağ mağaralarından tapılmış qayaüstü yazılar dediklərimizi bir daha sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk kağız pullar da XII əsrdə məhz Çində buraxılmışdır. Amma artıq 1500-cü ildə Çin hökuməti kağız pul buraxılışını dayandıрмаğa məcbur oldu, çünki bu pullar dövriyyəyə həddən çox buraxıldığına görə qiymətdən düşmüşdü.

Tarixdən bizə bu da məlumdur ki, əsas XVI əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1502-ci ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən qoyulmuş müstəqil Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər dövlətində də qızıl və gümüş pullar kəsilirdi.

Artıq 1724-cü ildən etibarən Rusiyanın bir çox yerlərində, o cümlədən Moskvada, Peterburqda, Uralda və Sibirdə metal pullar kəsmək üçün xüsusi müəssisələr yaradılırdı.

1893-cü ildə ABŞ hökuməti də dollar adlanan gümüş pulun buraxılmasına başladı. Dollar öz adını bir neçə Avropa ölkəsində istifadə olunan gümüş tarelin adından götürmüşdür. Bu puldan istifadə bimetallizmə əsaslanırdı. Bimetalizm elə bir pul sistemidir ki, orada iki nəcib metal, yəni həm qızıl, həm də gümüş qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Təbii ki, qızıl və gümüşün qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində bu metallardan biri ticarət üçün daha sərfəli olurdu. Beləliklə də, dövriyyədə bu nəcib metallardan yalnız biri işlənirdi.

1873-cü ildə ABŞ-da gümüş pulun azad kəsilməsi ləğv edildi və pul vahidi kimi qızıl dollar fəaliyyətə başladı. 1913-cü ildə isə «Federal ehtiyat aktı» adlanan qanun qəbul edildi ki, bu akta əsasən banknot emissiyası, yəni qiymətli kağızların buraxılması 12 federal banka həvalə edildi və bu günə qədər də ABŞ-da kağız pullar həmin banklar tərəfindən buraxılır.

■ **Tapşırıq 34.** *Mətndəki sözləri hecalara ayırın, mətni rus dilinə tərcümə edin.*

Xınalıq

Quba Azərbaycanın ən səfəli rayonlarından biridir. Quba rayonuna daxil olan kəndlərin çoxu dağlarda yerləşir. Bunlardan biri də Xınalıqdır. Xınalıq Baş Qafqaz silsiləsində 3730 m hündürlükdə yerləşir. Kəndin əhalisi 2 min nəfərdən çoxdur. Orada məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi vardır.

Xınalıq digər yaşayış məntəqələri ilə əsasən yay aylarında əlaqə saxlayır.

Kəndin orta əsrlərdə salındığı ehtimal olunur. Xınalıq dağ kəndləri üçün səciyyəvi olan üslubda planlaşdırılmışdır: bir evin damı o biri üçün həyət kimi istifadə olunur.

Burada əhalinin məşğuliyyəti toxuculuqdur. Kənd qızılının toxuduğu gözəl naxışlı rəngarəng xalçaların, kilimlərin, corabların, şalların şöhrəti hər yerə yayılmışdır.

Xınalıq əhalisi Xınalıq dilində danışır. Bu dilin səs sistemi niürəkkəbdir. Qrammatik quruluşu Dağıstan dillərindən bir sıra cəhətlərinə görə seçilir. Bu dilin lüğət tərkibində Azərbaycan, ərəb və fars dillərindən keçmə söz çoxdur. Xınalıq dilinə hal-hazırda böyük maraq göstərilir.

Qubadan 60 km aralıda yerləşən bu dağ kəndini görmək, onun işgüzar adamları ilə görüşmək, Xınalıq dilini eşitmək, bu dilin sirlərini öyrənmək məqsədilə ölkəmizin hər yerindən və xarici ölkələrdən buraya turistlər gəlir.

Gəncə

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri də Gəncədir. Gəncə şəhərinin tarixi barədə çoxlu məlumat və rəvayətlər var. Bunlardan biri də belədir.

Ərəb canişini Məzyəd öz alaçığını Aranda üç tərənin yanında qurmuşdu. Bir gecə o, qərribə bir yuxu gördü. Naməlum bir səs ucadan ona deyirdi ki, ortadakı tərəyə xəzinə basdırılmışdır. Öz atını o tərəyə sür. At harada dırnağını yerə döysə, oranı qazdır. Nə tapsan, ona şəhər tikdir və adını da Gəncə (Xəzinə) qoy! Sonrakı iki gecə dalbadal Məzyəd eyni yuxunu təkrar gördü.

Məzyəd ona yuxuda deyildiyi kimi də etdi. Atını ortadakı tərəyə sürdü. Həqiqətən də at dırnağını yerə döyməyə başladı. Məzyəd həmin yeri qazdırdı. Qazılan yerdən doğrudan da 3 ədəd qazan tapdı. Qazanlar pulla dolu idi. Bu pulların hesabına Məzyəd Gəncə şəhərini saldırdı.

Slavyanlar Bərdəni qarət etdikdən, onu dağıtdıqdan sonra Gəncə Aranın əsas ticarət və sənətkarlıq şəhəri kimi tanınmağa başladı.

...Ərəblərin dövlətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanda bir sıra dövlətlər yarandı. Bunlardan bir də Şəddadilər dövləti idi. Şəddadilər dövlətinin paytaxtı Gəncə oldu. Şəddadilər şəhərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi fikir verirdilər. Onlar paytaxtın ətrafında qala divarları tikdirdilər. Qalanın möhkəm dəmir qapıları var idi. Bütün divar boyu enli və dərin xəndək qazdırılmışdı. Gəncə möhkəm qala şəhəri idi. Şəhər sürətlə inkişaf edirdi.

XII yüzillikdə Gəncədə təxminən 500 min nəfərə qədər adam yaşayırdı. Bu dövrdə dünya ölkələrində Gəncə kimi böyük şəhərlər olduqca az idi.

Gəncədə çoxlu dövlət - idarə binaları vardı. Uzun müddət paytaxt şəhəri olmuş Gəncədə sultan sarayı, ayrı-ayrı hökmdarlara, ruhanilərə, dövlət məmurlarına məxsus olan saraylar, imarətlər, həmçinin məscid, mədrəsə, hamamlar və başqa binalar tikilmişdi. Dövlət başçıların, varlıların gözəl sarayları şəhərin mərkəzində, təhlükəsiz yerdə tikilmişdi. Bu isə şəhərdə memarlığın və bununla əlaqədar olan bir çox sənət sahələrinin inkişafına təkan vermişdi.

XII yüzillikdə Gəncə bütün Şərqdə ən məşhur ticarət və sənətkarlıq şəhəri idi.

Gəncə bir neçə dəfə zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. 1139-cu il sentyabrın 30-da, cümlədən şənbəyə keçən gecə Gəncədə böyük bir zəlzələ baş verdi. Şəhərdə çoxlu dağıntılar oldu. Gəncə şəhəri elə dağılmışdı ki, sanki burada əvvəllər heç vaxt şəhər olmamışdı. Zəlzələdən Kəpəz dağı uçaraq Ağsu çayının qarşısını kəsdi və Göygöl əmələ gəldi. Bu göl indi də Azərbaycanın mirvarisi sayılır.

Fürsət tapan gürcü çarı dağılmış şəhərə hücum edib onu qarət etdi. Gəncə qalasının qapılarını da hərbi qənimət kimi gürcüstana apardı. Bu qapıların bir tayı indi də orada saxlanılır.

Lakin tezliklə xalq öz sevimli şəhərini abadlaşdırdı. O yenə Azərbaycanın iri sənət və ticarət şəhərinə çevrildi.

Gəncə böyük mütəfəkkir N.Gəncəvinin və məşhur şairəmiz M.Gəncəvinin də vətənidir.

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı Dövlət Universiteti (BDU) Azərbaycan Respublikasının ilk ali məktəbidir. Belə universitet türk-müsəlman aləmində ilk dəfə bizim ölkəmizdə açıldı. O Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcısıdır. Çünki, BDU Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmışdır. AXC rəhbərləri onun yaradılmasında yaxından iştirak etmişlər.

1919-cu il sentyabrın 1-də «Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında Qanun» ADC-nin parlamenti tərəfindən təsdiq olundu. Həmin ilin noyabr ayının 15-də universitetdə dərslər keçilməyə başlandı. O vaxt universitetin iki fakültəsi vardı. Həmin fakültələrdən biri «Tarix» fakültəsi idi. Bu fakültə xalqımızın dirçəlişində mühüm rol oynamalı idi.

Tarix fakültəsindən sonra universitetdə «İqtisad» fakültəsi də açıldı. 1933-cü ildə «İqtisad» fakültəsi universitetdən ayrılıb müstəqil İnstitut kimi formalaşdı.

Xalqımızın elminin inkişafında Universitet əvəzsiz xidmət göstərməkdədir. 1999-cu ildə BDU-nun yaranmasının 80 illiyi böyük təntənə ilə qeyd olunmuşdur.

Bugünkü Azərbaycanı bu təhsil ocağından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Bir çox ali məktəblər, həmçinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası BDU-nun əsasında yaranmışdır.

1930-cu ilin yayında Bakı Dövlət Universiteti dörd müstəqil instituta çevrildi. Bunlar Tibb, Pedaqoji, Sovet quruculuğu və hüquq, Ticarət-Kooperativ İnstitutları idi. 1934-cü ildə Univeristet yenidən bərpa olundu. Lakin yaradılan institutların bəziləri öz fəaliyyətini davam etdirdi. Bu institutlar Bakı Dövlət Universitetinin yetirmələri idilər.

Bakı Dövlət Universiteti təsərrüfatın, elmin müxtəlif sahələrində çalışan ali təhsilli işçilərin hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. İlk dərs ilində Universitetə 877 nəfər tələbə qəbul edilmişdi. Hazırda isə onun 17 fakültəsində 43 ixtisas üzrə 13 minə yaxın tələbə təhsil alır. 80 il ərzində universitet müxtəlif şəhərlərdə çalışan 100 mindən çox ali təhsilli işçilər hazırlamışdır.

Universiteti bitirənlərdən bir çoxu ABŞ-da, İngiltərədə, Fransada, Yaponiyada, Çində, Rusiya Federasiyasında, Türkiyədə, İranda və bir sıra digər ölkələrdə çalışırlar. Onlar bu ölkələrdə xalqımızın, onun elminin və mədəniyyətinin şöhrətlənməsində böyük rol oynayırlar.

Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Süleyman Rəhimov, Anar kimi məşhur yazıçı və şairlərimiz də Bakı Dövlət Universitetini bitirmişlər.

Universitetin tarix fakültəsində çox görkəmli elm, mədəniyyət və dövlət xadimləri təhsil almışlar. Universiteti bitirənlər içərisində dünya şöhrəti qazananlar az deyil. Lakin onların ən şöhrətli Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevdir. BDU-nun «Tarix» fakültəsinin dünya şöhrətli məzunu H.Əliyev özü də universiteti bitirməsi ilə fəxr edirdi. O, Universitetin inkişafına həmişə qayğı göstərmişdir.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra BDU-nun hörməti daha da artmış, dünyanın ən məşhur universitetləri ilə əlaqələri genişlənməmişdir. Bir çox dövlətlərin prezidentləri,

görkəmli dövlət xadimləri universitetimizin «Fəxri Doktor»u adını daşıyırlar. Hazırda, Azərbaycanın ali məktəblərinin bayraqdarı olan Bakı Dövlət Universiteti dünyanın ən qabaqcıl universitetlərindən biridir. Xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı olan Bakı Dövlət Universiteti ilə fəxr edir.

■ **Tapşırıq 35.** *Yuxarıda verilmiş mətndəki sözləri hecalara ayırıb, dəftərinizə köçürün.*

AHƏNG QANUNU (SİNGARMONİZM) (ЗАКОН ГАРМОНИИ (СИНГАРМОНИЗМ))

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində müəyyən cəhətdən həmcins səslər sözdə bir-birini izləyir. Bu ahəng qa-nunu adlanır.

В отличие от русского языка, в азербайджанском языке в пределах слова встречаются звуки, в определенном смысле одинаковые по происхождению. Этот закон называется законом гармонии (сингармонизмом).

Ahəng qanununun üç növü vardır:

Закон гармонии имеет три вида:

1. Saitlərin ahəngi (гармония гласных)

Saitlərin ahəngi dil və damaq ahəngi olmaqla iki cür olur. Dil ahənginə görə, sözün ilk hecasında arxa sıra və ya ön sıra saiti varsa, o biri hecalarda da ya arxa sıra və ya ön sıra saiti gəlir.

Гармония гласных бывает двух видов: небная и губная. Согласно небной гармонии, если в первом слоге имеется гласный переднего или заднего ряда, то и в следующих слогах также следует гласный переднего ли заднего ряда.

Məsələn: altı, barıt, üzük, ütü, bülbül, yazıçılıq

Dodaq ahənginə görə, dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər bir-birini izləyir.

По губной гармонии употребляются друг другу лабиализованные и нелабиализованные гласные.

2. Saitlərlə samitlərin ahəngi (гармония гласных и согласных).

Burada dilin və səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlər, yəni qalın və incə saitlərlə, qalın və incə sa-mitlər uyuşur, saitlər samitləri cingitiləşdirir.

В данном случае по положению языка и участию голосовых связок употребляются однородные гласные согласным т.е. твердые и мягкие гласные – твердым и мягким согласным, гласные озвончают согласные.

Məsələn: qaşığı, qatığı, yaşamaq, qadın, mələk, ölçü, kəklik, gedir.

3. Samitlərin ahəngi.

Bu qanuna görə, kar və ya cingilti samit öz həmcinsi ilə, yəni kar samit kar samitlərlə, cingilti samit cingilti samitlərlə uyuşur.

Согласно этому закону, глухие или звонкие согласные уподобляются своим однородным, т.е. глухой согласный – глухому согласному, звонкий – звонкому.

Məsələn: kəskin, küskün, qaçqın, vurğu, bitkin, durğun.

■ Tapşırıq 36. Köçürün. Ahəng qanununa tabe olan və olmayan sözləri ayırın:

ünvan, məktub, yürüş, tövhə, alim, hekayə, vergi, mühasibat, uçot, maliyyə, iqtisad, gəlir, mənfəət, məsləhət, kö-çəri, gözəllik, göyərçin, yasəmən, ziya, düyü, dükən.

■ Tapşırıq 37. Aşağıdakı sözləri sxemə uyğun şəkildə qruplaşdırın:

gülüş, geniş, əlli, alça, hidayət, aləm, aşkar, iqtisad, mühasibat, əmtəə, maliyyə, komersant, bankir, biznes, vergi, icarədar.

| Ahəng qanununa tabe olan sözlər
(слова, подчиняющиеся
сингармонизму) | Ahəng qanununa tabe olmayan sözlər
(слова, не подчиняющиеся
сингармонизму) |
|--|--|
| üzüm | mişar |

■ **Tapşırıq 38.** *Mətni köçürün. Ahəng qanununa tabe ol-mayan sözləri seçib yazın. Sözlərdə saitlərin ahəngini növlər üzvə göstərin. Mətnin məzmununu danışın.*

Müflisləşmə və iflas

Müflisləşmə borclunun (hüquqi və fiziki şəxslər) öz öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətinə malik olmamasıdır.

Borclu ödəmə qabiliyyəti olmadığı halda iflas prosesinə məruz qalır. Borclu o halda ödəmə qabiliyyəti olmayan sayılır ki, bunu özü təsdiq etsin, yaxud məhkəmə və ya kreditorlar müəyyən etsin ki: 1) borclu kreditorun irəli sürdüyü qanuni ödəmə tələbini iki ay ərzində yerinə yetirməmişdir, 2) borclu qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirməli olduğu ödə-nişləri vaxtı çatdıqca həyata keçirməyə qadir deyildir.

Kreditorların ümumi tələblərinin məbləği borclu müəs-sisənin nizamnamə fondunun 10%-dən az bir hissəsini təşkil etdiyi hallarda kreditorların borcluya qarşı əmlak iddiaları məhkəmədə əmək mübahisələrinə baxılmasının ümumi qayda-larına uyğun həll edilir.

Məhkəmənin iştirakı olmadan iflas prosesinə yalnız borclu müəssisə tərəfindən qəbul olunmuş müvafiq qərara əsasən başlana bilər.

Ümumiyyətlə, bu barədə geniş məlumat «Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Müvafiq qanun özəlləşdirmə üçün nəzərdə tutulan dövlət müəssisələrinə şamil edilmir.

*(Aydın Kərimovun
«Mühasibat uçotu, vergilər»
kitabından, Bakı, 2001, s.66)*

■ **Tapşırıq 39.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.*

Когда дикие звери ходят по лесам и по полям, то они всегда идут на ветер и слышат ушами, и чуют носом то, что впереди них. Если бы не было ветра, они бы не знали куда им идти.

Для того чтобы на траве, кусте или дереве завязалось семя, нужно чтобы с одного цветка пыль перелетела на другой цветок. Цветки бывают далеко друг от друга и им нельзя пересылать свою пыль с одного на другой.

Когда огурцы растут в парниках, где ветра нет, тогда люди сами срывают один цветок и накладывают на другой, чтобы цветковая пыль падала на плодовой цветок и была бы завячь. Пчелы и другие насекомые иногда переносят на лапках пыль с цветка на цветок. Но больше всего пыль эту переносит ветер. Если бы не было ветра, половина растений была бы без семян.

(Л.Н.Толстой)

■ **Tapşırıq 40.** *Aşağıdakı mətni köçürün. Məzmununu rus dilinə tərcümə edin.*

Cavanşir (616-681)

Cavanşir Albaniyanın (Azərbaycan) məşhur Mehranilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi idi. O, 637-ci ildən 681-ci ilədək Alban - Azərbaycan dövlətinin başçısı olmuşdur. O vaxt Girdman dövlətinin paytaxtı Bərdə şəhəri idi.

VII yüzilliyin I yarısında ərəblər Şimala və Qərbə hücumlar etməyə başladılar. Ərəblərin ilk müharibəsi İran dövləti ilə oldu. İndi olduğu kimi o vaxtlar da Cənubi Azər-baycan İranın tərkibində idi. Albaniya - Şimali Azərbaycan isə onun vassalı idi. Buna görə də Cavanşir bu müharibələrdə İranın tərəfində iştirak edirdi.

Cavanşir 3 minlik Alban - Azərbaycan qoşunları ilə müharibəyə qoşuldu. Ərəblərə qarşı vuruşdu. Bu müharibə 7 il davam etdi. Müharibənin sonunda Cavanşir başa düşdü ki, İran - Sasani dövləti dağılmaq üzrədir. Buna görə də Cavanşir öz ölkəsinə, Bərdəyə qayıtdı.

Ərəblərə qarşı aparılan bu döyüşdə Cavanşir igid və məşhur bir sərkərdə kimi ad qazanmışdı. İran hökmdarı bütün döyüşlərdə onunla məsləhətləşirdi.

Bildiyimiz kimi, Albaniya - Azərbaycan Şərq və Qərbin qapısında yerləşir. O vaxt dörd nəhəng dövlət - ərəb, İran, Bi-zans və Xəzər imperiyaları daim bir-birilə müharibələr aparırdı. Bu müharibələrin zərbəsi Azərbaycana dəyirdi. Cavanşir ölkəni bu ağır zərbələrdən xilas etmək üçün siyasət yolunu seçdi. O, Bizans ilə müqavilə bağladı ki, ərəblərə qarşı güclü müttəfiqi olsun. Lakin 662-ci ildə Xəzər qoşunları Azərbaycana soxulur. Cavanşir qoşunu ilə Kür çayı üstündə xəzərləri məğlub edir. Xəzərlər ikinci dəfə 664-cü ildə daha güclü qoşunla yenidən Azərbaycana hücum edir. İndi ermənilər etdikləri kimi xəzərlər də şəhər və kəndlərimizi yandırır, xalqımızı əsir aparırdılar. Bu dəfə Cavanşir görür ki, düşmən çox güclüdür. Hərb yolu ilə ona qalib gələ bilməz. Odur ki, Cavanşir Xəzər xaqanı ilə sülh bağlayır, əsir düşmüş xalqı geri qaytarır. Cavanşir sülhü möhkəmlətmək üçün Xəzər xaqanının qızı ilə evlənir. Beləliklə, xalq qəhrəmanımız Cavanşirin həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində vətənimiz - Azərbaycan torpağı bir müddət qırğından və müharibədən xilas olur. Amma bu çox çəkdir. Ərəblər həm Bizansa, həm də Azərbaycana qarşı yenidən hücumu keçir. Bu müharibədə Cavanşir Bizans imperatorundan ona bir kömək olmayacağını görüb yenə də siyasətə əl atır. Xalqını və vətəni - Azərbaycanı ərəblərin qırğından və talandan xilas etmək məqsədilə 667-ci ildə Dəməşq (Şam) şəhərinə Xəlifənin görüşünə yollanır. Cavanşir Xəlifədən xahiş edir ki, onu vassallığa qəbul etsin. Xəlifə bu təklifi qəbul edir.

Beləliklə, Azərbaycan yenə də bir müddət müharibələrdən azad olur. Cavanşir Xəlifənin yanına gedib Azərbaycandan aldığı vergini və xəracı 3 qat azaldır. Sonralar Xəlifə Cavanşirə bütün Azərbaycan hakimliyini təklif edir. Cavanşir isə buna razı olmur. Xəlifənin Cavanşirə və Azərbaycana qarşı bəslədiyi bu rəğbətə səbəbi o idi ki, Azərbaycan, ərəbləri və ərəb torpaqlarını Xəzər və Türküstan hücumlarından qoruyurdu. Həm də Xəlifə Cavanşirin igidliyi və cəsurluğunu xoşlayır, onu yüksək qiymətləndirirdi.

Cavanşirlə Xəlifə arasında olan bu yaxşı münasibət nə-ticəsində Azərbaycanın vəziyyəti xeyli yüngülləşmişdi. Lakin Azərbaycanda olan xristian-alban feodallarının Cavanşirin müsəlman hökmdarı ilə olan bu yaxınlığından xoşları gəlmir. Odur ki, xristianlar Cavanşirə qarşı sui-qəsd hazırlayırlar. 681-ci ildə onlar Cavanşiri öldürdübr. Həmin dövrdə yaşamış məşhur Alban - Azərbaycan şairi Davdağ Cavanşirin ölümünə bir neçə mərsiyə - şeir yazmış və onu Cavanşirin tabutu üslündə oxumuşdur:

Mənim Şərq ölkəmi bürüdü kədər,
Yayılmış cahana qara bir xəbər.
Qoy ellər eşitsin mənim səsimi,
Səsimə səs verib ağı desinlər.

Sakit həyatımız matəmlə doldu,
Bizdə soyğunçular müsəlləh oldu.
Misilsiz bir dövlət çökdü kökündən,
O parlaq şüası saraldı, soldu.

Birja

Birja alman sözü olub, Azərbaycanda mənası çanta, pul cüzdanı deməkdir. Birja bazarın infrastrukturuna daxildir. Başqa sözlə, birja alqı-satqı prosesilə məşğul olan bazarın təşkilatı

formasındadır. Birjanın yaranması azad sahibkarlığın inkişafının yüksək mərhələsində zərurətə çevrilmişdir. Həqiqətən, iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı nəticəsində tədaviyə daha çox, həm də müxtəlif əmtəələr daxil olur və onların reallaşması çəmləşir. Beləliklə, bazarın birja növünü təşkil etmək zərurəti meydana çıxır.

Birjada alqı-satqı əməliyyatları istehsalçı ilə istehlakçı arasında deyil, vasitəçilər, dəllallar tərəfindən həyata keçirilir. Birja ayrı-ayrı şəxslər və dövlət tərəfindən təşkil olunur. Orada keçirilən əməliyyatlar onu təşkil edənlərin nəzarəti altında baş verir.

Birjanın əmtəə, fond, valyuta və əmək birjaları kimi növləri vardır. Əmtəə birjasında alqı-satqı əməliyyatları böyük həcmdə, topdansatış formasında həyata keçirilir. Burada müx-təlif məhsullar, əsasən xammal və kənd təsərrüfatı malları topdan satılır. Şübhəsiz, xatırlatmaq yerinə düşər ki, ilk əmtəə birjasının binası 1531-ci ildə Belçikanın Antverpen şəhərində tikilmişdir. Yeni sistemə qədəm qoyandan sonra Azərbaycanda da bazarın bu növü yaranmağa başlamışdır. Hazırda respublikamızda Azərbaycan Xalq Birjası və Respublika əmtəə xammal birjası fəaliyyət göstərir.

Qiymətli kağızlar, yəni istiqrazlar, səhmlər və başqalarının alqı-satqısı ilə məşğul olan bazarlara fond birjası deyilir. Fond birjalarında qiymətli kağızların alqı-satqısı birja kursu adlanan qiymətlər əsasında həyata keçirilir. Bu kurs qiymətli kağızlara olan tələb və təklifin təsiri altında tez-tez dəyişir. Hazırda dünyada təqribən 250 fond birjası, o cümlədən Azərbaycanda bir fond birjası fəaliyyət göstərir ki, bunlardan ən böyükləri və ən məşhurları Nyu-York, London, Tokio və Frankfurtda yerləşir.

Fond birjalarında alqı-satqı əməliyyatlarını brokerlər həyata keçirirlər. Broker ingilis sözüdür, tərcüməsi vasitəçi deməkdir. Broker sahibkar deyil, o yalnız sahibkarın adından təkliflər edə bilər. Broker çalışır ki, daha çox alqı-satqı əməliyyatlarına vasitəçilik etsin, çünki o yalnız satılan əmtəələrə görə haqq alır. Broker rolunda ayrı-ayrı şəxslər və firmalar çıxış edə bilərlər.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində bazar subyektlərindən biri də dilerdir. Dilerlər də fond birjasında alıcılarla satıcılar arasında vasitəçilik edirlər. Lakin brokerlərdən fərqli olaraq, diler sonradan daha baha qiymətə satmaq məqsədilə qiymətli kağızlar almaq hüququna da malikdir.

Valyuta birjalarında xarici valyutaların alqı-satqısı həyata keçirilir və faktiki tələb və təklif əsasında onların kursu, yəni qiyməti müəyyənləşdirilir. Əmək birjalarında isə işsizlərin siyahıya alınması və onların öz ixtisaslarına uyğun işlə təmin olunması üzrə xidmətlər göstərilir. Azərbaycanda da bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq əmək birjaları fəaliyyətə başlamışdır.

FONETİK HADİSƏLƏR (ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ)

Azərbaycan dilində nitq zamanı səslərin işlənmə yeri və bir-biri ilə qonşuluğu sözün tərkibinin fonetik dəyişikliklərə uğramasına səbəb olur. Belə hallar bəzən yazıda da özünü göstərir. Odur ki, Azərbaycan dilində düzgün yazmaq, oxumaq və danışmaq üçün bu hadisələri nəzərə almaq lazımdır.

В Азербайджанском языке в связной речи звуки влияют друг на друга. При этом в них нередко происходят определенные изменения, которые отражаются на письме. Поэтому для верного писания, прочтения и произношения необходимо иметь представление об этих явлениях.

Bu hadisələr sözün mənasına təsir edə bilmədiklərinə görə fonetik hadisə hesab olunur. Azərbaycan dilində müxtəlif fonetik hadisələr vardır.

Однако эти явления не влияют на значение слова и поэтому считаются фонетическими явлениями. В азербайджанском языке имеется ряд фонетических явлений.

1. ASSİMİLYASIYA (SƏS UYUŞMASI) HADİSƏSİ (АССИМИЛЯЦИЯ)

Bir səsin başqa uyğun bir səşə keçməsinə assimilyasiya deyilir. Dilçilikdə irəli, geri, tam və natamam assimilyasiya növü vardır.

Употребление одного звука другому называется ассимиляцией. В языкознании различаются следующие виды ассимиляции: прогрессивная, регрессивная, полная и неполная.

I. a) İrəli assimilyasiya (прогрессивная ассимиляция): adlar /addar/, danlamaq /dannamaq/, çəmənlər /çəmənnər/, tarlaçılıq /tarraçılıq/, gözlər /gözdər/.

b) Geri assimilyasiya (регрессивная ассимиляция): alırlar /ahıllar/, yazarlar /yazallar/, getsə /gessə/, dinməz /dimməz/, rusca /russca/.

II. a) Tam assimilyasiya (полная ассимиляция): gülər-lər/güləllər/, sondən/sənnən/, məndən/mənnən/, qarlar/qarrar/, dinməz/dimməz/, yavaşca/yavacca/

b) Natamam assimilyasiya (неполная ассимиляция): gözlük /gözdük/, bıçaq /pıçaq/, zənbil /zəmbil/

2. DİSSİMİLYASIYA (SƏS FƏRQLƏNMƏSİ) HADİSƏSİ (ДИССИМИЛЯЦИЯ)

Sözün tərkibində məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxın və ya eyni olan iki səsdən birinin digərindən uzaqlaşma-sına dissimilyasiya deyilir.

Расподобления артикуляции одного из двух одинаковых звуков в пределах слова, утрата им общих фонетических признаков называется диссимляцией.

Məsələn: səkkiz /səkgiz/, müşkül /müşgül/, əlbəttə /əlbətdə/, zərər /zərəl/, qaralmaq /qararmaq/

3. PROTEZA (SƏSARTIMI) HADİSƏSİ (ПРОТЕЗА)

Sözün əvvəlinə müxtəlif danışq səsinin artırılmasına proteza deyilir. Məsələn: Azərbaycan dilində proteza hadisəsi /r/ samiti ilə başlanan sözlərə bəzi hallarda /i/ saitinin artırılması ilə baş verir. Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına görə iki samit arasına /i/, /y/, /e/ səslərindən biri artırılır.

Протезой называется появление добавочного звука в абсолютном начале слова. По нормам азербайджанского языка в начале слова не допускается употребление смежных согласных или гласных. В заимствованных словах со смежными согласными или гласными это явление устраняется добавлением соответственно протетического гласного или вставочного согласного.

Гласный ставится и перед словами с начальными /r/. Между смежными согласными ставится один из звуков /i/, /ü/, /e/.

Məsələn: ş kaf - işkaf, stəkan-istəkan, Rza - İrza, dövr -dövür, qrup - qurup, qram – qıram, sədr - sədir.

4. ELİZİYA (SƏSDÜŞÜMÜ) HADİSƏSİ (ЭЛИЗИЯ)

Tələffüzdə bir sıra sözlərin və ya onlara qoşulan şəkilçilərin tərkibindəki səslərdən bu və ya digəri düşür ki, buna da eliziya hadisəsi deyilir.

При произнесении слов нередко имеет место выпадение одного из звуков данного слова. Это явление называется элизией.

Məsələn: Əliağa /Əlağa/, Əlisultan /Əlsultan/, haradan /hardan/, hökümdar /hökmdar/, burun /burnun/, sinif /sinfi/, fikir /fikri/, müəllim /məllim/.

Bu hadisə danışq dilində çox yayılmışdır və bəzən yazıda da əks olunur.

Элизиya распространена в разговорной речи, но иногда отражается и на письме.

5. METATEZA (SƏSLƏRİN YERDƏYİŞMƏSİ) HADİSƏSİ (МЕТАТЕЗА)

Sözün tərkibində səslərin yerlərini dəyişməsi hadisəsinə metateza (yerdəyişmə) deyilir. Перестановка звуков в пределах слова называется метатезой.

Məsələn: çılpaq/çıplaq, kirpik/kiprik, doğra/dorğa, tor-paq/topraq, qeyrət/qiryət, yanlış/yalıñş, Fərhad/Fəhrad, gös-tər/görsət, layihə/lahiyə, məşhur/məşşur.

Göstərilən sözlərdən bəziləri ədəbi tələffüzdə səhv hesab olunmur, onlar ədəbi tələffüzdə və yazıda əsas variant kimi möhkəmlənmişdir.

В литературном произношении некоторые из этих слов считаются правильными: они закреплены как основной вариант и в орфоэпии, и на письме.

Məsələn: yarpaq, torpaq, süfrə.

ORFOQRAFİYA PRİNSİPLƏRİ (ПРИНЦИПЫ ОРФОГРАФИИ)

Yazıda nilqin düzgün əks olunmasını tənziin edən qaydalar sisteminə orfoqrafiya deyilir.

Орфографией называется общепринятая и единообразная система способов написания всех слов данного языка.

Orfoqrafiya danışq səslərinin hərflə ifadəsi, sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılması, sətirdən-sətrə keçirmə, sözün ilk səsinin böyük, yaxud kiçik hərflə yazılması, kök və şəkilçilərin, ixtisarların, idarə və təşkilat adlarının yazılması kimi qaydaları əhatə edir.

Орфография устанавливает правила отражения на письме звуков речи, отдельное, совместное или слитное написание определяет со строчной или заглавной буквы пишется слово, регулирует написание корней, суффиксов, сокращений и наименований организаций.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərə əsaslanır.

Орфография азербайджанского языка основана на трех принципах: фонетическом, морфологическом и историко-традиционном.

1. Fonetik prinsip sözlərin deyiliş formasını əks etdirir, yəni Azərbaycan dilindəki sözlərin çoxu necə eşidilirsə, o şəkildə də yazılır.

Согласно фонетическому принципу, большинство слов азербайджанского языка пишется так как слышится, т.е. соответствие со звучанием.

Məsələn: ata, ana, beş, odun, ağ, qara, mən, sən, o, biz, siz, yaxşı, su, dağ.

2. Morfoloji prinsip müxtəlif şəkildə deyilən kök və şəkilçilərin vahid formada yazılmasını tənzim edir. Eyni söz kökünün və şəkilçinin müxtəlif şəkildə tələffüzünə baxmayaraq, morfoloji prinsipə görə onlar bir cür yazılır.

По морфологическому принципу орфографии упорядочивается единое написание вариантов различного происхождения одного и того же корня или аффикса.

Məsələn:**Tələffüz olunur**

qızdar

bannar

kənt

narrar

əv, öy

Yazılır

qızlar

banlar

kənd

narlar

ev

3. Azərbaycan dilində ənənəvi prinsip, əsasən, alınma sözlərin yazılmasında özünü göstərir. Bu prinsipə görə sözlərin ya-zılışı sözün deyilişi ilə deyil, ənənə ilə müəyyən edilir.

В азербайджанском языке традиционный принцип обнаруживает себя в основном при написании заимствованных слов. Согласно этому принципу слова пишутся не так как произносятся, а на основе исторической традиции.

Məsələn:**Tələffüz olunur**

kamandır

təcüb

Maskva

zülüm

feyil

çörəy

Yazılır

komandır

təccüb

Moskva

zülm

fel

çörək

■**Tapşırıq 41.** «Babək» mətnində sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasındakı fərqi müəyyənləşdirin.

Mətnin məzmununu danısın:

Babək

Əsrlər boyu Azərbaycan torpağı xarici işğalçıların nəzərini cəlb etmiş və indi də cəlb etməkdədir. Bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqının qəhrəman, mərd oğulları olmuşdur.

IX əsrin ortalarında ərəb qoşunlarına və digər yadelli işğalçılara qarşı çıxan mərd oğullara başçılıq edən yenilməz xalq qəhrəmanlarından biri də Babək idi. Babək təqribən 795-798-ci ildə yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuş, kiçik yaşında çobanlıq etmişdir. Sonralar bir dövlətinin karvanına sarbanlıq edə-edə eli-obanı gəzmişdir. Hər bir yerdə ədalətsizlik, zülm, istismar görmüş və qəlbində düşmənlərə nifrəti daha da artmışdı. Ömrü boyu Azərbaycan xalqının azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda vuruşmuşdur. Bu əməl və arzular uğrunda görə vuruşanlara xürrəmilər deyirdilər.

816-cı ildə xürrəmilərə Babək başçılıq edirdi. Bu zaman xürrəmilərin məskəni Araz çayından bir qədər cənubda, sıldırım qayalı yerdə olan Bəzz qalası idi. Ərəblər dəfələrlə Bəzz qalasına Babəkin üstünə qoşun göndərsələr də, hər dəfə Babəkin mübariz qoşunları qarşısında aciz qalırdılar. Xürrəmilər 20 ildən artıq ərəblərlə mübarizə apardılar. Bu mübarizə genişlənilib kəndli müharibəsinə, kəndli üsyanına çevrildi.

838-ci ildə ərəblər Afşin adlı sərkərdəni Babəkin üstünə göndərdilər. Uzun sürən ağır müharibədən sonra Bəzz qalası alındı. Ailəsi və yaxınları ilə birlikdə mühasirədən çıxmış Babək milkiyyətə erməni olan bir nəfərin satınlığı nəticəsində ərəblərin əlinə keçdi. 838-ci ildə Babək İraqın Samirə şəhərində işgəncə ilə edam edildi. Babəkin əvvəlcə qollarını, sonra isə qıçlarını kəsdilər. Başını isə üsyançıları qorxutmaq üçün Xorasana göndərdilər.

Edam zamanı Babəkin sağ qolu kəsildə o öz qanı ilə üzünü boyayır. Ərəblərin başçısı Lətifə ondan nə üçün belə etdiyini soruşduqda, Babək deyir: «Qan itirdiyimə görə rəngim saralacaq. Üzümü boyadım ki, saraldığımı görüb məni qorxaq adlandırmayasınız».

■ **Tapşırıq 42.** *Orfoqrafik normalara əməl edərək, şeiri ucadan oxuyun.*

Süleyman Rüstəm

Təbrizim

Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
Bağından dərduyin güllə, çiçəklə,
İkiyə bölünməz saf bir ürəklə...
Təbrizim, Təbrizim, aman, Təbrizim!
Yox olsun başından duman, Təbrizim!

Atımı yol boyu çapıb sürərək,
Hər keçən yolçuya salam verirəm,
Nələr eşidirəm, nələr görürəm!
Nədir bu qaranlıq gecə, Təbrizim,
Buna necə dözüüm, necə, Təbrizim!

Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülürəm,
Yaşasan, yaşaram, ölsən, ölərəm,
Varımı səninlə yarı bölürəm,
Gəl, bir də üzündən öpüm, Təbrizim,
Başına gül, çiçək səpim, Təbrizim!

Nədir o mənalı, dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Məlul-məlul baxıb durma, Təbrizim!

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban!
Mənə qardaş deyən dilinə qurban!
Vətəninə qurban, elinə qurban!
Baxdıqca hüsnünə doymayıb gözüüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim!

ORFOEPIYA (ОРФОЕПИЯ)

Dilçilikdə ədəbi tələffüz normalarını öyrənən bölmə or-foepiya adlanır.

Раздел языкознания, изучающий нормы литературного произношения, называется орфоэпией.

Azərbaycan dilinin orfoepiya qaydalarına görə iki və çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samit karlaşır.

По правилам орфоэпии азербайджанского языка, на конце двухсложных и многосложных слов звонкие согласные оглушаются.

Məsələn: corab /corap/, polad /polat/, ağac /ağaç/, kitab /kitap/, gəlib /gəlif/, pələng /pələnk/.

Orfoepiya qaydalarına görə, yanaşı işlənən iki kar samitdən biri (ikincisi) cingiltili samit kimi tələffüz olunur.

Согласно правилам орфоэпии, один (второй) из двух смежных глухих согласных озвончается.

Məsələn: səkkiz /səkgiz/, mürəkkəb /mürəkgəb/, içdi /işdi/, məktəb /məytəb/, əcdad /əjdad/.

İxtisarlarda deyilişi, sözlərdə vurğunun yeri, alınma sözlərin düzgün tələffüz məsələsi də orfoepiyada öz əksini tapır.

Произношение аббревиатур, место ударения в слове и правильное произношение заимствованных слов также относится к вопросам орфоэпии.

Orfoepiya dildə əsasən düzgün və zərif tələffüzə xidmət etdiyi üçün bir sıra sözlərin deyiliş qaydası sonralar həmin sözlərin yazılış qaydasına çevrilə bilər.

Согласно нормам орфоэпии произношение некоторых слов зачастую становится и нормой их орфографии.

■ **Tapşırıq 43.** *Orfoepik normalara əməl edərək, mətni ucadan oxuyun.*

Qətran Təbrizi (1012-1088)

XI əsr saray ədəbiyyatının ilk görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizidir. O, Təbriz yaxınlığında doğulmuş, gənc yaşlarında Gəncəyə gələrək, bir müddət burada Şəddadilər sarayında yaşamışdır. Şair sonradan Təbrizə qayıdaraq, ömrünün çoxunu Rəvvadilər sarayında keçirmişdir.

O, Şərq şeirinin müxtəlif janrlarında əsərlər yazmışdır. Farsca yazsa da, onun şeirlərində Azərbaycan düşüncə tərzini, azərbaycanlı ruhu hiss olunur. Şair əsərlərində Azərbaycan dili sözlərindən də istifadə etmişdir.

Qətran Təbrizi öz dövrünün dünya elm və mədəniyyət xəzinəsinə yaxından bələd olmuşdur. Ona görə də onun əsərləri yüksək bədii keyfiyyətləri ilə də, tarixi elmi mahiyyəti ilə də qiymətli sənət nümunələri hesab olunur.

Onun farsca lirik şeirlər toplusu - «Divan»ı və «Əttəfasir» («İzahlar») adlı farsca izahlı lüğəti vardır. Qətran Təbrizinin şeirlərinin çoxu mədhiyyələrdir. Şairin lirik şeirlərində məhəbbət və təbiət təsvirləri də geniş yer tutur. Lirik şeirləri qəsidə, qəzəl və rübai janrlarındadır.

Q. Təbrizi 1088-ci ildə Təbrizdə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

■ **Tapşırıq 44.** *Mətni tərcümə edib yazın, səslərin tələffüzü və yazılmasını öyrəndiyiniz qaydalar əsasında izah edin.*

Но вот, проводив глазами сынишку, он глухо покашлял, снова заговорил, и я весь превратился в слух.

По началу жизнь моя была обыкновенная. Сам я урожанец Воронежской губернии, с тысяча девятисотого года рождения. В гражданскую войну был в Красной Армии, в дивизии Киквидзе. В голодный двадцать второй год подался на Кубань, ишачить на кулаков, потому и уцелел. А отец с матерью и сестренкой дома померли от голода. Остался один. Родни – хоть шаром покати, - нигде, никого, ни одной души. Ну, через год вернулся с Кубани, хатенку продал, поехал в Воронеж. Поначалу работал в плотницкой артели, потом пошел на завод, выучился на слесаря. Вскоро женился. Жена воспитывалась в детском доме. Сиротка. Хорошая мне попала девка! Смирная, веселая. Модливая и умница, не мне чета. Она с детства узнала, почем фунт лиха стоит, может, это и сказалось на ее характере. Со стороны глядеть – не так уж она была из себя видная, но ведь я-то не со стороны на нее глядел, а в упор. И не было для меня красивей и желанней ее, не было на свете и не будет!

■ **Tapşırıq 45.** *Tərkibində /k/ hərfi olan 25 söz yazın. Onlardan onu kosmonavt sözündəki, on beşi isə kənd sözündəki /k/ səsi kimi oxunsun.*

■**Tapşırıq 46.** «*Elm insanı ucaldır*» mövzusunda kiçik bir inşə yazın, yazarkən orfoqrafiya qaydalarına, oxuyarkən orfoepiya qaydalarına necə əməl etdiyinizə diqqət edin.

LEKSİKA (ЛЕКСИКА)

Leksika dilin lüğət tərkibini, müasir vəziyyətini, tarixi in-kişaf prosesini - tarixən dəyişməsinə, zənginləşməsi yollarını, eləcə də sözlərin mənbəyini və işlənmə sahəsini öyrənir. Leksi-kada ilk növbədə sözlərin mənası, mənşəyi, işlədilmə sahəsi, ədəbi normaları müəyyənləşdirilir.

Лексика изучает словарный состав языка, его современное состояние, процесс его исторического развития – историческое изменение, пути обогащения, а также происхождение и область употребления слов. В лексикологии в первую очередь определяется значение слов, их происхождение, сферы и нормы употребления.

SÖZLƏRİN FORMA VƏ MƏNA QRUPLARI (ГРУППЫ СЛОВ ПО ФОРМЕ И ЗНАЧЕНИЮ)

Çoxmənalı sözlər (Многозначные слова)

Çoxmənalılıq eyni fonetik cildə malik sözün bir neçə məna bildirməsidir. Çoxmənalılıq bu və ya digər əşyanın, hadisənin, keyfiyyətin, hərəkətin adının başqa bir əşyaya, hadisəyə, keyfiyyətə, hərəkətə keçməsidir. Deməli, söz əsas mənasından başqa, bir neçə əlavə mənaya malik ola bilər.

Многозначностью называется способность слова выражать несколько значений, не меняя своего фонетического облика. Многозначность – это переход наименования предмета, явления, качества, действия на другой предмет, явление, качество, действие. Следовательно, слово кроме основного значения может иметь еще несколько других значений.

Məsələn:

Qanad: quşun qanadı (крыло птицы)
təyyarənin qanadı (крыло самолета)
sağ, sol qanad (правое, левое крыло)

Çəkmək: ipi çəkmək (тянуть веревку)
yol çəkmək (строить дорогу)
su çəkmək (провести воду)
qol çəkmək (подписать)
dərd çəkmək (горевать)
papiros çəkmək (курить)
kef çəkmək (кутить)
baş çəkmək (проведать)
dağ çəkmək (причинить неизгладимое горе)
şəkil çəkmək (рисовать)
kanal çəkmək (провести канал)
şirə çəkmək (выжимать сок)
ət çəkmək (провести мясо через мясорубку)
divar çəkmək (строить стену)
tüfəng çəkmək (направить винтовку на кого-либо)

Çoxmənalı sözlərin məna əlaqələri qırılmaz; onlar eyni bir nitq hissəsinə aid olur.

Все значения многозначного слова сохраняют связь с основным значением и относятся к одной и той же части речи.

Məsələn: baş (isim) - dağın uca yeri, baş (isim)-kəllə,
baş (isim) - bulağın üstü

aydın (sifət) açıq- aydın (sifət) - anlaşıqlı
keçmək
(fel) - sönmək, keçmək (fel) bağışlamaq

Sözün ilk mənası onun müstəqim mənası, digər mənalari isə onun məcazi mənalarıdır. Odur ki, əvvəlcə onun əsas mənasını öyrənmək lazımdır.

Первоначальное значение слова – это его прямое значение. Другие значения того же слова называются переносными. Поэтому в первую очередь необходимо знать прямое значение слова.

Çoxmənalı sözün bu və ya digər mənası mətndə konkret-ləşir.

Выбор одного из значений многозначного слова определяется контекстом.

■**Tapşırıq 47.** «İnsanm üzü, dəftərin üzü, parçanın üzü, taleyin acı üzü, payızın boz üzü» *birləşmələrini cümlə içərisində işlədin və çoxmənalı sözlərin mənalarını aydınlaşdırın.*

■**Tapşırıq 48.** *Çoxmənalı sözlərin mənalarını tapıb, cümlədə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin:*

sabah, sağ, say, sarımaq, tayfa, tarix, taxta, tel, təpə, ton, top, usta.

■**Tapşırıq 49.** *Məlumatı öyrənin.*

Məhsəti Gəncəvi (1089-?)

Məhsəti Gəncəvi qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə anadan olmuşdur. O, dahi şair Nizaminin müasiri idi. Məhsəti xanım mükəmməl təhsil almış, ədəbiyyat, hüquq, məntiq elmlərinə, incəsənətə yiyələnmişdir. Gənc yaşlarında o, musiqiçi, şairə, şahmatçı kimi tanınırdı.

Şairə məlahətli səsə və kaman çalmaq qabiliyyətinə malik idi. O, məşhur fars-tacik şairi Ömər Xəyyamın (1048-1131) təsiri ilə yazdığı rübailərində öz şəxsi həyatından şikayətlənmiş, özbaşınalığa və zorakılığa qarşı etiraz səsini ucaltmışdır.

Gözəl musiqiçi və şairə kimi tanınan Məhsəti rübai ustası kimi daha çox şöhrət qazanmışdır. Şairənin hər bir rübaisi oxucunu fikir dəryasında üzdürür:

Bu dünya bir qızıl kuzəyə bənzər,
Suyu gah şirindir, gah da ki, zəhər.
Çox da öyünmə ki, uzundur ömür,
Əcəl köhlənində hazırdir yəhər.

Şərqdə rübai deyilərkən ilk sıralarda Məhsətinin adı durur. Rübai həcmcə ən kiçik poetik şəkillərdəndir, lakin bədii tutumu çox genişdir:

Qızıl dedi: «Mənəm hər kəsə gərək,
Duz kimi möhtacdır mənə hər xörək.
Məni ölü kimi basdırmayın siz,
Həyat üçün mənəm ən yaxın kömək».

Məhsətinin rübailərində Bəlx, Mərv, Nişapur, Herat şəhərlərinin adı çox çəkilir:

Srağagün lalə Nişapurda atəş saçdı,
Dünən nilufər Mərvın suyundan baş çıxardı.
Bu gün Heratın küləyi qızıl gül bəsləyən oldu,

Sabah bütün Bəlx torpağı nərgizə bürünəcək.

Məhsətinin ömrünün müəyyən günləri, ayları bu şəhərlərlə bağlı olmuş, o, bir müddət Mərvdə (İranda) yaşayıb-yaratmışdır. O, məşhur şairə kimi yeri düşəndə saraya şeir məclislərinə dəvət olunmuş. Buna görə də Məhsəti Sultan Səncər (1118-1157) sarayına gedib çıxmış və bir müddət də orada qonaq olmuşdur.

Hal-hazırda Britaniya kitabxanasında saxlanan «Məhsəti və Əmir Əhməd» əlyazmasına çəkilən miniatürlərdən birində şairə Xətib oğlu ilə birgə şahmat taxtası arxasında təsvir edilmişdir.

Məhsəti ilk böyük qadın şairəmiz olmaqdan başqa, həm də tanıdığımız ilk qadın şahmatçımızdır:

Xoşbəxdir üzünə rüh qonsa hər kəs,
Rüxun eyləyəni şah edə bilməz.
Mən oyuna baxım, yoxsa rühünə,
Bu halda neyləyim, mat qalмайım bəs?

Bir sıra rübailəri göstərir ki, o, şahmat oyununa yaxşı bələd imiş.

«Məhsəti və Əmir Əhməd» əlyazmasından anlaşılır ki, Məhsəti Sultan Məhəmmədin sarayında təşkil olunan ziyafətlərə, şeir məclislərinə dəvət edilir. Şairə təxminən 25-26 yaşlarında Əmir Əhmədlə tanış olur. Əmir Əhməd atası Gəncə xətibinin iradəsinin əksinə Məhsəti ilə dostluq edir və onun yaşadığı Xarabət məhəlləsinə tez-tez qonaq gəlir. Məhsətinin bir şairə kimi şöhrətlənməsi, Xorasanda da tanınması məhz Sultan Mahmudun (1118-1131) hakimiyyətinin ilk illərinə düşür.

Din xadimləri Məhsətinə dinsiz və pozğun bir qadın kimi qələmə verib, camaatın gözündən salmağa çalışırdılar. Bir gün Məhsəti Gəncəvinə şərəb, musiqini tərifi edən şeirlər yazmaq üstündə təqsirləndirib Gəncədən sürgün edirlər. Onu gecə ikən bir dəvə karvanına qoşub Zəncana, oradan da Hicaza aparırlar. Qürbət eldə tənha həyat sürən şairə bir neçə ildən sonra ziyalıların - başda Nizami Gəncəvinin köməyi ilə Vətənə qayıdır.

Məhsəti Gəncəvi doğma şəhəri Gəncədə vəfat etmiş və Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

■ **Tapşırıq 50.** *Aşağıdakı rübailəri əzbərləyin.*

Rübailər

Qəmlə dost elədi cəmalın məni,
Qızıltək saraltdı xəyalın məni.
Səninlə içərəm şərəbı ancaq,
Əbədi məst edər vüsəlin məni.
Bu vüsəl gecəsi, amandır, yatma!
Murada yetməyə zamandır, yatma!
Xumar gözlərini qapama, ey yar!
Bu, ələ düşməyən bir andır, yatma!

Könlümə yar oldu bir gecə dilbər,
Yalnız gecələrdən şikayət eylər.
Ey gecə, kədərimsə olsa da, getmə,
Səadət də olsan, gəlmə ey səhər!

Mən, ey Xətiboğlu, sənə cananam,
Bil, ölüncə sənə sadıq insanam.
Ölməyə hazırdır yolunda çoxu,
Mənsə istəyirəm eşqinlə yanam.

**ОМОНІМЛƏР
(ОМОНІМЫ)**

Omonimlər eyni fonetik tərkibə malik olub müxtəlif məna bildirən sözlərdir. Ancaq bu mənalar arasında heç bir əlaqə olmur. Azərbaycan dilində omonim sözlərin mənası müxtəlif nitq hissəsinə aid ola bilər.

Омонимами называются слова, одиноковые по звучанию и написанию, но разные по значению. Значение омонимов не связаны друг с другом. В азербайджанском языке значения омонимов могут принадлежать различным частям речи.

Məsələn: biz (isim) - deşmək üçün metaldan qayıran ucu şiş alət; biz (əvəzlik) - birinci şəxs əvəzliyinin cəmi; dolu (isim) havadan tökülən yağmur danələri; dolu (sifət) - ağızına qədər bir şeylə dolmuş və s.

Azərbaycan dilində omonimlər çoxdur. Onların hansı mənada işləndiyini ancaq mətndən bilmək olur.

А азербайджанском языке омонимов много. Смысловое значение омонима определяется контекстом.

Məsələn:

Aşığı Şəmşir, Dəli dağdan keçəndə
Kəklikli dağlardan xəbər al məni!

S.Vurğun

Omonimlərin bədii nitqdə böyük əhəmiyyəti vardır.

Великое значение омонимов в художественной речи.

Omonimlər sözlərin yazılışını, səslənməsini və vurğusunu dəyişmir.

Омонимы не меняют написания, звучания и ударения слов.

■ **Tapşırıq 51.** *Omonimləri seçib yazın və məna fərqlərini aydınlaşdırın.*

Bir taxta üstündə bir şeir yazsam,
Sanaram yetirmiş bu taxta barı.
Nizami hakimdi sənət taxtında,
Kaş mən də çıxaydım bu taxta barı.

Qocalmazdım olsam eldə baş əyər,
Anlar sözüm arif olsa baş əyər.
Qulluq etsən meyvələnər, baş əyər,
Əsirgəməz səndən bu tağ da barı.

Əcaib, ərisən polad tək əri,
Dərd əyər, qəm əyər polad tək əri.
Dağ sökər tankların polad təkəri,
Dözərmə zərbinə bu taxta barı?

Əcaib

■ **Tapşırıq 52.** *Aşağıdakı omonim sözlərin mənalarını izah edin:*

dağ, dil, aşığı, üz, yaz, çay, qaz.

■ **Tapşırıq 53.** *Eyni və müxtəlif nilq hissələrinə aid omonimləri cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin:*

dövlət, əsər, yaz, yay, yar, koma, kürək, kütlə, göy, gün, ləpə, maya, mil, ocaq, sap, seçmə, sirkə, soy, tam, tay, təsnif.

■ **Tapşırıq 54.** *Məlumatı öyrənin, sairin rübaisini əzbərləyin.*

Əfzələddin Xaqani Şirvani
(1126-1199)

XII yüzillik tam əsasla Azərbaycan poeziyasının «qızıl dövrü» adlandırılır. Bu yüzillikdə dünya ədəbiyyatına Xaqani və Nizami kimi iki misilsiz poeziya ulduzu gəlmişdir.

Xaqani 1126-cı ildə Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kən-dində doğulmuşdur. 8 yaşında ikən atasını itirən Xaqani dövrünün məşhur alimi və həkimi olan əmisi Kaifəddin Ömər ibn Osmanın himayə və tərbiyəsində böyümüş, ondan elmin bir çox sahəsinə dair bilik almışdır. Hələ gənc yaşlarında yazdığı şeirlər ona şöhrət qazandırmışdır. Gənc yaşlarından şeir yazan Xaqani öz istedadı ilə tezliklə tanınmış və Şirvanşahlar sarayına dəvət olunmuşdur. Bu sadə gəncin saraya yol tapıb məşhurlaşması ilə bağlı el arasında bir sıra rəvayətlər yaranmışdır.

Həmin rəvayətlərdən birində deyilir ki, kiçik İbrahim yol kənarında çırpı yığmış. Onunla qarşılaşan Şirvan hökmdarı Məniçöhr soruşur:

- Neyləyirsən?

Uşaq cəsarətlə cavab verir:

- Şahım, çör-çöp yığıram.

Məniçöhr gülərək soruşur:

- Çöp çöpdür, bəs çör nədir?

Uşaq özünü itirmədən deyir:

- Çöp düz duranı, çör isə yıxılanıdır.

Uşağın cəsarəti və ağıllı cavabı Məniçöhrün xoşuna gəlir. Ona bir qızıl verir. Uşaq isə qızılı qaytarır. Şah soruşur:

- Niyə götürmürsən?

Uşaq deyir:

- Evdə inanmazlar, deyərlər ki, oğurlamısan.

Şah:

- Götür, deyərsən ki, padşah verdi.

Uşaq:

- İnanmazlar. Deyərlər ki, padşah versəydi çox verərdi, bir qızıl verməzdi.

Xalq öz sevimli sənətkarının ağıl və fərasətini göstərmək üçün belə rəvayətlər yaratmışdır.

Xaqaninin yüksək istedadını qiymətləndirən Şirvanşahların məlik şüarası Əbül-Üla Gəncəvinin dəvəti ilə saraya gəlmiş, onun qızı ilə evlənmişdir. Şair Əbül-Ülanın ona verdiyi «Xaqani» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Lakin saray onun əzab və üsyankar ruhunu buxovladı, sənətkarı istədiyi kimi yaşamağa, yazıb-yaratmağa qoymadı.

Tədricən şairdə riyakar saray həyatına qarşı narazılıq yaranır və o, rübailərinin birində yazır:

İstəmirəm adımı çağıralar Xaqani
Mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm, Xəlqani!

Xaqaninin əsərləri tezliklə Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrinə yayılır. O, klassik Şərqlə poeziyasının bütün janrlarında yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır. Onun rübailərinin sayı 300-ü ötüb keçmişdir.

Xaqani öz şeirlərində yazırdı ki, insan öz qəlbinin ayna kimi təmiz olmasını istəyirsə, on şeyi qəlbindən çıxarmalıdır: tamah, xəyanət, paxıllıq, haram, qiybət, ədavət, həsəd, təkəbbür, riya və kin. O yazırdı:

İstəsən ki, olsun şərəfin yüksək,

Daima təvazökar olasan gərək.

Dövlət nə qüdrətin, nə hünərindir,
Mənsəb də, dövlət də nakəslərindir.

Kimdə dövlət varsa, hümməti yoxdur,
Kimdə hümmət varsa, dövləli yoxdur.

Xaqani 1156-cı ildə Məkkəyə ziyarət bəhanəsilə Şirvanı tərk etməyə məcbur olur. Bu səfərin nəticəsində şair «Töhfətül -İraqeyn» kimi Şərq poeziyasında özünəməxsus yer tutan bir fəlsəli poema yaratdı. Bu əsərdə Xaqani səfər məcaraları ilə ya-naşı rast gəldiyi alimlərlə görüşlərindən aldığı təəssüratdan bəhs edir, öz əsil-nəsəbi və ailəsi haqqında ətraflı məlumat verir.

Xaqani Şamaxıya qayıtdıqdan sonra saraydan birdəfəlik uzaqlaşmaq istəyir və buna görə də Şirvanşah I Axsitanın əmri ilə 1170-ci ildə gizləncə Şabran qalasına salınır. 7 ay həbsxanada qalan şair özünün üsyankar ruhlu «Həbsiyyə» şeirlər silsiləsini yazır. 1173-cü ildə Xaqani, nəhayət, özünim də yazdığı kimi, «Şirvan bəndi»ndən xilas ola bilir və ailəsi ilə birlikdə «ikinci ana» adlandırdığı Təbrizə köçür.

Xaqaninin lirik əsərləri, saf eşqi, məhəbbəti, vəfa və sədaqəti tərənnüm edən qəzəlləri diqqətəlayiqdir. O, bir sıra şeirində mühitindən, zülmkar hökmdarlardan gileylənmiş, arif adamların, alimlərin zəlalətdə olduğunu cəsarətlə söyləmişdir.

Şair 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Sürxabda «Şairlər qəbristanlığı»nda dəfn edilmişdir. Nizami öz böyük sənət dostunun ölümü münasibətilə mərsiyə yazmışdır. Həmin mərsiyədə deyilirdi:

«Hey deyirdim ki, Xaqani mənim mərsiyəçim olsun, tə-əssüf ki, indi mən Xaqaninin mərsiyəçisi olmuşam».

Azərbaycanın dahi şairi Mücirəddin Beyləqani də hələ həmin dövrdə Xaqaninin əsl yüksək qiymətini vermişdir.

Yaxın və Orta Şərqi görkəmli söz ustalarından Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əbdülqasim Şirazi, Əmiri və başqaları Xaqanini özlərinin ustadı adlandırmış, əsərlərinə nə-zirələr yazmışdılar.

■ Tapşırıq 55. Ə.Xaqaninin «Vətən həsrəti» şeirini əzbərləyin.

Vətən həsrəti

İraqa, İrana eyləsəm səfər,
Başıma yağış tək yağar simu-zər.
Şahlar qarşımda diz çökər mənim,
Başıma tabaqla zər tökər mənim.

Lakin üzüm gülməz, gözlərim ağlar...
Qəlbimdə dağ qədər ağır intizar.
Vətən həsrətilə töküb göz yaşı,
«Ah vətən» deyərəm hər qədəmbaşı.

Şamaxı, ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənə qoynunda xaniman qurdum.
İndisə ümidim Təbrizdir, Təbriz,
Bu şəhər də mənə doğmadır, əziz.
Anasından kəsən körpə bir uşaq
Atası qoynunda uyuyar ancaq.

■ **Tapşırıq 56.** *Qəzəli ifadəli oxuyun.*

Xaqani Sirvani

Qəzəl

Canım nə qədər var, mənə canan sən olarsan,
Candan da əziz olsa bir insan, sən olarsan.

Sən indiyədək qəlbim üçün qəlb idin, ey yar,
Bundan sonra da canım üçün can sən olarsan.

Hər yarəm olsa, onun məlhəmi sənsən,
Hər dərdim olarsa, ona dərman sən olarsan.

Könlün necə istərsə, elə ver mənə fərman,
Ömrün nə qədər var, mənə soltan sən olarsan.

Eylərəm əgər şərhini iman ilə küfrün,
Baş hərflə sərlövhəyi - divan sən olarsan.

Bundan belə aldatma məni küfrə, dinlə!
Xaqaniyə həm küfr, həm iman sən olarsan.

Xaqani nədir? Gəlsəm əgər, ey gözü şəhla!
Əlbəttə ki, Xaqaniyə xaqan sən olarsan.

**SINONİMLƏR
(СИНОНИМЫ)**

Yaxın, oxşar məna ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərə sinonimlər deyilir.

Синонимами называются слова, различные по звучанию, но близкие или одиноковые по значению.

Məsələn: dünya - aləm - cahan - kainat - yer kürəsi; uçmaq - dağılmaq - uхılmaq – aşmaq; igid – cəsür – qorxmaz; əyləmək - saxlamaq - dayandırmaq.

Sinonim sözlər yalnız eyni nitq hissəsinə aid olur. Eyni nitq hissəsinə aid mənaca yaxın söz qrupu sinonim cərgə adlanır. Hər bir sinonim cərgənin dominantı olur. Dominant sinonim cərgənin mənasını aydınlaşdıran daha tipiksözə deyilir.

Синонимы являются словами одной части речи. Близкая по значению и принадлежащая одной части речи группа слов называется синонимическим рядом. В каждом синонимическом ряду имеется доминанта. Доминантной называется наиболее типическое слово, поясняющее значение синонимического ряда.

Məsələn: qamarlamaq - tutmaq – yaxalamaq; qınamaq -danlamaq sinonim sözlərində qamarlamaq və qınamaq felləri dominantdır.

■ **Tapşırıq 57.** *Verilmiş sözlərin sinonimlərini tapıb, qarşı-sında qeyd edin:*

bahar, gözəl, bilikli, igid, kiçik, xeyli, dayanmaq, qaçmaq, demək.

■ **Tapşırıq 58.** *Asağıdakı sinonimləri rus dilinə tərcümə edin və cümlə içərisində işlədin:*

eynək - çeşmək – gözlük; gözəl - qəşəng - göyçək; ürək - könül - qəlb; enli – geniş; çox – xeyli; ayırı - başqa – savayı; xəstə - azarlı - naxoş – nasaz; kefsiz, qovun - yemiş.

■ **Tapşırıq 59.** *Mətni oxuyun və məzmununu danışın.*

Nizami Gəncəvi

Azərbaycan xalqının XII əsrdə yetişdirdiyi ən böyük simalardan biri Nizami Gəncəvi olmuşdur. O, 1141-ci ildə Gəncədə doğulmuşdur. Şairin adı İlyas, atasının adı Yusifdir. Nizami onun təxəllüsüdür. Bu sözün mənası «sözləri nizama salan, nəzmə çəkən», bir sözlə, «şair» deməkdir.

Nizami Gəncə şəhərində anadan olduğu üçün Gəncəvi (Gəncəli) adını qəbul etmişdir. Q, ilk təlim-tərbiyəsini Gəncə mədrəsələrində almışdır. Azərbaycan dilindən başqa, fars, ərəb dillərini mükəmməl bilmə, yunan və latın dillərinə bələd olmuşdur.

Sair bütün ömrünü Gəncədə keçirmiş və zəmanəsinin ən bilikli, məşhur şəxsiyyətlərindən olmuşdur.

Nizami öz vətəni Azərbaycanı sevmiş, onun gözəlliklərini və insanlarını yüksək zövqlə tərənnüm etmiş, Azərbaycan dilinə ana dili kimi məhəbbət bəsləmişdi. Nizaminin fikir və sənət dünyasının elmi təhlili göstərir ki, öz doğma torpağına bu qədər bağlı olan böyük mütəfəkkir öz ana dilində - Azərbaycan dilində yazmaya bilməzdi. Lakin hələlik onun Azərbaycan dilindəki əsərləri elm aləminə məlum deyil. Əldə olan əsərləri fars dilindədir. Nizamişünaslıq bu əsərlərə söykənir.

Nizaminin yazdığı-qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri dillər əzbəridir. Onların bir çoxuna musiqi bəstələnmişdir.

Nizami dünya, xüsusən Şərq ədəbiyyatına güclü təsir gös-tərmişdir. Nizami mövzuları, Nizami ədəbi ənənələri ədəbiyyata yeni istiqamət vermişdir. Onlarla şair «Xəmsə» yazmış və ya «Xəmsə» yaratmağa çalışmışlar. Xüsusən «Leyli və Məcnun» mövzusunda yüzlərlə fərqli əsərlər yazılmışdır. Lakin heç bir «Xəmsə» Nizami «Xəmsə»si bərabərinə çatmamışdır, heç bir «Leyli və Məcnun» Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması səviyyəsində olmamışdır. Yalnız XVI əsr şairi M.Füzuli bu mövzuda ikinci dahiyənə əsər yaratmışdır, həm də Azərbaycan dilində.

Nizami yaradıcılığı bəşəri təfəkkürün zirvəsi və ya zir-vələrindən biri kimi, dünya elminin daima müraciət etdiyi sənət aləmidir. Onun haqqında minlərlə əsərlər yazılmış və yazılmaqdadır. Əsərləri dünya dillərinin bir çoxuna tərcümə olunmuş və tərcümə olunmaqdadır.

Dahi şairimiz öz dövrünün bütün elmlərini dərinlən bilirdi. O, otuz yaşında artıq məşhur şair idi. Yaradıcılığına qəzəl, qəsidə və rübailərlə başlayan şair dünya ədəbiyyatında özünə görkəmli yer tutmuşdur. İlk böyük əsəri «Sirlər xəzinəsi» ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Nizami Gəncəvini dünya ədəbiyyatında məşhur edən onun beş ölməz poemasıdır. Bu əsərlər dünyada «Xəmsə» («Beşlik»-«Пятёрница») adı ilə məşhurdur. Bunlar «Sirlər xəzinəsi» (1170), «Xosrov və Şirin» (1180), «Leyli və Məcnun» (1188), «Yeddi gözəl» (1196) və ömrünün sonlarında yazıb qurtardığı ən böyük əsəri olan «İskəndərnamə» (1200) poemalarıdır.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində xalq həyatının misilsiz gözəlliklərini məharətlə təsvir etmiş və söz sənətini yüksək qiymətləndirmişdir. O, bədii əsəri xəzinəyə bənzədərək yazırdı:

Dünyada nə qədər kitab var belə,
Axtardım, aradım, gətirdim ələ.
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım.

Nizaminin adı Homer, Firdovsi, Ömər Xəyyam, Dante, Şekspir kimi söz ustalarının adı ilə bir sırada durur. Hazırda elə bir mədəni xalq yoxdur ki, Nizamini tanımasın. Şairin əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş və geniş yayılmışdır. O, 1209-cu ildə Gəncə şəhərində vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

■ **Tapşırıq 60.** «Nəsihət» şeirini əzbərləyin.

Nəsihət

...İnsan sağlam olar az-az yeməkdən,
Uzun ömr etməz əsla çox yeyən.
Həddindən ziyadə yesə bir insan,
Gəyirər, pis qoxu gələr ağzından.
Aslantək sən də az yeməyə alış,
Çünki qorxaq olar çoxyeyən camış.
Dartıb sürüyərlər tənbel eşşəyi,
Çünki ölçüsüzdür yeyib, içməyi.
Buludtək damcıyla su al dənizdən,
Verəndə bol-bol ver səxavətlə sən.
Suçu tuluğundan tez-tez su paylar,
Tuluq gah boşalar, gah da ki dolar.
Yağlıdan, yavandan elə ye ki, sən,
Onu asanlıqla həzmə verəsən.
Saxla əndazəni qədərlə, sayla,
Bir az ye, bir az yığ, bir az da payla!
Bu cür yeyib, yığıb, paylaşan əgər,
Sənə bu dünyada xoşbəxt deyərlər.

■ **Tapşırıq 61.** «Eşq» şeirini ifadəli oxuyun.

Eşq

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin.
Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı böyük cahanı.
Eşqsiz bir bədən bir neydir qırıq,
Yüz canı olsa da, ölüdür artıq.
Eşqsiz bu dünya soyuq məzardır,
Ancaq eşq evində rahatlıq vardır.
Sevgi hiylə bilməz, düzəltməz duzaq,
Səni şevdasından buraxmaz uzaq.
Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.
Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkməzdi özünə dəmir zənciri.
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə cəzb etməzdi quru samanı.
İdrakı dinləsən, söyləyir o da:
- Hər şey eşq üstündə durur dünyada.
Göylər yaransaydı eşqdən azad,
Düşün, olardımı yer üzü abad?

Eşqsiz təndə can almışam mən.
Eşqdən dünyaya saldım dumanlar,
Əqlin gözlərini etmişəm xumar.
Eşq ilə düzəltdim mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin, dünyanı.

(«Xosrov və Şirin» poemasından ixtisarla)

ANTONİMLƏR (АНТОНИМЫ)

Müxtəlif fonetik tərkibə malik, bir-birinə zidd, əks məna ifadə edən sözlərə antonim deyilir.

Слова, различные по фонетическому составу и противоположные по значению, называются антонимами.

Məsələn: qara - ağ, quru - yaş, gülmək - ağlamaq, soyuq - isti, işgüzar - tənbel, dost – düşmən, dəcəl - dinc, dağ - dərə, yay-qış.

Antonimlər həm öz sözlərimiz, həm də alınma sözlər he-sabına yaranır.

Məsələn: mərhəmət (ərəbcə) - qəzəb (ərəbcə), qalın (azərbaycanca) – incə (azərbaycanca), konkret (rusca) - abstrakt (rusca), kobud (azərbaycanca) - zərif (ərəbcə), əvvəl (ərəbcə) -son (azərbaycanca).

Антонимами могут быть как азербайджанские, так и заимствованные слова.

■ **Tapşırıq 62.** *Asağıdakı cözlərin antonimlərini tapıb, qarşısında qeyd edin:*

dağ, alt, səhər, yaxşı, az, sürətlə, gəlmək, yatmaq, ac.

■ **Tapşırıq 63.** *Verilmiş antonimləri rus dilinə tərcümə edin:*

təzə - köhnə, uca - alçaq, qoca - cavan, dost - düşmən, xəstə- sağlam, böyük – kicik, bərk - yumşaq, gecə - gündüz, almaq - satmaq.

■ **Tapşırıq 64.** *«Azərbaycan iqtisadi fikir tarixindən» mətnini oxuyun və məzmununu nəql edin.*

Azərbaycan iqtisadi fikir tarixindən

Azərbaycanda iqtisadi fikir və görüşlər çox qədimlərdən başlayır. Tarixin ilkin dövrlərindən başlayaraq Azərbaycanda, Şərqdə iri şəhərlər, elm və mədəniyyət mərkəzləri yaranmışdır.

Bu dövrdə Şərqi dünya şöhrətli dahi mütəfəkkirləri ye-tişmişdir. Bunlardan Fərabî (870-950), İbn Sina (980-1037), Bi-runi (973-1048), Bəhmənyar (993-1066), Nizami (1141-1209), Tusi (1201-1274), İbn Xəldun (1332-1406) kimi mütəfəkkirlər dünya mədəniyyətini zənginləşdirmişlər. Orta əsrlərdə yaşamış bu alimlərin əsərlərində cəmiyyətin iqtisadi hadisələri və onların qanunauyğunluqları haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Onlar sərvət və onun yaradılması və bölgüsü, əmtəə, pul, bazar, maliyyə, vergi kimi iqtisadi anlayışlar haqqında öz nəzəri görüşlərini bildirmişlər.

Keçmiş nəsillərimizin həyat tərz, iqtisadi fəaliyyət və davranışları haqqındakı fikir və düşüncələri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vasitəsilə gəlib bizə çatmışdır. Çox erkən dövrlərdə heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olan türk tayfaları dəmir, metal əşyalardan sənət məmulatları istehsal etməyə başlamışlar. Məşhur türkoloq alim Lev Qumilyov «Qədim türklər» əsərində yazır: «Türklər dəmirin sənaye üsulu ilə islehsalını mənimsəyən ilk xalq kimi tarix səhnəsinə çıxmışlar».

Azərbaycanda bizə məlum olan ilkin iqtisadi fikir və təsəvvürlər «Kitabi-Dədə Qorqud»da əks olunmuşdur. Dastanın boylarından aydın olur ki, qədim oğuzlar maldarlıqla, əkinçiliklə yanaşı, sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə də məşğul olmuşlar.

Bu alətlərdən - dəmir və poladdan düzəldilmiş alətlər, döyüşdə istifadə edilən qılınc, nizə, xəncər, ox və yay, zirehli paltar və s. daha çox yayılmışdır. Bununla yanaşı, xalçaçılıq, keçəçilik, toxuculuq, zərgərlik və şərəbçilik kimi sənət növləri də xüsusi yer tuturdu. Bütün bu sənət və peşə növlərinin inkişafı qədim türk-oğuz tayfalarında əmtəə mübadiləsinə və ticarətə də şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda VII əsrdən başlayaraq islam dininin yayılması ictimai-iqtisadi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu gün dünyada geniş yayılmış islam mədəniyyətinin inkişafında ərəblərlə yanaşı, fars, türk və b. millətlərin də mədəniyyəti xüsusi rol oynamışdır.

«Quran»da və «Hədislər»də əməklə, faydalı işlə məşğul olmaq sağlam insanın müqəddəs vəzifəsi sayılır. Məhəmməd Peyğəmbərin nəsihətlərinin birində deyilir: **«Ömür lazımı işlərə sərf olunmursa, onun uzun, yaxud qısa olmasının nə faydası. . .»**.

İslamda halal, faydalı əməklə qazanılan, toplanan sərvət halal hesab edilir. «Quran»ın bir çox surələrində ticarətdə, alqı-satqıda bərabərlik prinsipinə əməl olunması göstərilir. Çəkiddə, ölçüdə, malın keyfiyyətində aldatmaq şəriət qanununa zidd kimi pislənir. «Quran»da və hədislərdə vergilərin ödənməsi üçün çox sadə və aydın qaydalar müəyyən edilir. Zəkat, xüms və fitrə ödəməyin miqdarı, onları ödəyənlərin əmlak vəziyyəti ilə təyin edilir.

Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafında N.Gəncəvi önəmli yer tutur. Onun «Xəmsə»sində iqtisadi fikir və ideyalar irəli sürülür.

Azərbaycan nəzəri-iqtisadi fikrinin inkişafında böyük xidmət göstərənlərdən biri də Nəsrəddin Tusidir (XIII əsr). Dünyada astronom, riyaziyyatçı kimi tanınan N.Tusi filosof və iqtisadçı kimi də məşhurdur. Onun iqtisadi-nəzəri və əməli fi-kirləri məşhur **«Əlxəqi-nasiri»** və **«Maliyyə haqqında tədqiqat»** əsərlərində ifadə olunmuşdur.

N.Tusin fikrincə, hər işi görən, yaradan insandır. Buna görə də insanın bilik və bacarığı, kamalı və qabiliyyəti hər şey-dən uca tutulmalıdır.

Dünya iqtisadi fikir tarixində xüsusi xidməti olan alimlərdən biri də Əbdürrəhman İbn Xəldundur. O göstərir ki, elmin vəzifəsi tarixi, ictimai-iqtisadi hadisələri təsvir etmək, üzde görünənləri sadalamaq deyil, hadisələrin mahiyyətini açmaqdır.

İbn Xəldun qeyd edir ki, bazarlarda satılan mal və əşyalara qoyulan yüksək vergilər, tacirlərdən zorla alınan bac və xəraclar bazarlarda qiymətin yüksəldilməsinə, bu səbəbdən də tələbin azalmasına, nəticədə qazancın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İbn Xəldunun sərbəst bazar, dəyər və qiymət, rəqabət haqqındakı nəzəri fikirləri iqtisad elmi tarixində çox aktual və qiymətli fikirlərdir. Azərbaycan ictimai fikrinin mühüm hissəsi olan iqtisadi fikir sonrakı dövrlərdə də məşhur mütəfəkkirlərin əsərlərində bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə XIX əsrin ikinci yarısında M.F.Axundovun, H.B.Zərdabının, N.B.Vəzirovun, Z.Marağayının və b. əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Onlar zəmanənin tələblərindən çıxış edərək, Azərbaycanı iqtisadiyyatında geriliyin səbəblərini, milli dirçəlişi və tərəqqini yaratmağın yollarını göstərməyə çalışdılar. Dövrün mütərəqqi ziyalıları fəlsəfi və ədəbi əsərlərində, qəzet səhifələrində geriliyin, ətalətin səbəblərini xalqın savadsızlığında, xurafat və cəhalətin beyinlərdə kök salmasında və s. görürdülər.

M.F.Axundov və N.B.Vəzirov Qərb iqtisadiyyatının fikir və nəzəriyyələrinə istinad edərək, onların Azərbaycanda təbliğ olunmasına səy göstərmişlər.

XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan mətbuatında böyük mütəfəkkir, şair, yazıçı və siyasi xadimlərin əsərləri mövcud iqtisadi və mənəvi mühiti ifadə edirdi. Bununla yanaşı marksist ictimai-iqtisadi fikirlər də yayılırdı: «Avropalılışmaq», yəni Avropanın iqtisadi inkişaf yolu ilə getmək, onlar kimi işləmək, yaşamağı bacarmaq, elm və texnikaya sahib olmaq, iqtisadi biliklər əsasında fəaliyyət göstərmək kimi məsələlərin qoyuluşu dövrün mütərəqqi ideyalarındandır. Bütün bunlar - həm ümumbəşəri, həm də milli dəyərlər, iqtisadi-ictimai görüşlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) iqtisadi platformasında da öz əksini tapmışdır.

(A.Həsənov "Qədim və orta əsrlərdə iqtisadi fikir və təlimlər". - İqtisadi nəzəriyyə, Bakı, 2001, s.43-50)

MƏNŞƏCƏ NÖVLƏRİ
(ГРУППЫ СЛОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЯЗЫКА ПО ПРОИСХОЖДЕНИЮ)

Azərbaycan dilinin leksikası iki xətt üzrə formalaşmışdır:

a) əsl Azərbaycan sözləri;

b) başqa dillərdən alınma sözlər (ərəb, fars; rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlər).

С точки зрения происхождения лексика азербайджанского языка делится на две группы:

a) исконно азербайджанская лексика;

б) лексика, заимствованная из других языков (арабского, персидского, русского и посредством русского языка из европейских языков).

Məsələn:

I. Əsil Azərbaycan sözləri (исконные азербайджанские слова)

daş -камень	dəniz - море
qaş - брови	qara - черный
yol -дорога	buğda - пшеница
göl - озеро	armud -груша
əl - рука	bacı - сестра

II. Fars-ərəb sözləri (арабские и персидские слова):

həyəət -двор	dəniz - море
çarpaуı - кровать	aləm - мир
xıуar - огурец	alim - ученый
noхud - горох	ərizə - заявление
sirkə - уксус	məruzə - доклад
plov - плов	salam -привет
nəlbəki - блюдецə	məktub - письмо
məktəb - школа	katib - секретарь
kitab - книга	din - религия

III. Rus və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər (русские слова-слова, вошедшие в азербайджанский язык посредством русского языка):

şkaf - шкаф	kino - кино
şifoner - шифонер	foye - фойе
telefon - телефон	foto - фото
doktor - доктор	qlobus - глобус
diktor - диктор	sovхоз - совхоз
traktor - трактор	ruçka - ручка
opera - опера	sumka - сумка

I. Əsl Azərbaycan sözlərinin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri vardır:

1) Əsasən bir hecadan ibarət olur: süd (молоко), qar (снег), qış (зима), çox (много), az (мало), qaz (гусь), qız (девочка) və s.

2) Ahəng qanununa tabe olur: onlar (они), külək (ветер), paraq (шапка) və s.

3) Vurğu son heca üzərinə düşür: barmaq (палец), yağış (дождь), kağız (бумага), kərəpək (бабочка), üzük (кольцо), üzüm (виноград) və s.

4) j, r, ğ samitləri və ı saiti ilə başlanmır.

I. Исконно азербайджанские слова обладают следующими специфическими особенностями:

1) состоит в основном из одного слога;

- 2) подчиняются закону гармонии;
- 3) принимают ударение на последнем слоге;
- 4) начинаются с согласных j, r, ğ и гласной i в абсолютном начале слова

II. Başqa dillərdən alınma sözlər (Слова, заимствованные из других языков).

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında alınma sözlər çoxdur.

В лексике современного азербайджанского языка много заимствованных слов.

Azərbaycan dilində alınma sözlər əsasən iki qrupa bölünür:

Заимствованные слова в азербайджанском языке делятся на две группы:

1) Ərəb-fars mənşəli sözlər (Слова арабского-персидского происхождения): kasa (чашка), dost (друг), dünya (мир), məktəb (школа), mürəkkəb (сложный, чернила), maarif (просвещение), saat (часы), məktub (письмо), libas (одежда), zinət (украшение), tələbə (студент), əla (отлично), alim (ученый), sahil (берег), ərizə (заявление) və s.

2) Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlər (Слова, заимствованные из русского языка посредством русского и европейских языков).

Belə sözlər öz növbəsində iki yerə ayrılır:

Эти слова, в свою очередь, можно разделить на две группы:

a) Məişət leksikasına daxil olan sözlər (Слова, составляющие бытовую лексику): stol (стол), stul (стул), adyal (одеяло), çaynik (чайник), maqnitofon (магнитофон), televizor (телевизор), mebel (мебель) və s.

b) Elm, texnika, kənd təsərrüfatı, incəsənət və digər sahələrə aid sözlər (Слова, относящиеся к науке, технике, сельскому хозяйству, искусству и другим областям): kosmonavt (космонавт), zavod (завод), traktor (трактор), kombayn (комбайн), akademik (академик), dosent (доцент), telefon (телефон), konsert (концерт), artist (артист), balet (балет), kino (кино), roman (роман), janr (жанр), rektor (ректор), aspirant (аспирант), kafedra (кафедра), filoloq (филолог), poema (поэма), qrammatika (грамматика), leksika (лексика) və s.

Alınma sözlərin bir çoxu fonetik, qrafik cəhətdən, hamısı isə qrammatik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır.

Многие заимствованные слова подверглись изменениям фонетического и графического характера, но все слова грамматически осваивались азербайджанским языком. **Müqayisə et:**

şəhr - şəhər, adəm - adam, kasə - kasa, şətamə - şamama, şəkl - şəkil, şəkkər - şəkər, fabrika - fabrik, apteka - aptek, auksion - aukcion, investisiya - investisiya və s.

Azərbaycan dilinə müxtəlif dillərdən söz keçdiyi kimi, Azərbaycan dilindən də sözlər başqa dillərə keçmişdir.

Как в азербайджанском языке есть заимствованные слова из других языков, так и в других языках имеются из азербайджанского происхождения.

Məsələn: Azərbaycan dilindən **ordu, elçi** sözü ərəb və fars dilinə, **kərpic, ocaq, al, başmaq, araba, qaragül, yurd** və s. sözlər slavyan dillərinə keçmişdir.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiyası ilə uyğunlaşdırılır:

Некоторые слова, вошедшие в азербайджанский язык из русского и посредством русского из других языков, не подчиняются нормам орфографии и орфоэпии азербайджанского языка.

Yazılır:

Rus dilində

аппарат
баллон
кассета
массаж
грамм
шоссе
вокзал

Azərbaycan dilində

aparət
balon
kaset
masaj
qram
şose
vağzal

аптека

aptek

Tələffüz edilir:

лампа

lampa

шапка

şapka

марка

marka

■ **Tapşırıq 65.** *Sözləri köçürün. Hər birinin qarşısında Azərbaycan dilindəki tələffüz şəklini qeyd edin:*

генерал, гитара, аппарат, вокзал, килограмм, телеграмма, группа, цех, цирк, утюг, парашют, химия, бульвар, Апшерон, конституция, чемодан, Кавказ, фотоаппарат, француз, Европа, Россия.

■ **Tapşırıq 66.** *Lügətdən istifadə edərək sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırın və rus dilinə tərcümə edin:*

çarpayrı, məhkəmə, silah, qəbz, zirzəmi, dərs, qələm, dövlət, sifət, mühəndis, iqtisad, zəhmət, təriqət, əbədi, maliyyə, qiymət, müqavilə, müsadirə, əmtəə, idxal, ixrac.

■ **Tapşırıq 67.** *«Ana dili» şeirini əzbərləyin.*

**Bəxtiyar Vahabzadə
(1925-2009)**

Bəxtiyar Vahabzadə ömrü boyu müəllimlik etmişdir. Müəllim-yazıçıların əsərlərini isə məktəb şagirdləri və tələbələr daha çox sevirlər. Şairin ana, məktəb, müəllim, ana dili haqqında yazdığı şeirlər dillər əzbəridir.

B.Vahabzadənin yaradıcılığı çox zəngindir. Yəni həm çoxlu şeirləri, həm də irihəcmli əsərləri var. Bu əsərlərdə şair xeyirxahlıqdan, əməksevərlikdən, təbiətin gözəlliyindən söz açmışdır. Amma onun vətənimiz və xalqımız haqqında yazdığı əsərləri daha çoxdur. Vətənimizin müstəqilliyini, xalqımızın azadlığını həmişə əziz tutan şair hələ rusların ölkəmizə ağılıq etdiyi sovet hakimiyyəti illərində qadağalara baxmayaraq bu barədə əsərlər yazmışdır.

Cəsəratli şair 19-cı ildə hələ sovet ideologiyasının tüğyan etdiyi zamanda Azərbaycanın iki yerə bölünməsinə həsr etdiyi «Gülüstan» poemasını yazdı. Bu poema öz zamanında ziyalılar arasında əldən-ələ gəzdi və müəllifinə böyük şöhrət qazandırdı.

1990-cı il 20 yanvarında rus sovet hakimiyyəti xalqımıza qarşı dəhşətli cinayətə əl atdı; azadlıq, müstəqillik arzulayan əliyalın insanlarımızı güllələdilər, tankların altında əzdidilər. Bu vəhşilikdən sarsılan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə «Şəhidlər» əsərini yazdı.

Türk dünyası, türk xalqları bu böyük şairlə fəxr edir, dünyanın bütün mədəni ölkələrində onun əsərləri maraqla oxunur.

Vətən uğrunda həlak olan insanların xatirəsi xalqımız üçün çox əzizdir. Belə insanlar şəhid adlanır. Vətənimizin müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı yolunda şəhid olanlarımız çoxdur. Bu barədə xeyli əsər yazılıb.

Böyük şairimiz B.Vahabzadənin aşağıdakı «Şəhidlər» şeirini oxuyarkən hər sözə, hər misraya, hər bəndə diqqətli olun. Unutmayın ki, əsərdə təkcə matəm ruhu ifadə olunmayıb, yəni şəhid olan vətəndaşlarımızla bağlı ağı deməklə kifayətlənməyib. Şeirdə xalqımızın taleyi, keçmişi, gələcəyi düşmənləri barədə fikirlər söylənilib.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə 2009-cu il, fevralın 13-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Şəhidlər

(İxtisarla)

Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər,
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla,
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.

Zalım öyünməsin zülmələriylə,
Minbir böhtanıyla, minbir şəriylə,
Həqiqət uğrunda ölümləriylə,
Ölümü kamına çərddi şəhidlər.

O şənbə gecəsi, o qətl günü,
Mümkünə döndərdik çox namümkünü,
Xalqın qəldindəki qorxu, hürkünü.
O gecə dağıdıb, sökdü şəhidlər.

Tarixi yaşadıb diləyimizdə,
Bir yumruğa döndük o gecə biz də,
Yıxıb köləliyi ürəyimizdə,
Cəsarət mülkünü tikdi şəhidlər.

Onlar susdurdulan haqqı dindirər,
Qaraca torpağı qiymətləndirər,
Donan vicdanları qeyrətləndirər,
Axı, ey qeyrəti çəkdi şəhidlər.

Birlik, bu bəla nə ilkdi, nə son,
Ölürkən uğrunda bu ana yurdun,
Quzu cildindəki o qoca qurdun,
Doğru, düz şəklini çəkdi şəhidlər.

Dözdü hər zülmətə, dözdü hər şeyə,
«Dünyada mənim də haqqım var», - deyər,
Kütləni xalq edən müqaviləyə,
Qanıyla qolunu səkdı şəhidlər.

İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyir, şəriylə,
Torpağın bağına cəsədləriylə,
Azadlıq toxumu əkdı şəhidlər.

Bəxtiyar Vahabzadə

Ana dili

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.
Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır.
Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır,
Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
 Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
 Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.
 Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən,
 Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
 Bu torpağdan, bu yerdən,
 Elin bağrından qopan yanıqlı nəgmələrindən,
 Güllərin rənglərindən, çiçəklərin iyindən,
 Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
 Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından
 Düşmən üstünə cuman o Qıratın nalından
 Qopan səsdən yarandın.
 Sən xalqımın aldığı ilk nəfəsdən yarandın.

Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməli,
 Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
 Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
 Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
 Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
 Tarixi varaqları,
 Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
 Şan-şöhrətim saxlanır.
 Mənim adım-sanımsan,
 Namusum, vicdanımsan!

Bəxtiyar Vahabzadə

Bir salama dəymədi

Bir gün səni gördüm.
 Salam vermək istədim,
 Üzünü yana tutdun.
 Söylə, illərdən bəri
 Qəlbimizin bir duyub
 bir vurduğu illəri,
 Axı, nə tez unuttun?
 Beş ildə gözümüzdən axan o qanlı sellər,
 Bir salama dəymədi?
 Həyəcanla, fərəhlə, qəmlə dolu o illər
 Bir salama dəymədi?
 Hes üzümə baxmadan yanımdan necə keçdin?
 Sən eşqin salamını qorxuyamı dəyişdin?
 Yoxsa sən öz əhdinə, ilqarına ağ oldun?
 O qədər yaxın ikən, bu qədər uzaq oldun.
 Şirin gülüşlərimiz, acı fəğanlarımız
 Bir salama dəymədi?
 Qayğılı anlarımız, qayğısız anlarımız
 bir salama dəymədi?
 Sən neylədin, bir düşün!
 Yalnız indi anladım; ah, sən daha mənimçün
 əlçatmaz bir çiçəksən,
 Yaşanmış günlərim tək geri dönməyəcəksən!..
 Qop, ey tufan, əs, ey yel! Xəzəl olum, tökülüm
 Düz beş il ürəyimdə

Bəslədiyim məhəbbət, bir salama dəymədi.
 Bir günlük həsrətimə dözə bilməyən gülüm,
 Bəs nə oldu? Bu həsrət bir salama dəymədi?
 Getdin, dalınca baxdım, can ayrıldı canımdan,
 Sən necə etinasız ötə bildin yanımdan?
 Ah çəkdim, başım üstə yarpaqlar əsdi, gülüm
 Sənin qəlbin əsmədi,
 Arxana da baxmadın!
 Niyə sənin yolunu məhəbbətin kəsmədi?..
 Qazancımız de, bumu?
 Deyilməmiş o salam əlvidamız oldumu?
 Sən mənə zülm eylədin, mənə zülm yaraşır
 Bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır!

Qocalıq

Müddət bu, qismət bu, qədər buydumu?
 Ömür başdan-başa qəm yoluydumu?
 Təklük qorxusunu ürək duydumu,
 Hazır ol, qapını döyür qocalıq.
 Zaman öz yerində dayanaydı kaş,
 Özüm də bilmirəm, nədir bu təlaş.
 Təkcə qamətini deyil, a qardaş,
 Kişilik əzmini əyir qocalıq.

Baharı vermişəm, qış qazanmışam,
 İlləri vermişəm, yaş qazanmışam,
 Dolunu vermişəm, boş qazanmışam,
 Kim deyir, gətirir xeyir qocalıq.

Zaman açılanı necə soldurur,
 Dolunu boşaldır, boşu doldurur,
 Bəxtiyar, cavanlıq yaradır, quru,
 Keçmişdən xatirə deyir qocalıq.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq

XI-XII əsrlərdə memarlıq sahəsində intibah baş verdi. İntibah dövrü Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndəsi XII əsrdə yaşamış Əcəmi Əbubəkr oğlu idi. O, Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin paytaxtı Naxçıvanda Yusif İbn Küseyr türbəsi (1162), Möminə xatın türbəsi (1188), Qoşaminarə (1187), Cümə məscidi, Darülmülk (Eldənizlər sarayı) və başqa nadir memarlıq abidələri ucaltmışdı. Əcəminin yaratdığı memarlıq incilərinin bir çoxu dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Böyük sənətkar özündən əvvəlki memarlıq ənənələrimizi daha da zənginləşdirmiş, təkmilləşdirmiş və riyazi hesablamalara əsaslanan mürəkkəb memarlıq kompleksləri yaratmışdır. Yusif İbn Küseyr və Möminə xatın türbələrində kufi xətlə yazılmış kitabələrlə mürəkkəb həndəsi naxışlar arasında yaradılmış misilsiz bəzək ahəngi memarlıq sənətinin çox böyük nailiyyətidir. Əcəmi hələ sağlığında «mühəndislər şeyxi» ləqəbi daşmış, özündən sonra Naxçıvan memarlıq məktəbi adlanan xüsusi memarlıq məktəbinin bünövrəsini qoymuşdu. Əcəminin memarlıq sənəti bütün Şərq memarlığına güclü təsir göstərmişdi.

XII əsrin sonlarında Naxçıvan memarlıq məktəbi üçün səciyyəvi olan üslubda Marağada (Göygünböz), Urmiyada (Üçgünböz) və Culfa yaxınlığında da sərđabalar ucaltmışdı.

XI-XII əsrlərdə aid mədəni tikililər, karvansaralar, bazarlar, hamamlar və geniş yayılmış memarlıq abidələrinə çevrilirdi. Bunlarla bərabər, memarlıq abidələri içərisində qalalar, bürclər və

müxtəlif müdafiə qurğuları xüsusi yer tutur. Qız qalası (Bakı), Gülüstan qalası (Şamaxı yaxınlığında), Qəleybuğurd (Ağsu çayı sahilində), mərdəkan qalası və şimali-cənublu bütün Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş onlarla orta əsr müdafiə tikililərinin hər biri dünya memarlığının nadir incilərindəndir.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə müdafiə xarakterli tarixi-memarlıq abidələri içərisində də Bakıdakı qız qalası daha çox diqqəti cəlb edir. XII əsrdə memar Məsud Davud oğlunun Xəzər sahilində – dalğaların döyəcədiyi böyük bir qaya üzərində ucaldığı Qız qalası 28 metr hündürlükdədir. Orijinal quruluşa malik olan 8 mərtəbəli bu müdafiə qurğusunun divarları aşağı mərtəbələrdə 5, yuxarı mərtəbələrdə isə 4 metr qalınlığındadır. Bütövlükdə Bakı-Abşeron müdafiə sisteminə daxil olan Qız qalasında eyni zamanda 200-300 döyüşçü uzun zaman müdafiə oluna bilərdi.

(Bax: «Azərbaycan tarixi», VIII sinif, Bakı, 200, səh. 59-64).

Ömər Xəyyam (1048-1131)

Ömər İbn İbrahim Xəyyam 1048-ci ildə Nişaburda doğulmuşdur. Xorasan, İsfahan, Mərv, İraq, Məkkə, Bağdad kimi yerlərə səyahət etmiş, sonra vətənə qayıtmışdır.

Ömər Xəyyam filosof-şair olmuşdur. Onun bir çox elmi əsərləri bizim günlərə gəlib çalmamışdır.

Xəyyam dərin fəlsəfi şeirlərin müəllifidir. O, fizika və tarixlə, siyasət və musiqi ilə məşğul olmuşdur. Müasirləri onun riyazi qabiliyyəti ilə fəxr edirdilər, onun doqquz yüz il bundan əvvəl ixtira etdiyi astronomiya təqvimi bu gün bizim istifadə etdiyimiz təqvimdən daha dəqiq idi.

Xəyyam insanların şüurunda ən əvvəl dahi şairdi. Onun şeirlər məcmuəsi dünyanın bir çox xalqlarının dilində nəşr olunmuşdur. Rübailəri sayəsində Xəyyamın adını bütün ölkələrdə və qitələrdə tanıyırlar. Onun poeziya irsi həyatda bütöv istiqamət, ədəbiyyatda xüsusi məktəb yaratmışdır.

Rübaiyyatdan başqa o, fars və ərəb dillərində riyaziyyata, həndəsəyə, astronomiyaya dair bir sıra ciddi, qiymətli əsərlər yazmışdır. Xəyyam həm də böyük filosof, təbib və metroloq olmuşdur. Onun riyazi görüşləri üzrə XX əsrdə iki doktorluq dissertasiyası (Türkiyədə və Moskvada) müdafiə edilmişdir¹.

Lakin bu dahi şairi dah çox tanıdan onun «Rübailər»idir:

Dünyada o kimdir ki, günah işləməmiş?
Heç bir günah etmədən necə ömr eləmiş?
Mən pislilik edim, sən də mənə pislilik elə,
Öyləsə mənimlə səndə bəs fərq nə imiş?

Xəyyamın həyatı Məlikşah Səlcuqi dövründə yaxşı keç-mişdir. Məlikşah onu münəccimlərin başçısı təyin etmiş, onun rəhbərliyi ilə öz məmləkətində böyük bir rəsədxana tikdirmək istəmişdir. Bunun üçün o, Xəyyamı maliyyə cəhətdən yaxşı təmin etmişdir. Məlikşah gözlənilmədən öldürüldəndən sonra mühitin Xəyyama münasibəti dəyişmiş, onun düşmənləri baş qaldırmış, əleyhinə təbliğat aparmış, onu dinsiz, islamiyyətin düşməni adlandırmışlar.

Xəyyamın fəlsəfəsi: İnsanın ömrü sürətlə keçir, axıb gedən həyat bir də geri dönmür, ölüm gətirir. Madəm ki, belədir, insan həyatını zövq və səfa ilə keçirməli, təbiətin gözəlliklərindən və nemətlərindən mümkün qədər çox istifadə etməlidir.

Həyat ancaq bu dünyadadır! Səhsiz-hesabsız ölüb gedən-lərdən bir xəbər yoxdur. Ölənlər qəbirdə çürüyüb torpağa dönürlər. Qabağımızdakı bu şərab şüşələri, qədəhlər, piyalələr ölüb getmiş dilbərlərin dodaqları, gözəl əlləri, zərif boyunları, aşiq və məşuqların torpağa dönmüş üzvləridir. Varlıqda olan maddələr fasiləsiz toplanır, dəyişir və dağılır. Sonsuz fəzanın nə əvvəli olmuş, nə də axırı olacaq. Haradan gəlmişik? Haraya gedirik? Nə üçün doğuluruq? Nə üçün ölürük? İnsanın yüz min ildən sonra

¹ Əkrəm Cəfər. «Ömər Xəyyam rübailəri». Azarhayan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1984. səh.6.

bir ot kimi bitmək ümidi də yoxdur. Bu kuzəçinin ayaqları altında tapdalanan torpaq ölüb getmiş insanların vücududur. Bu kuzələri qayıranlar da, alanlar da, satanlar da yoxluqdan gəlib yoxluğa gedən müsafirlərdir. Madam ki, belədir, onda faydalı iş görək, içək, kef çəkək, müvəqqəti həyatdan zövq alaq. Boş mövhumata, dinə inanmayaq. Dünyanın ləzzətindən faydalanaq. Xəyyamın fəlsəfəsi və əqidəsi qısaca belədir.

Xəyyamın şərəblə əlaqədar olaraq bir çox rübailəri haqqında ziddiyyətli fikirlər irəli sürülür. Bir çox səbəblərə görə ehtimal etmək olar ki, Xəyyam tərəfindən bu söz sırf rəmzi mahiyyət daşıyıdır. Belə nəticə çıxarılır: deməli, Xəyyamın rübailərində şərab digər hallarda maddi substansiya kimi çıxış edir.

Xəyyamın yaradıcılığı, xüsusən rübailəri haqqında dün-yanın müxtəlif dillərində yazılmış tədqiqat əsərləri böyük bir kitabxana təşkil edir. Lakin bu dahi şəxsiyyətin həyatı və mü-barizəsi haqqında Azərbaycanın böyük şairi Hüseyn Cavidə qədər dram əsəri yazan ikinci bir müəllif bizə məlum deyil. H.Cavidin «Xəyyam»ı həm fəlsəfi və tarixi baxımdan, həm də yüksək bədiiyyəti ilə misli olmayan bir əsərdir.

Ömər Xəyyam Şərqi bir sıra ölkələrinə səyahətə çıxmış, sonra vətənə qayıtmışdır. O, ömrünün çox qismini Nişaburda keçirmiş və 1131-ci ildə orada vəfat etmişdir. Məqbərəsi də Nişaburdadır.

Ömər Xəyyam

Ö. Xəyyam

Rübailər

Aləm-əbədi, ömür-qısa bir müddət,
Meysiz və gözəlsiz olmaq, əlbəttə qələt.
Ey mərd, nə qədər «qədim-yeni»dən danışmaq,
Mən öldümmü, «qədim-yeni» boş söhbət.

Dünyada o kimdir ki, günah işləməmiş,
Heç bir günah etməyən necə ömr eləmiş?
Mən pislik edim, sən də pislik elə,
Öyləsə mənimlə səndə bəs fərq nə imiş?

Yox səndə, fələk, ağıl, hünərdən bir əsər,
Etməzsən azadlara ədalətlə nəzər,
Namərdlərə verdin pulu da, dövləti də,
Nifrət sənə ey çərxi-xəyanətvərlər!

Əfsus, cavanlıq illəri çatdı başa,
Gül fəslə, sevinc dövrü bahar vardı qışa,
Uçdu o məhəbbət quşu, gənclik getdi,
Heyhat, o dönüb bir də gələrmə... Haşa!..

Qürbətdə əgər olsa idim bir yaradan,
Yox eylər idim bu aləmi mən aradan,
Sonra yaradardım, elə bir aləm ki,
Öz arzusuna asan çata hər insan.

Qəm-qüssə ilə şad ürəyi üzüməməli,
Xoş halını möhnətin daşı əzməməli.
Heç kəs bilmir sabah nələr gözlər onu,
Mey içməli, yar sevməli, kam izləməli.

Mən eyləmirəm tövbə, soruşan səbəbin,
Çünki mənə meyvə haram deyildir, öləmin,

Cahillərə doğrudan haramdır badə,
 Aqillərin içməklərinə mən zamin.
 Mey içsən əgər gözlə ağıldan çaşma,
 Cahillik edib içkidə həddən aşma!
 İstərsən əgər halalın olsun badə,
 Heç kimsəni incitmə, qudurğanlaşma!

Mey içsən, iç ağıllı bir insanla,
 Ya laləyanaq, nazlı, gülər cananla,
 Çox içmə, uzun danışma, sirin açma,
 Hərdən bir iç, gizlicə iç, həddi aşma!

Ömrün qatarı əcəb nə tez keçməmədir,
 Şadlıqla keçən hər dəm əziz keçməmədir,
 Saqi, nə çəkirsən qəmini özgülərin?
 Doldur qədəhi, ver, gecəmiş keçməmədir.

Mən bilmirəm heç salan məni dünyayə,
 Cənnətli salıb və ya cəhənnəmli olayə.
 Badə ola, yar ola, rübab, bir də çəmən-
 Bunlar mənə nəqd, sənə cənnət nisyə.

Xoşbəxt o ki, bu dövrdə azad yaşamış,
 Az-çox nəyi var, razı qalıb sad yaşamış.
 Ömrün qısa müddətin qənimət bilmiş,
 Meydən və gözəldən alarıq dad, yaşamış.

Tərkibini bu təbiətin böylə edən,
 Öz etdiyini qüsurlu etmiş o nədən?
 Vaxlı eləmişsə nə üçün bəs dağıdır?
 Pisdirsə əgər, bu eybi bəs kimdir edən?

Dünya malına bunca həvəs, arzu nədən?
 Heç gördünmü bir əbədi ömr eləyən?!
 Cismində gedib-gələn nəfəs burovuz,
 Şey ki, burovuzdur, ona bel bağlama sən!

Bülxanə və Kəbə qulluğun səhnəsidir,
 Naqus və azan əsirliyin nəğməsidir,
 Mehrab ilə, məscid, kilsə, xaç, təsbeh-
 Bunlar hamısı əsarətin pərdəsidir.

Bir sirli vücuddan törəmişdir bu cahan,
 Mahiyyətini bu cövhərin yoxdur açan,
 Hər kəs nə gəlib ağına bir sözdü deyib,
 Əslində nədir, dərk eləmir bir insan.

Könlüm, bu zəmanədən sən ehsan diləmə!
 Dövrədən, aman gözləmə, sahman diləmə!
 Dərman diləsən, bırı az da artar dərdir,
 Dərdinlə barış, səbr elə, dərman diləmə!

Meyxanə diyarında gedib qəlb axtar,
Kamilləri tap, onlar ilə ol həmkar,
Yüz Kəbədən artıqdı bir insan qəlbi,
Sən Kəbəyə getmə, get təmiz qəlblərə var!.

Beş gün bu cahan oldu bizim mənzilimiz,
Tək dərdi-bəla oldu fəqat hasilimiz.
Getdik buradan ürəkdə min həsrət ilə,
Əfsus ki, həll olmadı bir müşkilimiz.

Bir kuzəçidən kuzə satın aldım mən,
Söz söylər idi bu kuzə hər bir sirdən:
Mən bir şah idim, qızıl piyaləm var idi,
Hər sərxoşun indi kuzəsi oldum mən.

Yaradan dünyanı neyçün yaratdı,
Sonra dağıtmağa neyçün əl atdı.
Gözəldirsə məhvə nə layiq,
Çirkinsə nə üçün günaha batdı.

Nə yazıq, ömrümüz getdi tufana,
Döndü çox ciyərlər əcəldən qana.
O dünyadan dönüb gələn olmadı,
Bilək neylədilər orda insana.

Yunus Əmrə (1238-1320)

Böyük türk ozanı Yunus Əmrə 1240-cı ildə Sivrilusarın Sanköy kəndində anadan olmuşdur. Hal-hazırda bu kənd Yunus Əmrənin adını daşıyır.

Yunus Əmrənin şeirlərindən bilinir ki, o, mədrəsə təhsili almışdır.

Yeddi yüz ilin göz-gözü görməz dumanları arasından az-cox aydın görünən həqiqətlərə əsasən Yunus Əmrə XIII əsrin ikinci yarısında və XIV əsrin əvvəllərində Anadoluda yaşamış bir türkmən dərvişidir. Elm aləmi onun harada doğulduğu, təhsili, dünyadan köcdüyü yer barədə axtarışlardan hələ ki, inandırıcı bir nəticə əldə edə bilməyib. Onun Türkiyədə ayrı-ayrı kənd, səhərdə müqəddəs sayılan 9 məzarı vardır, bir cisim, doqquz məzar! Ululuğun doğurduğu heyrət! Hər şəhərli, hətta kəndli Yunusun öz torpaqlarında gömülmüş olmasını istəmiş, onu özündən saymış və bağrında ona layiq bir məzar hazırlamışdır: hər məchul məzarı Yunusun torpağa basılmış əbədiyyət möhürüdür¹.

Yunus Əmrə mənəvi tərəqqinin yolunun Allahın zikri ilə mümkün olduğunu belə söyləyir:

Allah əmrini tutalım,
Rəhmətinə batanım.
Bülbül kimi öləlim,
Allah, Allah, Kərim Allah
Rəhim Allah deyəlim...
Allah adı dillərdə,
Sevdası könüllərdə.
Şol qorxulu yerlərdə,
Allah, Allah deyəlim
Kərim Allah deyəlim!

¹ B.Vahabzadə «İki zirvə qarşısında düşüncələr». Bakı, «Yazıçı», s.3.

Yunus Əmrəyə görə varlıq Tanrının iradə və istəyi ilə var olmuşdu. Varlığı mənalandıran insandır. İnsanın yeganə məqsədi Allah eşqi ilə dopdolu olmasıdır. Allah eşqinə yönəlmiş insanlar Tanrının əsəri olduğu üçün onları sevmək lazımdır. İnsanlar bir-birini sevməlidir:

Adımız misgindir bizim,
Düşmənimiz kimdir bizim.
Biz kimsəyə kin tutmarız,
Kami aləm birdi bizə. –

deyən Yunus Əmrə fəlsəfəsinin təməli də «Sevəlim, Seviləlim» düsturudur. Allahı sevmək, insanları sevmək.

Mən gəlmədim dava üçün,
Mənim işim sevda üçün.

deməklə bu böyük ozan dünyaya sevib-sevilmək üçün gəldiyini söyləyir.

İnsanlar arasındakı anlaşılmazlıq, sevgidən, dostluqdan uzaqlaşmaq onun insanlıq fəlsəfəsinə yaddır. Bu düşüncələr içərisində Yunus Əmrə deyir ki:

Gəlin tanış olanım,
İştə kolay qılalım.
Sevəlim, seviləlim
Dünya kimsəyə qalmaz.

İnsanlar bir-birlərinin könüllərini qırdıqları təqdirdə qıldıqları namaz belə onları Tanrıya yaxınlaşdıra bilməz:

Bir kəs könül yıxdın isə,
Bu qıldığın namaz deyil.

Könlü Allah sevgisi ilə aşıb-coşan Yunus Əmrəyə görə könül bir tanrı kitabıdır:

Alimlər kitab düzər,
Qaranı ağa yazar.
Könüllərdə yazılır,
Bu kitabın surəsi.

Tanrı məkanının, Tanrıya gedən yolun və bütün mənəvi həqiqətlərin yolunun da könlüdən keçdiyini ifadə edən Yunus Əmrə deyir ki:

Çalış, qazan, ye, yedir,
Bir könül ələ gətir!
Yüz Kəbədən yaxşıdır,
Bir könül ziyarəti.

Məlumdur ki, türklərin islamiyyəti qəbulu qorxudan deyil, sevgidəndir. Türkün müsəlmanlığı sevərək qəbul etməsi Tanrı sevgisindən irəli gəlmişdir. Yunus Əmrə Tanrı sevgisinin könüllərdə olduğunu belə ifadə edir:

Soruş bana axlı erən
Könlümü yey, Kəbəni yey.

Mən ayduram, sən eydir,
Könüldədir Hak durağı.

Haqq aşığı Yunus Əmrə Tanrı islamiyyətin qanunları çərçivəsində düşünür. Onun üçün Tanrı bir dost, bir sevgidir. Ona yaxınlaşmaq, onunla söhbət etmək, onunla dərdləşmək istəyir. Bu düşüncəni aşağıdakı şeirində belə ifadə edir:

Eşqin aldı məni məndən,
Mənə səni gərək, səni.
Cismi yanır gecə-gündüz,
Mənə səni gərək, səni...

Miskin Yunus mənim dim
Günü-giindən artar adum!
İki cahanda muradım,
Mənə səni gərək, səni

Yunus Əmrənin heca vəznə ilə yazdığı «Salam olsun» gəraylısı onun insan və dünya haqqındakı ən müqəddəs düşüncə və duyğularının ifadəsidir.

Yunus Əmrə

Salam olsun

Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun!
Bizim üçün xeyir - dua,
Qalanlara salam olsun!

Əcəl bükə belimizi,
Söylətməyə dilimizi.
Xəstə ikən halımızı,
Soranlara salam olsun!

Tənim ortaya acıla,
Yaxasız köynək biçilə.
Bizi asan bir vəch ilə,
Yuyanlara salam olsun!

Kimsə durmaz qəsdimizə,
Gedər olduq dostumuza,
Namaz üçün üstümüzə,
Durnalara salam olsun!

Bu qaydada gedən gedər
Əcəl ki var, bizi güdər...
Bizim halımızdan xəbər
Soranlara salam olsun!

Dərviş Yunus söylər sözü,
Yaş doludur iki gözü
Bilməyən nə büsin bizi?!
Bilənlərə salam olsun!

Mənalı söz

Mənalı söz deyənlərin,
 Üzünü ağ edər bir söz,
 Sözü bişirib deyənlərin,
 İşini sağ edər bir söz.

Söz var ki, kəsər savaşı,
 Söz də var kəsdirər başı,
 Çevirib oğulu aşı,
 Bal ilə yağ edər bir söz.

Dediyin sözləri bişir,
 Mənasız sözləri şaşır¹,
 Sözü ağılla düşür,
 Dammarı sağ edər bir söz.

Gəl, ey könlüm şəhriyarı²,
 Sözü müziq dinlə barı,
 Yüz min gövhəri³, dinarı⁴,
 Qara torpaq edər bir söz.

İnsan bilər söz dəmini,
 Söyləməz sözün kəmini,
 Bu dünya cəhənnəmini,
 Səkgiz uçmaq edər bir söz⁵.

Yeri sən öz yolun ilə,
 Qatil olma, bilün⁶ ilə,
 Anla ki, öz dilin ilə,
 Dərdini dağ edər bir söz⁷.

Yunis, seçmə söz yatından⁸,
 Söylə sözü qayətindən⁹,
 Keçmə, keçmə şeyx qatından¹⁰,
 Səni iraq edər bir söz¹¹.

¹ Şaşır - unutmaq

² Könlüm şəhriyarı – sultanım, həmdənim, sirdaşım

³ Gövhər – qiymətli daş-qaş

⁴ Dinar – pul vahidi

⁵ Səkgiz uçmaq edər bir söz – mənalı söz cəhənnəmi səkkiz bağçasına çevirə bilər

⁶ Bilün – biliyin, ağılın

⁷ «Dərdini dağ edər» - dərdini artırır, dərdini dağa döndərər

⁸ Yatından – yadından, layiq olmayanından

⁹ Qayət – yaxşısı, ürəyə yatan

¹⁰ Qatı - önü

¹¹ İraq - uzaq

ARXAİZMLƏR (KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR) АРХАИЗМ (УСТАРЕВШИЕ СЛОВА)

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi daima inkişaf edir. Bir sözlər köhnəlir və lüğətin passiv fonduna keçir. Belə sözlərə köhnəlmiş sözlər, arxaizmlər deyilir.

Словарный состав азербайджанского языка находится в постоянном развитии. Ряд слов постепенно устаревают и переходят в пассивный словарный фонд. Такие слова называются устаревшими словами или архаизмами.

Məsələn: çarıq (gön ayaqqabı), suç (günah), tanıq (şahid), dəbilqə (dəmir papaq), xurcun (ikigözlü heybə-torba), kəndxuda (kəndin başçısı), baqqal (ərzaq malları satan dükançı).

İctimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, köhnə ictimai quruluşla bağlı olan bir sıra sözlər də köhnəlmişdir.

В связи с изменением общественного строя, устарел также ряд слов, связанных со старым общественным строем.

Məsələn: dəbilqə, pristav, kəndxuda, qazı, koxa, xan, padşah, vəzir və s.

Belə sözlər tarixizm adlanır.

Такие слова называются историзмами.

■ **Tapşırıq 68.** «Dilbərə» qəzəlini köçürün. Arxaik sözlərin altından xətt çəkin.

İ.Nəsimi

Dilbərə

Dilbərə, mən səndən ayrı ömrü-canı neylərəm?
Tacu-təxti, mülkü, malü, xanümanı neylərəm?
Taki gördüm fəzl halın, qılmışam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm.
Çox dualar qılmışam mən xaliqin dərğahına,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm.

NEOLOGİZMLƏR (YENİ SÖZLƏR) НЕОЛОГИЗМЫ (НОВЫЕ СЛОВА)

Həyat tərzi, dünyagörüşü dəyişdikcə, bəzi məfhumlar köhnəldiyi kimi, bir sıra məfhumlar da yeni yaranır. Dildə yeni məfhumları bildirən yeni sözlər əmələ gəlir ki, bunlara da neologizmlər deyilir.

В силу непрерывного исторического развития, смены мировоззрения ряд понятий устаревают, а ряд возникает. Новые слова, появляющиеся в языке в результате возникновения новых понятий, явлений, качеств, называются неологизмами.

Məsələn: özəlləşdirilmə, soyqırımı, soykökü, tozsoran, soyuducu, televizor, teletayp, soyadı, soydaş, durum, cangüdən, çağdaş, repressiya, yayım, kosmonavt, kosmodrom.

Neologizmlərin bir hissəsi başqa dillərdən alınma yolla yaranır.

Часть неологизмов образуется путем заимствования из других языков.

Məsələn: investisiya, spiker, birja, menecer, marketinq, magistratura, bakalavr, biznesmen, kompüter, ekologiya.

■ **Tapşırıq 69.** Nəsiminin «Məndə sığar iki cahan» şeirini oxuyun, arxaik sözləri öyrənin.

Məndə sığar iki cahan

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazan,

Gövhəri-laməkan mənəm, kövni-məkana sığmazam.

(İki cahən (maddi və mənəvi içimə sığmış, mən isə bu dünyaya sığmaram, Yurdu olmayan inci mənəm, varlığa və kainata sığmaram).

Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,

Kəs sözünü, əbsəm ol, şərhi-bəanə sığmazam.

(Göy və yer, kaf və nun (gün) hamısı məndə tapıldı. Səsini kəs, lal ol, sənin anlatmana sığmazam).

Kövni-məkandır ayətim, zati dürür bidayətim,

Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam.

(Varlıq və yer əlamətidir, başlanğıcum varlığın sahibi olan zat lə başlanır. Sən məni bu əlamətlə tanıt və bil ki, bu əlamətə sığmaram).

...Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü-şəş mənəm,

Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.

(Çar-çahar, pənc, şəş rəmzi məna bildirir və şairin aləmə sığmazlığını ifadə edir. Belə ki, **çahar** (dörd) həyat üçün zəruri olan dörd ünsürü - **su, hava, od, torpağı; pənc** (beş) - beş duyğu üzvünü - **görmə, eşitmə, iyilmə, dadma, toxunmanı; şəş** isə 6 tərəfi - sağ, **sol, aşağı, yuxarı, ön, arxanı** bildirir¹.

Lügət

Gövhəri-laməkan (yeri-yurdu olmayan, yersiz) – здесь: без места жительства

Kövni-məkan (dünya, varlıq) – мир, земной шар

Ərş (göy) - небо

Fərş (yer, yer-göy) – земля, вселенная

Kaf, nun (hərf adları) – наименования букв

Çun (cahən) – мир, свет

Əbsəm ol (lal ol, səssiz ol) - замолчи

Şərhi bəyan (açıb söyləmək) - раскрыть

Ayət (Quranın müstəqil cümlələlərindən biri) – аят, стихи Корана

Zat (əsil, mahiyyət, cövhər) – сущность, начало

Bidayət (başlanğıc, əzəl, əvvəl) - начало

Zərrə (zərrələr, hissəciklər) - частица

Çar/çahar (dörd) -- четыре

Pənc (beş), - пять

Bəyan (bildirmə, izah etmə) – изложение, объяснение

Marketing nədir?

Marketing ingilis termini olub, «market» əmələ gəlmişdir. Mənası bazar, bazar yaratmaq deməkdir. Marketingin zəruriliyinə ehtiyac istehsalın və bazarın inkişafının müəyyən mərhələsində yaranır. Belə zərurət ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaranmış və marketing də ilk dəfə orada meydana gəlmişdir.

¹ S.Məmmədov «İ.Nəsiminin "Məndə sığar iki cahən..." qəzəlinin tədrisi təcrübəsindən". Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, səh.15-19

Azad sahibkarlığın ilkin dövründə sahibkar imkanı çatdığı qədər məhsul istehsal etmişdir və bu, vaxtaşırı əmtəə qıtlığına səbəb olmuşdur. Beləliklə, istehsal ilə istehlak arasındakı ziddiyyət iqtisadi böhranlar törətmişdir.

Azad sahibkarlığın inkişafının sonrakı mərhələsində istehsal qüvvələri daha sürətlə inkişaf edirdi və sahibkarlar bazara böyük həcmdə məhsul çıxarırdılar. Lakin indi də əhalinin alıcılıq qabiliyyəti bütün əmtəələri reallaşdırmağa imkan vermirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçılar rəqabət mübarizəsində məğlub olmamaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Bu vasitələrdən biri də marketinqdir.

Artıq XX əsrin ortalarından inkişaf etmiş dövlətlərdə iri firmalar marketinqin köməyi ilə bazarda satıla bilən məhsul istehsal etməyə çalışırlar. Marketinqin tətbiqinin son məqsədi firmaların gəlirlərini artırmaq və istehsal xərclərini endirməkdir. Marketinq idarəetmənin ən müasir formasıdır. Marketinqin vəzifəsi tələbatın və qiymətin səviyyəsini öyrənməklə bitmir. Marketinq əmtəələrin daşınması, saxlanması, reklamın təşkili və sair məsələləri öyrənir və istehsalı bazarın tələbinə uyğun istiqamətləndirir. Marketinq eyni zamanda ölkə müəssisələrinin müstəqil olaraq xarici bazarlarla əlaqələrinin genişlənməsində də əsas rol oynayır.

Məhsulun hansı məqsəd üçün istehsalından asılı olaraq marketinqin bir neçə növü var: istehsal şeyləri marketinqi, istehsal vasitələri marketinqi, beynəlxalq marketinq və s.

Unutmaq olmaz ki, marketinq əmtəə qıtlığı ilə bir araya sığmır. Onun fəaliyyəti yalnız əmtəə bazarının bolluğu şəraitində mümkündür və bu, əsasən, iri firmalar üçün daha əlverişlidir.

■ **Tapşırıq 70.** *Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin, yeni sözlərin altından xətt çəkin.*

Особенности маркетинга как функция современного менеджмента

Формирование рыночных отношений в нашем обществе ставит перед экономической наукой сложные проблемы, решение которых в значительной степени определяет экономическое развитие республики. Важное значение на сегодняшний день представляет деятельность предприятий республики, как самостоятельных субъектов рынка.

Сегодня многие предприятия республики выходят на внешний рынок, начинают оперировать в совершенно иной, непривычной хозяйственной среде. Им уже самым непосредственным образом приходится сравнивать себя с реальным рынком, на собственном опыте почувствовать какого уровня развития достигли сегодня рыночные отношения. Не овладев самыми передовыми методами маркетинга, предприятия обречены на неудачу в конкурентной борьбе. Как работать с потребителем? Как правильно оценить своих конкурентов, их силу и слабость? Как определить сравнительные преимущества в конкурентной борьбе, правильно выбрать сегмент или «нишу» рынка, сферу хозяйственной деятельности? На все эти вопросы может дать ответ только маркетинг.

С помощью маркетинга можно сделать любой нужный и полезный в обществе труд производительным по своему характеру. Чтобы не изобретать велосипед, не придумывать какие-то особые формы обустройства рыночной экономики и пути перехода к ней в который раз обосновывается это нашей национально-исторической исключительностью; можно внедрить в нашу республику наиболее передовые формы хозяйствования и управления, а не пытаться в очередной раз воспроизводить допотопные структуры из-за рубежа, от которых там же отказались давно; можно сделать наши предприятия действительно самостоятельными, свободными от бюрократических пут, превратить их формальную самостоятельность, которая обусловлена нашим законодательством, в реальную возможность, стать на деле свободными и независимыми производителями; можно и нужно эффективно и разумно распорядиться иностранными инвестициями, которые предлагают нам сегодня высокоразвитые страны, и, наконец-таки, эффективно участвовать в международном разделении труда.

Все это предполагает глубокое изучение всех компонентов маркетинговой деятельности. Хозяйствующие субъекты, чтобы маневрировать в условиях рынка, должны внедрять элементы маркетинга, используя при этом опыт зарубежных фирм.

(Шахбазов К.А., Сеудов Э.С.)

■ **Tapşırıq 71.** *Mətni öyrənin.*

Qazi Bürhanəddin
(1344-1398)

Q.Bürhanəddinin əsl adı Əhməddir, oğuzların Salur boyundandır. 1344-cü ildə Qeysəriyyə şəhərində qazi ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma şəhərində alan Qazi sonradan Misirdə və Şamda (Dəməşqdə) da oxumuşdur. 1365-ci ildə Qeysəriyyəyə gələn Qazi burada qazilik rütbəsini almışdır. O, 1381-ci ildən ömrünün sonunadək hökmdar olmuşdur. Hakimiyyətdə olduğu illərdə bir sıra yürüşlərdə olmuş, zəfərlər qazanmışdır.

Q.Bürhanəddin həm igid və döyüşkən bir hökmdar, həm də incə qəlbli bir şair kimi tarixə daxil olmuşdur. Onun ana dilində yazdığı mükəmməl divanı günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bu divan ana dilimizdə yazılan və əldə olan ilk divan sayılır. Şairin ərəb dilində yazdığı «Səadət iksiri» və «Seçilmiş izahlar» adlı dini-fəlsəfi əsərləri də vardır.

Q.Bürhanəddin yalnız lirik şeirlər yazmışdır. Şeirləri qəzəl, rübai və tuyuğ janrlarındadır. Onun şeirlərində lirik qəhrəmanın könül dünyasının xüsusiyyətlərindən biri nikbinlik və sevinc hisslərinin qabarıq şəkildə ifadəsidir. «Bu gecə» rədifli qəzəlində şair oxucusunu həyat gözəlliklərini duymağa, ondan zövq almağa və şənlənməyə səsləyir:

Bəzənmişdir yenə gülşən bu gecə,
Əya, bülbül, gözün rövşən bu gecə.
Ey göz, göz al nigarın söhbətindən,
Ey yüz, ayağına döşən bu gecə.

Sadə dildə və yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu qəzəl insan könlünü oxşayır, sevinc və fərəh hissləri oyadır.

Q.Bürhanəddinin yaradıcılığında tuyuğlar əsas yer tutur. Ədəbiyyatımızda tuyuğ janrının banisi Q.Bürhanəddindir. Şairin tuyuğlarının çoxunda igidlik və qəhrəmanlıq tərənnüm olunur:

Ərənlər ər yolunda ər tək gərək,
Meydana erkək kişi nər tək gərək.
Yaxşı - yaman, qatı - yumşaq olsa xoş,
Sərvərəm deyən kişi erkək gərək.

Şairə görə başçılıq (sərvərlik) istəyən kəs mərəd olmalı, igidlər meydanda qorxu bilmədən vuruşmalıdır.

Qazinin tuyuğlarında öyüd-nəsihət məzmunlu fikirləri də geniş yer tutur. Aşağıdakı tuyuğda şair insanları bir-biri ilə səmimi olmağa səsləyir:

Yar odur ki, yar ilə həmdərd ola,

Yarımdan yüz qaytaran yar sərd ola.

Q.Bürhanəddimn şeirləri incə və rəngarəng deyim tərz, yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şairin poeziyasında səslərin ahənginə, sözlərin müxtəlif mənə qollarına və məcazlara geniş yer verilmişdir:

Gəl, gəl görəlim, gəl görəlim, gül görəlim biz,
Bir nəğmə gətir ortaya, bülbül görəlim biz,
Könül ilə dedim ona, könül ilə dinlədi,
Könül eylədirsə eylə, könül ilə, könül ilə.

Qazi Bürhanəddin şeirlərinin bir xüsusiyyəti də ana dilinə məxsus sözlərin bol-bol işlənməsidir. Şair ana dilinin zəngin söz ehtiyatından məharətlə istifadə edərək, «Dədə Qorqud» dastanlarında olduğu kimi, türk mənşəli əski sözlərə üstünlük vermişdir. Bu sözlərin bir çoxu, təbii ki, zaman keçdikcə unu-dulmuşdur və hazırda arxaik sözlər sayılır. Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında ana dili poeziyanın güclənməsində, ədəbiyyatda nikbinlik, həyatsevərlik və səmimilik duyğularının geniş şəkildə yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

Q.Bürhanəddin 1398-ci ildə Ağqoyunlu hakimlərindən Qara Yülük Osman bəylə döyüşdə öldürülmüşdür. Qazi Bürhanəddinin saray tarixçisi Əziz ibn Ərdəşirin «Bəzmü-rəzm» («Qonaqlıq və döyüş») əsərində hökmdarın həyatı və döyüşləri geniş şəkildə təsvir olunmuşdur.

Şairin «Divan»ını professor Ə.Səfərli 1988-ci ildə Bakıda çap etdirmişdir.

Qazi Bürhanəddin

Tuyuğ

Bu nə hüsnü, bu nə xətti, bu nə qəddü, nə bələdir?
Camalın rəvzəmi, yarəb və ya firdovsi-ələdir?
Sacın ənbərdurur liykən anə kafurxidmətkar,
Ləbin yaqutdur illa ki, ləlianə lələdur.
Qaşın peyvəstə bizimləvü qəddin rastdır, liykən
Gözünə yaxşı baxıcax qiyas oldur ki, aladır.
Yüzü gül, gözüdür nərgis, tənə bərgi-səməndəri-tər.
Bəli kirpikləri caduvü, yürəgi səngi-xaradur.
Xətti-Xızır, ağzı-Məryəm, sözü-İsa, ləbi-Yəhya,
Özü-Yusif, gözü-Musa, Zehni-Adəm, zihəvvadur.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR (ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ)

Vahid bir leksik mənanı ifadə edən söz birləşməsinə fra-zeoloji birləşmə deyilir. Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyiş-məyən və məcazi mənada işlənən sabit söz birləşmələridir.

Фразеологизмами называются выражающие единое лексическое значение. Фразеологизмы – это по структуре неделимые устойчивые словосочетания, употребляющиеся в переносном значении.

Məsələn:

ağzına su almaq - susmaq (набрать в роты воды)
 qulaq asmaq - dinləmək (слушать)
 əldən düşmək - yorulmaq (сильно устать)
 başa düşmək anlamaq (понимать)
 qol çəkmək – imzalamaq (подписать)
 dərd çəkmək - qəmlənmək (горевать)
 başa çatdırmaq - bitirmək (закончить)
 gözdən düşmək - etibar itirmək (потерять доверие)
 qarı dalına düşmək - utanmaq (стесняться)

Əksər hallarda cümlə kimi formalaşan atalar sözləri, mə-səllər, hikmətli sözlər (aforizmlər) və s. də frazeologiyaya aid edilir.

Пословицы, поговорки, афоризмы и другие фразеологизированные обороты, в большинстве случаев формирующиеся как предложения, также относятся к фразеологии.

1. Atalar sözləri (Пословицы)

Az olsun, yaxşı olsun (Лучше меньше, да лучше).
 Axtaran tapar (Кто ищет, тот всегда найдет).
 Acıqlı başda ağıl olmaz (Гнев убивает разум).
 Bala baldan şirindir (Дитя – что патока с медом).
 Qızım, sənə deyirəm, gəlinim sən eşit (Свекровь дочь бранит, невестку учит)

2. Məsəllər (Поговорки)

Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər (С собакой ляжешь, с блохами встанешь)
 Adamm adı çıxınca, canı çıxsa yaxşıdır (Лучше смерть, чем дурная слава)
 Sonrakı peşmançılıq fayda verməz (Сделанного не воротишь)
 Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır (Добрый сосед лучше дальней родни)
 Gec gələn qonaq öz kisəsindən ueyər (Поздно пришел, только кости нашел)
 Gözəl - gözəl deyil, könül sevən gözəldir (Мила –не бела, да сердцу мила)
 Gözəl də kamallı gərək (Ум красавице не помеха)

3. Hikmətli sözlər (Афоризмы)

Soyuq məzara da zinətdir insan
 ... A qızım, üzündən götiir duvağı, qoy açıq görünsün ayın qabağı.
 Qızılı udsə da qara torpaqlar, yenə qiymətini özündə saxlar.

S. Vurğun

Xəzinə kəşf etmək istəsə biri, gərək unutmasın çətinlikləri.
Kamil bil palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

N. Gəncəvi

■ **Tapşırıq 72.** *Bir neçə frazeoloji birləşmə söyləyin və mənasını rus dilində aydınlaşdırın.*

■ **Tapşırıq 73.** *Verilmiş frazeoloji birləşmələrə aid sinonim sözlər tapıb birlikdə yazın.*

Ağız açmaq, özünü çəkmək, başa düşmək, qulaq asmaq, bel bağlamaq, əldən düşmək, quyruq bulamaq, gözdən pərdə asmaq, ağızdan-ağıza düşmək, qulaqardına vurmaq.

Nümunə: quyruq bulamaq - yaltaqlanmaq.

■ **Tapşırıq 74.** *Məfni öyrənin.*

İqtisad elminin yaranması və formalaşması

Qədim dünyadan başlamış XVII-XVIII əsrlərə qədər iqtisadi fikir və görüşlər müxtəlif elmlərin tərkibində inkişaf etdirilmişdir. Bu elm yalnız XVII-XVIII əsrlərdə bir nəzəriyyələr sistemi kimi formalaşmağa başlamışdır. Xüsusi mülkiyyətin müxtəlif formalarına, azad sahibkarlığa əsaslanan yeni cəmiyyətin yaranması və təşəkkül tapması bu dövrün səviyyəvi xüsusiyyəti idi. Bu şəraitdə əmək bölgüsünün dərinləşməsi, manufakturanın yaranması, daxili və xarici bazarların genişlənməsi, pul tədavülünün rolunun artması kimi proseslər baş verirdi. Eyni zamanda həmin iqtisadi, ictimai şərait iqtisad elminin yaradıcılarını və klassiklərini də yetişdirmişdir.

İqtisad elmi yaranmışından başlayaraq sistemli bir elmə çevrilməsinə qədər bir sıra mərhələlər keçmişdir. Onun əsas mərhələlərindən biri merkantilizm deyilən məktəb olmuşdur.

Merkantilizm

Merkantilizm - italyan dilində ticarət, tacir deməkdir. Bu, Avropada XVI-XVII əsrlərdə iqtisad elminin bünövrəsini qoyan bir nəzəri məktəbin adıdır. Bu nəzəri məktəbin nümayəndələrindən ingilis Vilyam Stafford (1554-1612), Tomas Man (1571-1641), italyan Qaspar Skarufari (1519-1584), fransız Antuan Monkreyen (1575-1621) kimi şəxslər iqtisadi-nəzəri fikrin inkişafına böyük xidmət göstərmişdir. Elə elmin ilk adı da Merkantilist Monkreyen tərəfindən verilmişdi. Monkreyen qədim yunan sözlərindən olan «siyasət» və «iqtisadiyyat» anlayışlarını birləşdirərək əsər yazmışdır. Onun Fransa kralına (XIII Lüdoviq) həsr etdiyi bu əsəri 1615-ci ildə «Siyasi iqtisad traktatı» adı ilə nəşr olunmuşdur. O, bu kitabında dövlətə müraciət edir, onu Fransada milli iqtisadiyyatın dirçəlməsinə kömək etməyə çağırırdı. Monkreyen xaricdən gətirilən mallar üçün yüksək gömrük rüsumları qoyulması təklifini bildirirdi.

Merkantilistlərin nəzəri-iqtisadi görüşlərində iqtisadiyyat vahid bir sistem kimi öyrənilir. Onlar sərvəti və onun artırılmasını, toplanmasını pul formasında təsəvvür edirdi, xarici ticarət üzərində yüksək nəzarət qoyulması kimi fikirlər yürüdürlər. Pul, qızıl ölkədə qoruyub saxlamaq, daha çox əmtəə ixrac etməklə xaricdən ölkəyə daha çox qızıl, gümüş gətirmək onların ideali idi. Onlar dövlət xəzinəsində daha çox pul ehtiyatı, qızıl-gümüş toplanmasını məqsədüyük hesab edirdilər. Merkantilistlərin ticarət, pul, idxal, ixrac, gömrük və s. haqqındakı ideyaları indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələri merkantilizm prinsip-lərinə uyğun siyasətə üstünlük verirlər. Onların əsərlərində ifadə edilmiş nəzəri görüşlər iqtisad elminin yaranmasına və inkişafına böyük xidmət göstərmişdir.

(A.Həsənov “İqtisadi nəzəriyyə” kitabından)

MORFOLOGİYA (МОРФОЛОГИЯ)

SÖZÜN TƏRKİBİ (СОСТАВ СЛОВА)

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin qrammatik formalarını, quruluşunu, mənalərini öyrənən sahə morfolojiya adlanır. Morfolojiyanın tədqiqat obyektı söz, onun formaları və nitq hissələridir.

Область языкознания, изучающая грамматические формы, структуру, значения слов, входящих в словарный состав языка, называется морфологией. Объектом изучения морфологии является слово, формы слова и части речи.

KÖK VƏ ŞƏKİLÇİ (КОРЕНЬ И АФФИКС)

Sözün dəyişməyən, şəkilçisiz, ayrıca işlənən, müstəqil mə-nası olan hissəsinə kök deyilir.

Корнем называется неизменяемая, безаффиксальная, отдельно употребляемая часть слова, имеющая **самостоятельное значение**.

Məsələn: göz, qaş, ev, at, bal, çörək, qar, üç, beş, sabah.

Sözün əsasını təşkil edən kökə bir və ya bir neçə şəkilçi birləşə bilər.

К корню, составляющему основу слова, могут присоединяться один или несколько аффиксов.

Məsələn: qarı-çı, dəmir-çi-lər, uşaq-lar, tələbə-lər-imiz-in, yataqxana-lar-ı- mız-dan, vətən-daş-lıq.

Sözün dəyişən, ayrıca işlənməyən, leksik mənası olmayan hissəsinə şəkilçi deyilir.

Изменяемая часть слова, которая не употребляется самостоятельно и не обладает лексическим значением называется аффиксом.

Şəkilçilər dildəki roluna görə iki növə ayrılır:

- 1) sözdüzəldici, yəni leksik;
- 2) sozdəyişdirici, yəni qrammatik

По своей роли в языке аффиксы делятся на два вида:

- 1) словообразующие, т.е. лексические;
- 2) формообразующие, т.е. грамматические.

Əlavə olduğu sözün forma və mənasını dəyişən şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilər adlanır.

Аффиксы, которые присоединяясь к слову изменяют его форму и значение, называются словообразующими аффиксами.

Məsələn: **duz** (соль), **duzlu** (соленый), **dəmir** (железо), **dəmirçi** (кузнец), **iş** (работа), **işçi** (работник), **gül** (цветок), **güllük** (цветник), **at** (конь), **atçılıq** (коневодство), **ağıl** (ум), **ağıllı** (умный).

Aşağıdakı şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilərdir.

Нижеследующие аффиксы являются словообразующими аффиксами:

Məsələn: -çı,-çi,-cu,-çü; -lı,-li,-lu,-lü; -lıq,-lik,-luq,-lük; -ış,-iş,-uş,-üş; -ar,-ər; -lan,-lən; -ım,-im,-um,-üm və s.

Cümlədə sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət edən şəkilçilər sozdəyişdirici şəkilçilər adlanır.

Аффиксы, служащие для связи слов в предложении, называются формообразующими.

Məsələn: **şagird** (ученик), **şagirdlər** (ученики), **qələm** (ручка), **qələmim** (моя ручка), **silah** (оружие), **silahın** (твое оружие).

Aşağıdakı şəkilçilər sozdəyişdirici şəkilçilərdir.

Нижеследующие аффиксы являются формообразующими аффиксами.

-ın, -in, -un, -ün; -a, -ə, -ı, -i, -u, -ü; - dan, -dən; -mız, -miz, -muz, -müz; -nız, -niz, -nuz, -nüz; -am, -əm; -san, -sən; -dır, -dir, dur, -dür.

Sözdəyişdirici şəkilçilər sözlərin morfoloji strukturunu dəyişmək və sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Формообразующие аффиксы используются для изменения морфологической структуры слова, так и для связи между словами.

Məsələn: **dəftər** (тетрадь) - **dəftərlər** (тетради); **ev** (дом), **-evlər** (дома); **kağız** (бумага) - **kağızlar** (бумаги); **gəl** (иди), **gəlir** (идет), **gəlirəm** (иду)- **gəlirik** (идем).

Azərbaycan dilində söz eyni zamanda bir neçə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edə bilər.

В азербайджанском языке слово может одновременно принимать несколько словообразовательных и формообразующих аффиксов.

Məsələn: **dəmir-çi-lik** (dəmir «железо», **dəmirçi** «кузнец», **dəmirçilik** «кузнечное дело»); **kitafa-lar-ım-dan** (kitab «книга», **kitablar** «книги», **kitablarım** «мои книги», **kitablarımdan** «из моих книг»)

Azərbaycan dilində hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik, inkarlıq, şəxs, zaman kateqoriyalarının şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir.

В азербайджанском языке аффиксы категорий падежа, принадлежности, числа, сказуемости, отрицания, лица и времени являются формообразующими.

Məsələn: **şəhər** (город), **şəhərlər** (города), **şəhərə** (в город). **şəhərdən** (из города); **mühəndis** (инженер), **mühəndisin** (инженера), **mühəndisdir** (он инженер).

Bu sözlərdə **-ə**, **-dən**, **-in**, **-dir** sözdəyişdirici şəkilçilərdir.

В этих словах **-ə**, **-dən**, **-in**, **-dir** являются формообразующими.

Azərbaycan dilində şəkilçilər sözlərin sonuna artırılır, Yalnız bəzi alınma sözdüzəldici şəkilçilər sözün əvvəlinə və so-nuna əlavə edilir (**-na**, **-bi**, **-a**, **-anti**, **-izm**, **-ist** və s.).

В азербайджанском языке аффиксы присоединяются к концу слова. Лишь некоторые заимствованные словообразовательные аффиксы присоединяются к началу и концу слов (**-na**, **-bi**, **-anti**, **-izm**, **-ist** и др.)

Məsələn: **məlum** (известный) **naməlum** (неизвестный), **savadlı** (грамотный) - **bisavad** (неграмотный), **faşist** (фашист), **antifaşist** (антифашист), **xoş** (благоприятный, здоровый) - **naxoş** (больной), **xəbər** (весть) - **bixəbər** (неосведомленный).

■ **Tapşırıq 75.** *Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın, sözdüzəldici şəkilçilərin altından bir, sözdəyişdirici şəkilçilərin altından iki xətt çəkin:*

dilçi, müəllimlik, məktəbli, gənclər, məhsulsuz, vətənə, gəmiçi, ölkəni, canlı, sənətkar, tələbəyəm, masanın, güllük, xəstədən, bəxətli, duzsuz, təyyarəçi, ovçu, neftçi, maşinist, bakılı, küləksiz, yağlı, ətli.

■ **Tapşırıq 76.** *Aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yeni mənalı sözlər düzətdin və rus dilinə tərcümə edin:*

1. - çı, -çı, -çu, -çü;
2. -lı, -li, -lu, -lü;
3. - daş.

Nümunə: məktəb - li, vətən - daş.

■ **Tapşırıq 77.** *Mətndəki sözləri kök və şəkilçiyə ayırın, sözdüzəldici şəkilçilərin altından bir, sözdəyişdirici şəkilçilərin altından iki xətt çəkin. Mətnin məzmununu danısın.*

Fiziokratlar

Fiziokraliya iki yunan sözündən fizio «təbiət» və kratos «hakimiyyət» sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. «Təbiətin hakimiyyəti» deməkdir. Bu, iqtisad elmi tarixində yeni bir nəzəri məktəbin adıdır. Tədavül sferasını öyrənən merkantilistlərdən fərqli olaraq, fiziokratlar təbiətlə bağlı olan əkinçilik, kənd təsərrüfatı istehsalını tədqiq etməyi əsas tutmuşlar. Bununla onlar iqtisadiyyatın əsas, həlledici sahəsi olan islehsal dairəsinin öyrənilməsinə başlamışlar. Lakin onlar bütün iqtisadiyyatı deyil, yalnız əkinçiliyi əsas götürmüş və onu sərvətin yaradılmasının yeganə mənbəyi hesab etmişlər. Bu fikir cərəyanı XVIII əsrdə Fransada, kənd təsərrüfatı istehsalının üstünlük təşkil etdiyi bir şəraitdə meydana çıxmışdır. Fiziokrat iqtisadi nəzəriyyəsinin əsasını qoyan da fransız həkim və təbiətşünas Fransua Kene (1694-1774) olmuşdur. Altmış yaşında iqtisadi məsələlərlə məşğul olmağa başlayan Kene XVIII əsrin ən böyük iqtisadçısı kimi dünyada tanınmışdır. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələri Jak Turqo (1727-1781), Viktor Mirabo (1715-1789) və başqaları iqtisadi təlimlər tarixində xüsusi yer tutur.

F.Kene 1758-ci ildə məşhur «İqtisadi cədvəl»ini nəşr et-dirmişdir. Turqo isə 1766-cı ildə «Sərvətin yaranması və bölgüsü haqqında düşüncələr» əsəri ilə çıxış etmişdir. Fiziokratların əsas nəzəri-iqtisadi görüşləri sərvətin yaranması, mənbələri və bölgüsünün təhlilinə yönəldilmişdir. Onlar sərvətin əsas mənbəyini təbiətin, torpağın iştirak etdiyi əkinçilikdə görür və əkinçinin əməyini də məhsuldar əmək hesab edirdilər. Fizio-kratlar belə hesab edirdilər ki, sənayedə, emalatxanalarda təbiətin və əkinçiliyin verdiyi məhsulların yalnız şəkli dəyişdirib bilər. Buna görə də onlar cəmiyyətin bütün təbəqələrinin gəlir mənbələrinin əsasını təşkil edən əkinçiliyin mütərəqqi yüksəlişinə yönəldilən təkliflərlə çıxış edirdilər.

İqtisad elmi tarixində ilk dəfə təkrar istehsal nəzəriyyəsinin əsası da Kene tərəfindən qoyulmuşdur. Onun əsrimizdə də öz aktuallığını saxlayan məşhur «İqtisadi cədvəl»i dəfələrlə dərc olunmuş və istifadə edilmişdir. Bu cədvəldə rəqəmlərin və qrafiklərin köməyi ilə əkinçilikdə yaranan ümumi və xalis məhsulun natural və pul formasında dövriyyəsi təsvir olunur.

Fiziokratların iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında göstər-dikləri xidmətlər qiymətləndirilməyə layiqdir. Lakin onların sərvətin yeganə mənbəyi haqqındakı nəzəri görüşləri məhduddur. Çünki sərvət yalnız əkinçilikdə deyil, iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılır. Lakin bütövlüklə iqtisadiyyatı bir sistem kimi götürüb tədqiq və izah etmədən sərvətin də mənbələrini həll etmək mümkün deyildi. Bu vəzifə isə klassiklərin öhdəsinə düşürdü¹.

¹ A.Həsənov. Qədim və orta əsrlərdə iqtisadi fikir və təlimlər -İqtisadi nəzəriyyə, Bakı, 2001, s. 38-39

NİTQ HİSSƏLƏRİ (ЧАСТИ РЕЧИ)

Grammatik əlamətlərinə, kateqoriyalarına görə bir-birindən fərqlənən söz qruplarına nitq hissələri deyilir.

Группы слов, различающиеся по грамматическим признакам, категориям, называются частями речи.

Azərbaycan dilində on bir nitq hissəsi vardır. Onlardan altısı əsas, dördü köməkçi, biri isə xüsusi nitq hissəsidir.

В азербайджанском языке имеется одиннадцать частей речи. Из них шесть – знаменательные, четыре служебные и одна особая часть речи.

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ (ЗНАМЕНИТЕЛЬНЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ)

Əsas nitq hissələrinə aid sözlərin leksik və grammatik mənaları, sintaktik vəzifələri vardır.

Слова, относящиеся к знаменительным частям речи, обладают лексическим и грамматическим значениям, а также синтаксическими функциями.

İSİM (ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ)

ana - мать	müharibə - война
ata - отец	yağış - дождь
alma - яблоко	üsyən - восстание
armud - груша	fikir - мысль
daş - камень	arı - пчела
dil - язык	şəhər - город
diş - зуб	kənd - деревня, село
bacı - сестра	masa - стол
qardaş - брат	döşəmə - пол
vergi - налог	əmtəə - товар

Əşya, hadisə, mücərrəd anlayış, bütün varlıqların adını bildirən sözlərə isim deyilir.

Слова обозначающие наименование предметов, событий, абстрактных понятий, всех живых существ, называются существительными.

Azərbaycan dilində isimlər rus dilindən fərqli olaraq iki (kim? nə?) deyil, üç suala cavab verir: **kim, nə? hara?**

İnsana aid isimlər **kim?** sualına, məkan bildirən isimlər **hara?** sualına, qalan isimlər **nə?** sualına cavab olur. Rus dilində yeri bildirən isimlər adlıq halda **nə? (что?)** sualına. Azərbaycan dilində isə **hara?** sualına cavab verir.

В отличие от русского языка в азербайджанском языке существительные отвечают не на два (**кто? что?**), а три вопроса (kim? nə?). Имена существительные обозначающие лицо, отвечают на вопрос kim?. имена существительные обозначающие место **hara?**, остальные существительные отвечают на вопрос nə?.

Məsələn:

Azərbaycan dilində

Rus dilində

hara? Bakı

что? Баку

hara? Sumqayıt

что? Сумгаит

hara? Təbriz

что? Тебриз

hara? Gəncə

что? Гянджа

■ **Tapşırıq 78.** *Verilmiş sözləri üç cərgədə yazın, qarşısında suallarını qeyd edin:*

adam, tələbə, dəniz, şəhər, vertolyot, musiqi, Bakı, Özbəkistan, qartal, ceyran, maral, Sona, məktub, telefon, Şuşa, Xankəndi, Cəfər, Şirvan, Əzim, nar, gəlir, investisiya, mühasibat, özəlləşdirmə, xəzinə.

■ **Tapşırıq 79.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edir, isimlərin altından xətt çəkin.*

Мингечаур

На берегу многоводной Куры много веков назад был город. На протяжении веков вымирали люди, рушились здания. Осталось только селение Мингечаур. На месте селения вырос и расцвел новый город – красавец Мингечаур. Свет от Мингечарской электростанции получают города и селения Азербайджана, жители Тбилиси.

На строительстве этой электростанции трудились не только азербайджанцы и русские, но и украинцы, грузины, татары, лезгины.

Сегодня Мингечаурская ГЭС снабжает светом и энергией нашу столицу Баку, города Гянджа, Дашкесан, Сумгаит, а также самые отдаленные селения. Теперь в домах тружеников полей горят электрические лампочки.

Вода Мингечаурского моря орошает хлопковые поля, сады. Раньше здесь не встречались деревья, не хватало воды. Теперь улицы Мингечаура утопают в зелени. Здесь разбиты скверы, парки. Жители Мингечаура гордятся своим молодым городом.

■ **Tapşırıq 80.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

İmadəddin Nəsimi (1369-1417)

Beş əsrdən artıqdır ki, böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin adı Yaxın Şərqdə mərdlik, fədakarlıq və iradə rəmzi kimi hörmətlə çəkilir.

Şairin əsl adı Əlidir. O, 1369-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Şairin atası Seyid Məhəmməd dövrünün tanınmış adamlarından olmuşdur. Seyid Əli ilk təhsilini Şamaxı şəhərində almış, kiçik yaşlarından mükəmməl təhsil görmüş, xüsusən fəlsəfi və dini cərəyanları öyrənməyə daha çox həvəs göstərmişdir. O, Nizami, Xaqani, Məhsəti, Fələki Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbil, Mahmud Şəüstəri və Marağalı Əvhəddinin əsərləri ilə tərbiyələnmişdir. Gənc şair hələ mədrəsə tələbəsi olarkən X əsrdə Bağdad şəhərində yaşamış və dara çəkilmiş Mənsur Hüseynin təriqətini daha çox bəyənmiş, ona rəğbət bəsləmişdir. Məhz buna görə də, o, ilk şeirlərini Hüseyni təxəllüsü ilə yazmışdır.

Gənc yaşlarından şair hürufi təbliğatçısı Fəzlullah Nəimi ilə şəxsən görüşmüş, onun hürufi görüşlərini qəbul etmiş və çox ehtimal ki, bu dövrdən etibarən şeirlərini də Nəsimi təxəllüsü ilə yazmışdır.

Hürufizmdə allahın təbiətdə, əşyada, sözdə, xüsusən insanda təcəssümü fikri əsasdır. Buna görə hürufilər allahın ümumiyyətlə insanda, xüsusi halda isə kamil insan kimi Fəzlullahda təcəssüm etdiyinə inanırlar. Bu təlimə əsasən insan öz varlığında allah dərəcəsinə yüksəlir, allah olur, onunla eyniyyət təşkil edir.

Nəsimi Fəzlullahın qızı ilə evlənmiş, ilk əvvəl İraqa, sonra Türkiyəyə getmiş, uzun müddət Anadolu şəhərlərini gəzərək fikirlərini təbliğ etmiş və nəhayət, Hələb şəhərində məskən salmışdır.

O, öz şeirlərini Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazmışdır. O, islam dini əleyhinə şeirlər yazmışdır. Bu şeirlərində insana, onun ağılına yüksək qiymət verirdi. Bu fikirlərinə görə ruhanilər onu dinin düşməni hesab etmişlər.

Nəsiminin ideyası onun yaradıcılıq qayəsi ilə çox səsleşir. «Məndə sığar iki cahan...» qəzəlində şair «iki cahan» sözlərilə hürufilik təliminə görə dünyanın iki olduğunu deyir: biri kainat, ikincisi, insan. Demək, kainatda nə varsa, bunların hamısı insanda da vardır.

Buna görə də insan hər iki cahanı özündə sığışıdır bilmə-sinə baxmayaraq, özü bu cahana sığmayan ali bir varlıqdır, yer üzünün əşrafidir. Bu dünyaya sığmayan insanın cismi, bədəni deyil, ağıl və idrakıdır.

Nəsimi Azərbaycan dilində yaranmış fəlsəfi qəzəlin banisi-sidir. O, Teymur istilasından dövründə yaşamış, 1417-ci ildə Hələb şəhərində edam edilmişdir. Nəsiminin ölümünə fitva verən ruhanilər onun diri-diri dərisini soymuşlar. Hazırcavab və möhkəm iradəli bir insan olan Nəsimi öldürüldüyü zaman da öz fikirlərindən dönməmiş və «ənəlhəq» yəni («mənəm Allah») demişdir. Şairin bu məntiqi qarşısında özünü itirən ruhanilər islehzə ilə soruşmuşlar:

- Sən ki, həqsən, bəs niyə qanın axdıqca saralırsan?

Hazırcavab sənətkar belə cavab vermişdir:

- Mən əbədiyyət üfüqlərində doğan eşq günəşiyəm. Günəş batanda saralar.

Bu rəvayətdə belə bir qeyd də vardır ki, guya şairin ölümünə fitva verən ruhani demişdir:

- Bu o qədər məlumdur ki, onun qanından hara düşsə, kəsib atmaq lazımdır.

Təsadüfən şairin qanından bir damcı həmin ruhaninin barmağına sıçrayır, camaat ondan barmağının kəsilməsini tələb edir. O, isə: «Mən söz məsəli demişəm» cavabını verib barmağını qoruyur. Bu zaman al qan içində olan şair:

- «Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb haqdan qaçar, gör bu miskin aşiqi sərpa soyarlar, ağlamaz», deyə öz mübariz səsini ucaldır. Nəsimi düşmənləri üzərində mənəvi qələbə qazanaraq mərdliklə ölür.

Uzun müddət Nəsimi mürtəcə ruhanilər tərəfindən allah-sızlıqda ittiham olunmuş, onun panteist (allahı təbiətlə eyniləş-dirən dini, fəlsəfi dünyagörüşü) fikirləri yanlış izah edilmişdir.

Son dövrlərdə Nəsiminin əsərləri bütün türkdilli xalqlar tərəfindən dərinləndirən oxunur və tədqiq edilir.

XÜSUSİ VƏ ÜMUMİ İSİMLƏR (СОБСТВЕННЫЕ И НАРИЦАТЕЛЬНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ)

İsmlər leksik mənasına və əşyaları bir-birindən fərqlən-dirmələrinə görə iki qrupa ayrılır: **xüsusi** və **ümumi** isimlər.

По своему лексическому значению и способности различать предметы существительные делятся на две группы: **собственные и нарицательные**.

Xüsusi isimlər fərdi əşya və hadisələrin adını bildirir, böyük hərflə yazılır.

Собственные существительные служат для обозначения именуемого им объекта из ряда подобных, т.е. называют конкретный предмет или событие, и пишутся с большой буквы.

Məsələn:

1. İnsan adları, soyadları və təxəllüsləri (личные имена, фамилии, прозвища людей): Nail, Ceyhun, Eldar, Əlizadə, Axundzadə, Vaqif, Nəbati, Nizami, Haqani, Nəsimi, Xətai.

2. Coğrafi adlar (географические названия). Bakı, Dərbənd, Quba, Qaramərgəm, Volqa, Kür, Zəngi, Desna.

3. Tarixi hadisələrin adları (названия исторических событий): Çaldıran döyüşü, Türkmənçay müqaviləsi, Gülüstan sülhü.

4. Elm, bədii əsərlərin, qəzet və jurnalların, təşkilat və cəmiyyətlərin adları (названия научных, художественных произведений, газет, журналов, предприятий и обществ и т.д.): «İqtisadi nəzəriyyə», «Babək», «Azərbaycan qadını», «Azərnəşr», «Qobustan», «Ədəbiyyat».

5. Astronomik adlar (астрономические названия): Yer, Mars, Yupiter, Ay.

Ümumi isimlər eynicinsli əşyaların ümumi adları, ümumi mənalı sözlərdir. Ümumi isimlər həm konkret, həm də mücərrəd məfhumları bildirir, cümlə içərisində kiçik hərflə yazılır.

Нарицательные существительные являются обобщенными наименованиями однородных предметов. Они выражают как конкретные, так и абстрактные понятия. В предложении они пишутся с маленькой буквы.

Məsələn: çörək, insan, paltar, kədər, qəm, qayğı, ümid, qoşun, kənd, şəhər, ölkə, müəllim, oğlan, qız, gəlin, külək, yağış, qar, çovğun, boran.

Azərbaycan dilində ümumi isimlərin xüsusi isimlərə və əksinə, xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi prosesi də özünü göstərir.

В азербайджанском языке нарицательные имена существительные могут переходить в разряд собственных и наоборот.

Məsələn: cənub-Cənub, qərb-Qərb, şərq-Şərq, yaqut-Yaqut, brilyant-Brilyant, aslan-Aslan, ceyran-Ceyran, tufan-Tufan, murad-Murad.

■ **Tapşırıq 81.** *Aşağıdakı sözləri cümlə içərisində işlədin və rus dilinə tərcümə edin:*

Azərbaycan, Araz, Kür, insan, əmtəə, iqtisad, marketinq, büdcə, xəzinə, kapital, qızıl, gümüş, dəyər, tədavül, rüsum.

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА)

TƏK VƏ CƏM İSİMLƏR (ЕДИНСТВЕННОЕ И МНОЖЕСТВЕННОЕ ЧИСЛО СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ)

İsmlər kəmiyyətə **tək** və **cəm** olur. Tək ismlər eynicinsli əşyanın vahidliyini, cəm ismlər isə çoxluğunu bildirir. İsmlər cəmdə olarkən – lar/-lər şəkilçisi qəbul edir.

Обозначая количество существительных выступают в **единственном** и **множественном** числе. Существительные в единственном числе указывают на единичность, а во множественном числе – на множественность однородных предметов. Существительные во множественном числе принимают аффикс – lar/-lər.

Məsələn: tələbə-tələbələr; kitab-kitablar; dəftər- dəftərlər; əsər-əsərlər; həkim-həkimlər; yol-yollar; fakültə- fakültələr.

Bəzi sözlər xüsusi morfoloji əlaməti olmadan cəmlik bildirir. Belə ismlər topluluq ismləri adlanır.

Некоторые слова обозначают множественность без специальных морфологических показателей. Такие существительные называются собирательными.

Məsələn: el, xalq, kütlə, bəşər, camaat, qoşun, sürü, ilxı.

■ **Tapşırıq 82.** *Tək və cəm ismləri göstərin, onları rus dilinə tərcümə edin.*

İqtisadçı, maliyyəçi, məhsuldar, əmtəələr, xərc, birja, döviyyə, sərvət, yonca, məclislər, qələbə, gəlir, smeta, bank, mühasib.

■ **Tapşırıq 83.** *Şeiri əzbərləyin.*

Cabir Novruz

Nəsimi taleyi gərəkdir mənə (ixtisarla)

Nəsimi taleyi gərəkdir mənə,
Adımı vüqarla daşımaq üçün.
Nəsimi taleyi gərəkdir mənə,
Həyatda mərdanə yaşamaq üçün.
Özümü, sözümü böyük sanmağa,
Əslimlə, nəslimlə qürurlanmağa,
Ən ağır saatda, ən çətin gündə,
Əsil qoçaqlıqla yerimək üçün,
Şairlər yanında, ərlər içində,
Başı ucalıqla yerimək üçün...
Nəsimi taleyi, Nəsimi yası,
Doğma dilim qədər gərəkdir mənə.
Deyirəm: - bu ölməz ölümə alqış,
Heç zaman basılmaz bir ordudur o.
Əsrlər köksünə qanla yazılmış,
İlkin vəsiqəmdir, pasportumdur o...
Nəsimi taleyi gərəkdir mənə,
O ölüm xalqımın ucalığıdır,
O ölüm xalqımın bacarığıdır,

Ən uca, ən yüksək zirvəmdir mənim.
 Qorxaq adamlara zərbəmdir mənim.
 Milli qürurumdur, məhəbbətimdir,
 Bu ulu faciə səadətimdir.
 Nəsimi taleyi gərəkdir mənə,
 Şerimin, sözümün qüdrəti üçün,
 Şairlə mərdliyin vəhdəti üçün.

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ)

Mənsubiyyət kateqoriyası bir varlıq, əşya və hadisənin digər varlıq, əşya və hadisəyə münasibətini, aidliyini bildirir.

Категория принадлежности указывает на отношение принадлежности между лицами и предметами.

Azərbaycan dilində isimlər əşyanın şəxsə (kimə və nəyə) mənsub olmasına görə dəyişir. Bu dəyişmə mənsubiyyət şəkil-çilərinin köməyi ilə yaranır. Əşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu bildirən şəkilçilərə mənsubiyyət şəkilçiləri deyilir. Mənsubiyyət şəkilçiləri əşyanın I, II və III şəxslərə mənsub olduğunu bildirir. Bunu aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

В азербайджанском языке существительные изменяются в зависимости от принадлежности предмета к тому или иному лицу, предмету. Эти изменения выражаются при помощи аффиксов. Аффиксами принадлежности называются те аффиксы, которые указывают на принадлежность предмета I, II, III грамматическим лицам. Это видно из следующей таблицы.

Tək		Cəm	
Şəxslər	Şəkilçilər və nümunələr	Şəxslər	Şəkilçilər və nümunələr
I şəxs mənim	-m,-im⁴ ; ata-m,ütü-m, bağ-ım, ev-ım, top-um, üzüm-üm	Bizim	-mız⁴, ümüz⁴ ; ata-mız, ütümüz. bağ-ımız, ev-ımız, top-umuz, üzüm-ümüz
II şəxs sənin	-n,-ın⁴ ; ata-n,ütü-n, bağ-ın, ev-ın, top-un, üzüm-ün	Sizin	-nız⁴,-ınız⁴ ; atanız, ütünüz, bağ-ınız, ev-iniz, top-unuz. üzüm-ünüz.
III şəxs onun	-ı⁴,-sı⁴ ; bağ-ı. ev-ı, top-u. üzüm-ü, zəmi-si, ordu-su, ütü-sü	Onların	-ı⁴,-sı⁴ ; bağ-ı. ev-i, top-u, üzüm-ü, ata-sı, zəmi-si, ordu-su, ütü-sü

III şəxsdə kəmiyyət bildirən şəkilçi yoxdur. Ona görə də əşyanın üçüncü şəxsin təkinə və cəminə aidliyini bildirmək üçün sintaktik vasitədən istifadə olunur.

Для указания множественного числа III лица нет специального аффикса. В этих целях используются синтаксические средства выражения единичности и множественности.

Məsələn: onun kitabı - onların kitabı, onun dəftəri, onların dəftəri və s.

Rus dilində mənsubiyyət kateqoriyası yoxdur. Bu müna-sibəti ifadə etmək üçün leksik vasitələrdən istifadə olunur.

В русском языке нет грамматической категории принадлежности. Для выражения этих отношений используются лексические средства:

Məsələn: kitabım – моя книга, kitabın – твоя книга, kitabı - его (ее) книга, kitabımız – наша книга, kitabınız – ваша книга.

■**Tapşırıq 84.** *Mətndəki mənsubiyyət şəkilçili sözləri köçürün, şəxsini və kəmiyyətini göstərin. Məzmununu rus dilinə tərcümə edin.*

İnsanın bəzəyi

Əliaçıq, səxavətli insanı hər kəs sevər. İmkansızlara əl tutan, hər an fədakarlıq göstərməyə hazır olanlar həmişə sevgi ilə qarşılanar, hörmətlə xatırlanar. Xəsislik eybəcərlikdir, xəsis adam heç vaxt qəlbən sevinə bilməz, dünyanı zövqünü, zövqünü ürək dolusu yaşaya bilməz, onlar almağın ləzzətini, verməyin ağrısını yaşayırlar. Fədakar insanlarsa yaxşılıq etdikcə, əldən tutduqca mənən daha da rahat olar, onlar gördükləri hər hansı bir işin qarşılığını ancaq Allahdan diləyirlər. Mən bir adda ehtiyacın pəncəsindən qurtardığı adamdan heç bir quru «sağ ol» da ummazlar. Çünki o yaxşılığı insan üçün deyil, Allahın sevgisini qazanmaq üçün edərlər. Məhz bu düşüncə ilə yaşayanlar dünyanın ən xoşbəxtləridirlər. Sizə fədakarlıq mövzusunda qısa bir söhbət danışacağıq. Nəticə çıxarmağı isə sizin ixtiyarınıza veririk.

Bir gün Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) yanına gəlib de-yirlər:

«Ya Rəsulullah, filankəs dünyasını dəyişdi, vəsiyyətində vardır ki, Siz onun xurma bağlarını kasıblar, yetimlər arasında böləsiniz», Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) bu istəyi qəbul edərək, mərhumdan qalan xurma bağlarını bölməyə gedir. Addım-addım ölçərək, bağı ehtiyacı olanlar arasında bölürlər. Bu əsnada ya-nındakılardan birisi Peyğəmbər həzrətlərinə eşitdirmək niyyəti ilə deyir: - Görün mərhum nə qədər xoşbəxt imiş ki, qoyub getdiyi xurma bağları neçə-neçə ehtiyacı olan ailələri təmin edəcəkdir.

Onun yanı ilə addımılayan Peyğəmbərimiz astaca başını bulayaraq: - Xeyr, mərhum sizin düşündüyünüz qədər də xoşbəxt deyildir. O, artıq bu dünyadan köçmüşdür. Bu bağ daha onun hökmündən çıxmışdır. Yaxşı olardı ki, vəsiyyət etmək əvəzinə özü sağlığında bu bağı ehtiyacı olanlar arasında böləydi. Bu daha faydalı, sevilən bir iş olardı. Yoxsa, öləndən sonra kim özü ilə o dünyaya bağ-bağat aparır ki, - deyir.

HAL KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖА)

Hal kateqoriyası qrammatik kateqoriya olub, cümlədə isimlərin başqa səxlərlə sintaktik əlaqəsini göstərir. Azərbaycan dilində 6 hal vardır. Halların forma-şəkilçiləri və sualları belədir.

Падеж – это грамматическая категория, показывающая синтаксическую связь существительного с другими словами в предложении. В азербайджанском языке имеется шесть падежей. Вопросы и формальные показатели падежей следующие.

1. Adlıq hal (Именительный падеж): **kim? nə? hara?** (кто? что?).

2. Yiyəlik hal (Родительный падеж): **kimin? nəyin? haranın?** (кого? чего?) (-in, -in, -un, -ün).
3. Yönlük hal (Дательный падеж): **kimə? nəyə? haraya?** (кому? чему?) (-a, -ə).
4. Təsirlik hal (Винительный падеж): **kimiyə? nəyi? haranı?** (кого? чего?) (-i, -i, -u, -ü).
5. Yerlik hal (Творительный падеж): **kimdə? nədə? harada?** (кем? чем?) (-da, -də),
6. Çıxışlıq hal (Предложный падеж): **kimdən? nədən? haradan?** (о ком? о чем?) (-dan, -dən).

Adlıq hal əşyanın adını, yiyəlik hal mənsubluq, sahiblik və ya aidliyini, yönlük hal iş və ya hərəkətin istiqamətini, təsirlik hal iş və ya hərəkətin obyektini, yerlik hal iş və ya hərəkətin icra olunduğu yeri, çıxışlıq hal hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir.

Существительное в именительном падеже употребляется для наименования, названия лица, предмета, явления: родительный падеж указывает на принадлежность, отношение предмета лицу или предмету; дательный падеж употребляется для обозначения направления действия; винительный падеж выражает объект действия; местный падеж употребляется для указания места совершения действия; исходный падеж обозначает исходное место действия.

Məsələn:

A. **daş** (камень), **külək** (ветер)

Y. **daşın** (камня), **küləyin** (ветра)

Yn. **daşa** (камню), **küləyə** (ветру)

T. **daşı** (камень), **küləyi** (ветер)

Yer. **daşda** (в камне), **küləkdə** (в ветре)

Ç. **daşdan** (из камня), **küləkdən** (от ветра)

Azərbaycan dilində tək və cəm isimlərin hallanmasında fərq olmur.

В азербайджанском языке нет различия при склонении форм единственного и множественного числа имен существительных.

Müqayisə et:

Azərbaycan dilində

Tək	Cəm
A. şəhər, kitab	şəhərlər, kitablar
Y. şəhərin, kitabın	şəhərlərin, kitabların
Yn. şəhərə, kitaba	şəhərlərə, kitablara
T. şəhəri, kitabı	şəhərləri, kitabları
Yer. şəhərdə, kitabda	şəhərlərdə, kitablarda
Ç. şəhərdən, kitabdan	şəhərlərdən, kitablardan

Rus dilində

Единственное число Множественное число

И. город, книга	города, книги
Р. города, книги	городов, книг
Д. городу, книге	городам, книгам
В. город, книгу	города, книги
Т. городом, книгой	городами, книгами
П. о городе, о книге	о городах, о книгах

■ **Tapşırıq 85.** *Vətən, ana, həyat, göz, qələm sözlərinə I, II, III şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçilərini artırın, onları cümlələrdə işlədərək dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 86.** *Ölkə, sülh, ana, qatar, mühasib sözlərini hallandırın, rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 87.** *Özünüzə və ailə üzvlərinizə məxsus əşyalardan bəhs edən inşa yazın.*

■ **Tapşırıq 88.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu öyrənin.*

Xarici iqtisadi əlaqələr

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar son dövrlərdə xarici ölkələrlə iqtisadi, ticarət əlaqələri ildən-ilə genişlənməkdədir. Artıq ölkəmizdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri təmsil edən dünyanın tanınmış firmalarının, şirkətlərinin nümayəndəlikləri, filialları fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda respublikamızda təsisçisi xarici hüquqi və fiziki şəxslər olan, yaxud müştərək müəssisə kimi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən xeyli firma və şirkət vardır. Bütün bu göstərilənlərlə yanaşı, yerli müəssisələrin də əksəriyyəti xarici ticarətlə məşğul olur. Hər gün respublikamızın gömrük sərhədindən müvafiq müəssisələr tərəfindən böyük həcmdə mal-material idxal (ixrac) olunur. Diqqət yetirdiyimiz bütün bu iqtisadi proseslər AR Gömrük Məcəlləsi və idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarına uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilmə qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasəti-nin həyata keçirilməsi gömrük işi adlanır. Gömrük orqanlarının əsas funksiyaları bunlardır: gömrük siyasətini işləyib hazırlamaq, icrasına nəzarət etmək, gömrük işində müəssisə və sahibkarlara kömək etmək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini və mənafeyini qorumaq, gömrük sərhədində olan pozuntuların qarşısını almaq, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük statistikasını, mal nomenklaturasını aparmaq, öz səlahiyyətləri daxilində valyuta nəzarətini həyata keçirmək, gömrük sahəsində beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, bu sahədə elmi-tədqiqat işləri aparmaq və s.

Müvafiq sahədə çox işlənən bəzi terminlərin izahı:

Deklarant (bəyannaməçi) - gömrük rəsmiləşdirilməsi məqsədilə malları və nəqliyyat vasitələrini bəyan edən, göstərən hüquqi şəxs;

Gömrük ödənişləri - müəyyən olunmuş qaydada AR gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumları, vergilər, gömrük yığımları, hüquqi və fiziki şəxslərə gömrük fəaliyyəti üçün lisenziyaların yerilməsinə görə alınan yığımlar, haqlar və digər ödənişlər;

Gömrük rüsumları - AR gömrük orqanları tərəfindən AR-nın gömrük ərazisində malların idxalı və ixracı zamanı alı-nan ödənişlər;

Daşıyıcı - faktiki olaraq malları keçirən şəxs və ya nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi üçün məsul olan şəxs;

Gömrük brokeri - qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılan və gömrük işi sahəsində müəyyən haqq almaqla vasitəçilik edən hüquqi şəxs;

Kvota - müəyyən dövlətlərə idxal və ixrac olunan mallara dəyər və kəmiyyət hallarının tətbiq edilməsi;

Rüsumsuz ticarət mağazası - mallardan gömrük rüsum-ları, vergilər alınmadan respublikanın gömrük ərazisində həmin malların gömrük nəzarəti altında satılmasından ibarət gömrük rejimi.

Azərbaycan Respublikasında bütün şəxslər (rezidentlər) tərəfindən idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi müvafiq qaydalarla tənzimlənir.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının müvafiq qaydalarda nəzərdə tutulmayan digər formaları bütün rezidentlər tərəfindən sərbəst surətdə həyata keçirilir.

(A.Kazımov «Mühasibat uçotu, vergilər». Bakı, 2001, s. 142)

Menecment

Menecment istehsalın gəlirliyini və səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə idarəetmədə istifadə olunan prinsip, üsul, forma və vasitələrin məcmusudur. Menecmentlik hər hansı obyektin

idarə edilməsidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemli ölkələrdə istehsal müəssisələrini idarə edən şəxslərə **menecer** deyilir.

Menecment nəzəriyyəsinin vətəni ABŞ-dır. Elmi menecmentin, yəni əməyin elmi təşkili nəzəriyyəsinin əsasını Amerika mühəndisi F. Teylor qoymuşdur. Onun elmi menecmentinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, idarə edənlərin (menecerlərin) və fəhlələrin birgə fəaliyyəti ümumi mənafeyinə xidmət etməlidir. Başqa sözlə desək, sahibkar, menecer istehsalın gəlirlə işlənməsində nə qədər maraqlıdırsa, fəhlələr də o qədər maraqlı olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı istiqamətində inkişaf edən ölkələrdə menecment nəzəriyyəsi inkişaf etdirilir və təkmilləşdirilir. Bu sahədə Yaponiya daha çox uğur əldə etmişdir. Yapon menecment sisteminin əsasını insanlar arasında qurulan düzgün münasibət təşkil edir. Sahibkarlar dərk etmişlər ki, heç bir proqram və ya siyasət müəssisədə istehsalı uğurla inkişaf etdirə bilməz. Yapon menecerinin ən mühüm vəzifəsi odur ki işçilər üçün normal iş şəraiti yaratsın. Bununla da onlarda inam oyada bilsin ki, menecer öz işçiləri ilə eyni taleyə malikdir və çalışdıqları müəssisə onların doğma ailəsidir.

Müasir dövrdə menecmentin əsas xüsusiyyətlərindən biri istehsalı sosial istiqamətdə inkişaf etdirməkdir. Başqa sözlə desək, istehsalı elə təşkil etmək lazımdır ki, əhalinin həyat səviyyəsi əvvəlki dövrə nisbətən daha da yüksəlsin. Təcrübə sübut etmişdir ki, pis yaşayan işçi əmək məhsuldarlığını yüksəldə bilməz. Sahibkarın, dövlətin mənfəətinin artması işçilərin əmək fəaliyyətinin yüksək olmasından asılıdır. Məhz buna görə də menecment istehsalı sosial istiqamətdə inkişaf etdirməyə üstünlük verir. Hazırda respublikamızın və xarici ölkələrin idarəetmə sistemlərinin müqayisəsi göstərir ki, menecmentin inkişafı sahəsində biz hələ çox işlər görməli və hər şeydən əvvəl həqiqi menecerlər yetişdirməliyik. Bu işin həyata keçirilməsində universitetimizin xüsusi rolu vardır.

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ СКАЗУЕМОСТИ)

Azərbaycan dilində isimlər xəbər vəzifəsində işlənə, xəbər məzmunu ifadə edə bilər.

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində isim (başqa adlar, eləcə də əvəzlik, hətta məsdər, feli sifət) xüsusi şəkilçilər vasitəsilə (felin köməyi olmadan) qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbər kimi çıxış edir.

Существительные в азербайджанском языке могут употребляться в роли сказуемого, могут выражать значение сказуемого.

В отличие от русского языка, в азербайджанском языке имя существительное (другие именные части речи, а также местоимение, даже неопределенная форма глагола и причастие) посредством специальных аффиксов (без участия глагола) выступает как грамматически оформление сказуемое.

Məsələn: Mən mühəndisəm. Sən mühəndissən. O mühən-disdir. Biz mühasibik. Siz mühəndissiniz. Onlar mühəndisdirlər.

Xəbərlik şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Tək

- I ş. **-am, -əm:** müəlliməm (я учитель), tələbəyəm (я студент);
 II ş. **-san, -sən:** müəllimsən (ты учитель), tələbəsən (ты студент);
 III ş. **-dır, -dir, -dur, -dür:** müəllimdir (он учитель), tələbədir (он студент)

Cəm

- I ş. **-ıq, -ik, -uq, -ük:** müəllimik (мы учителя), tələbəyik (мы студенты);
 II ş. **-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz:** müəllimsiniz (вы учителя), tələbəsiniz (вы студенты);
 III ş. **-dır(lar), -dir(lər), -dur(lar), -dür(lər); müəllimdirlər** (они учителя), tələbədirlər (они студенты);

■ **Tapşırıq 89.** *Xəbərlük şəkilçisi qəbul etmiş sözləri seçin:*

qəsəbə, iqtisadçıdır, şagirdsiniz, həkim, sahibkar, anayam, mühasibdir, maliyyəçidirlər, müstəntiq, menecer.

■ **Tapşırıq 90.** *Bir neçə sözü xəbərlük kateqoriyasına görə dəyişin.*

■ **Tapşırıq 91.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu öyrənin.*

Neft Daşları

Neft Daşları Azərbaycan Respublikasının paytaxlı Bakı şəhərinin Əzizbəyov rayonunda şəhərli qəsəbədir. Abşeron yarımadasından 42 km, Bakı şəhərindən isə 100 km cənub-şərqdə, Xəzər dənizində polad dirəklər üzərində salınmış əfsanəvi neftçilər «şəhəri»dir.

Müharibədən sonrakı quruculuq illərində xalq təsərrüfatının yanacağa, xüsusən neftə olan tələbatı getdikcə artırdı. Yeni neft yataqlarının tapılıb istifadəyə verilməsi çox mühüm məsələlərdən biri kimi qarşıda dururdu. Bu məqsədlə neftçilərimiz Xəzər dənizinin dibindən neft yataqları aşkar etmək üçün kəşfiyyat işləri apardılar.

1949-cu ilin soyuq yanvar günlərindən birində bir dəstə neftçi dənizdə Qara Daşlar adlanan bir yerə çıxdılar. Burada buruq qurmaq, neft çıxarmaq lazım idi. Bunun üçün köhnəlib sıradan çıxmış «Lənkəran», «Poseydon», «Apostol Pavel», «Çvanov» və daha üç gəmi buraya gətirildi, bir-biri ilə yan-yanı ilə batırıldı. Beləliklə, süni liman yaradıldı. Buna «Yeddi gəmi» adası da deyirdilər. İlk neft quyusu 1949-cu ildə qazıldı. Quyudan güclü neft fontan vurdu, zəngin neft yatağı aşkar edildi. Elə o vaxtdan bu yerin adını «Neft Daşları» qoydular.

İSİMLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ (ВИДЫ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ПО СОСТАВУ)

Azərbaycan dilində isimlərin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

По структуре существительные в азербайджанском языке бывают трех видов: простые, составные, сложные.

1. Sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən ismlər sadə ismlərdir.

Существительные, не имеющие словообразовательных аффиксов, называются простыми.

Məsələn: əmtəə, iş, su, böhran, veksəl, ticarət.

2. Düzəltmə ismlər müvafiq sözdüzəldici şəkilçilər artır-maqla isim, sifət, say, əvəzlik və feldən düzəlir. Düzəltmə isimlərin məhsuldar sözdüzəldici şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Производные существительные образуются от существительных, прилагательных, числительных, местоимений и глаголов путем прибавления соответствующих словообразовательных аффиксов. Нижеследующие аффиксы являются наиболее продуктивными аффиксами производных существительных:

-çı, -çi, -çu, -çü: **iqtisadçı** (экономист), üzgüçü (плавец), **nağaraçı** (барабанщик), **dulusçu** (гончар);

-lı, -li, -lu, -lü: **moskvalı** (москвич), **evli** (женатый), **Sultanlı** (Султанлы), **könüllü** (доброволец), **duzlu** (соленый);

-lıq, -lik, -luq, -lük: **daşlıq** (каменистая местность), **çeviklik** (ловкость), **bolluq** (обилие), **güllük** (цветник);

-daş: **sirdaş** (задушевный друг), **əməkdaş** (сотрудник);

-stan: **Özbəkistan** (Узбекистан), **Türkmənistan** (Туркменистан);

-ış, -iş, -uş, -üş: **baxış** (взгляд), **düsəliş** (поправка), **uduş** (выигрыш), **dönüş** (поворот);

- **qın, -ğın, -qun, -ğun; -kin, -gin, -kün, -gün: qaçqın** (беженец), **köçkün** (переселенец), **uyğun** (схожий, соответствующий);
-acaq, -əcək: dayanacaq (остановка), **gələcək** (будущее).
Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən düzəlir.
Сложные существительные образуются от двух или более слов.
Məsələn: Şah dağı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Çənlibel, çobanyastığı, tozsoran, yelqovan, alış-veriş, əlüzyuyan, ayırı-seçkilik.

■ **Tapşırıq 92.** *Düzəltmə və mürəkkəb isimlər düzəldib dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 93.** *Mətni köçürün, düzəltmə və mürəkkəb isimləri seçib ayrıca yazın.*

Azərbaycan

*Azərbaycan – təbiətin zər qarışıq nur damlası,
Nə gözəldir yurdumuzun Azərbaycan adlanması.*

Qoca Şərqi qapısı olan Azərbaycan qədim diyardır. Elə qədimdir ki, onun yarandığı tarixi hələ də bilən yoxdur. Tarixi mənbələrdə deyilir ki, Azərbaycanın ərazisi Həmədan - Zəncan şəhərlərindən başlayır, Dərbəndə qədər uzanmış. Belə rəvayət edirlər ki, «Azərbaycan» sözü Nuh peyğəmbərin övladlarından olan Azərbaycanın adı ilə bağlıdır. Başqa bir mənbədə deyilir ki, məmləkətimizin adı «Atrobatan» sözündən əmələ gəlmişdir. «Atrobatan» sözünün mənası isə «Atəşlər vilayəti» deməkdir.

Qədim zamanlarda Azəri xalqı, yəni bu torpaqda yaşamış bizim əcdadlarımız atəşə inanan, atəşpərəst olmuşlar. Hələ çox-çox qədim zamanlarda Zərdüşün vətəni - Azərbaycan bütün şərq atəşpərəstlərinə bir məbəd olmuşdur. Azərbaycan torpağı qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur. Azıx mağarasında tapılan əşyalar sübut edir ki, dünyada dördüncü qədim insan məskəni Azərbaycan torpağında olmuşdur.

Qədimdə Azərbaycan torpağının cənub hissəsi Manna - Midiya, şimal hissəsi Ağvan - Arran, indi Şirvan deyilən bölgə isə Albaniya adlanırdı.

Şərq və qərbin qapısında yerləşən Azərbaycan torpağı bütün əsrlər boyu müharibələr nəticəsində əldən-ələ keçmiş, çapılıb talanmış, şəhərləri viran edilmişdir. Bütün bu müharibələr dövründə Azərbaycanın qəhrəman övladları və şir ürəkli qızları öz torpaqlarını qanları, canları bahasına müdafiə etmiş, xalqımızı azadlığa çıxarmağa çalışmışlar. Dünyada Amazonka adı ilə məşhur olan Tomris nənəmiz, Girdman dövlətinin başçısı Cavanşir, Xürrəmilər qəbiləsinin başçısı Babək, Atabəy Məhəmməd Cahən pəhləvan, tarixdə Uzun Həsən adı ilə şöhrət tapmış Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Səttarxan, Seyid Cəfər Pişəvəri, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa xalq qəhrəmanlarımız zaman-zaman öz xalqını və Azərbaycan torpağını azad və müstəqil görmək istəmişlər.

Azad və müstəqil Azərbaycan!

Belə bir dövlət 1501-1525-ci ildə xalqımızın qəhrəman oğlu Şah İsmayıl Xətai tərəfindən yaradılmışdı. Böyük sərkərdə və istedadlı şair Şah İsmayıl Xətai öz ağılı, cəsarəti, siyasəti və xalqımızın birliyi nəticəsində qısa bir müddətdə Azərbaycan torpaqlarını - Ərdəbili, Şirvanı, Qazaxı, Naxçıvanı, İrəvanı, Urmiyanı, Dərbəndi yağı düşmən əlindən xilas edib, paytaxtı Təbriz şəhəri olan vahid Azərbaycan dövlətini yaratdı. Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi.

Şah İsmayıl Xətəinin dövründə Təbriz şəhəri dünyada məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Azərbaycan dövlətinin başçısı görkəmli sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətai Azərbaycanda olan bütün görkəmli alim, şair, filosof və rəssamları Təbrizə toplamışdı. Məşhur rəssam Kəmaləddin Behzadı sarayda olan kitabxanaya rəis təyin etmişdi. Kitabxana 1826-28-ci illərdə Rus-İran müharibəsi zamanı rus generalı Suxtelin, yazıçı və səfir Qriboyedov tərəfindən məhv edildi. Həmin illərdə onlar Peterburqdan məxfi məktub alırlar. Bu məxfi məktubda onlara göstəriş verilir ki, nə yolla olursa-olsun

kitab və əlyazmaları Peterburqa göndərsinlər. Göndərmək mümkün olmadıqda isə məhv etsinlər, yandırsınlar. 1828-ci ildə Qriboyedov və general Suxtelinin rəhbərliyi ilə əmr yerinə yetirilir. Azərbaycanın qədim tarixinə aid olan kitab və əlyazmaların çoxu Peterburqa göndərilir. Bir qismini ermənilər ələ keçirir. Qalan hissəsi isə yandırılıb məhv edilir.

Bəli, 1828-ci ildə qədim Azərbaycanın qədim tarixi beləcə məhv edildi.

1828-ci il. Bu tarix biz azəri türkləri üçün acı bir tarixdir. Daima yad ediləcək və unudulmayacaq bir tarix. Çünki bu ta-rixdə vahid Azərbaycan torpağını rus imperialistləri və farslar öz istədikləri kimi rəsmən iki yerə bölmüşlər. Araz çayı sərhəd olmaqla cənub torpaqlarımız farsların caynağına, şimal torpaqlarımız isə rus imperiyasının caynağına keçdi.

Əsrlər boyu tariximizə edilən qəsdə baxmayaraq, qədim şəhərlərimiz tariximizi sinəsində, köksündə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bərdə, Gəncə, Təbriz, Marağa, İrəvan, Ərdəbil, Naxçıvan, Şirvan, Urmiya, Beyləqan, Dərbənd, Şəmkir - qədim tariximizin yadigar şəhərləridir. Bütün bu qədim şəhərlərimiz haqqında ən qədim kitablarda - Strabonun, tarixin atası sayılan Herodotun, Yenetsiya səyyahı Marko Polonun kitablarında dönə-dönə məlumat verilir.

Hər bir xalqın həyatında orta sevinc və kədər bəxş edən günlər, tarixlər mövcuddur. Azərbaycan xalqının sevincli gün-lərindən biri də 1918-ci il may ayının 28-də olmuşdur. Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı müstəqil dövlətdən 370 il sonra iki yerə bölünmüş Azərbaycanın şimal hissəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyi elan edildi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandı.

Bu cümhuriyyətin başlıca vəzifəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun bir qarışını da heç kimə verməmək idi, həmin il respublikada rəsmi dil azəri türkcəsi elan edildi. İctimai həyatın bəzi sahələrində xeyli iş görüldü.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 23 aylıq ömrü çox ağır şəraitdə keçdi. Düşmənlər - rus imperalizmi, ermənilər xalqımızın azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda çalışan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaşamasına imkan vermədilər. Həmin bu tarixdə Azərbaycan torpağı Leninin göstərişi ilə XI Qızıl Ordu tərəfindən işğal edildi.

1920-ci il 28 aprel azəri türklərinin taleyində kədərli bir tarixdir. Həmin bu tarixdə Azərbaycan torpağı Rusiyanın xammal bazasına çevrildi. Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsindən və öz sərvətlərindən məhrum edildilər. Keçən 82 il ərzində ayrı-ayrı sahələrdə bəzi nailiyyətlər qazansaq da, xalqımız həmişə başıqapazlı olmuş və torpaqlarımız hissə-hissə əlimizdən alınıb ermənilərə peşkəş verilmişdir.

1920-ci il. Xalqımızın tarixində kədərli bir tarix. Həmin bu ildə erməni dığaları Mikoyanın, Şaumyanın təklifi ilə Naxçıvanı Azərbaycandan ayrı saldılar. Rus imperiyası Azərbaycanın Zəngəzur və Göyçə mahalının camaatı ilə birlikdə ermənilərə verdi. Həmin vaxtdan Azərbaycan torpaqları ermənilər tərəfindən zəbt edilir, tutulur. Bugünkü müsibətimizin təməli həmin illərdə qoyulmuş və ildən-ilə inkişaf edib bu mərhələyə çatmışdır.

Bəli, dönüb keçmişə nəzər salsaq, görürük ki, tarix təkrar olunur. 84 il bundan qabaq 1918-ci ildə ermənilər və ruslar tərəfindən xalqımızın və torpaqlarımızın başına gətirilən hadisələr eyni ilə təkrar olunur. 1918-ci ildə ermənilər Şamaxıda, Kürdəmirdə, Lənkəranda, Salyanda, Qubada, Qarabağda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətdilər. 1918-ci 11 mart ayının 31-də ermənilər 17 min günahsız azərbaycanlıyı öldürdülər. Tarix təkrar olunur...

1990-cı il 20 Yanvar qırğını, 1993-cü il Xocalı faciəsi, Laçın, Zəngilan, Kəlbəcər müsibəti. Budur, tarixin təkrarı.

Bəli, tarixə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan bütün əsrlərdə öz gözəl təbiəti və münbit torpaqları ilə yadellilərin diqqətini cəlb etmiş, başı çox bəlalar çəkmiş və çəkməkdədir. SSRİ dağılandıqdan sonra Azərbaycan özünün müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycan torpağının - neftinin, pambığının əldən çıx-dığını görən rus imperiyası 12 ildir ki, nankor erməniləri üstümüzə qışqırır. 12 ildir ki, mərd oğul və qızlarımız Azərbaycanın azadlıq və müstəqilliyini öz canları və qanları bahasına qoruyur. 12 ildir ki, Azərbaycan xalqı öz yerindən, yuvasından didərgin düşüb. Didərgin düşmüş qeyrəlli qız-gəlinlərimiz vətən oğullarını düşməndən qisas almağa çağırır.

(Mətn S.Zamanlının «Sinifdaxaric oxu materialları» kitabından götürülmüşdür. Bakı, 2000, s. 73-77)

SİFƏT (ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ)

Əşyanın əlaməti və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi sifət adlanır. Sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir və həmişə ismə aid olur.

Части речи, обозначающая признак и качество предмета, называется прилагательным. Прилагательное отвечает на вопросы *нecə? nə cür? hansı?* и всегда относится к существительному.

Məsələn: yaşıl yarpaq, uzun dəhliz, dəyirmi masa, ağ kağız, gözəl qız, yaxşı oğlan, şirin çay və s. Azərbaycan dilində sifətlər iki yerə bölünür:

В азербайджанском языке прилагательные в зависимости от того какой признак ими обозначается делятся на два разряда, раздела:

I. Əsli sifətlər (Качественные прилагательные)

Əsli sifətlər əşyanın əlamətini bildirir. Əşyanın əlamətini bildirmək bu sözlərin kökündə olur.

Качественными прилагательными называются такие прилагательные. Которые обозначают признак, свойства и качества предметов, воспринимаемых нами по преимуществу непосредственно, т.е. являются прямыми наименованиями признаков.

Əsli sifətlərin bir sıra məna növləri var:

Качественные прилагательные обозначают:

a) rəng bildirənlər (цвет): ağ, qırmızı, göy, qara, çəhrayı, qəhvəyi və s.;

b) əşyanın fiziki cəhətdən xüsusiyyətini bədirənlər (внешние признаки предметов по их физическим признакам): şirin, acı, turş, yüngül və s.;

c) məkan və həcm cəhətdən əlamət bildirənlər (признаки пространства и объема): hündür, gödək, uzaq, alçaq, qısa, böyük, uca, gen, dar və s.;

ç) əşyaların zahiri əlamətlərini göstərənlər (внешние признаки предметов): gənc, cavan, qoca, kök, arıq, yumru, yastı-yapalaq və s.;

d) insanların (bəzən də heyvanların) daxili, psixoloji key-fiyyətini göstərənlər (психологические качества людей, животных): məzəli, şirindilli, uzunömürlü, mehriban, mədəni, zərif (insan), bəd (it) və s.;

II. Nisbi sifətlər (Относительные прилагательные)

Nisbi sifətlər əşyanın əlamətini birbaşa deyil, aid olduğu əşyaya görə bildirir:

Относительными называются прилагательные, которые обозначают признак не прямо, а через его отношение к другому предмету, явлению или действию т.е. опосредованно.

Məsələn: dadlı, dadsız, duzlu, duzsuz, qumluq, daşlıq, dünənki, bildirki və s.

■ **Tapşırıq 94.** *Çəhrayı, xurmayı, qısa, böyük, gənc, cavan, yumru, şirindilli, uzunömürlü, mehriban sözlərini cümlələrdə işlədin və rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 95.** *Əsli və nisbi sifətlərə aid nümunələr yazın, həmin nümunələri cümlələrdə işlədin.*

■ **Tapşırıq 96.** *Mətni köçürün. Əsli və nisbi sifətlərin altından xətt çəkin. Mətni öyrənin.*

Uzun Həsən

XV yüzilliyin əvvəllərində Türküstandan gələn 2 böyük türkmən qəbiləsi Fərat və Dəclə çayı sahilində məskən salır. Bu qəbilələrdən birinin bayrağında ağ qoyun, o biri qəbilənin bayrağında isə

qara qoyun şəkil vardı. Qəbilələr zaman keçdikcə öz mövqelərini genişləndirib hakimiyyəti öz əllərinə alırlar. Beləliklə, Qaraqoyunlular Azərbaycanı, Ağqoyunlular isə İraqı tutur. Eyni zamanda bu iki dövlət bir-biri ilə çəkişmədə davam edirdi. Nəhayət, bu çəkişməyə 1467-ci ildə son qoyuldu. Ağqoyunlu Uzun Həsən Qaraqoyunlu hakimi Cavanşaha qalib gəldi. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinin əsası qoyuldu. Qısa müddətdə Uzun Həsən Kürdən cənuba bütün Azərbaycan tor-paqlarını, Qərbi İrani, Yəmən, İraqı, Kürdüstanı da bu əraziyə qalib Azərbaycan - Ağqoyunlu dövlətini yaratdı.

Uzun Həsən Şərqdə və Qərbdə görkəmli sərkərdə və dip-lomat, uzaqgörən dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmışdı. Onun dövründə yaşamış avropalı bir səyyah belə yazırdı: «Uzun Həsən möhkəm bədənli, ağıllı, igid və gözəl bir gənc idi... O, çox səxavətli, ədəbli, güləruz olduğu qədər də igid idi. Mən tacir kimi onun ölkəsində olmuşam. Onun boyu çox ucadır, ağırlığına hər at dözmür... ».

Bundan başqa, Uzun Həsənin sarayında Venetsiya dövlə-tinin səfiri olmuş Katerino Zeno yazırdı: «... Hökmdarın knyazları (əmirləri) onu müqəddəs sayırlar».

Uzun Həsən öz hakimiyyəti dövründə xalqımızın təhlükəsizliyini və dincliyini qorumuşdur. O, ölkənin iqtisadi və siyasi həyatını dirçəltmək üçün xüsusi «Qanunnamə» hazırlamış, nizamı ordu yaratmağa çalışmışdı. Nizami ordu yaradılana qədər ölkədə hər əyalət hakiminin öz qoşunu vardı. Bu da onların arasında qanlı vuruşmalara səbəb olur, qardaş qırğını törədir və bu qırğınlar dövləti zəiflədirdi. Uzun Həsən ordu yaradarkən əhalinin hərbi xidmətə marağını artırdı. O, orduda ciddi nizam-intizam yaratmışdı, Venetsiyadan ustalar çağırmış, toptökmə sənətini inkişaf etdirmişdi.

Uzun Həsənin çox gözəl döyüş taktikası vardı. O pusqu qurur, düşməni aldadıb qəsdən geri çəkilib və düşməni tələyə salırdı.

Uzun Həsənin ən böyük qələbələri diplomatiya sahəsində olmuşdur. O, Böyük Orda, Moskva, Venetsiya, Macarıstan, Çexiya, Albaniya, Neapol, Kipr, Misir, Hindistan və başqa dövlətlərlə diplomatik əlaqə yaratmaq üçün öz nümayəndələrini ora göndərmişdir. Eyni zamanda Təbrizdə bu ölkələrin elciləri otururdu.

Uzun Həsən bu əlaqələri möhkəmlətmək üçün Trabzon imperatoru IV İsanın qızı Dispina xatunla evlənmişdi. Bu qo-humluq onu xristian dövlətləri ilə dostlaşdırmışdı.

Uzun Həsən din sahəsində də öz dövlətinin müdafiəsini güdürdü. Bildiyimiz kimi, islam dini sünni və şiə adı ilə iki yerə (məzhəbə) bölünür. O dövrdə Ağqoyunlu dövləti rəsmi sünniliyi qəbul etmişdi. Ancaq Uzun Həsən hər iki məzhəbə qulluq edirdi. Çünki hər iki məzhəb öz kökü ilə Məhəmməd Peyğəmbərə bağlıdır.

Uzun Həsən xristianlara da yaxşı münasibət bəsləyirdi. Bunu Venetsiya elçisi Katerino Zeno belə yazırdı: «... Bu ölkədə - Ağqoyunlu dövlətində çoxlu erməni vardır. Onlar xristiandırlar. Hökmdar onlara məbəd (kilsə) tikməyə icazə verib... ».

Uzun Həsən öz xalqının rifahı üçün çox işlər görmüş, elm və mədəniyyəti inkişaf etdirmişdi. Onun sarayında böyük ki-tabxana vardı. Bu kitabxanada 58 alim çalışırdı. Uzun Həsən aşiq sənətini çox sevirdi. Onun sarayında 98 aşiq vardı.

*(S.Zamanlı «Sinifdən xaric oxu materialları»
V-XI siniflər üçün vəsait), Bakı, 2002, səh. 37-39*

■ Tapşırıq 97. Mətni öyrənin.

Dünyada ilk diplomat qadın Sara Xatun

Dünyada ilk azərbaycanlı diplomat qadın olan Sara Xatun XV yüzilliyin 50-ci illərində hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsənin anası, Şah İsmayıl Xətəinin isə ana nəvəsidir. O, dövrünün savadlı və tədbirli adamlarından biri idi. Əri-Ağqoyunlu hökmdarı Əli bəy öldükdən sonra onun boynuna ağır bir yük düşmüşdü. O, ərinin qoyub getdiyi Ağqoyunlu dövlətinin müstəqilliyini qorunmalı idi. Ən qorxulusu o idi ki, Ağqoyunlu şahzadələri taxt-tac uğrunda öz aralarında müharibə edə bilərdilər. Bu cür müharibələr ara müharibələri adlanır. Saray çəkişmələri bu ara müharibələrini hər an alovlandırma bilərdi. Bu isə Ağqoyunlu dövlətini zəiflədə bilərdi. Onda qonşu güclü dövlətlər onu özlərinə tabe edərdi.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən öz hakimiyyəti dövründə qonşu dövlətlərlə və Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqə saxlayırdı. Ona bu işdə ağıllı və uzaqgörən azərbaycanlı qadın olan anası Sara Xatun yaxından kömək edirdi. Sara Xatun lazım gəldikdə qonşu dövlətlərlə diplomatik danışıqlar aparır və bu danışıqlar Ağqoyunlu dövləti üçün müsbət nəticələnirdi. Bəzən diplomat Sara Xatunun danışıqlarının əksinə gedən dövlət məğlubiyyətə uğrayırdı. Tarixdən məlumdur ki, 1567-ci ildə qaraqoyunlular ağqoyunlular tərəfindən məğlub ediləndə qaraqoyunlu hakimi Əbu Səid Xorasan hakimi ilə Uzun Həsənə qarşı ittifaq bağlayır. Uzun Həsən Əbu Səidlə vuruşmaq istəmədiyinə görə danışıqlar üçün Şərqi və dünyanın ən görkəmli diplomat qadını olan anası Sara Xatunu onun yanına göndərir. Sara Xatunun bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Əbu Səid Uzun Həsənə qarşı müharibə etmək fikrindən əl çəkmir. Bu döyüşdə Əbu Səid məğlubiyyətə uğrayır. O, əsir düşür və öldürülür.

Sara Xatun sonralar da bir çox xarici ölkələrin nümayəndələri və hökmdarları ilə danışıqlar aparmışdı. O, təkcə Şərqdə deyil, Avropada da yeganə qadın diplomatı olmuşdur.

(S.Zamanlı "Sinifdən xaric oxu materialları"
V-XI siniflər üçün vəsait), Bakı, 2000, s. 30-31.

SİFƏTİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ (СТРУКТУРНЫЕ ВИДЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ)

Sifətin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

По структуре прилагательные бывают трех видов: простые, составные и сложные.

Sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən sifətlər sadə sifətlərdir.

Прилагательные, не имеющие словообразовательных аффиксов, являются простыми.

Düzəltmə sifətlər aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərlə vasitəsilə isim və fəllərdən əmələ gəlir.

Производные прилагательные образуются от существительных и глаголов с помощью следующих аффиксов.

a) **-lı, -li, -lu, -lü:** **dad** (vкус) - **dadlı meyvə** (вкусный фрукт), **en** (ширина) - **enli küçə** (широкая улица), **duz** (соль) - **duzlu balıq** (соленая рыба), **gül** (цветок) - **güllü çit** (цветной ситец);

b) **-sız, -siz, -suz, -süz:** **yağ** (масло) - **yağsız ət** (постное масло), **ət** (мясо) - **ətsiz şorba** (суп без мяса), **su** (вода) - **susuz səhra** (безводная пустыня), **sümük** (кость) - **sümüksüz ət** (мясо без костей) və s.;

c) **-ıq, -ik, -uq, -ük:** **aç** (открыть) - **açıq qapı** (открытая дверь), **əz** (мять) - **əzik paltar** (помятая одежда) və s.;

ç) **-ağan, -əyən:** **qaç** (беги) - **qaçağan uşaq** (бегущий ребенок) və s.;

d) **-qın, -kin, -qun, -gün, -ğın, -gin, -ğun, -gün:** **satqın** (düşmən) - враг, изменник, **azgın** (adam) - заносчивый (человек), **kəskin** (soyuq) - резкий (холод), **gərgin** (iş) - напряженная (работа), **tutqun** (hava) - мрачная (погода), **küsgün** (baxışlar) - обидные (взгляды), **solğun** (bəniz) - бледное (лицо), **süzgün** (baxışlar) - ласковые, нежные (взгляды) və s.;

e) **-qan, -kən:** **çalışqan** (tələbə) - прилежный (студент), **sürüşkən** (yer) - скользкая (местность) və s.;

ə) **-unc, -ünc:** **qorxunc** (hadisə) - опасное (происшествие), **gülünc** (vəziyyət) - смешное (положение) və s.;

Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən düzəlir. Bu sözlər müxtəlif nitq hissəsinə aid ola bilər.

Сложные прилагательные образуются путем объединения двух слов. Эти слова могут принадлежать разным частям речи.

Məsələn: **hazırcavab** (oğlan) - остроумный (мальчик), **beşmərtəbəli** (ev) - пятиэтажный (дом), **soyuqqanlı** (adam) –хладнокровный (человек), **ölkələrarası** (saziş) - (контракт между странами, **dağüstü** (park) - нагорный (парк), **əyri-üyrü** (yol) - неровная (дорога), **uzunsaç** (qız) – длинноволосая (девочка).

■ **Tapşırıq 98.** *Sifətləri quruluşuna görə təyin edin və cümlə daxilində işlədin:*

maraqlı, xurmayı, dadsız, biliksiz, şirin, uca, duzlu, acı, sulu, ütülü, azğın, gərgin, şirindilli, uzunsaçlı, mübahisəli, güllü-çiçəkli, daşlı-kəsəkli, irili-xırdalı, uzunömürlü, duru, göy, qəhvəyi.

■ **Tapşırıq 99.** *Aşağıdakı sifətlərə əks mənalı sifətlər (antonimlər) tapıb, qarşısından yazın:*

şirin, böyük, uzun, isti, ağ, dadlı, hündür, yaxşı, geniş, qoca, balaca, qısa, pis, dar, ağır, alçaq, dadsız, qara, acı, yüngül, soyuq, cavan.

Nümunə: şirin - acı.

■ **Tapşırıq 100.** *Aşağıdakı sözləri müqayisə edin, araların-dakı fərqi müəyyənləşdirmək üçün suallardan istifadə edin:*

maraqlı	Sultanlı
tərbiyəli	Ələkbərli
ütülü	Məmmədli
dözümlü	qarabağlı
istedadlı	dağıstanlı
şüurlü	qafqazlı
istəkli	sirvanlı

■ **Tapşırıq 101.** *Asağıdakı sözlərə -lı, -li, -lu, -lü şəkilcisinin uyğun variantını artırın və alınmış sözlərin hansı suallara cavab verdiklərini göstərin.*

dad +	məzə +
yağ +	qoxu +
bağ +	gülmə +
aynabənd +	kədər +
ütü +	güc +
söz +	maraq +

■ **Tapşırıq 102.** *Aşağıdakı sözləri müqayisə edin, araların-dakı fərqi müəyyənləşdirmək üçün suallardan istifadə edin*

qanacaq	Aləmşah
bacarıqlı	Xanımana
süurlü	Abasqulu ağa Bakıxanov
dözümlü	Şah Abbas Cənətməkan
qiymətli	Məhsəti xanım Gəncəvi
istedadlı	Maralgöl

■ **Tapşırıq 103.** *İxtisas, israf, maya dəyəri, əmək birjası, investisiya, dövryyə pulu söz və söz birləşmələrini cümlə daxilində işlədin və rus dillinə tərcümə edin.*

**Xəlil Rza (Ulutürk)
(1932-1994)**

Çıxdım Şuşa yaylağına,
Çeşmələrdə gözüm qaldı.
Endim İsa bulağına,
Çığırlarda izim qaldı.

Lap kiçik yaşlarından bədii ədəbiyyata böyük maraq göstərən Xəlil Rza ədəbiyyat müəllimi olmağı qarşısına məqsəd qoyur. Ali məktəbi bitirdikdən sonra uzun müddət müəllim işləyir. Gənc yaşlarından istedadlı şair kimi tanınır. Əsərlərində isə ən çox xalqımızın müstəqilliyi, vətənimizin azadlığı ideyaları əks olunur.

Rus sovet imperiyasına qarşı çıxan insanlarımız onun aşağıdakı misralarını oxuya-oxuya tankların üzərinə yeridilər:

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram,
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram, qıram!
Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi.
İstəyirəm səma kimi, günəş kimi, cahan kimi!

Vətənimizin müstəqilliyi uğrunda ön cərgədə gedən Xəlil Rza 1990-cı ilin 20 yanvar hadisəsindən sonra həbs edilərək Moskvaya aparıldı. Zindana salınan, işgəncələr verilən şairin iradəsini qırmaq, səsini batırmaq mümkün olmadı. Elə zindandaca azadlığı, müstəqilliyi təbliğ edən onlarla şeir yazdı.

O, oğlu Təbrizə bir neçə şeir həsr etmişdir. Bu əsərlərdə övladını vətənpərvər, qeyrətli görmək istəyən namuslu atanın məsləhətləri, öyüdləri əks olunub.

Oğlu Təbriz vətəninə və atasına layiq övlad oldu. Qarabağ uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərdi, qəhrəmanlıqla həlak oldu. Ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi.

«Oğlum Təbrizə» şeirini oxuyarkən diqqətli olun, sanki ata oğlunun gələcək taleyini – vətən uğrunda döyüşəcəyini əvvəlcədən duyubmuş:

**Oğlum Təbrizə
(İxtisarla)**

Qoy sənə doğulan günəş deyim ki,
Nurunla açılan al səhərəm mən.
Yeddi il yol gələn ay mənim ilkim,
Gəldiyin yollara gül düzərəm mən.
Bir evin qeyb olmuş səadətini,
Mən evə qaytaran balamsan mənim.

Ən böyük sevincsən, ən müqəddəs qəm,
Məni od içinə atan Təbrizim.
Üzünə baxanda balam deyirəm,
Adını çəkəndə, babam Təbrizim!

Anan süd veribdir, fəqət mən sənə,
Köksümdə közərən odu vermişəm.
Seçib milyon-milyon adın içindən,
Dünyada ən gözəl adı vermişəm.

Bu gün yağış yağır...Qorxma yağışdan,
Tufanda, şimşəkdə bərkisin çanını.
Sən mənim balamsan, mən səninin atan,
Biz bir cüt oğluyuq Azərbaycanın.

■**Tapşırıq 104.** *Şeiri ifadəli oxuyun, oradakı sifətləri tapın və onların növünü göstərin:*

Xəlil Rza Ulutürk

Sual-cavab

Kimdir ən böyük şair?
Mənim babam Nizami.
Ən qəhrəman sənətkar?
İmadəddin Nəsimi.

İldırım sürətli at?
Koroğlunun Qıratı.
Qısa, qaynar bir həyat?
Cabbarlının həyatı.

Dünyada ən gözəl səs?
Xanın, Bülbülün səsi.
Ən doğma, gözəl ölkə?
Azərbaycan ölkəsi.

■**Tapşırıq 105.** *Mətnin məzmununu danışın.*

Şah İsmayıl Xətai (1486 -1524)

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzidir. O, 1487-ci ildə Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. Atasını Şeyx Heydər, anasını isə Uzun Həsənin qızı Aləmşah bəyimdir (Aləmşah bəyimin əsl adı Martadır. Martanın anası Trabzon imperatoru xristian IV İsanın qızı Dispinə xatundur. Şeyx Heydər Marta ilə evlənəndən sonra onun adını dəyişib Aləmşah bəyim qoymuş və onu xristianlıqdan döndərərək müsəlman etmişdir).

Şah İsmayıl Xətai 2 yaşında olanda atasını qızılbaş Şeyx Heydər Dərbənd yaxınlığındakı döyüşdə məğlub olur və onu öldürürlər. Hakimiyyətə gələn Ş.İ.Xətəinin dayısı Sultan Yaqub Şeyx Heydər ailəsini - öz bacısını Aləmşah bəyimi və onun oğlanları Sultanəlini, İbrahimi və iki yaşlı İsmayılı zindana sal-dırır. 1494-cü ildə İsmayılı ailəsi ilə birlikdə azadlığa buraxırlar. Ancaq bu azadlıq uzun çəkmir. İsmayılın digər dayısı Rüstəm Mirzə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün döyüşdə İsmayılın qardaşlarını öldürür. Anasını isə yad əllərə düşməmək üçün özünü zəhərləyib öldürür. Şeyx Heydər dostları -qızılbaşlar yeddi yaşlı İsmayılı qaçıra bilirlər. Dayısı İsmayılı çox axtarır ki, öldürsün, ancaq tapa bilmir. Atasının dostu Hüseyin Lələ bəy İsmayılı 1499-cu ilə qədər gizlədir. Bu illərdə İsmayıl hərbi hazırlıq keçir, elm öyrənir, cəngavərlik və döyüş sirlərinə, babası Şeyx Səfinin hərbi təliminə yiyələnir.

1499-cu ildə İsmayıl yeddiminlik qızılbaş ordusu ilə əvvəlcə Ərdəbili, sonra Şamaxını və Bakını, daha sonra isə Naxçıvanı, Qazaxı, Qarabağı, Dərbəndi, Urmiyanı və başqa şəhərləri birləşdirib vahid Azərbaycan dövləti yaradır. 1501-ci ildə Təbrizə gəlib özünü şah elan edir. Beləliklə, böyük ərazisi, güclü qoşunu, xəzinəsi, müxtəlif ölkələrdə elçiləri olan vahid Azərbaycan - Səfəvilər dövlətini yaradır.

Şah İsmayıl Xətəinin dövründə Təbriz şəhəri dünyada məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilir. Azərbaycanın iqtisadi gücü və siyasi nüfuzu artır. Azərbaycanın belə inkişaf edib güclənməsi kökü bizdən olan Osmanlı imperiyasının (türklərin) xoşuna gəlmir. Odur ki, 1514-cü ildə Osmanlı hökmdarı Sultan Səlim Azərbaycana hücum edir. Azərbaycanın Maku şəhəri yaxınlığında baş vermiş bu toqquşma tarixə «Çaldıran döyüşü» adı ilə daxil olmuşdur. Həmin döyüş üç gün davam etmiş, Şah İsmayıl Xətəinin qoşunu məğlub olub geri çəkilməmişdir. 1515-ci ildə hər iki dövlət arasında sülh imzalanmışdır. Bu döyüş Şah İsmayıl Xətəinin son döyüşü olur. Sonralar o bütün qüvvəsini Azərbaycan dövlətinin güclənməsinə, ölkənin abadlığına sərf edir. Şah İsmayıl Xətəi Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı üçün çox işlər görmüşdür. Belə deyirlər ki, Şah İsmayıl Xətəi «Çaldıran döyüşü» zamanı sarayda olan məşhur rəssam Kəmaləddin Behzadla, usta Sultan Məhəmmədi gizlədibmiş ki, düşmən əlinə keçməsin.

Şah İsmayıl Xətəi Azərbaycan dilində Xətəi təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. O, 38 il ömür sürmüş, 14 il hakimiyyət başında olmuşdur. Bu 14 il ərzində 14 əyalət (ölkə) fəth etmişdir. O, tarixə ədalətli şah, fəth, Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanı və görkəmli şairi kimi daxil olmuş, xalqımızın qəlbində daim yaşayıb və yaşayacaqdır.

■ **Tapşırıq 106.** *Aşağıdakı şeirləri əzbərləyin.*

Sah İsmayıl Xətəi

Yalan söylər

Şu dünyanın ötəsinə,
Vardım deyən, yalan söylər.
Başdan-başa səfasını,
Sürdüm deyən, yalan söylər.

Arx qazarlar ağrın-ağrın,
Fələk çevirməkdə çarxın.
Bu dünyada malı-mülküm,
Vardır deyən, yalan söylər.

Quru ağacdən olur xəzəl,
Kəndi oxur, kəndi yazar.
Əhdi bütün, hüsnü gözəl,
Vardır deyən, yalan söylər.

Avçılar, avlarlar bazı,
Haqqa eyrlər niyazi.
Daim beş vaxt namazi,
Qıldım deyən, yalan söylər.
Şah Xətəim der-varılmaz,
Varılsa da gəlinməz.
Rəhbərsiz heç yol bulunmaz,
Buldum deyən, yalan söylər.

Deyin - şah mənəm

Allah-Allah, deyın, qazilər,

Qazilər, deyin şah mənəm.
Qarşu gəlin, səcdə qılın,
Qazilər, deyin, şah mənəm.

Uçmaqda tuti quşuyam,
Ağır ləşgər ər başıyam,
Mən sufilər yoldaşıyam,
Qazilər, deyin, şah mənəm.

Nə yerdə əkərsən bitərəm,
Xan da çağırsan yetərəm,
Sufilər, əlin tutaram.
Qazilər, deyin, şah mənəm.

Mənsur ilə darda idim,
Xəlil ilə narda idim,
Musa ilə Turda idim,
Qazilər, deyin, şah mənəm.

Qırmızı taclı, boz atlı,
Ağır ləşkər nisbətli,
Yusif peyğəmbər sifətli,
Qazilər, deyin, şah mənəm.

Xətaiyəm al atlıyam,
Sözü şakərdən tatlıyam,
Murtəza Əli zatlıyam,
Qazilər, deyin, şah mənəm.

SİFƏTLƏRİN DƏRƏCƏLƏRİ (СТЕПЕНИ СРАВНЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ)

Əşyaların əlamət və keyfiyyətlərini təyin etməsinə görə sifətlər dərəcələrə ayrılır. Sifətin üç dərəcəsi var: adi dərəcə, azaltma dərəcəsi, çoxaltma dərəcəsi.

Прилагательные различаются по степени выраженности признака и качества. Прилагательные имеют три степени: положительную, уменьшительную и превосходную.

1. **Adi dərəcəli** (положительная степень).

Adi dərəcəli sifətlər əlamət və keyfiyyətin normallığını bildirir, yəni morfoioji əlamətsiz, şəkilçisiz işlənir.

Прилагательные в положительной степени обозначают признак и качества безотносительно к степени, и выражаются без морфологического показателя, без аффикса.

Məsələn: **ağıllı** (uşaq) - умный (ребенок), **qırmızı** (qələm)- красный (карандаш), **hündür** (ağac) – высокое (дерево).

2. **Azaltma dərəcəsi** (уменьшительная степень).

Azaltma dərəcəsinə sifətlər əlamət və keyfiyyətin adi də-rəcəyə nisbətən azlığını bildirir. Azaltma dərəcəsinin morfoloji əlamətləri aşağıdakılardır:

-ımtıl, -ımtul, -ümtül, -mtıl, -raq, -rək, -mtraq, -ımtıraq, -sov, -şın.

Уменьшительная степень, прилагательных обозначает недостаточность, признака и качества по сравнению с положительной степенью. Морфологические показатели уменьшительной степени нижеследующие:

-ımtıl, -ımtul, -ümtül, -mtıl, -raq, -rək, -mtraq, -ımtıraq, -sov, -şın.

Məsələn: **qırmızımtıl** (paçsa) – красноватая (ткань), **bo-zımtul** (köynək) - сероватая (рубашка), **göyümtül** (paltar) -голубоватая (одежда), **uzunsov** (taxta) - длинноватая (палка),

gödərək (adam) - низковатый (человек), **yaxsıraq** (rəng) – приятный (цвет), **sarışın** (qız) светловотая (девочка) və s.

Bəzən azaltma dərəcəsi sintaktik yolla sifətlərin sonuna **təhər** sözü artırılmaqla düzəlir.

Иногда уменьшительная степень образуется синтаксическим путем прибавления к прилагательному слова **təhər**.

Məsələn: **sarı** (rəng) – желтый цвет, **sarı təhər** (rəng) – желтоватый (цвет).

Azaltma dərəcəsi sifətlərin əvvəlinə **açıq, ala** sözlərinin artırılması ilə də düzəlir.

Уменьшительная степень образуется также путем прибавления к началу слова **açıq, ala**.

Məsələn: **göy** (rəng) – голубой цвет, **açıq-göy** (rəng) – светло-голубой (цвет), **çiy** (çörək) - серый (хлеб), **ala-çiy** (çö-rək) – недопеченный (хлеб) və s.

3. Çoxaltma dərəcəsi (превосходная степень).

Çoxaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin adı dərəcədəkin-dən çoxluğunu bildirir. Bu dərəcə morfoloji və sintaktik yolla yaranır.

Превосходная степень означает высокую степень признака или качества по сравнению с положительной степенью.

Çoxaltma dərəcəsinin morfoloji əlaməti aşağıdakılardır: sifətlərin birinci hecasına **p, m, r** səsləri əlavə olunaraq morfoloji yolla sifətin çoxaltma dərəcəsi düzəlir.

Морфологические показатели превосходной степени нижеследующие: к первому слогу прилагательного прибавляются звуки **p, m, r** и морфологическим путем образуется превосходная степень прилагательных.

Məsələn: **qırmızı - qıpqırmızı** (parça), - красная-яркокрасная (ткань); **yaşıl - yamyaşıl** (meşə) – зеленый – перезеленый (лес); **təmiz - tørtəmiz** (su) – чистая-перечистая (вода).

Çoxaltma dərəcəsi sintaktik yolla yaranarkən sifətlərinin əvvəlinə **daha, ən, lap, çox** ədatları artırılır.

Синтаксически превосходная степень образуется посредством частиц **daha, ən, lap, çox**.

Məsələn: **ən gözəl** (şəhər) – самый красивый (город); **lap geniş** (küçə) – совсем широкая (улица); **çox maraqlı** (kitab) – очень интересная (книга); **daha qiymətli** (hədiyyə) – более ценный (подарок).

■ **Tapşırıq 107.** *Sifətin adı, azaltma və çoxaltma dərəcələrinə aid nümunələr yazın, həmin nümunələri quruluşuna görə müəyyənləşdirin.*

■ **Tapşırıq 108.** *Aşağıdakı sifətləri dərəcələrinə görə qruplaşdırın:*

qarqara (parça), dümdüz (yol), çürük (meyvə), iti (bıçaq), şirintəhər (çay), ağıllı (uşaq), uzunsov (üz), gömgöy (dəniz), qırmızımtıl (çiçək), yamyaşıl (meşə), duru (su), ən böyük (çay), yaşıl (yarpaq), uzun (ip), qıpquru (ot), tanış (adam), lap balaca (ağac), ən gözəl (saray), çox maraqlı (əsər).

Nümunə:

Adi dərəcə	Azaltma dərəcəsi	Çoxaltma dərəcəsi
Sarı (paltar)	Sanmtıl (paltar)	Sapsarı (paltar)

■ **Tapşırıq 109.** *Aşağıdakı sifətləri cümlə içərisində işlədin:*

göy, gömgöy, yaşıl, yamyaşıl, yaşıltəhər.

■ **Tapşırıq 110.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

**Şah İsmayıl Xətai dövründə
Azərbaycan mədəniyyəti**

XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti əvvəlcə Qaraqoyunlular və sonra Aqqoyunlular hakimiyyəti dövründə canlanmağa başlamışdı. Təbriz şəhəri bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi əhəmiyyəti artdı. Şah İsmayıl hakimiyyəti zamanı doğma dilimiz rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırdı.

Səfəvilər zamanı Təbriz şəhərində çox məşhur alim, şair və rəssamlar toplaşmışdı.

Şah İsmayıl 1522-ci ildə rəssam Kəmaləddin Behzadı saray kitabxanasına rəis təyin etmişdi, «Şeyx Səfi kitabxanası» adı ilə məşhur olan bu kitabxananın əsası Şeyx Səfiəddin tərəfindən qoyulmuşdu (1300-1328). Şah İsmayıl Xətai və oğlu Şah Təhmasib (1587-1629) külli miqdarda kitab toplamış, kitabxananı misilsiz əlyazmalarla zənginləşdirmişdilər.

Səfəvilərin ənənəsinə görə hakimiyyət başına gələn bir şah kitabxananın qayğısına qalmalı idi. Buna görə də bu kitabxana hər il Şərq ədəbiyyatının ən gözəl, ən yaxşı əsərləri, nadir kitabları ilə zənginləşirdi. Şeyx Səfi kitabxanasında ərəb, fars, türk və başqa dillərdə, Azərbaycanın, həmçinin Şərqin ən görkəmli alim, şair, filosof və tarixçilərinin on minlərlə məşhur əsərləri saxlanılırdı. Burada Şeyx Sədi Şirazının Şeyx Səfiyə avtoqrafla bağlı olduğu «Divan»ı da olmuşdur.

Axırıncı Səfəvi şahı Sultan Hüseyn (1694-1722) vəfat edəndən sonra ruhanilər kitabxanaya pis münasibət bəsləyir. Onlar dini kitablardan istifadə edir, başqa kitablara fikir ver-mirdilər.

1826-cı ildə İran-Rusiya müharibəsi başlayanda İranda olan rus səfiri A.S.Qriboyedova məxfi məktub gəlir. Məktubda deyilir ki, nə yolla olursa-olsun Şeyx Səfi kitabxanasını tapıb, xüsusən Azərbaycanın tarixinə aid olan əlyazma və kitabları seçsin və Peterburqa göndərsin. Beləliklə, rus generalı Suxtelin Şeyx Səfi türbəsində yerləşən kitabları ələ keçirir. İranlılar elə bilirlər ki, ruslar əlyazmalarının üzünü çıxardıqdan sonra, onları geri qaytaracaqlar.

Beləliklə, Azərbaycanın qədim tarixi kitablarının bir hissəsi Peterburqa göndərilir, bir hissəsi yandırılır, qalan hissəsi isə Qriboyedovun vasitəsilə ermənilərin əlinə keçir. Beləcə məhv edildi qədim Azərbaycanın qədim tarixi.

Bundan başqa, Şeyx Səfi türbəsində Şah İsmayıl Xətainin məzarına qoyulmuş fil sümüyündən böyük sənətkarlıqla işlənmiş bir sandıq vardı. Ruslar bunu da aparmaq istəmişlər. Sandıq çox böyük olduğundan onu türbənin qapısından çıxarmaq mümkün olmamışdır. Ancaq sandığın içindəki qiymətli əşyaları aparmışlar.

XVI əsrdə Azərbaycan ustalarının Ərdəbildə toxuduqları 10,5 x 5,5 metr ölçüdə nadir «Şeyx Səfi» xalçası eksponat kimi Londonda Viktoriya və Alberto kral muzeyində saxlanılır.

(S.Zamanlı «Sinifdən xaric oxu materialları». Bakı-200, s. 41-42)

**SAY
(ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ)**

Əşyanın miqdarını və sırasını bildirən nitq hissəsinə say deyilir. Say **neçə? nə qədər? neçənci?** suallarından birinə cavab verir, birləşmə daxilində isimdən əvvəl gəlir, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir. Sayın mə-naca dörd növü vardır:

Часть речи, обозначающая количество и порядок предметов при счете, называется числительным. Числительное отвечает на один из вопросов **neçə? nə qədər? neçənci?** В составе

словосочетания числительное предшествует существительному, принимает аффиксы категории числа, принадлежности, падежа. По значению числительные бывают четырех видов.

1. **Miqdar sayları** (количественные числительные).

Bu saylar əşyanın konkret miqdarını bildirir, **neçə? nə qədər?** suallarına cavab verir. Heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Azərbaycan dilində miqdar sayları onluq sistemə əsaslanır.

Количественные числительные обозначают конкретное количество предметов, отвечают на вопросы **neçə? nə qədər?** Они не имеют никаких морфологических показателей. В азербайджанском языке количественные числительные опираются на десятичную систему:

Məsələn: bir, iki, doqquz, on, on bir, on yeddi, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yüz, yüz on, yüz on iki, iki yüz, iki yüz əlli, doqquz, doqquz yüz, min, iki min, iki min bir.

Miqdar sayları «**nəfər**», «**ədəd**», «**cüt**», «**döst**», və s. numerativ sözlərlə də işlənir.

Количественные числительные употребляются и с нумеративными словами «**nəfər**», «**ədəd**», «**cüt**», «**döst**», «**dənə**» и др.

Məsələn: iki nəfər tələbə, iki cüt ayaqqabı, bir tikə çörək, iki dəstə şüyüt, üç dənə qələm.

2. **Sıra sayları** (порядковые числительные).

Sıra sayları miqdar saylarından düzəlidir, əşyanın sırasını bildirir, **neçənci? hansı?** suallarına cavab verir. Sıra sayının morfoloji əlaməti - **ncı, -inci, -uncu, -üncü, -ncı, -nci** şəkilçilərdir.

Порядковые числительные обозначают порядок предметов при счете, отвечает на вопросы **neçənci? hansı?** и образуются от количественных числительных. Морфологическими показателями порядковых числительных являются аффиксы **-ncı, -inci, -uncu, -üncü, -ncı, -nci**.

Məsələn: birinci, üçüncü, beşinci, on doqquzuncu, yüzüncü, mininci.

Rum rəqəmləri ancaq sıra sayını bildirir, şəkilçisiz işlənir:

Римскими цифрами обозначаются только порядковые числительные. Они употребляются без аффиксов.

Məsələn: I - birinci, V - beşinci, VIII - səkkizinci,

X - onuncu.

Sıra bildirmək üçün ərəb rəqəmlərindən sonra defis qoyulur, müvafiq olaraq **-cı, -ci, -cu, -cü** şəkilçisindən biri artırılır.

После арабских цифр, употребляющихся для обозначения порядка предметов, ставится дефис, добавляется один из соответствующих вариантов аффикса **-cı, -ci, -cu, -cü**:

Məsələn: i-ci, 3-cü, 6-cı, 9-cu.

3. **Qeyri-müəyyən saylar** (неопределенные числительные).

Qeyri-müəyyən saylar əşyanın qeyri-müəyyən təxmini, miqdarını bildirir, **nə qədər?** sualına cavab verir: «**az**», «**çox**», «**xeyli**», «**bir qədər**», «**bir neçə**», «**bir az**» leksik vahidlər və **-lu, -ca, -acıq, -larla, -lərlə, -larca, -lərcə** şəkilçiləri artırmaqla, eləcə də eyni sayın təkrarı ilə əmələ gəlir.

Неопределенно-количественные числительные обозначают неопределенное, приблизительное количество предметов, отвечают на вопрос **nə qədər?** и образуются с помощью лексических единиц «**az**», «**çox**», «**xeyli**», «**bir qədər**», «**bir neçə**», «**bir az**» и аффиксов **-lu, -ca, -acıq, -larla, -lərlə, -larca, -lərcə**, а также повторением числительных.

Məsələn: xeysi uşaq, bir qədər meyvə, bir neçə ağac, çox-luca, yüzlərlə, minlərlə, onlarla, on-on, min-min, milyon-milyon.

4. **Kəsr sayları** (дробные числительные).

Kəsr sayı əşyanın miqdarının müəyyən hissəsini bildirir, **nə qədər? neçə hissə?** suallarına cavab verir. Kəsr saylarda məxrəc bildirən sözə **-da, -də** və ya **-dan, -dən** şəkilçisi artırılır, surət bildirən sözə isə heç bir şəkilçi artırılmır.

Дробные числительные обозначают определенную часть количества предмета, отвечают на вопросы **nə qədər? neçə hissə?** К слову, обозначающему знаменатель дробных числительных присоединяется аффикс **-da, -də** или **-dan, -dən**, а к слову обозначающему числитель дробных числительных, аффиксы не присоединяются.

Məsələn: beşdə bir, üçdə iki, beşdən üç, ondan iki, altıdan dörd.

Qeyd 1. Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində say isimlə işləndikdə hallanmır.

Примечание 1. В отличие от русского языка, в азербайджанском языке числительные в сочетании с существительным не склоняются.

Müqayisə et:

Azərbaycan dilində

Rus dilində

A. beş kitab

И. пять книг

Y. beş kitabın

Р. пяти книг

Yön. beş kitaba

Д. пяти книгам

T. beş kitabı

В. пять книг

Yer. beş kitabda

Т. пятью книгами

Ç. beş kitabdan

П. о пяти книгах

Qeyd 2. Azərbaycan dilində bir sıra miqdar sayları yazıldığı kimi tələffüz olunmur.

Примечание 2. В азербайджанском языке некоторые количественные числительные произносятся не так как пишутся..

Məsələn:

Yazılır

Tələffüz edilir

dörd

/dört/

səkkiz

/səkgiz/

doqquz

/dokquz/

Qeyd 3. Azərbaycan dilində mürəkkəb miqdar sayları ayrı yazılır.

Примечание 3. В азербайджанском языке сложные количественные числительные пишутся раздельно.

Məsələn: on bir (одиннадцать), on altı (шестнадцать), on doqquz (девятнадцать), iki yüz doxsan səkkiz (двести девяносто восемь), min beş yüz on doqquz (тысяча пятсот девятнадцать).

■ **Tapşırıq 111.** Mətni rus dilinə tərcümə edin.

Dünyada nə qədər azərbaycanlı vardır

Keçmiş SSRİ-də 276000000 nəfər adam yaşayırdı. Onun səkkiz milyona qədəri azərbaycanlılar idi. Bu gün Azərbaycan Respublikasında səkkiz milyondan artıq soydaşımız yaşayır. Xarici ölkələrdə də çoxlu azərbaycanlı vardır. Məsələn, İranda otuz milyon, Türkiyədə bir milyon beş yüz min, İraqda beş yüz min, Almaniyada yüz səksən min, Amerika Birləşmiş Ştatlarında yüz əlli min, Fransada yetmiş min, İngiltərədə altmış min, Danimarka və Hollandiyada yüz min, Avstriyada on beş min, Hindistan və Pakistanda otuz min, Avstraliya və Yaponiyada iki min beş yüz nəfər azərbaycanlı yaşayır. Beləliklə, bütün dünyada qırx milyondan artıq azərbaycanlı vardır.

(“Odlar yurdu” qəzetindən)

■ **Tapşırıq 112.** Rəqəmləri yazı ilə yazın.

35, 86, 260, 1550, 1938, 2855, 2001, 188888.

■ **Tapşırıq 113.** Mürəkkəb sayları köçürün və ucadan tələffüz edin:

on doqquz, yetmiş dörd, altı yüz on bir, min doqquz yüz altmış dörd, üç yüz qırx altı, bir milyon iki yüz altmış min, min doqquz yüz yetmiş iki.

■ **Tapşırıq 114.** Miqdər, sıra, qeyri-müəyyən, kəsr saylarını cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

■**Tapşırıq 115.** *Aşağıdakı mətndə sayların növlərini müəyyənləşdirin.*

Deportasiya (Tarixin acı ibrət dərsləri)

Üzdənirəq qonşularımız Azərbaycan türkünə qarşı genosid siyasətini bir əsrdə dəfələrlə həyata keçirmişlər. Bu siyasət nəticəsində yüz minlərlə ailə məhvə, sonsuz məhrumiyyətlərə düçar olmuşdur. Əzəli Azərbaycan torpaqları üzərində rus süngüsünün köməyi ilə Ermənistan dövləti yaradanlar zaman-zaman azərbaycanlıları dədə-baba yurdlarından didərgin salmaq planını həyata keçirdilər.

1813-1828-ci ilə qədər Azərbaycanın sahəsi təxminən 410 min kv. km idi.

1813-1828-ci illərdə işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri: İran əsarəti altındakı Cənubi Azərbaycan sahəsi təxminən 230 min kv.km idi.

Rusiya əsarəti altındakı Şimali Azərbaycan sahəsi təxm. 130 min kv. km.

1918-ci ildə Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə verilmiş İrəvan xanlığının sahəsi 9 min kv. km.

Rusiya əsarəti altındakı Dərbənd xanlığının sahəsi 7 min kv.km.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulduğu ərazinin sahəsi təxminən 114 min kv. km.

1920-ci ildə ADR-i işğal edən rus Sovet imperiyasının bölüşdürdüyü Azərbaycan əraziləri:

Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının qismən nəzərə alınmayan Zəngəzur, Göyçə, Şərur, Dərələyəz, Dilican və gürcülərin qismən nəzarətinə verilən (Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikası) Borçalı-birlikdə sahəsi təxminən 27,4 min kv. km.

1920-1991-ci illərdə SSRİ əsarəti altında qalmış Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ərazisi - 86,6 min kv.km.

Azərbaycanın 1988-1993-cü illərdə işğal olmuş əraziləri

Dağlıq Qarabağ (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Ağdərə, Hadrut). İşğal tarixi - 1988-1993-cü illər. Sahəsi: 4400 kv.km.

Laçın (17 may 1992-ci il) - 1835 kv.km.

Kəlbəcər (3-4 aprel 1993-cü il) - 1936 kv.km.

Ağdam (23 iyul 1993-cü il) - 1094 kv. km.

Cəbrayıl (18 avqust 1993-cü il) - 1050 kv.km.

Füzuli (23 avqust 1993-cü il) - 1386 kv.km.

Qubadlı (31 avqust 1993-cü il) - 802 kv.km.

Zəngilan (30 oktyabr 1993-cü il) - 707 kv.km.

Beləliklə, Azərbaycanın deyildiyi kimi 20 faizi yox, təxminən 80 faiz ərazisi işğal altındadır.

■**Tapşırıq 116.** *Mətni köçürün, sayları seçib ayrıca yazın və növünü göstərin. Mətnin məzmununu öyrənin və danışın.*

Son elmi məlumatlara görə insan orqanizmi 29 kimyəvi elementdən ibarətdir. Orta boylu bir adamın bədənində təxminən 40 kiloqram oksigen, 20 kiloqram karbon, 7 kiloqram hidrogen, 5 kiloqram kalsium, 1 kiloqram fosfor, az miqdarda isə xlor, maqnezium, natrium, kükürd və başqa elementlər vardır.

Adam hər dəfə nəfəs alanda təxminən 0,5 litr hava udur. Əgər orta hesabla siz hər dəqiqə 18 dəfə nəfəs alırsınızsa, demək, bir gün ərzində 13 min litr hava udursunuz. Əgər havanın bir litrinin çəkisi 1,2 qram olarsa, deməli, insan bir gün ərzində 15 kiloqram hava udur.

İnsan ürəyi yorulmaz, kiçik bir maşına bənzəyir. Bir sutka ərzində ürək 8 ton, adamın ömrü boyu isə orta hesabla 200 min ton qan vurur. Bu qədər qanı 400 ədəd 50 tonluq dəmiryol sistemində doldurmaq olar. Bir insanın ömrü ərzində ürəyin gördüyü iş, qatarı 4 kilometr dağa qaldıran paravozun işinə bərabərdir.

Ortayaşlı adamın bədənində 100-160 milyard nazik damar var. Qnların hamısının birlikdə uzunluğu 60-80 min kilometrə çatır.

■ **Tapşırıq 117.** *Aşağıdakı sayların növünü müəyyən edin:*

on nəfər, yüzlərcə, bir qədər, doqquzuncu, milyard, trillion, iki, altıncı, axırıncı, sonuncu, dörd-beş, min-min, yüz min, beşdə bir, dörd tam onda iki, dördü bir.

■ **Tapşırıq 118.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin. Sayları müəyyənləşdirib, məna növlərini göstərin:*

«Бюль-Бюль» по азербайджански означает соловей. Сына кожевника Мешади Рза с восьми лет стали звать Бюль-Бюль за то, что он замечательно подражал пению соловья. Мальчик уже в двенадцать лет стал известным певцом. Его знали не только в родных местах – Шуше и Гяндже, но в Баку и Тифлисе.

Впервые на сцене Бюль-Бюль Мамедов выступил в 1916 году. В 1920 году его пригласили в азербайджанскую оперу. После первых выступлений в опере Бюль-Бюль понял, что ему надо учиться, и поступил в Бакинскую консерваторию. А затем Бюль-Бюль учился в Италии. Маэстро Ансельми очень удивился, что такой певец вместо того, чтобы скорее завоевать славу и миллионы, мечтает сделаться «обыкновенным тенором...» Не нужны были Мамедову миллионы. На Родине певца росла молодая музыкальная культура. Ей необходимы были таланты.

Бюль-Бюль первый исполнитель партии героев почти во всех азербайджанских операх. Он помогал Фикрету Амирову в создании симфонических мугамов, напевая ему мелодии. Бюль-Бюль Мамедов был народным артистом СССР, профессором Бакинской консерватории и хранителем лучших традиций азербайджанской народной музыки.

■ **Tapşırıq 119.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Kainatın səsi

1969-cu il iyun ayının 16-sı saat 9:32 «Apollon 11» yerin-dən start götürür və 102 saat 47 dəqiqə sonra ehmalca Aya enir. Neyl Armstronq 9 pilləli nərdivanla düşərək aya ilk dəfə qədəm qoyan insan oğlu şərəfinə nail olur. Ancaq Armstronqun 14 il sonra şərəflənəcəyi gün, ona Aya qədəm qoymasından daha yüksək şərəf qazandıracaqdır.

Bəli, aradan 14 il keçir və 1983-cü ilin fevral ayında N.Armstronq Misirə mətbuat konfransına gedir. Konfransın qurtarma məqamında birdən Armstronq gözləri bərəlməmiş halda xəyala dalır. Pəncərədən içəri süzülən, qəlbə yatan bu səsi dinləyir... Bu səsi o, sanki haradasa eşitmişdi.

Ətrafdakılardan bu səsin nə demək olduğunu soruşdu: - Bu əzan səsidir, - deyə cavab verirlər - Allahın qüdrətini kainata elan edən və bizi qurtuluşa çağıran ilahi bir dövətdir.

Armstronqun dediyi sözlər bu gün də hər bir kəsin tüklərini biz-biz edir:

- Çox qəribədir, bu səs-aya ilk qədəm qoyduğum anda eşitdiyim və heyran kəsildiyim bir səsdir. Birinci dəfə eşidəndə elə bildim sadəcə qulağıma səs gəlir, qulaqlarım uğuldayır, fəqət, bu səsi sonra təkrar eşitdikcə düzü titrəmişdim.

Konfrans salonunda miçək uçsaydı, səsi eşidilərdi və hər kəs əzan səsinə qulaq asmaqdaydı.

Armstronq ruhunda qopan fırtına, əzanın bitməsinə qədər keçən qısa zaman kəsiyincə onun İslamiyyəti seçməsinə səbəb olacaqdı...

Beləliklə, aya yüksəlib, orada bəşəriyyəətə məxsus ilk ad-dımlarını atan Armstronq, mənəvi yüksəlişin də ilk addımlarını atdı.

Uzun bir zaman Armstronqdan səs çıxmadı. Yekunda belə dedi:

- Aya Bismillahsız qədəm qoydum. Bismillahi indi gəti-rirəm.

Artıq mən də müsəlmanam.

(Məqalə «Zaman» qəzetindən
götürülmüşdür. 9-11 dekabr 2000-ci il)

Ayda azan

Amerika kosmik gəmisi olan «Apollo-11» 1969-cu il iyulun- 20-də üç astronavtla Aya endi. Aya ilk ayaq basan insan Nil Armstronq oldu. O və iki yoldaşı-Oldrinq və Kollins, Ayın üfuqündə açılmış kitaba oxşar bir şey görürlər, sonra isə anlaşılmaz bir musiqi eşidilir. Onlar barədə Yerə xəbər verirlər. Yerdə əvvəlcə inanmırlar: Ayda «kitab» və havasız bir mühitdə «musiqi» necə ola bilərdi? Amma radio vasitələrinin köməyi ilə bu «musiqini» Yerdə də eşidirlər, həmçinin «kitab»da lentə alınır. Amma bu materiallar məxfiləşdirilir.

1983-cü ilin fevralında, yəni Aya uçuşdan 14 il sonra astronavt Nil Armstronq elmi konfransda iştirak etmək üçün Misirə gəlmişdi. İclas vaxtı azan səsləndi. Rəyasət heyətində oturan Armstronqun rəngi saraldı və o soruşdu? «Bu nə musiqidir?» Armstronqun bu hərəkətindən təəccüblənən konfrans iştirakçıları onu başa saldılar ki, bu, müsəlmanların namaza səsləyən çağırışıdır. «Bu səs.. Mən ilk dəfə bunu Aya ayaq basanda eşitmişdim və o zaman mənəm tükürüm biz-biz olmuşdu!» -deyən Armstronq davam edir: «Mən Aya duasız qədəm basdım, indi isə dua edəcəyəm, mənə müsəlman hesab edə bilərsiniz!». Beləcə, Aya ilk dəfə ayaq basmış adam, amerikalı astronavt Nil Armstronq müsəlman oldu.

Sonralar astronavtların Ayda olduğu zaman kosmik gəmi ilə Yer arasında olan danışıqları qeydə almış Suriya mənşəli NASA əməkdaşlarından biri bu informasiyanı açıqladı və lentləri ictimaiyyətə təqdim etdi.

«Gerçəyə doğru» kitabından

İnsan ayda

16 iyul 1969-cu il, saat: 9.31.

Floridada dözülməz istiyə baxmayaraq, 55 ölkədən olan 3 min 493 müxbir və bundan əlavə, kosmodromun kənarındakı 1 milyona yaxın adam həyəcanla kosmik gəminin buraxılışını gözləyirlər. Amma raketin qalxmasını gözləyənlərin sayı daha çoxdur: Yer kürəsinin hər yerindən yüz milyonlarla insan misli görünməyən bu uçuş barədə məlumat almaq üçün nəzərlərini mavi ekranlara yönəlmişlər.

Bəs insanları belə həyəcanlandıran və onlarda belə bir maraq oyadan səbəb nə idi: məsələ burasındadır ki, bu saatda və bu dəqiqədə insan Aya uçmağa hazırlaşır.

Bu uçuşun əhəmiyyəti barədə astronavtların rəhbəri Vernher Van Braun belə deyir: «Bu vaxla qədər insansız Aya uçan cihazlar bəzi informasiya veriblər. Bu, əlbəttə, kosmosun mənimsənilməsində böyük nailiyyətdir. Amma astronavtların Aya uçuşu bu işdə yüksək tərəqqinin bariz sübutudur. Bu, cəmiyyətin inkişafında yeni mərhələ olacaq».

Bəli, bu vaxt bəşəriyyət yeni təfəkkürün astanasında dayanmışdı, onun övladları öz beşikləri olan Yerdən aralanıb ilk dəfə olaraq səmanın başqa cisminə qədəm qoymalı idilər.

Saat 9.32

Şiddətli alov və tüstü püskürdü, güclü mühərriklərinin gurultusu ilə ətrafi təlatümə gətirən «Apollo-11» ilk üç nəfər astronavtla (Nil Armstronq, Edvin Oldrinq və Mişel Kollins) birlikdə, Yerin orbitini tərk etmək üçün göyə istiqamətləndi. Düz 102 saat 47 dəqiqədən sonra «Apollo-11» ehmalca Aya endi və Nil Armstronq doqquz pilləli nərdivandan enərək, onun üzərinə birinci düşmək şərəfinə nail oldu.

«Gerçəyə doğru» kitabından

ƏVƏZLİK
(МЕСТОИМЕННИЕ)

Əşyanın adını, əlamətini, miqdarını ümumi şəkildə bildirən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir. Əvəzlik isim, sifət, say və zərfin funksiyasını əvəz edə bilər. Məsələn, əgər əvəzlik ismi əvəz edirsə, isim kimi hallanır, cümlədə mübtəda olur və s. Əvəzliyin fərqləndirici sualı yoxdur, əvəz etdiyi nitq hissəsinin sualını da-şuyur. Əvəzliklər mətn daxilində konkretləşir.

Местоимением называется часть речи, которая в общих чертах указывает на наименование предмета, его признак, количество. Местоимение может выполнять функцию существительного, прилагательного, числительного, наречия. Например, если местоимение заменяет существительное, то склоняется как существительное, а в предложении бывает подлежащим и т.д. У местоимения нет различительного вопроса, он носит вопрос заменяемой части речи. Местоимение конкретизируется в тексте.

Azərbaycan dilində əvəzliyin 7 növü vardır:

В азербайджанском языке имеется 7 видов местоимений:

1. **Şəxs əvəzlilikləri** (личное местоимение)

Şəxs əvəzlilikləri ümumi şəkildə şəxs məfhumu bildirir. Şəxs əvəzlilikləri aşağıdakılardır:

Личное местоимение указывает на лицо. Личные местоимение следующие:

tək	cəm
I ş. mən (я)	biz (мы)
II ş. sən (ты)	siz (вы)
III ş. o (он, она, оно)	onlar (они)

Şəxs əvəzlilikləri isim kimi hallanır:

Личные местоимение склоняются как существительные:

mən	siz	o
mənim	sizin	onun
mənə	sizə	ona
məni	sizi	onu
məndə	sizdə	onda
məndən	sizdən	ondan

■ **Tapşırıq 120.** *Bir neçə şəxs əvəzliyini cümlədə işlədin və rus dilinə tərcürnə edin.*

2. **İşarə əvəzlilikləri** (указательные местоимение)

İşarə məqsədi ilə işlənən əvəzlilər işarə əvəzlilikləri adlanır. İşarə əvəzlilikləri bunlardır: **o, bu, elə, belə, həmin.**

Местоимения, употребляемые с целью указания, называются указательными местоимениями. Указательные местоимения следующие: **o, bu, elə, belə, həmin.**

İsimdən əvvəl gələn işarə əvəzlilikləri həmin ismi təyin edir, lakin hallanmır, cəmlənmir. Substantivləşdikdə işarə əvəzliliklə-rindən bəzisi hal, cəm və xəbərlik şəkilçilərini qəbul edir.

Находясь перед существительным, указательные местоимения определяют это существительное. Они не склоняются, не принимают показателей множественного числа. Субстантивируясь, некоторые из указательных местоимений принимают аффиксы падежа, числа, сказуемости.

Məsələn: onlar, bunlar, odur, budur, elədir.

bu	o
bunun	onun
buna	ona
bunu	onu
bunda	onda
bundan	ondan

■ **Tapşırıq 121.** *Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

Bu xalçadır. O, ağıllı oğlandır. Bu maraqlı kitabdır. Bu oğlan tələbədir. O, zavodun direktorudur. Bu avtobus daya-nacağıdır. Həmin qadın həkimdir. Elə paltar dəbdədir.

■ **Tapşırıq 122.** *Cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin.*

Он охотник. Это хлеб. Та книга интересна. Этот парк красивый. Это здание выше. Та женщина преподаватель.

3. Sual əvəzlilikləri (вопросительное местоимение)

Səxs, əşya, əlamət və kəmiyyəti ümumi halda sual tərzində bildirən və cavab tələb edən əvəzliliklər sual əvəzlilikləri adlanır. Sual əvəzlilikləri bunlardır: **kim? nə? hara? necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? neçənci?**

Местоимения, обозначающие лицо, предмет, признак, количество в виде вопроса, требующего ответа, называются вопросительными местоимениями. Вопросительные местоимения следующие: **kim? nə? hara? necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? neçənci?**

Sual əvəzlilikləri əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə daşıyır.

Вопросительные местоимения носят в себе грамматические особенности частей речи, которые они занимают

«**Kim?**» sual əvəzliyi insan təsəvvürü verir, cəm şəkilçisi qəbul edir, hallanır.

Местоимения «**kim?**» дает представление о человеке, принимает аффикс множественного числа и склоняется.

I

kim?	nə?	Hara?
kimin?	nəyin?	haranın?
kimə?	nəyə?	haraya?
kimi?	nəyi?	haranı?
Kimdə?	nədə?	harada?
Kimdən?	nədən?	haradan?

II

kimlər?	nələr?	haralar?

■ **Tapşırıq 123.** *Bir necə sual əvəzliyini cümlələrdə islədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

4. Qeyri-müəyyən əvəzlik (неопределенное местоимение)

Konkretləşməyən, naməlum şəxs, əşya, əlamət və kəmiyyət bildirən əvəzliliklər qeyri-müəyyən əvəzliliklər adlanır.

Местоимения, обозначающие неконкретное, неизвестное лицо, предмет, признак, количество, называются неопределенными местоимениями.

Məsələn: kimi, kimisi, kimsə, kim isə, hər kim, nəsə, nə isə, hansısa, hansı isə, haradasa, harada isə, nə qədərsə, nə təhərsə, biri, birisi, bəzisi.

Bəzi qeyri-müəyyən əvəzliliklər isimlər kimi hallanır, cəm-lənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Некоторые неопределенные местоимения подобно существительным склоняются, принимают аффиксы множественного числа и принадлежности.

Məsələn: kimlərsə, nələrsə, hərəməiz, hərəniz.

hərə	kimi
hərənin	kiminin
hərəyə	kimiyə
hərəni	kimini
hərədə	kimidə
hərədən	kimidən

■ **Tapşırıq 124.** *Bir neçə qeyri-müəyyən əvəzliyi cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

5. Təyini əvəzlilər (определятельные местоимения)

İsimlərdən əvvəl gəlib, onları təyin edən əvəzlilər təyini əvəzlilərdir. Təyini əvəzlilər aşağıdakılardır: **öz, hər, bütün, hər bir, filan, eyni, bəzi** və s.

Местоимения, употребляющиеся в позиции перед существительными и определяющие их, называются определятельными. Определятельные местоимения следующие: **öz, hər, bütün, hər bir, filan, eyni, bəzi** və s.

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədikdə və vurğu ilə işlən-dikdə öz əvəzliyi qayıdış yox, təyini əvəzlik olur.

Местоимение «öz», употребляясь без аффикса принадлежности и с ударением, выступает не как возвратное, а как определятельное местоимение.

Məsələn: Öz-dostu kimi qarşıladı. Öz tələbələrımızdir.

■ **Tapşırıq 125.** *Bir neçə təyini əvəzliyi cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

6. Qayıdış əvəzliyi (возвратные местоимения)

Danışana, dinləyəmə və haqqında danışılan şəxsə işarə məqsədi ilə işlənən əvəzlilər qayıdış əvəzliləri adlanır. Qayıdış əvəzliyi **öz** təyini əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi ilə əmələ gəlir.

Местоимения, употребляющиеся с целью указания на говорящего, слушающего и лицо, о котором идет речь, называются возвратными. Возвратное местоимение образуется от определятельного местоимения **öz** при помощи аффиксов принадлежности:

Məsələn: öz-özüm, özün, özü, özümü, özünüz, özləri.

■ **Tapşırıq 126.** *«Öz» qayıdış əvəzliyini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

7. İnkər əvəziyi (отрицательные местоимения)

İnkər əvəzliyi **heç** inkər ədatının əvəzlilərə və müvafiq sözlərə qoşulmasından yaranır.

Отрицательные местоимения образуются путем прибавления к местоимениям и соответствующим словам отрицательной частицы «**heç**».

Məsələn: heç kim, heç kəs, heç nə, heç kimsə, heç hara, heç bir şey, heç bir kimsə.

İnkər əvəzliləri isim kimi hallanır.

Отрицательные местоимения склоняются как существительные.

Məsələn:

Heç kim	hec hara	heç bir kim
Heç kimin	hec haranın	heç bir kimin
Heç kimə	hec haraya	heç bir kimə
Heç kimi	hec haranı	heç bir kimi

Heç kimdə	heç harada	heç bir kimdə
Heç kimdən	heç haradan	heç bir kimdə

■ **Tapşırıq 127.** *Yuxarıdakı inkar əvəzlilərini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 128.** *Mətni oxuyun, məzmununu danışın.*

Pyotrun vəsiyyətnaməsi

*(1725-ci ildə yazılmış,
1735-ci ildə elan edilmişdir)*

Bütün övladlarım bir-birindən sonra Avropa ölkələrinə hökmran olacaqlar. Çünki Avropanın dövlət quruluşu tam köhnəlmiş və qocalmışdır. Lakin rus səltənəti inkişaf edir. Biz bu inkişafı ağılla qurmuşuq. Mən aşağıdakı tövsiyələrimi vəsiyyət şəklində yazıram ki, gələcək nəsillərimizin əlində təlimat olsun:

1. Rus dövləti həmişə müharibə müvazinəti hazırlamalı və çalışmalıdır ki, bu hazırlıq Rusiyanın tərəqqisinə səbəb olsun.

2. Mümkün qədər Avropa dövlətlərində müharibə vaxtında hərbi sərkərdələri, sülh zamanı isə elm adamlarını Rusiyaya cəlb etməli.

3. Avropa ölkələrində fitnə-fəsadlar törətmək, ziddiyyətlər salmaq və bu işdə onlarla əlbir olmaq lazımdır. Xüsusən alman xalqı arasındakı iğtişaşlarda fəal mövqə tutmalı, səy göstərməli. Çünki onlar bizə həmsərhəddir, bitişikdir.

4. Polşada iğtişaş və qarışıqlıq salmalı, əyanlarına xəsislik etmədən rüşvət verib dəyanətlərini pozmalı, dövlət işlərinə zərbə vurmali. Moskvadan əsgər gətirib orada yerləşdirməli, əgər başqa dövlətlər bizim bu tədbirimizə etiraz etsə, Polşadan bir parça kəşib, onlara tulapayı verməli, iş tamam olandan sonra isə o parçanı geri almalı, rus səltənətini möhkəmləndirməli.

5. Mümkün qədər İsveç, Norveç vs Danimarkada bir-birinə qarşı düşmənçilik toxumu səpilsin.

6. Rusiya şahzadələri həmişə alman əsilzadələrindən, nüfuzlu adamlardan, valilərdən, rütbə sahiblərindən qız almağı unutmamalıdır. Belə qohumluq fayda verir.

7. İngilis hökuməti ilə ittifaqda olub, əlaqəni möhkəmlən-dirin. Çünki ticarət işində və dövlətin idarə olunmasında bu, fayda verir. Gəmi qayımağa lazım olan bütün avadanlıqlar, dövlət ləvazimatı alınacaqdır. Bu əlaqə həm silah, həm də gəmiçilik üçün faydalıdır.

8. Rusiya dövlətini o zaman dünya dövləti adlandırmaq olar ki, onun paytaxtı Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbul olsun. Tez və vaxtı fəvta vermədən çalışıb İstanbula, Qərb torpaqlarına sahib olmaq lazımdır. Əlbəttə, İstanbula sahib olan çar dünyanın da sahibi olacaqdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnə-fəsad, dava-dalaş salmaq lazımdır. Bu işdə sünni-siə ixtilafı yaxşı bir vasitədir. Türkiyə ilə İran arasında müvazinətləri fitnə-fəsadla elə pozmaq lazımdır ki, onlar bir-birilə dil tapa bilməsinlər. Nə İrana, nə də Türkiyəyə Avropa xalqları ilə təmas tapmağa imkan vermək olmaz. Əgər bu ölkələrin müsəlmanları göz açıb hüquqlarını qansalar, bu, bizə böyük zərbə olar. Həm Türkiyə, həm də İran xanlıqlarını ələ almaq, onların vasitəsilə sünni-siə ixtilafını qızıqdırmaq lazımdır.

9. Rusiya dövlətinin hüdudları şimalda Baltik dənizinə, cənubda isə İsti dənizə qədər olmalıdır. Bunu həyata keçirmək və sərhədləri daha da genişləndirmək övladlarımızın vəzifəsidir.

I Pyotr Rummyantsevə tapşırırdı ki, erməniləri Xəzəryanı əyalətlərdə istədikləri əyalətlərdə yerləşdirmək üçün lazım gələrsə, yerli əhalini qovmaq lazımdır. O, 1724-cü ilin noyabrında verdiyi xüsusi əmrə bildirdi ki, əgər erməni xalqı bəyəndiyi yerdə yaşamaq istəsə onlara kömək edib torpaq vermək lazımdır, şəhər və kəndlərdə sahibsiz qalan evlər də onların ixtiyarına verilməlidir.

Cürbəcür tədbirlər görmək ki, İran pulsuz, ticarətsiz qalsın. Xülasə, İrani tənəzzülə sövq etmək, asılı vəziyyətdə saxlamaq lazımdır ki, Rusiya istədiyi vaxt onu zəhmətsiz məhv etməyə nail olsun. Amma Türkiyə dövləti məhv olmadan tam sıradan çıxarmağımız məsləhət deyil.

Gürcüstan ölkəsi Qafqaz xəttinin, yəni İranın şah damarıdır. Rusiyanın təməmmülüd neştəri həmin damara yetişərsə, filfövr ürəyindən açılan zəif qan onu elə bihal edəcək ki, min Əflatun da dirilib gəlsə, onu islah eləyib sağalda bilməyəcəkdir. O vaxt İran Rusiya çarlarına dəvə kimi müti olacaq və Türkiyənin axırncı şöləsi sönəcəkdir.

Maddi ehtiyaclar ölkəsi olan Türkiyənin işini bitirdikdən sonra İranın çətinlik çəkmədən də başını kəsmək mümkündür. Ona görə də siz vaxtı fəvt etmədən Gürcüstanı və Qafqazı zəbt və işğal edib, İranın daxili hakimlərini özünüzə xadim və müti edərsiniz. Ondan sonra Hindistana qəsd etməli. O məmləkət çox böyük və geniş ticarət yeridir. Oranı ələ keçirmiş olsanız, İngil-tərə vasitəsilə hasil olunan pul və gəlir əvvəlkindən çox Hindistandan Rusiyaya ixrac olunur. Hindistanın açarı Türkiyənin paytaxtıdır. Nə qədər bacarırsınız Xivə, Buxara səhraları tərə-findən irəliləyin ki, məqsədiniz sizə yaxınlaşın. Vaxt itirməyin, eyni zamanda tələsməklə əcələ yetməkdən də imtina edin.

Türkiyəni Avropadan ayırmaqlı. Bir şərtlə ki, Avstriya bu yoldaşlıqda (bizimlə yoldaşlıqda) fayda hasil edə bilməsin. Bu işdə iki yol vardır: biri Avstriyanın başqa bir tərəfdə başını qatmaq; biri də Avstriyaya Türkiyə torpaqlarından elə bir parça vermək ki, sonradan onun geri alınması asan olsun.

10. Yunanlarla sülh və dostluqla rəflar etməli. Müharibə zamanı onlar sizə kömək edərlər. Çünki yunanlar Türkiyədən həmişə zərər görüblər.

11. İsveç, Norveç, Türkiyə və İranı, Polşanı istila etdikdən sonra İtaliya və Fransa ilə müttəfiq olub, əlaqəyə girin. Əgər onlardan heç biri dostluğunuzu qəbul etməsə, onda bir vasilə ilə o yer və əyalətləri məhv edin. Bu yerləri də ələ keçirdikdən sonra dünya hökmranı olacaqsınız.

*(İslam Sadiq «Ermənilərin I Pyotr-la görüşü».
Bakı-1993, səh. 27-31; «Dirilik» jurnalı,
1916-cı il dərgisinə istinadən)*

F E L (ГЛАГОЛ)

Fel iş, hal və ya hərəkət bildirir. Fellər **nə etmək? nə etdi? nə edir? nə edəcək?** və s. suallardan birinə cavab verir. Fel kateqoriya və formalarına görə çox zəngindir:

Глагол обозначает действие или состояние. Глагол отвечает на вопросы **нə etmək? nə etdi? nə edir? nə edəcək?** и.т.д. Глагол богат категориями и формами.

1. **İnkərlıq kateqoriyası** (категория отрицания).
2. **Zaman kateqoriyası** (категория времени).
3. **Şəxs kateqoriyası** (категория лица).
4. **Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası** (категория переходности и непереходности).
5. **Növ kateqoriyası** (категория залога).
6. **Tərz kateqoriyası** (категория вида).
7. **Felin şəkilləri** (наклонения глагола).
8. **Məsdər** (неопределенная форма глагола).
9. **Feli sifət** (причастие).
10. **Feli bağlama** (дееперечастия).

Sifətdən, saydan fərqli olaraq fel isimdən asılı olmur, cümlədə müstəqildir, zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul etdikdə bitmiş bir fikir ifadə edə bilir. Fel cümlədə əsasən xəbər olsa da mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflik vəzifəsində də işləyə bilər.

В отличие от прилагательного и числительного глагол не зависит от существительного, он самостоятелен в предложении. Принимая аффиксы времени и лица, глагол выражает законченную мысль. В предложении глагол в основном бывает сказуемым, но может употребляться и в качестве подлежащего, определения, дополнения, обстоятельства.

Bazar iqtisadiyyatı. Bazar və onun növləri

Artıq sübut olunmuşdur ki, azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı digər iqtisadi sistemlərdən üstündür və onun alternativini yoxdur. Bazar iqtisadiyyatı müəyyən dərəcədə risklə bağlıdır. Belə ki, bazarla rəqabət «ekiz qardaşlar» sayılır. Rəqabət inkişafa təkan verən amillərdən biridir və rəqabətdə adətən ağılla risk edən istedadlı sahibkarlar qalib gəlirlər.

Bazar iqtisadiyyatı bazar mexanizmi vasitəsilə tənzim olunur. Bazar ilk dəfə əmtəə təsərrüfatı zamanı meydana gəlmişdir. Sonralar azad sahibkarlığın inkişafı ilə əmtəə tədavülü son dərəcə genişlənmiş və bunun nəticəsində bazar sistemi də təkmilləşmişdir. Yeni-yeni bazar növləri yaranmış və inkişaf etmişdir. Bunlardan istehsal vasitələri bazarı, istehlak şeyləri bazarı, iş qüvvəsi bazarı, qiymətli kağızlar bazarı və başqa bazar növlərinin adını çəkmək olar.

Bazarın növləri içərisində istehsal vasitələri bazarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada təkcə istehsal vasitələri alınıb-satılmır, eyni zamanda istehsal təyinatlı bütün mallar reallaşdırılır. İstehsal vasitələri istehsal edən sahibkarlar əmtələrin kəmiyyətini artırmağa və keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa səy göstərirlər. Eyni zamanda onlar çalışırlar ki, daha ucuz xammaldan istifadə etməklə yeni növ istehsal vasitələri istehsal etsinlər və öz rəqiblərini geridə qoysunlar. Nəticədə istehsal genişlənir, iqtisadiyyat inkişaf edir. Bu da əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə və dövlətin nüfuzunun artmasına səbəb olur.

Bazar növlərindən biri də istehlak şeylərinin və xidmətlərin bazarıdır. Burada, əsasən, ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının alqı-satqısı baş verir və müxtəlif xidmətlər təklif olunur. Bu bazarda bir çox subyektlər iştirak edir. Belə ki, burada bir tərəfdən istehlak şeyləri istehsal edən sahibkarlarla onların əmtələrinin reallaşmasını təşkil edən kommersantlar, digər tərəfdən isə ticarət müəssisələri ilə əhali arasında qarşılıqlı əlaqələr yaranır.

İş qüvvəsi bazarı da iqtisadi həyatda mühüm rol oynayır. İş qüvvəsi bazarının mövcudluğu imkan verir ki, insan öz iş qüvvəsini satmaqla rifahını yaxşılaşdırsın, eyni zamanda sahibkarların fəaliyyətinin genişlənməsinə, dövlətin inkişafının sürətlənməsinə kömək etsin.

Bazarın növlərindən biri də auksiondur (hərracdır). Auksion alman sözüdür, mənası nümayiş etdirmək yolu ilə ən yüksək qiymətə satmaq deməkdir. Əgər bu və ya digər əmlakını, yaxud qiymətli əşyalarını banka girov qoyan şəxs borcunu vaxtında qaytarmırsa, girov qoyulan əmlak bankın mülkiyyətinə keçir. Bank isə həmin əmlakı auksionda ən yüksək qiymət verənə satır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində geniş yayılmış bazar növləri sırasında kapital bazarı və qiymətli kağızlar bazarının da xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır.

FELİN MƏNA NÖVLƏRİ (ВИДЫ ГЛАГОЛА ПО ЗНАЧЕНИЮ)

Fellərin aşağıdakı məna növləri var:

Выделяют следующие значения глаголов:

1. **İş bildirən fellər** (глаголы, обозначающие действие): qazmaq, kəsmək, yonmaq, doğramaq.

2. **Hərəkət bildirən fellər** (глаголы, обозначающие движение): qaçmaq, getmək, gəlmək, qalxmaq, enmək və s.

3. **Nitq bildirən fellər** (речевые глаголы): danışmaq, demək, çıxış etmək, pıçıldamaq, qulaq asmaq və s.

4. **Təfəkkür fəaliyyəti bildirən fellər** (глаголы, обозначающие мыслительную деятельность): düşünmək, xatırlamaq, yada salmaq və s.

5. **Hal-vəziyyət bildirən fellər** (глаголы, обозначающие состояние): gülmək, sevinmək, ağlamaq, qızarmaq, utanmaq və s.

Bütün fellərdə hərəkət vardır, lakin onların bəzilərində iş və hərəkət, digərində isə təfəkkür, hal-vəziyyət və s. daha açıq şəkildə özünü göstərir.

Все глаголы обозначают действие, но в некоторых из них более отчетливо выражено действие, движение в других же – процессы мышления, состояние.

■ **Tapşırıq 129.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Aşıq Qurbani

Aşıq Qurbani tərcümeyi-halı haqqında məlumatınız olan və şeirləri əlimizə gəlib çatan ilk aşıqlarımızdandır. Doğum və ölüm tarixi dəqiq bəlli deyildir. Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində (1502-1524) yaşamış və bir müddət onun sarayında olmuşdur.

Ehtimalən, Cəbrayıl rayonunun Dirili kəndində doğulmuşdur və Dirili Qurbani kimi də aşıqlar arasında məşhur olmuşdur. Onun zəngin ədəbi irsi vardır. O, məharətli, lirik bir sənətkardır. Aşıq Qurbaninin xalq aşıqları tərəfindən oxunan əsərləri və özünün dastanında olan şeirləri onun kamil bir sənətkar olduğunu göstərir.

Aşıq Qurbaninin gözəl lirik qoşmaları ilə yanaşı ictimai məzmunlu şeirləri də vardır. İctimai şeirlərindən Şah İsmayıla yazdığı qoşmaları çox cazibədir. O, özbaşnalığa, təhqirlərə dözə bilməyib, «mürşidi-kamil» dediyi Şah İsmayıla xitab edir və ondan yardım istəyir:

Şair olan dərsin alar pirindən,
Qəvvas olan dürr gətirər dərindən.
Gözü yaşlı keçdim Xüdəfərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənəm.

Dərin-dərin dəryalara boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım teylədi.
Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz dimağımdan dudi ah mənim.

Başqa bir qoşmasında vəzirdən Şah İsmayıl şikayət edərək deyir:

Qurbanıyəm, Qara vəzir əlindən
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm.

Bəzi qoşmalarında yarın ayrıldığından və zamanədən şikayət edir:

Gecə-gündüz, vaxt-bivaxt ağlaram,
Çəşmim yaşı Ceyhun olur, sellənir.
Yaz mövsümü bülbül dil-dil ötəndə,
Bağ-bağçalar nərgizlənin, güllənin.

Könlüm tələb edir, axtarır yarın,
Xalq içrə hifz edər namusun, arın,
Yar yarına gündə olsa muğarin,
Könlü şən olur, ruhu tellərin.

Lakın Qurbani heç vaxt bədbinliyə qapılmamışdır. Ona görə, bir zaman zimistan gedib, bahar gələcək və hər kəs haqqına və muradına yetişəcəkdir.

Qəm çəkmə bu qədər, viranə könlüm,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz.
On bir ay çəksən zimistan qəhrin,
Necə güldür çöhrəsində xar olmaz?!

Lirik qoşmalarından «Bənövşə» rədifli şeir çox maraqlıdır.

Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri,
Adətdir dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ, nazik əlində dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni...

Qurbaninin təcisləri və gəraylıları da məşhurdur.
Gəraylılarından bir nümunə veririk:

Ay ağalar, ay qazılar,
Yar yaman aldatdı məni.
Əl atdım yar ətəyinə,
O, kənara atdı məni...

Qurbani yalnız öz əsrində deyil, sonrakı dövrlərdə də ustad sənətkar sayılmış və bir sıra aşuqların yaradıcılığına təsir etmişdir.

FELİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

(СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ ГЛАГОЛА)

Felin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

По структуре глаголы делятся на три вида: простые, составные, сложные.

Heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməyən fellər sadə fellərdir.

Глаголы, которые не принимают словообразовательных аффиксов, являются простыми.

Məsələn: qaç(maq), get(mək), yaz(mışam), oxu(du), gəl(ir), gəz(mək), kəs(mək), yat(maq).

Düzəltmə fellər isim, sifət, say, əvəzlik və fel köklərinin üzərinə aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçiləri əlavə etməklə əmələ gəlir:

Производные глаголы образуются путем присоединения к корням существительных, прилагательных, числительных, местоимений и глаголов нижеследующих словообразовательных аффиксов:

-la, -lə: baş-la(maq), yağ-la(maq), göz-lə(mək), iti-lə(mək), təmiz-lə(mək), gecə-lə(mək) və s.

-lan, -lən: ağıl-lan(maq), alov-lan(maq), dil-lən(mək), at-lan(maq) və s.

-il, -il, -ul, -ül: aç-ıl(maq), yaz-ıl(maq), biç(mək), əz-il(mək), vur-ul(maq), süz-ül(mək), döy-ül(mək), dağ-ıl(maq) və s.

-ış, -iş, -uş, -üş: yaz-ış(maq), çək-iş(mək), de(y)-iş(mək), vur-uş(maq), sür-üş(mək) v. s.

Mürəkkəb fellər müxtəlif üsullarla yaranır:

Сложные глаголы образуются различными способами:

a) fellərin isim, sifət və əvəzliklərə qoşulması ilə (присоединением глаголов к существительным, прилагательным и местоимениям).

Məsələn: həyat sürmək, başa salmaq, iz qoymaq, yaxın olmaq, kömək etmək, elə olmaq.

b) ol(maq), et(mək), elə(mək) yarımüstəqil fellərin başqa nitq hissəsinə qoşulması ilə (присоединением к другим частям речи полусамостоятельных глаголов ol(maq), et(mək); elə(mək)).

Məsələn: yoldaş ol(maq), yaxın ol(maq), kömək et(mək), məsləhət et(mək), təbrik elə(mək), xarab ol(maq);

c) frazeoloji feli birləşmələrdən ibarət olan mürəkkəb fellərlə (из глаголов в составе фразеологических сочетаний):

Məsələn: başa düş(mək), qulaq as(maq), bel bağla(maq), əldən düş(mək), fikir çək(mək), qol çək(mək), gözdən düş(mək).

■ **Tapşırıq 130.** *Fellərin quruluşca növünü müəyyənləşdirin:*

oxumaq, yazmaq, işləmək, gözləmək, irəliləmək, vidalaşmaq, tamaşa etmək, müşahidə etmək, yetişdirmək, baxmaq, görüşmək, laxlamaq, nurlanmaq, qulaq asmaq, fikir çəkmək, yol çəkmək.

■ **Tapşırıq 131.** *Mətni köçürün və Azərbaycan dilinə tərcümə edin, fellərin quruluşca növünü göstərin.*

Молла Насреддин и хвастун

Один хвастун говорил всем, что его никто не сможет обмануть.

- Постой здесь, я сейчас вернусь и обману тебя, сказал ему Молла и ушел.

Подождал этот хвастун несколько часов Мола, подозвал знакомого и сказал.

- Ты будешь свидетелем, что Молла не смог меня обмануть и убежал.

Знакомый рассмеялся.

- Что случилось, почему ты смеешься? - спросил хвастун.

- Как же еще тебя надо обмануть? Молла уже обманул тебя и заставил ждать несколько часов.

■ **Tapşırıq 132.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Aşıq Abbas Tufarqanlı

Aşıq Abbas Tufarqanlı XVI əsrin sonunda XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır. Onun həyatı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin şeirlərindən məlum olur ki, o, Cənubi Azərbaycanın Tufarqan kəndində anadan olmuşdur. Tufarqanlı təxəllüsünü qəbul etməsi də bununla bağlıdır. O, mükəmməl təhsil almış, ərəb və fars dillərini yaxşı bilməmişdir.

Aşıq Abbas Tufarqanlı çoxlu ustadnamələr yaratmışdır. Bu ustadnamələrdə əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər, nəcib hisslər təbliğ edilir, ikiüzlülük, paxıllıq, xəyanət, oğurluq, yaltaqlıq və s. çirkin əməllər pislənilir:

Özündən böyüyün saxla yolunu,
Düşən yerdə soruş ərz-halını,
Əmanət, əmanət qonşu malını,
Qonşu yox istəyən, özü var olmaz.

■ **Tapşırıq 133.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Məhəmməd Füzuli (1494-1556)

Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsəri dünya ədəbiyyatı xəzinəsində ən qiymətli incilərdən biridir. Bu incinin işığı bütün başqa şairlərin «Leyli və Məcnun»unu kölgədə qoydu.

Dövrünün böyük şairi olmasına baxmayaraq, onun həyatı xoş keçməmişdir. O dövrdə hakimlərin qəddarlığı, məmurların rüşvətخورluğu baş alıb gedirdi. Şair böyük türk hökmdarı Sultan Süleymana bir neçə şeir həsr etmişdi. Dövrünün böyük hökmdarlarından olan Sultan Süleyman şairə ayda 9 axça məvacib təyin etmişdi, lakin hökmdar gedəndən sonra şair bu pulu ala bilməmişdir. Onu get-gələ salırlar. Odur ki, Füzuli «Şikayətnamə» əsərində məmurların süründürməçiliyini, rüşvətخورluğunu, sadə və yığcam dildə təsvir etmişdi. Füzuli «Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar» ifadəsi ilə rüşvətخورluğa əbədi bir damğa vurmuşdu. Buna görə də «Şikayətnamə» əsəri öz qiymətini indi də saxlamaqdadır.

Füzuli yaşadığı dövrün eyiblərinə göz yuma bilməyən şair idi. O dövrdə cəmiyyətin nöqsanlarını tənqid etmək isə asan iş deyildi. Axı, hakimlər təzyiq gövtərir, onu təqib edirdilər. Buna görə də şair öz böyük əsərlərində meyvələri, bostan bitkilərini, heyvanları danışdırır, onların dili ilə dövrünün eyiblərini, yaramazlıqlarını ifşa edir.

Şairin «Meyvələrin söhbəti» əsərində könlünü açmaq üçün bağa gəzməyə gələn adamın gördükləri təsvir olunur. Bu şəxs bağda meyvələrin bir-biri ilə mübahisəsindən dilxor olur və buranı tərək edir. O, pərişan halda bostana gəlir. Burada da eyni vəziyyətlə qarşılaşır. Əgər bağda meyvələrin mübahisəsi dava-dalaşla nəticələnirsə, bostanda bu dava-dalaş faciə ilə qurtarır. Burada qovun şahdır. O vəzifə bölgüsü aparır. Qarpızı vəzir təyin edir. Vəzifə alanlar hörmət sahibidirlər. Hamı qovuna tabedir. Axı, o şahdır. Vəzifə sahiblərinin təkəbbürlülüyü, lovğalığı onların özlərinin ölümü ilə nəticələnir. Saray xadimlərinin lovğalığından hiddətlənən, qeyzlənən qovun hamını cəzalandırır. Birini şaqqalatdırır, digərlərinin dərisini soydurur, üçüncüsünü vəzifəsindən qovur və sairə. Lakin bu da onun hikkəsini soyutmur. Qudurğan padşah yerindən qəzəblə qalxaraq öz başını vurub paralayır. Necə deyərlər, çanaq onun başında çatlayır. Saray adamlarının lovğalığından, onların bir-biri ilə çəkişməsindən danışan şair bu didişmənin dövlətin, sarayın dağılmasına gətirib çıxardığını göstərir.

Füzuli ayrı-ayrı hökmdarlara, hakimlərə, sərkərdələrə şeirlər yazmışdır. Şair bu əsərlərində onları ədalətli olmağa çağırmış, düzlüyə, dövrün hadisələrinə açıq gözlə baxmağa dəvət etmişdir.

Şair qürbətdə yaşasa da, ürəyi doğma Azərbaycandan ayrılmamış, həmişə vətən məhəbbəti, vətən sevgisi ilə döyülmüşdü. O, hər şeydən əvvəl vətən aşıqi idi. Onun şeirləri vətən məhəbbətindən doğmuş, vətən sevgisi ilə yoğrulmuşdu. Şair üçün vətən hər şey idi.

Füzulinin əsərləri musiqimizin də inkişafına böyük təkan vermişdi. Onun qəzəlləri muğam sənətimizin də inkişafına, yüksəlişinə güclü kömək etmişdir. Məşhur bəstəkarlarımız şairin əsərlərinə musiqi yazmışdır.

Füzulini xalqlara sevdiren, əsrlərlə yaşadan onun əsərlərinin gözəlliyi, dərinliyi, Vətənə, xalqa olan məhəbbətinin böyüklüyüdür. Şairin əsərləri insanları ədalətli, xeyirxah olmağa, bir-birinə qayğı və məhəbbətlə yanaşmağa, Vətəni, xalqı sevməyə, onu qorumağa çağırır.

Şair qəzəllərinin lirik qəhrəmanı vəfali və sədaqətli aşiqdir. Şair eşqdə, məhəbbətdə Məcnundan da üstün olduğunu deyir:

Məndə Məcnundan fuzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənən, Məcnunun ancaq adı var.

Sürdü Məcnun növbətin, indii mənən rüsvayı-eşq,
Doğru derlər: «Hər zaman bir aşiqin dövranıdır».

Füzuli qəzəllərindəki eşq, məhəbbət çoxsahəlidir. Bu eşq gözələ bəslənən saf sevgi duyğuları, həm həyatla, bəşərə olan vurğunluqdur, həm də ilahi məhəbbətdir. Şairin qəzəllərində bir çox hallarda «canan», «yar», «dərbər» sözləri təkcə sevdininə yox, eyni zamanda Allaha müraciətlə işlənmişdir.

Eləcə də sufi ədəbiyyatındakı və Füzuli qəzəllərindəki meyxanə sözü «Allaha ibadət edilən yer», şərab «Allaha qovuşmaq üçün vasitə» mənalarını daşıyır.

«Bəngü-Badə» («Tiryək və Şərab») poemasında şair müxtəlif içki növlərini şəxsləndirmə yolu ilə, qardaş qırğınınə səbəb olan Çaldıran döyüşünə qarşı öz nifrət və qəzəbini ifadə edir. «Söhbətül-Əsmar» əsərində isə bağ və bostan bitkilərinin nümunəsində lovğa və dikbaş adamlar tənqid olunur.

Füzuli yaşadığı illərdə Kərbəla Bağdad şəhərləri əvvəlcə Ağqoyunluların, sonra isə Səfəvilərin (1508-1553) və Osmanlıların (1534-cü ildən başlayaraq) hakimiyyəti altında olmuşdur. Şair heç bir sarayda yaşamamışdır. Bununla belə o, «Bəngü-Badə» poemasını Şah İsmayıl Xətaiyə, bir sıra əsərlərini isə Sultan Süleyman Qanuniyə həsr etmişdir.

Füzuli 1556-cı ildə indiki İraq ərazisində olan Kərbəlada vəfat etmişdir.

Dahi şair Kərbəlada İmam Hüseynin məqbərəsində dəfn olunmuşdur. Onun adına ölkəmizdə şəhər, meydanlar, küçələr, bağlar və s. vardır. Bakının mərkəzində Füzuliyə əzəmətli abidə ucaldılmışdır.

Şairin yubileyləri dünya miqyasında onun sənətinə böyük məhəbbətlə qeyd olunur.

■ Tapşırıq 134. *M.Füzulinin qəzəllərini əzbər öyrənin.*

Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim

Pənbeyi-dağü-cünun içrə nihandır bədənim¹,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil!
Nə niza² eyləyənim, ol nə sənindir, nə mənim.

Daş dələr ahum oxu şəhdi-ləbin şövqündən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim³.

Qövqi-zəncürü-cünun daireyi-dövlətdir,

¹ Bədənim dəlilik dağının pambığı ilə örtülmüşdür.

² Mübahisə, dava.

³ Ahımın oxu dodağının balının şövqü ilə daşı dələr. Mənim hüzn evim (ürəyim) arı şanına bənzəsə nə olar.

Nə rəva Kim, məni ondan çıxara zəfi-tənim¹.

Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk- içrə yerim,
Bir hübabəm ki, həvalədən doludur pırəhənim².

Bülbülü-ğəməzədayəm, bağü baharım sənə, sən,
Dəhənü qəddü rüxün qönçəvü şərvü səmənim.

Edəməm tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim.

Məni candan usandırdı

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yaımazmı?
Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?
Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm ol bivəfa, bilməm, inanarmı, inanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanı, qara bəxtim oyanmazmı?
Güli-rüxsarına qarşu, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu axar sular bulanmazmı?
Deyildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail.
Mənə tən eyləyən qafil, səni görcək utanmazmı?
Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rusvadır,
Soran kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

İNKARLIQ KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ОТРИЦАНИЯ)

Fellər mənaca ya təsdiq, ya da inkar olur. İnkər mənənin ifadəsi üçün fel kökünə, əgər düzəltmə feldirsə, sözdüzəldici şəkilçidən sonra **-ma, -mə** şəkilçisi artırılır.

По значению глаголы бывают утвердительными или отрицательными. Для выражения отрицательного значения к корню глагола, либо к словообразовательному аффиксу прибавляется аффикс **-ma, -mə**:

Məsələn: oxu-oxuma, yaz-yazma, görəcəkm-görməyəcəkm, alacaq –almayacaq.

■ **Tapşırıq 135.** *Aşağıdakı fellərin həm təsdiq, həm də inkar formalarını cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin:*

tanı, biç, bit, bük, bərki, böl, bax, bəzə, yağ, yax, inan, əri, əy, yan, yalvar, yay, kövrəl, laxta, ləkələ, külləş, köklə, düzəlt.

■ **Tapşırıq 136.** *Mətni rus dilinə tərcümə edin:*

Kərpickəsən qoca

¹ Dəliləri bağlayan zəncir mənim dövlətimdir. Layiq deyil ki, zəif vücudum məni ondan çıxarsın (məşhur etsin).

² Eşq dəlisiyəm, yerim göz yaş selinin içərisindədir. Bir su qabarçığıyam ki, köynəyim hava ilə (eşq ilə) doludur.

Keçmiş zamanlarda Şam şəhərində bir qoca kişi yaşayırdı. O, kərpic kəsər, bununla da gündəlik çörək pulunu qazanardı. Bir gün qoca yenə də kərpic kəsirdi. Bu zaman onun yanına bir cavan oğlan gəldi. Qocaya salam verib dedi:

- Ey qoca, nə üçün bu qədər zəhmət çəkirsən? Bu ağır iş qoca işi deyildir. Özünə başqa bir iş tap. Heç kim səndən bir tikə çörək əsirgəməz.

Qoca kişi cavan oğlana cavab verdi:

- Oğlum, mən bu sənəti ona görə öyrənmişəm ki, heç kimdən çörək pulu istəməyim. Öz əməyim ilə dolanım. Əlimin zəhməti ilə gözüm tox, könlüm şad olsun.

Bu sözləri eşidib cavan oğlan çox utandı və qocadan üzr istədi.

N. Gəncəvi

Atalar sözü

İş insanın cövhəridir.

(Труд облагораживает человека)

■ **Tapşırıq 137.** «Koroğlu» mətninin məzmununu öyrənin.

«Koroğlu» dastanı

«Koroğlu» qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın qısa məzmunu belədir: Rövşən Alı kişinin oğludur. Alı kişi Həsən xanın mehtəridir, at saxlayanıdır. Bir gün Türk paşası Həsən xana qonaq gəlir. Həsən xan Alı kişiye deyir ki, paşaya hədiyyə vermək üçün ilxıdan iki yaxşı at gətirsin. Alı kişi ilxıdan iki dayça gətirir. Dayçalar paşanın xoşuna gəlmir. Həsən xan Alı kişini öldürmək istəyir. Ancaq paşa buna razı olmayıb deyir:

- Alı kişini öldürmə. Hər atın əvəzinə bir gözünü çıxart!

Cəllad Alı kişinin gözlərini çıxarır. Həsən xan atları Alı kişinin qollarına bağlayıb onu qovur.

Bu faciəli hadisəni öz gözləri ilə görən Rövşən Həsən xandan atasının intiqamını almaq üçün and içir və Çənlibelə qalxır. Rövşən - Koroğlu yalnız öz atasının deyil, bütün məzlum, zəhmətkeş xalqın intiqamını almaq üçün igid və vətənpərvər oğulları ələfinə toplayır. Koroğlu nəinki xanlara, bəylərə qarşı, həm də yadelli, xarici düşmənlərə qarşı mübarizə aparır. Dastanda adı çəkilən Çənlibel Azərbaycan rəmzidir.

Bu dastanda olan hadisələr XVI-XVII əsrdə Azərbaycan xalqının həm yerli xanlara və bəylərə, həm də xarici düşmənlərə qarşı apardığı mübarizələri əks etdirir.

Dastanın qəhrəmanı Koroğlu - Rövşən həssas, qayğıkeş və tədbirli bir igid olduğu kimi, həm də məharətli bir nəğməkardır. O, yeri gəldikcə həm qılıncdan, həm də sazdan istifadə edir. Sazla qılınc onun əsas silahıdır. Onun sözü də qılınc kimi itidir:

Haydı igidlərim, haydı,
Yeriyin düşmən üstünə,
Mən özüm Aslan paşanın,
Hərəniz bir xan üstünə.

deyərək igidlərini döyüş meydanında qəhrəmanlığa çağırır.

Koroğlunun yaxın silahdaşları eposda «dəlilər» (igidlər) adlanırlar. Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Topdağdan, Bəlli Əhməd, Eyvaz və b. Koroğlunun mərd və yenilməz döyüş yoldaşlarıdır. Dəlilər içərisində ən cavanı Eyvazdır. O, Koroğludan sonra dəlilərin ən sevimlisidir. Koroğlunun həyat yoldaşı Nigar onu oğulluğa götürür və doğma övladı kimi sevir. Eposda Koroğlunun dəlilərinin sayı 7777 göstərilir ki, bu rəqəm də sonzusluğa işarədir.

«Koroğlu» eposundakı hadisələr, əsasən, indiki Türkiyə və Azərbaycan ərazisində baş verir. Dastan Yaxın və Orta Şərqi bir sıra xaiqlarının şifahi xalq ədəbiyyatına güclü təsir göstərmiş və nəticədə onun türk, özbək, türkmən, tacik variantları yaranmışdır.

Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov epos əsasında 1937-ci ildə «Koroğlu» operasını yaratmışdır. «Koroğlu» eposu ədəbiyyatımızda qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarında mühüm rol oynamışdır.

TƏSİRLİLİK VƏ TƏSİRSİZLİK KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ПЕРЕХОДНОСТИ И НЕПЕРЕХОДНОСТИ)

Subyektin icra etdiyi işin obyekt üzərində təsirini bildirən fellər təsirli fellərdir. Təsirli fellər **kimi? nəyi? nə? haranı?** suallarından birinə cavab verən müstəqil obyekt tələb edir.

Глаголы, обозначающие действия субъекта, направленное на какой-либо называются переходными глаголами. Переходные глаголы требуют независимый объект, отвечающий на один из вопросов **kimi? nəyi? nə? haranı?**

Məsələn: bağladım (nəyi?), düzəltdim (nə?), gəzdim (haranı?).

Subyektin icra etdiyi işin obyektini tələb etməyən fellər təsirsiz fellərdir.

Глаголы, не требующие объекта, на которой воздействует субъект, называются непереходными глаголами.

Məsələn: qaç, qəmlən, qatlaş, qarış, döz, diksin, yaşın, yeniləş.

Təsirli və təsirsiz fellər bir-birinə keçə bilər. Переходные и непереходные глаголы могут переходить друг в друга:

Məsələn: qaç - qaçırt, qəmlən - qəmləndir, qarış - qarışdır.

■ **Tapşırıq 138.** *Təsirli və təsirsiz felləri ayırın, təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldin:*

oyan, qaz, qala, bərki, birləşdir, boya, bitir, pus, rənglə, oxu, savadlan, coş, şöhrətlən.

■ **Tapşırıq 139.** *Mətni öyrənin.*

Aşıq Alı (1809-1911)

Aşıq Alı və ya Əli Mirzə oğlu 1809-cu ildə Göyçə mahalının Çiçəkli kəndində anadan olmuşdur. Aşıq Alı, əsasən, us-tadnamələri ilə məşhur olmuş, onun qoşma, gəraylı, müxəmməs, divani və sair şəkil qoşduğu şeirlərdə vətən sevgisi, insan-pərvərlik motivləri, məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü əsas yer tutur. O, yeni saz havaları yaratmış və Azərbaycanın böyük aşıq-şairi Ələsgərin ustadı olmuşdur. Aşıq Alı 1911-ci ildə öz kəndində vəfat etmişdir.

■ **Tapşırıq 140.** *“Nə qaldı” və “İçəcək” şeirlərini əzbərləyin.*

Aşıq Alı

Nə qaldı

Gəşt elədim, bu dünyanı dolandım,
Əllini aşırıdım, yüzə nə qaldı.
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı.

Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmirdən,
İpək tora həlqə salma dəmirdən.
Aydı, gündü gəlib keçir ömürdən,
Tələsirik, görün yaza nə qaldı.

Havaya baxıram hava məxşuşdu,
Gəzdiyim oylaqlar yadıma düşdü.
Bir gün eşidərsiz Alı da köçdü,
Sındı telli sazı, təzənə qaldı.

İçəcək

Qoca dünya çoxun yola salıbdı,
Köçən köçüb, köçməyənlər köçəcək,
Qəfil içmə bu gün əcəl şərabın,
İçən içib, içməyənlər içəcək.

Heç oldu var üçün qanlar tökənlər,
Əziz canın al qumaşa bükənlər,
Unutmasın şərli-xəta əkənlər,
Biçən biçib, biçməyənlər biçəcək.

Yazıq Alı, nə tez düşdün həvəsdən,
Sərraf olan seçər qızılı misdən,
Arif olan kəslər, yaxşını pisdən
Seçən seçib, seçməyənlər seçəcək.

FELİN ZAMANLARI (ВРЕМЕНА ГЛАГОЛА)

İş, hal-vəziyyət və hərəkət konkret bir zaman daxilində ya keçmişdə, ya danışılan vaxt, ya da gələcəkdə baş verir. Azər-baycan dilində felin üç zamanı vardır:

Действие или состояние происходит в пределах конкретного времени. оно может предшествовать моменту речи, совпадать с ним, или происходить после него. В азербайджанском языке глагол имеет три времени:

1. **İndiki zaman** (настоящее время). İndiki zamanda iş, hal və ya hərəkətin icrası xəbər verilən zamanla eyni vaxta düşür. Bu zamanın morfoloji əlaməti - **ır, -ir, -ur, -ür, (-yır, -yir, -yur, -yür)** şəkilçisidir.

Действие, происходящее в настоящем времени, совпадает с моментом речи. Морфологическим показателем этого времени аффикс **ır, -ir, -ur, -ür, (-yır, -yir, -yur, -yür)**.

Məsələn: içir, enir, alır, danışır, yalvarır, gülür, düşür, başlayır, oynayır, işləyir, bürüyür, duyur.

Felin indiki zamanı **nə edir?** sualına cavab verir.

Глаголы в настоящем времени отвечают на вопрос **нə edir?**

■ **Tapşırıq 141.** Verilmiş indiki zaman fellərini cümlələrdə işlədin. Həmin cümlələri rus dilinə tərcümə edin:

gülür, başa düşür, söyləyir, kömək edir, baxır

■ **Tapşırıq 142.** *Mətnin məzmununu danışın..*

Klassik iqtisad məktəbi

Klassik iqtisad elminin və onu yaradanların əsl vətəni İngiltərə olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdən etibarən bu ölkədə iqtisadiyyatda, nəqliyyatda, ticarətdə sıçrayışlar baş vermişdir. Burada sərbəst sahibkarlıq, azad bazar və yeni kapitalist sistemi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın bir sistem kimi öyrənilməsinə ehtiyac duyulurdu. Belə bir ehtiyac dövrün iqtisad elmini yaradanlarını da yetişdirdi. Bunların içərisində Uilyam Petti (1623-1687), Adam Smit (1723-1790) və David Rikardo (1772-1823) ən məşhurları olmuşdur.

İqtisad elminin banilərini xidməti ondadır ki, ilk dəfə onlar cəmiyyətin iqtisadiyyatını bütöv halda götürüb tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Merkantilistlərdən fərqli olaraq, klassiklər sərbəst bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsini yaratmışlar.

(A.Həsənov. Qədim və orta iqtisadi fikir və təlimlər. – İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2001, s.39-42)

2. **Keçmiş zamanın** iki qrammatik forması vardır:

Прошедшее время имеет две грамматическую форму:

1) şühudi keçmiş zaman (прошедшее категорическое время);

2) nəqli keçmiş zaman (прошедшее результативное или повествовательное время).

Şühudi keçmiş zaman iş, hal və ya hərəkətin qəti icrasını bildirir, **-dı, -di, -du, -di** şəkilçisi ilə düzəlir, **nə etdi?** sualına cavab verir.

Прошедшее категорическое время указывает на окончательное совершение действия, состояния с помощью аффикса **-dı, -di, -du, -dü** и отвечает на вопрос **nə etdi?**

Məsələn: bağışladı, şənləndi, toxudu, gördü, üşüdü, boyadı, güldü və s.

Nəqli keçmiş zaman is, hal və ya hərəkətin nəticəsi haqqında icraçı, şahid olmadan xəbər verir.

Nə etmiş? Nə edib? suallarına cavab verir və **-miş, -miş, -muş, -müş, -ib, -ib, -ub, -üb** şəkilçiləri ilə düzəlir.

Прошедшее результативное время сообщает о результате действия без участия исполнителя, свидетеля. Оно отвечает на вопросы **nə etmiş? nə edib?** И образуются с помощью аффикса - **miş, -miş, -muş, -müş**:

Məsələn: almış, ağrımış, gəlmiş, oxumuş, görmüş, alışıb, bitişib, gəlib, durub, görüb, alovlanıb, qürrelənib.

■ **Tapşırıq 143.** *Yuxarıda verilmiş şühudi və nəqli keçmiş zaman fellərini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 144.** *Mətni öyrənin.*

Uilyam Petti
(1623-1687)

İxtisasca təbiətşünas, həkim olan U.Petti iqtisad elminin əsaslarının yaradılmasında layiqli yer tutur. O, öz nəzəri görüşlərini «Vergilər və rüsumlar» kitabında (1662) açıqlamışdır. Petti burada vergilərin mənbələrini və rolunu şərh etməklə yanaşı, əmək, dəyər, pul, əmək haqqı, rent kimi iqtisadi kateqoriyalar haqqında öz nəzəri fikrini də bildirmişdi. O, «əmək sərvətin atası, torpaq isə anasıdır» məşhur düsturunun müəllifidir. Bununla bərabər, Petti özünü statistikanın banisi hesab edərək, «Siyasi hesab» adlı əsər də yazmışdır.

3. Gələcək zaman (будущее время)

Gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin gələcəkdə icra olunub-olunmaması haqqında xəbər verir. Bu zamanın da iki növü var:

Будущее время сообщает о будущем промежутке времени, который следует за временем сообщения. Будущее время имеет два вида:

a) qəti gələcək zaman (категорическое будущее время)

b) qeyri-qəti gələcək zaman (некатегорическое, предположительное будущее время).

-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək şəkilçisi ilə düzülən qəti gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin icra olunacağını qətiyyətlə bildirir, nə edəcək? sualına cavab verir.

Категорическое будущее время, образуемое с помощью аффикса **-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək**, сообщает о категоричности совершения действия, состояния в будущем и отвечает на вопрос **нə edəcək?**

Məsələn: olacaq, tikiləcək, görüşəcək, öyrənəcək, gedəcək, parçalayacaq, bəzəyəcək, çiməcək, saxlayacaq.

-ar, -ər, -yar, -yə şəkilçisi ilə düzülən qeyri-qəti gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin icra olunacağını qəti təsdiqləmir, **nə edər?** sualına cavab verir.

Некатегорическое будущее время, образуемое с помощью аффикса **-ar, -ər, -yar, -yə**, выражает возможность совершения действия, состояния в будущем и отвечает на вопрос **nə edər?**

Məsələn: qalxar, durar, gələr, oynayar, işləyər, gözəlləşər, yayar, bitirər.

■ **Tapşırıq 145.** *Yuxarıda verilmiş qəti və qeyri-qəti gələcək zaman fellərini cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə edin.*

■ **Tapşırıq 146.** *Şeiri ifadəli oxuyun, gələcək zaman fellərini göstərin.*

Abbas Səhhət

Qonaq gələcək

Mənə bir sevgili qonaq gələcək,
Gələcək, bilmirəm haçan gələcək.
Gələcəkdir babam mənim yanıma,
Baxacaq allı-güllü bostanıma.

Gəzəcəkdir qədəm-qədəm bağımı,
Görəcəkdir üzümlü çardağımı.
Dərəcək, dadlı meyvələr yeyəcək,
Mənə min dəfə çox sağ ol deyəcək.

■ **Tapşırıq 147.** *Mətnin məzmununu rus dilinə tərcümə edin:*

Çay istehsalının iqtisadiyyatı

Çay çox yayılmış xalq içkisi sayılır. Çay insan orqanizminə çox gözəl təsir göstərir, yorğunluğu çıxarır, onun işləmək qabiliyyətini artırır. Elm və təcrübə sübut etmişdir ki, çay insan orqanizmində maddələr mübadiləsini, qan dövrənini və əsəb sistemini yaxşılaşdırır, ürək-damar sisteminin fəaliyyətini artırır və qan təzyiqini normallaşdırır. Məhz buna görədir ki, çay qədimdən dərman

bitkiləri sırasında duran birkilərdən biri ol-muşdur. Çayın tərkibində kofein, tanin, üzvi turşular, ətirli maddələr və vitaminlər vardır. Beləliklə, çay təkcə içki kimi deyil, eyni zamanda böyük təbabət əhəmiyyətli bir məhsuldur. Müasir tibb elmi çayın yarpaqlarından insanın qan damarlarının möhkəmləndirilməsində böyük əhəmiyyəti olan “P” vitamininin alınması yollarını işləyib hazırlamışdır.

■ **Tapşırıq 148.** *Mətnin məzmununu danışın.*

Adam Smit
(1723-1790)

Cəmiyyətin iqtisad həyatını və onun inkişaf qanunlarını daha sistemli şəkildə araşdıran dahi ingilis iqtisadçısı A.Smitdir. O, 1723-cü ildə Şotlandiyanın Kiçkali şəhərində anadan olmuş, uşaqılıq illərini yoxsulluq içərisində keçirmişdir. A.Smit 14 yaşında Qlazqo Universitetinə daxil olmuş, sonra isə Oksfordda təhsilini davam etdirərək filosof adını almışdır. O, bir müddət məntiq və əxlaq fəlsəfəsi doktoru üzrə professor kimi müəllimlik etmişdir. A.Smit sonradan iqtisadi məsələlərlə məşğul olmağa başlamışdır. Nəticədə «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat» (1776) adlı şah əsəri ilə məşhur olmuşdur. Beş kitabdan ibarət olan bu böyük əsərdə o, sərbəst bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin banisi kimi çıxış etmişdir. Smitin əsərində başlıca məsələ insanın iqtisadi azadlığı, onun sərbəst surətdə öz qabiliyyətlərini reallaşdırma bilməsidir. O göstərir ki, insanın iqtisadi fəaliyyətinin başlıca amilini şəxsi maraq təşkil edir. Bu mənafe isə öz əməyini, məhsullarını azad surətdə mübadilə etmək vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu yolla insanlar bir-birinə xidmət edir və münasibətlər yaradırlar. Onun fikrincə, istehsalçılar, alıcılar və satıcılar arasında sərbəst hesabat olmadan iqtisadiyyat inkişaf edə bilməz. O, rəqabəti insanların sərbəst iqtisadi fəaliyyətlərini tarazlaşdıran başlıca qanun hesab edir. Onun «Görünməyən əl» adlandırdığı «gizli fikri»də bazar münasibətlərini tənzimləyən təbii, obyektiv qanunlardır. Smit, hətta, azad rəqabətin söndürülməsini iqtisadiyyatın sərbəst inkişafı üçün fəlakət hesab edirdi.

A.Smitin nəzəriyyəsində cəmiyyətin sərvəti və onun artı-rılması yolları mühüm yer tutur. O, sərvətin mənşəyini əməkdə görür və yazır ki, «Hər xalqın illik əməyi, onun yaşayışına və həyat rabatlığına lazım olan məhsulları gətirən bir ilkin fonddur».

Smitə görə, illik məhsulun və sərvətin miqdarı əsasən 2 amildir: birinci, istehsalda tətbiq olunan əməyin miqdarından, işçilərin sayından, işçi isə əməyin məhsuldarlığından asılıdır. Buna görə də əmək məhsuldarlığı yüksək olan mədəni xalqlar daha çox sərvət yaradır və yaxşı yaşayırlar.

A.Smit iqtisadiyyatın inkişafında insan amilini, onun aparıcı rolunu düzgün qiymətləndirir. O yazır ki, «Hər bir dövlətin əsas əhali kütləsi fəhlələrdən, işçilərdən, xidmətçilərdən ibarətdir. Ölkədə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən işçilərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olan bütün şərtlər cəmiyyət üçün faydalı sayılmalıdır... Əgər əhalinin əksər hissəsi yoxsul, bədbəxt vəziyyətdə olarsa, o cəmiyyət heç vaxt çiçəklənə bilməz, xoşbəxt ola bilməz».

A.Smit çox zəngin nəzəri irs qoyub getmişdir. 200 ildən artıq bir dövr ərzində onun bu nəzəri irsi elmin, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına xidmət göstərmişdir. Bu gün də onun nəzəri görüşləri öz aktuallığını saxlamaqdadır.

*(A.Həsənov. Qədim və orta əsrlərdə
iqtisadi fikir və təlimlər: - İqtisadi
nəzəriyyə. Bakı, 2001, s. 40-42)*

FELİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİ
(ЗАЛОГИ ГЛАГОЛА)

Hərəkət, obyekt (əşya) və subyekt (iş görəni) arasındakı müxtəlif münasibətlər felin məna növlərini əmələ gəlir. Felin məna 5 növü vardır:

Различные взаимоотношения между действием, объектом и субъектом выражаются залогом глагола. Глаголы имеют пять залогов:

1. **Məlum növ** (действительный залог),
2. **Məchul növ** (страдательный залог),
3. **Qayıdış növ** (возвратный залог),
4. **Qarşılıq-birgəlik növ** (взаимно-совместный залог),
5. **İcbar növ** (понудительный залог).

1. **Məlum növdə** iş görən məlum olur. Bu növün şəkilçisi yoxdur. Məlum növ həm təsirli, həm təsirsiz olur.

В основном залоге действия известен. Этот залог не имеет аффиксов. Глаголы основного залога бывают переходными и непереходными.

Məsələn: Mən məktub yazıram. Dostum qayıtdı. Biz çox sevindik. O yatmışdı.

■ **Tapşırıq 149.** *Bükmək, bəzəmək, dolamaq, duymaq, döymək, baxmaq, qaçmaq, qalmaq, yatmaq məlum növ fellərini cümlələrdə islədin və rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 150.** *Mətni oxuyun və məzmununu danışın.*

Şah Abbas («Cənnətməkan») (-1629)

1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı vahid və müstəqil Azərbaycan dövləti XVI əsrin ortalarında zəifləməyə başladı. O dövrdə Azərbaycana Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsi Məhəmməd Xudabəndi başçılıq edirdi. Onun verdiyi bəxşilər nəticəsində dövlət xəzinəsi boşalmış, ölkədə hərəmərclik baş-lamışdı. Ölkə vətəndaş müharibəsi ərəfəsində idi. Şah qocal-mışdı, onu heç kəs eşitmirdi. Buna görə şəhər əyanları şahın (Şah İsmayılın) oğlu Abbası paytaxta çağırdılar. Şahzadə Abbas Məşhəddin Qəzvinə gəldi. (O vaxt İranın paytaxtı Qəzvin şəhəri idi). Onun gəlişi ilə bütün narazılıqlara son qoyuldu, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi aradan qaldırıldı. Sonra şahzadə Abbas Mirzə «Şah» titulu qəbul etdi. Ölkənin bəzi yerlərində Şah Abbası dövlətin düşməni adlandırırdılar. Uzaq əyalətlərdə qiyam baş verirdi. Bu qiyamları yatırtmaq üçün şah Abbas qonşu Türkiyə ilə işini nizama salmalı idi ki, ölkə daxilindəki qiyamları yatıra bilsin. Bu məqsədlə Türkiyə sultanı ilə sülh imzalandı. Bundan sonra Şah Abbas otuzminlik piyada qoşun toplayıb qiyamçıları susdurdu. Elə bu illərdə Xorasana hücum edən Abdulla xan Özbəyə qarşı səkkiz il müharibə apardı. Atasının dövründə itirilmiş torpaqları yavaş-yavaş geri qaytarmağa başladı. Hakimiyyəti möhkəmləndirdi. Ölkədə abadlıq işləri apardı, dövlətin maliyyə işlərini yaxşılaşdırdı. Atasının dövründə boşalmış xəzinəsini doldurdu. Bu işdə vəziri Hatəmbəy Ordubadinin böyük xidməti olmuşdur.

Şah Abbas həm də ordunun möhkəmlənməsinə fikir vermişdi. O, ulu babası Şah İsmayıl Xətəinin yolu ilə getmiş, nizamlı və güclü ordu yaratmışdı. Bu ordu zəmanəsinə görə müasir silahlarla tez-tez hərbi təlim keçirdi. Elə bu ordunun köməyi ilə Şah Abbas Təbrizi Osmanlı qoşunlarından, İrəvanı, Gəncəni və Bakını işğalçılardan təmizlədi. Şah Abbas Azər-bay-canın bütövlüyü uğrunda apardığı bu uzun sürən müharibələr zamanı da abadlıq və tikinti işlərini davam etdirirdi. O, Azər-bay-can dövlətinin paytaxtını Qəzvindən İsfahana köçürdü. Bu-rada məscidlər, qalalar, karvansaralar tikirdi. Şah Abbas ölkədə o qədər abadlıq işləri aparmışdı ki, xalq ona «Cənnətməkan» ləqəbi vermişdi.

Şah Abbas ulu babaları Şeyx Səfi və Şah İsmayıl Xətəi kimi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafına da xüsusi fikir verirdi. Həmin dövrdə xalq artıq öz qəhrəmanlıq dastanı olan «Koroğlu» nu yaratmışdı.

42 il hakimiyyətdə olan Şah Abbas Cənnətməkan 1629-cu ildə vəfat eimişdir.

*(S.Zamanlı «Sinifdən xaric oxu materialları
(V-XI siniflər üçün vəsait). Bakı - 2000, s. 42-43)*

2. Məchul növdə olan fellərdə iş görən məlum olmur. Felin bu növdə işləndiyi cümlələrdə məntiqi subyekt tamamlıq, məntiqi obyekt isə mübtədə vəzifəsində işlənir. Məchul növ **-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün** şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır.

Глаголы в страдательном залоге не называют исполнителя действия. В предложениях с глаголом в страдательном залоге логический субъект выражен дополнением, а логический объект подлежащим. Страдательный залог образуется при помощи аффиксов **-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün**.

Məsələn: ip çəkildi, çadır quruldu, iş görüldü, zəng çalındı, kitab oxundu, otaq bəzəndi və s.

■ **Tapşırıq 151.** *Qatılmaq, dağılmaq, vurulmaq, çəkilmək, bükülmək, kəsilmək fellərini cümlələrdə işlədin və cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

3. Qayıdış növ. Qayıdış növdə olan fellərdə iş onu görənə aid olur, yəni iş subyektin öz üzərində görülür. Qayıdış növ **-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün, -lan, -lən, -laş, -ləş, -iq, -ik, -ux** şəkilçiləri ib düzəlir.

Глаголы в возвратном залоге обозначает действие, произведенные над исполнением этого действия. Возвратный залог образуется с помощью аффиксов **-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün, -lan, -lən, -laş, -ləş, -iq, ik, -ux**

Məsələn. Gül açıldı. Duman çəkilir. Uşaq daranır. Quş qanadlandı. Şagird ruhlandı. Qoca gileyləndi

■ **Tapşırıq 152.** *Qayıdış növdə olan aşağıdakı felləri cümlələrdə işlədin və cümlələri rus dilinə tərcümə edin:*

açılmaq, yuyunmaq, yellənmək, yıxılmaq, daranmaq, geyinmək, çiçəklənmək, gecikmək, nişanlanmaq.

4. Qarşılıq-birgəlik növ. Bu növdə olan fellər iş, hal və ya hərəkətin iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı şəkildə, birgə icrasını bildirir. Qarşılıq-birgəlik növ **-iş, -iş, -uş, -üş, -aş, -əş, -ş, -laş, -ləş** şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir.

Взаимно-совместный залог глаголов обозначает взаимное совместное исполнение действия. Взаимно-совместный залог глагола образуется посредством аффиксов **-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün, -lan, -lən, -laş, -ləş, -iq, -ik, -ux**.

Məsələn: Biz gülüşdük. Siz yazışırsınız. İneklər mələşir. İtlər hürüşür. Uşaqlar oynayırlar.

■ **Tapşırıq 153.** *Qarşılıq - birgəlik növdə olan aşağıdakı felləri cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin:*

tutuşmaq, komalaşmaq, görüşmək, yazışmaq, sözləşmək, uyuşmaq, vuruşmaq, gözləşmək, şərtləşmək.

5. İcbar növ. İcbar növdə olan fellərdə iş və hərəkət da-nişan subyekt tərəfindən deyil, başqası tərəfindən icra edilir. İcbar növ **-dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçisi ilə düzəlir.

Глаголы в повелительном залоге выражают действие субъекта, совершаемое по понуждению другого аффикса **-dır, -dir, -dur, -dür**

Felin icbar növü **-t** və **-dır** şəkilçiləri vasitəsilə də əmələ gəlir.

Повелительный залог глагола образуется с помощью аффиксов **-t** и **-dır**.

Məsələn: yazmaq (писать) - yazdırmaq (принудить писать), tikmək (строить), - tiktirmək (заставить строить), oxumaq – (читать), oxutmaq (заставить учиться).

Əgər felin sonu səsli və ya «r» samiti ilə bitirsə, icbar növ «t» şəkilçisi ilə düzəlir.

Если глагол оканчивается на гласный или на согласный «г» то понудительный залог образуется посредством аффикса «т».

Məsələn: **tullatmaq** (заставить бросить), **gətirtmək** (заставить принести).

■ **Tapşırıq 154.** *Mətni köçürün. İcbar növündə olan felləri göstərin və onları rus dilinə tərcümə edin:*

Nizami Gəncəvi

Şah və xidmətçi

Keçmiş zamanlarda bir şah vardı. Şah həmişə bir neçə qüvvətli köpəyi zəncirdə saxlatdırdı. Şahın bir adama acığı tutanda onu itlərə atdırdı. İllər də həmin adamı parçalayıb yeyərdilər.

Şahın bir cavan xidmətçisi vardı. Cavan oğlan fikirləşirdi: "Zülmkar şah bir gün qəzəblənib mənə də itlərə atdıracaq".

O, itlərə baxan adamla dost oldu, tez-tez onun yanına gəldi. Hər dəfə bir qoyun gətirib itlərə atardı. Buna görə itlər oğlana öyrəşdilər.

Bir gün şahın cavan oğlana acığı tutdu. O, oğlanı itlərə atdırdı. Bu hadisədən bir neçə gün keçdi. İtlər oğlana toxunmadılar. İtlərə baxan şahın yanına gəlib dedi:

- Şah sağ olsun. Qəribə işdir. İtlər cavan oğlana toxunmamışdır.

Şah əmr verib oğlanı yanına gətirdi və soruşdu:

- Ey cavan, sən itlərin dişindən necə qurtardın? Cavan oğlan cavab verdi:

- Mən itlərə tez-tez ət alıb onları özümə öyrəşdirdim. Onlar da mənim yaxşılığımı itirmədilər.

■ **Tapşırıq 155.** *Mətnin məzmununu danışın.*

Marksist məktəb

Marksist məktəbinin baniləri K.Marks (1838-1883) və F.Engels (1820-1895) klassik iqtisad elmindən bir mənəbə kimi istifadə etmişlər. Tarixi materializm baxışlarını əsas tutan Marks və Engels keçmişdə və öz dövrlərində yaşayan iqtisadçıların nəzəri görüşlərini təhlil və tənqid süzgəcindən keçirmişlər. Onlar ictimai-iqtisadi fikrin təhlilində sinfi mövqedən çıxış etmişlər. Marks və Engels kapitalizmin kommunizm ilə əvəz olunmasının nəzəriyyəsinə əsaslandırmağa çalışmışlar.

Marksın iqtisadi təhlilinin məğzini izafi dəyər və onun for-maları haqqındakı nəzəriyyə təşkil edir. Kapital yığıcı, prole-tariatın mülləq və nisbi yoxsullaşması Marksın nəzəriyyəsində əsas yer tutur. Buna baxmayaraq, Marks və Engelsin «Kapital», «Anti-Dürinq», «Təbiətin dialektikası», «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» və s. əsərlərində obyektiv və ümumbəşəri dəyərlərə malik olan ideyalar da öz əksini tapmışdır.

K.Marks «Kapital»ın birinci cildinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, «Cəmiyyət öz inkişafının təbii qanununun izinə düşdükdə nə təbii inkişaf mərhələləri üzərindən sıçraya bilməz, nə də bu mərhələləri dekretlə ləğv edə bilməz». Bu inkarolunmaz nəzəri müddəa cəmiyyətin inkişafının təbii qanunauyğunluq əsasında baş verdiyini göstərir. O göstərir ki, bir ictimai-iqtisadi quruluş başqa bir quruluşla nə vaxt və hansı maddi-mənəvi şərtlər yetişdiyi şəraitdə əvəz oluna bilər. Buna cavab olaraq Marks yazır: «Heç bir formasiya yeni yüksək istehsal münasibətləri, köhnə cəmiyyət daxilində onların mövcud olması üçün maddi şərait yetişməyincə meydana gəlmir".

Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, maddi-iqtisadi şəraitin yetişmədiyi və tarixin də zəruri bir məsələ kimi ortaya qoymadığı ümumbəşəri problemi bir inqilabın, silahlı çevrilişin gücü ilə həll etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan yanaşdıqda geridə qalmış aqrar ölkə olan Rusiyada, feodal-

patriarxal, qəbilə və tayfa münasibətlərinin mövcud olduğu Monqolustanda, Əfqanıstanda və bu kimi digər ölkələrdə kommunizm quruculuğunu elan etmək siyasəti nə dərəcədə özünü doğrulda bilirdi?

Belə xəyal və utopiyaya qapılmaq, bütün insan gücünü və maddi vasitələrini sonu görünməyən cəmiyyət quruculuğuna yönəltmək, onun dağılmasına və indiki acı nəticələrin baş verməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə Sovet Kommunist imperiyası da iflasa uğradı, azad, suveren dövlətlər yarandı, XX əsrdə Azərbaycan da ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdi.

(*A.Həsənov. Qədim və orta əsrlərdə iqtisadi fikir və təlimlər-“İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı, 2001, s. 42-43*)

ŞƏXS KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ЛИЦА)

Felin şəxs kateqoriyası müəyyən zaman daxilində iş, hal və ya hərəkətin müəyyən şəxs tərəfindən icrasını bildirir. Şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Категория лица глагола обозначает совершение действия, состояния в определенное время со стороны определенного лица. Аффиксы категории лица нижеследующие:

tək

I ş. - am, -əm; -yam, -yəm, -m, -ım, -im, -um, -üm, -yım, -yim, -yum, -yüm: yazım, bilim, işləyim, gələm, eşidəm.

II ş. -n, -san, -sən: yazdırsan, bilirsən, işləyirsən, gələsən, eşidəsən.

III ş. -sın, -sın, -sun, -sün yazsın, bilsin, işləsin, gəlsin, eşitsin.

I ş. -ıq, -ik, -uq, -ük, -yıq, -yik, -yük, -ağ, -ək, -q, -k: yazaq, bilək, işləyək, gələk, eşidək.

II ş. -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz, -nız, -niz, nüz, -in, -in, -un, -ün, -yın, -yin, -yun, -yün: yazasınız, biləsiniz, işləyəsiniz, gələsiniz, eşidin.

III ş. -sınlr, -sınlr, -sunlar, -sünlar: yazsınlr, bilsinlər, işləsinlər, eşitsinlər.

Fellər şəxs şəkilçilərini zaman şəkilçilərindən sonra qəbul edir. Аффиксы категории лица следуют после аффиксов времени

Məsələ:

Mən oxuyuram.	Biz oxuyuruq.	Mən yazmışdım.	Biz yazmışdıq.
Sən oxuyursan.	Siz oxuyursunuz.	Sən yazmışdın.	Siz yazmışdınız.
O oxuyur.	Onlar oxuyurlar.	O yazmışdı.	Onlar yazmışdılar.

■**Tapşırıq 156.** *Ucalmaq, getmək, işləmək, yemək, qalxmaq, ütüləmək fellərini bütün zamanlarda səxslər üzrə dəyişin.*

■**Tapşırıq 157.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

David Rikardo (1772-1823)

D.Rikardo XVIII əsrin əvvəllərində baş verən sənaye-iqtisadi çevriliş dövründə yaşamışdır. İstedadlı və çevik bir maliyyəçi, iş adamı olan D.Rikardo heç bir ardıcıl təhsil almadan dərin, mürəkkəb iqtisadi məsələlərin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O, iqtisad elminin pul tədavülü, kredit, vergi, beynəlxalq əmək bölgüsü, dünya ticarəti kimi konkret sahələri üzrə qiyməti nəzəri və əməli əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir. Rikardo öz nəzəri görüşlərini başlıca əsəri olan «Siyasi iqtisadın və vergi qoyulmasının əsasları»nda (1817) əks etdirmişdir. O, bu əsərində Smitin iqtisadi nəzəriyyələrini inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. Rikardo belə hesab edir ki, cəmiyyətin inkişaf tərəqqisinin yeganə hərəkətverici qüvvəsi insanların şəxsi mənafevidir. Bu şəxsi mənafeələr isə sərbəst bazara, sərbəst rəqabətə əsaslanan iqtisadi sistemdə reallaşa bilər. Bu şəxsi mənafeələr isə sərbəst bazara, sərbəst

rəqabətə əsaslanan iqtisadi sistemdə reallaşa bilər. O hətta ölkələr, xalqlar arasında mövcud ticarət münasibətlərində belə, sərbəst rəqabət imkanlarından istifadə edilməsini məqsəduyğun sayırdı.

Rikardo pul külləsi mövzusunda 2 nəzəriyyə irəli sürmüşdür:

- kağız pulun qızıla çevrildiyi ölkələr;
- kağız pulun qızıla çevrilmədiyi ölkələr.

Kağız pulun qızıla çevrildiyi ölkələrdə kağız pul üzərindəki yazılı tutar miqdarında qızıla çevrilməkdədir. Bu da tədavüldəki kağız pulun qızıl və ya gümüş pula çevrilməsi və ya külçə qızıla çevrilməsidir.

Rikardo xarici ödəmələrdə qızıldan istifadə etmənin zərurətini qəbul etmişdir.

Rikardo dövlətin və ya bankın kağız pul buraxma müstəqilliyindən sui-istifadə etməsi əleyhinə çıxaraq yazırdı ki, nə dövlət, nə də bank pul çıxarma mövzusunda limitsiz gücə sahibdir.

Rikardoya görə, bütün dövlətlərdə kağız pul emissiyası nəzarət altında saxlanmalıdır. Bu nəzarət mədəni və kağız pulların hər an qızıla çevrilmə imkanından irəli gəlməkdədir. O bunu «məqsədə uyğun bir yoldur» deyər ifadə etməkdədir.

Rikardoya görə, kağız pul miqdarı qızıl miqdarına bağlıdır. Qızıl miqdarında bir dəyişmə kağız pul miqdarını dəyişdirəcəkdir. Beləliklə, qiymət qızıl miqdarına bağlanmışdır.

Rikardo qızıl istehsalının artımının pul miqdarının artımına səbəb olacağını, bunun da öz növbəsində qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olacağını, bundan sonra isə idxalın artacağını və ixracın azalacağını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, bütün bunlar ölkədən qızıl çıxışına səbəb olar. Qızılın miqdarının azalması qiymətlərin düşməsinə yol açar. Beləliklə, tədiyə balansı qızıl girişi və çıxışıyla tənzimlənmiş olar.

Ümumiyyətlə, İngiltərə Bankı Rikardonun fikirləri əsasında qurulmuşdur.

(Z.Məmmədov «Ən yeni iqtisadiyyat».

Bakı, 2001, s. 93-94.)

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI (КАТЕГОРИЯ ЧИСЛА)

Fəllərdə kəmiyyət kateqoriyası şəxs kateqoriyası ilə birlikdə çıxış edir. Odur ki, şəxs şəkilçiləri, xüsusən **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz, -iniz, -ınız, -unuz, -ünüz** şəkilçiləri əslində şəxs-kəmiyyət şəkilçiləri adlanır.

Категория числа глагола выражается одновременно с категорией лица. Поэтому аффиксы, лица, особенно **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz, -iniz, -ınız, -unuz, -ünüz** называются также аффиксами лица-числа.

Kəmiyyət kateqoriyasına uyğun olaraq, şəxs şəkilçiləri iki qrupa ayrılır:

Как и категория числа, аффиксы категории лица делятся на две группы:

Tək: I ş. -am,-əm,-ım,-im,-um,-üm

II ş. -san,-sən,-ın,-in,-un,-ün

III ş. -sın,-sin,-sun,-sün

Cəm: I ş. -aq,-ək, -ıq, -ik, -uq, -ük;

II ş. -ın,-in,-un,-ün,- sınız, -sınız,-sunuz,-sünüz;

III ş. -lar,-lər.

Məsələn:

Mən gəldim.	Biz gəldik.	Gedirəm.	Gedirik.
Sən gəldin.	Siz gəldiniz.	Gedirsən.	Gedirsiniz.
O gəldi.	Onlar gəldilər.	Gedir.	Gedirlər.

İşləyəcəyəm.	Biz işləyəcəyik.
İşləyəcəksən.	Siz işləyəcəksiniz.
İşləyəcək.	Onlar işləyəcəklər.

■ **Tapşırıq 158.** *Biçmək, içmək, şumlamaq, sulamaq, belləmək, mürğüləmək, çiləmək* fellərini şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişin.

■ **Tapşırıq 159.** *Mətni öyrənin.*

Molla Pənah Vaqif (1717-1797)

Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Molla Pənah Vaqifdir.

O, 1717-ci ildə Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində yoxsul bir kəndli ailəsində doğulmuşdur. Şairin gəncliyi Qazax mahalında keçmişdir. Vaqif kiçik yaşlarında yaxşı mədrəsə təhsili görmüş, savadlı alim və müəllim Şəfi Əfəndinin yanında dərslər almışdı.

1759-cu ildə Vaqifin ailəsi Qarabağa, Cavanşir mahalının Tərtərbasar kəndinə köçür. Vaqif burada müəllimliklə məşğul olur. Həmin illərdə o, maddi cəhətdən əziyyət çəkirdi. Vaqifin müəllimlik məharəti, şairlik istedadı haqqında hər yerdə söhbət gedir. Onun yazdığı şeirlər əldən-ələ gəzməyə başlayır. Bunu eşidən Qarabağ hökmdarı İbrahim xan onu saraya dəvət edir və eşikağası, yəni xarici işlər vəziri təyin edir.

Ağa Məhəmməd Şah Qacarın 1795-ci ildə Şuşa üzərinə hücumu zamanı Vaqif qalanın müdafiəsində böyük fəaliyyət göstərir. 1797-ci ildə Qacar Qarabağa ikinci yürüşü zamanı Şuşanı tutur və Vaqifi zindana salır. Lakin Qacar öldürülür və Vaqif həbsdən azad edilir. Hakimiyyət İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşirin əlinə keçir. Vaqif bu zaman sıxıntı keçirir, təqib edilir. Az sonra Məhəmməd bəyin əmri ilə Vaqif və oğlu Əlağa Şuşada öldürülür.

Vaqifin faciəli ölümü zamanı şairin əsərləri itib-batmışdır. Onun əldə olan əsərləri şeir həvəskarlarının yaddaşında və şeir dəftərində qorunub saxlanmışdır.

Vaqifin şeirlərini ilk dəfə 1828-ci ildə Mirzə Yusif Qarabaği toplamışdır. Həmin şeirlər 1858-ci ildə çap olunmuşdur. Vaqif yaradıcılığına yüksək qiymət verən Mirzə Fətəli Axundzadə də Vaqifin əsərlərini toplayıb çap etdirmək istəyir. Alman şərqşünası Adolf Berje M.F.Axundzadənin topladığı materiallar əsasında 1868-ci ildə Vaqifin və müasirlərinin şeirlərini Leypsiç şəhərində toplu şəkildə nəşr etdirir. Vaqifin şeirləri ayrıca kitab şəkildə 1908-ci ildə Haşım bəy Vəzirov tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar Vaqif ədəbi irsini görkəmli ədəbiyyatşünaslar Salman Mümtaz, Həmid Araslı nəşr etdirmişlər.

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin «İki od arasında» romanında və Səməd Vurğunun «Vaqif» mənzum dramında Vaqifin bədii obrazı yaradılmışdır.

Vaqif həm klassik üslubda qəzəl və mütəxəmməs, həm də xalq şeiri tərzində qoşma və təcnis yazmışdır. Şairin yalnız lirik şeirləri məlumdur. Onun şeirlərinin çoxu qoşma janrındadır. Sələflərindən, xüsusilə Füzulidən fərqli olaraq, Vaqifin şeirlərindəki məhəbbət romantik yox, real məzmun daşıyır. Vaqif qoşmalarını məzmunca iki əsas yerə bölmək olar: gözəllərin təsviri (gözəlləmə), saf məhəbbət hisslərinin tərənnümü.

Vaqif yaradıcılığının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri nikbinlik, həyatsevərlik, şadlıq və sevinc hisslərinin bədii ifadəsidir. Vaqifin dostu Vidadi ilə deyişməsində iki cür münasibətin şahidi oluruq. Qoca Vidadi ağlayır, sızlayır, həyatın əzabından ah-nalə edir. Vaqif isə bu dünyanın əzabını da toy-bayram kimi qarşılamağı üstün tutur.

Vaqif «Görmədim» mütəxəmməsini Məhəmməd bəy Cavanşirin hakimiyyəti zamanı yazmışdır. Şair bu şeirində cəmiyyətdə baş verən haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı çıxır və güclü bir ittihamçı kimi çıxış edir:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Beyəti-iqrarü-imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadən lacərəm təhsili-hacət görmədim.

Vaqifin son şeirləri həyatın ziddiyyətlərindən doğan şikayət hissləri ilə səciyyəvidir. Onun son şeirlərində əvvəlki qoşmalarındakı həyat eşqi və nikbinliyi görmürük. Şair ilk dəfə həyatı və gözəlliyi, məhəbbəti və sevgi duyğularını olduqca real və bədii şəkildə təsvir edərək yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. Vaqif XVII əsrdən başlanan xəlqiliyi -xalq şeirinin yazılı ədəbiyyata gəlişini yeni bir zirvəyə qaldıran sənətkardır. Vaqifin sadə və təbii deyimi ilə seçilən qoşmaları ilə xalq şeiri ədəbiyyatda öz mövqeyini daha da gücləndirir. Vaqif yaradıcılığının bu cəhətini ilk dəfə M.F.Axundzadə hiss etmiş və onu yüksək qiymətləndirmişdi. O, Vaqif və Qasım bəy Zakir yaradıcılığında realizmin daha güclü olduğunu qeyd etsə də, bu işin banisinin, yaradıcısının Vaqif olduğunu vurğulayır.

Vaqif ədəbiyyatımızda novator, yenilikçi sənətkar kimi tanınır. Qasım bəy Zakir, Seyid Əbülqasım Nəbati, Mirzə Mehdi Şukuhi kimi yazılı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri, eləcə də Aşıq Pəri, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər və başqa xalq aşıqları Vaqif ədəbi məktəbinin davamçılarıdır.

■ **Tapşırıq 160.** *Şeirləri əzbərləyin.*

M.P.Vaqif

Bayram oldu

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düyülə yağ, hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desən, dəxi qoymazlar kəndə,
Xalq batıb, noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib camalımız var,
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.

Görmədim

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim.
Bivəfadan laçərəm təhsili-haçət görmədim.

Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış guriftari-qəmə dərdü fəraq,
Çifeyi -dünyayədir hər ehtiyaçü iştiyaq,
Munça kim, etdim tamaşa sözlərə asdım qulaq,
Gizbü böhtandan savayı bir hekayət görmədim.

Hər sədavü səs ki, dünyaya dolub əksər əgəl,
Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngü cədəl,
Dirhəmə dinar üçündür hər şeyə yapıssa əl,
Müqtədilərdə itaət, müqtədalərdə əməl,

Bəndələrdə simü, bəylərdə ədalət görmədim.

Xəlqi-aləm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman,
Hansı qəmli könü kimi, sən edər olsan şadiman,
O sənə, əlbəttə ki, bədguluq eylər, biguman,
Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.

Alimü cahil, müridü mürşidü şagirdü pır,
Nəfsi-əmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənir cürmü-kəbir,
Şeyxlər şeyyad, abidlər abusən qəmtərir,
Hiç kəsdə həqqə layiq bir ibadət görmədim.
Hər kişi hər şey ki sevdi, onu behtər istədi,
Kimi təxti, kimi tacir, kimi əfsər istədi.
Padşahlar dəmbədəm təxxiri-kişvər istədi,
Eşqə həm çox kimsə düşdü vəsli-dilbər istədi,
Heç birində aqibət, bir zövqü rahət görmədim.

Mən özüm çox kuzəkarı kimyagər eylədim,
Sikkələndirdim qübari-tirani zər eylədim,
Qara daşı döndərib yaquti-əhmər eylədim,
Daneyi-xərmöhrəni dürrə bərabər eylədim,
Qədrü qiymət istəyib, qeyri əz xəsarət görmədim.

Eyləyən viranə Cəmşidi-Cəmin eyvanını,
Yola salmış, bir ki, bəzmi-işrətin cəndanını,
Kim qalıbdır ki, onun qəm tökməyibdir qanını.
Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənini,
Onda mən bərəkslikdən özgə adət görmədim.

Gün kimi bir şəxsə gündə xeyr versən, səd həzar.
Zərrəcə etməz ədai-şükri-neymət aşikar.
Qalmayıbdır qeyrətü şərmü həya namusu ar,
Dedilər ki, etibarü etiqaad aləmdə var.
Ondan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət, görmədim.

Müxtəsər kim, böylə dünyadə gərək etmək həzər,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xaki, məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Şahibi-zərdə kərəm yoxdur, gərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə əhkamü ləyaqət görmədim.

Dövlətü iqbalü malın axırın gördüm tamam,
Həşmətü cahü cəlalın axırın gördüm tamam,
Zülfü ruyu xəttü xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcəmalın axırın gördüm tamam.
Başəkdən bir hüsnü surət, qəddü qamət görmədim.
Ya imam- əl-insü vəlcinnü şahənşahi-umur,
Getdi din əldən, bu gündən böylə sən eynə zühur,
Qoyma kim, şeytani-məlun eyləyə imanə zur,
Şöleyi-hüsnünlə bəxş et tazədən dünyaya nur,
Kim, şəriət məşəlində istiqamət görmədim.

Baş ağardı, rüzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi rüxsarə nigah.
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah.
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.

FELİN ŞƏKİLLƏRİ (НАКЛОНЕНИЕ ГЛАГОЛА)

Felin şəkilləri danışanın iş, hal və ya hərəkətə münasibətini bildirir; bu münasibət danışan tərəfindən müəyyənləşdirilir. Şəkillər arasında fərq modal fərqdır, bu da xüsusi morfoloji əlamətlərlə müəyyənləşir. Felin 6 şəkli vardır:

Наклонение глагола – это грамматическая категория, обозначающая отношение говорящего к действию или состоянию. Это отношение определяется говорящим. Различия между наклонениями носят модальный характер, выраженный специальными морфологическими показателями. Модальность – это оценка говорящим своего высказывания с точки зрения отношения сообщаемого к действительности. Глагол имеет шесть наклонений:

1. **Əmr şəkli** (повелительное наклонение)
2. **Xəbər şəkli** (изъявительное наклонение)
3. **Arzu şəkli** (наклонение желательности)
4. **Vacib şəkli** (долженствовательное наклонение)
5. **Lazım şəkli** (наклонение обязательности)
6. **Şərt şəkli** (условное наклонение)

ƏMR ŞƏKLİ (ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ)

Fekin əmr şəkli əmr, xahiş, öyüd, nəsihət bildirir. Xüsusi şəkli əlaməti yoxdur.

Повелительное наклонение выражает приказ, просьбу, поучение, наставления. Специальных формальных показателей у данного наклонения нет.

Məsələn: oxu, yaz, get, qaz, iç, oyna, dur, qalx.

Əmr şəklinin məzmunu gələcək zamanı bildirir. Felin bu şəkli şəxsə görə dəyişə bilər.

Содержание повелительного наклонения обозначает будущее время. Это наклонение глагола может изменяться по лицам.

Məsələn:

	tək	cəm	tək	cəm
I ş.	Mən gəlirəm	Biz gələk	Mən unudum	Biz unudaq
II ş.	Sən gəl	Siz gəlin	Sən unut	Siz unudun
III ş.	O gəlsin	Onlar gəlsin	O unutsun	Onlar unutsun

■ **Tapşırıq 161.** *Danışmaq, gülmək, bilmək, düzmək fellərini əmr şəklində şəxslər üzrə dəyişin və cümlədə işlədin.*

■ **Tapşırıq 162.** *Mətnin məzmununu danışın.*

**Nadir şah Əfşar
(1688-1747)**

Azərbaycan xalqının qeyrətli oğullarından biri də Nadir şah Əfşardır. Nadir 1688-ci ildə Xorasanda anadan olub. O, mənşəcə türk tayfası olan əfşarlardandır. 1729-cu ildə hakimiyyətdə olan Şah Təhmasib Nadiri sərkərdə təyin edir. İgid sərkərdə Nadir öz qoşunları ilə tezliklə Xorasani, Həmədanı, Təbrizi, İran Kürdüstanını, Dağıstanı, Zaqafqazıyanı və Azərbaycanın başqa şəhərlərini xarici işğalçılardan təmizlədi.

Nadir 1733-cü ildə Osmanlı imperiyasının və Rusiyanın zəbt etdiyi (tutduğu) torpaqları geri aldı.

1736-cı ildə Nadir Muğanda şah seçilir. Nadir şah ha-kimiyyətdə olarkən çalışmışdır ki, islam dininin müxtəlif məzhəblərini (sünni və şiə) birləşdirib düşmənçiliyi aradan qaldırsın. Bu məqsədlə Nadir şah yeni bir məzhəb - cəfəri məzhəbi yaratdı. O çalışırdı ki, bu məzhəbi hamı qəbul etsin. Lakin buna nail ola bilmirdi.

Nadir şahın etdiyi fasiləsiz müharibələr aralıq dövləti zəiflətməmiş və aclıq başlamışdı. Dövləti belə vəziyyətdən çıxarmaq üçün Nadir şah 1739-cu ildə böyük qoşunla Hindistana hücum edib az bir zamanda çoxlu qənimət əldə etdi. O, 1741-ci ildə Məşhəd şəhərinə qayıtdı. O yaratdığı cəfəri məzhəbi (təriqəti) vasitəsilə bütün müsəlmanları birləşdirib vahid müsəlman dövləti yaratmaq istəyirdi (Bu birlik o vaxt çox vacib idi. Çünki Qərb dövlətləri hər hansı bir müsəlman dövlətinin hərbi və iqtisadi cəhətdən qüvvətləndiyini görəndə onu zəiflətmək üçün müsəlmanların sünni, şiə məzhəbi məsələsindən istifadə edib onları bir-biri ilə savaşıdırırdılar. Qərb ölkələri sünni-şiə məsələsindən elə məharətlə istifadə edirdilər ki, çox vaxt bunu başa düşmək çətin olurdu. Məs: müxtəlif illərdə baş vermiş İran-İraq, İran-Türkiyə müharibələri buna misal ola bilər).

Nadir şah 1742-ci ildə öz dövlətinə cəfəri məzhəbini qəbul etdirdi. Nadir şah hakimiyyətdə olduğu illərdə həm dövlətini hərbi cəhətdən qüvvətləndirir, həm də dənizçilik işinə çox fikir verirdi. O, Hollandiyadan, İngiltərədən gəmilər alır və gəmi tərsanəsi yaradır. Nadir şah Xəzərdə gəmiqayırma işinə başlaması əmr edir. Bütün bu işləri görmək üçün çoxlu vəsait lazım idi. Dövlətin xəzinəsi isə boş idi. Şah vergiləri çoxaltsa da bu ona kömək etmədi. Çünki bu, xalqın narazılığına səbəb oldu. Ölkə daxilində üsyanlar baş qaldırdı. Tağı xan fars əyalətindəki, Ağaməhəmməd Qacar isə Azərbaycandakı üsyanlara başçılıq edirdi.

Hakimiyyətdə olduğu illər ərzində Nadir şahın yaralmış olduğu böyük Azərbaycan dövləti artıq dağılmağa başlamışdı.

1747-ci ildə qiyamı yatırmağa gedərkən Nadir şahı Xorasanda öz çadırında öldürdülər. Oğlunun gözünü çıxartdırır, atasını dustaqxanaya salır. Atasını zindanda ölür.

XƏBƏR ŞƏKLİ (НАКЛОНЕНИЕ)

Xəbər şəkli iş, hal və ya hərəkətin müəyyən zaman daxilində müəyyən şəxs tərəfindən icrasını bildirir. Xüsusi şəkilçisi yoxdur. Zaman və şəxs şəkilçisini qəbul edən fel xəbər şəklində olur.

Изъявительное наклонение указывает, что действие, состояние совершается в определенное время определенным лицом. Специальных аффиксов не имеет. Галагол, присоединяющий аффиксы времени и лица, бывает в форме изъявительного наклонения.

Məsələn: oxuyur, oxuyuram, oxudu, oxudum, oxuyaram, oxuyacaq, oxuyacağam; isləyir, istəyirəm, istədi, istədim, istəyir, istəyirəm, istəyəcək, istəyəcəyəm.

■ **Tapşırıq 163.** *Yumaq, geymək, yıxmaq, daramaq, yormaq fellərini zamana və şəxsə görə dəyişin.*

■ **Tapşırıq 164.** *Mətnin məzmununu danışın.*

Günəşlə Ay

Öz gözəlliyi ilə öyünən Günəş çox məğrur bir qız idi. Göy üzündə səpələnən ulduzlar onun pişvazında durardılar, onun yolunu həsrətlə gözləyirdilər. Lakin bu məğrur qız yolunu gözləyənlərin çox olduğunu gördükcə daha da məğrurlaşır, gözlərindən sevinc, məğrurluq alovu saçır. Bu alova

dözməyən ulduzlar yanıb kül olar, Günəşin çıxması ilə yox olardılar. Lakin məhəbbət onları ölməyə qoymazdı, onlar yenidən dirilib dünyaya gələrdilər. Günəşi ulduzlardan daha çox Ay maraqlandırır. Çünki o, tək idi, bəzən də öz məhəbbətini Günəşə bildirmək üçün ikiyə bölünür, bədəni parça-parça edərdi. Bəzən də həsrətdən o qədər nazilərdi ki, Günəşin özü də onu görəndə xəcalət çəkib üzünə pərdə (bulud) tutub gizlənərdi. Bir gün Ay Günəşin görüşünə gəlir. Günəş Ayın gözəlliyini görərkən qəlbi çırpınır, onu sevən oğlanın daha gözəl olduğunu görüb xəyala dalır, axırda deyir: «Əgər mənə ürəkdən sevirənsə, üzündəki qara xalı dırnağımla qoparıb mənə ver, mən onu öz ovcumda görmək istəyirəm...». Ay heç nə düşünmədən sevgilisinin əmrini yerinə yetirir. Ayın üzünü qan bürüyür. Bu zaman Günəş qəhqəhə çəkib gülür, Ayın fədakarlığına cavab olaraq deyir: «...Sənin gözəlliyin o xalda idi, onu da qopartdın, indi dünyanın ən gözəli mənəm». Günəşin bu sözü Ayı təəccübləndirir, onun üzünə tökülən qanı sifətindəcə donub qalır. Elə o vaxtdan Ayın üzündə ləkə qalır. Ay Günəşdən uzaqlaşır, bir daha onu görmək istəmir. Günəş tutduğu işə peşman olur, nə qədər Ayı çağırırsa, cavab almır. Odur ki, Günəş çıxarkən Ay üzünə pərdə çəkir, onun sifəti solğunlaşır. Ay istəmir ki, Günəş onun üzündə olan ləkəni görsün.

LAZIM ŞƏKLİ (НАКЛОНЕНИЕ ОБЯЗАТЕЛЬНОСТИ)

Lazım şəkli iş, hal və ya hərəkətin icrasının lazım olduğunu bildirir. Bu şəklin sadə forması **-ası**, **-əsi**, **-yası**, **-yəsi** şəkilçisi, mürəkkəb forması «**idi**», «**imiş**», «**isə**» ədatı vasiləsilə əmələ gəlir. Zaman şəkilçisi qəbul etmir, sadə forması mənaca gələcək zamana, mürəkkəb forması keçmiş zamana aid olur.

Наклонение обязанности показывает необходимость совершения действия, состояния. Простая форма этого наклонения образуется с помощью аффиксов **-ası**, **-əsi**, **-yası**, **-yəsi**, а сложная форма – при помощи частиц «**idi**», «**imiş**», и частицы «**isə**». Аффиксов времени данное наклонение не принимает; простая форма соотносится по значению с будущим, сложная форма – с прошедшим временем.

Məsələn: oxuyası, gələsi, oynayası, aşası, işləyəsi, oxuyası idi, gələsi idi, oynayası imiş, aşası imiş, uçması isə və s.

■ **Tapşırıq 165.** *Görmək, getmək, işləmək, qovuşmaq, düşmək felərini lazımi şəkildə şəxsə görə dəyişin.*

■ **Tapşırıq 166.** *Mətnin məzmununu nəql edin.*

Pənahəli xan Cavanşir (- 1760)

Pənahəli xan Cavanşir Qarabağda məşhur Cavanşirlər ailəsində anadan olmuşdur. Pənah xanın döyüşkənliyi, qəhrəmanlığı Nadir şahın xoşuna gəlmişdi. Pənahəli bir müddət Nadir şahın ordusunda xidmət etmişdi. Sonralar vətəni Qarabağa qayıtmışdı.

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra böyük Səfəvilər dövləti parçalanır. Azərbaycanda 20-yə qədər müstəqil xanlıq yaranır. Bu xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığıdır ki, onun da başında Pənah xan dururdu.

Pənah xan Qarabağ xanlığını müdafiə etmək məqsədilə Qarabağ düzündə Bayat qalaşını tikdirir. Bir çox Qarabağ mə-liklərini özünə tabe edir. Pənah xanın nüfuzunun artdığını gören Şəki və Şirvan xanlığı onu öldürmək qərarına gəlirlər. Lakin Pənah xana qalib gələ bilməyib geri qayıdırlar.

Bir tərəfdən qonşu xanlıqların hücumlarını, digər tərəfdən Bayat qalasının əlverişsiz yerdə yerləşdiyini nəzərə alan Pənah xan xanlığın mərkəzini Pənahabada (Şuşaya) köçürmək qərarına gəlir. Strateji cəhətcə möhkəm olan Şuşa qalasına 1757-ci ildə hücum edən Məmməd Həsən xan, 1759-cu ildə hücum edən Urmiya xanı Fətəli xan və bir çox başqa xanlar qalanı ala bilməyib geri qayıdırlar. Bu

hücumların birində Fətəli xan hiyləyə əl atır. O, Pənah xanı aldadıb onunla qohum olmaq arzusunda olduğunu bildirir. Pənah xan böyük oğlu İbrahimxəlil Fətəli xanın düşərgəsinə göndərir. Fətəli xan İbrahim xanı girov götürüb Urmiyaya qaydır. Bundan istifadə edən Fətəli xanın düşməni Kərim xan Şimali Azərbaycan xanlıqlarını Fətəli xana qarşı müharibəyə qaldırır. Pənah xan öz yerində oğlu Mehrəli xanı qoyub bu çağırışa qoşulur. Bu döyüşdə Fətəli xanı öldürürlər. Pənah xanın oğlu İbrahimxəlil xan Qarabağa qaydır. Müharibəni qələbə ilə başa vuran Kərim xan Pənah xanı aldadıb Şiraza aparır və Şirazda onu əsir kimi saxlayır. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Pənah xan 1760-cı ildə əsirlikdə özünü öldürmüş, bəzilərinə isə deyilir ki, onu zəhərləyib öldürmüşlər. Hər iki variantın nəticəsi eynidir. 1760-cı ildə Şirazda vəfat etmiş Pənahəli xanın cənazəsi Ağdama gətirilmiş və böyük hörmətlə dəfn edilmişdir.

Hakimiyyətdə olduğu illərdə Pənah xan həmişə çalışırdı ki, heç olmasa Şimali Azərbaycan xanlıqları birləşib, ümumi düşməinə cavab versinlər. Ancaq buna nail ola bilməmişdir.

ARZU ŞƏKLİ (НАКЛОНЕНИЕ ЖЕЛАТЕЛЬНОСТИ)

Arzu şəkli iş, hal və ya hərəkətin icrasında arzu, istək, gə-rəklik bildirir, fel kökünə **-a, -ə, -ya, -yə** şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Arzu şəkli zaman şəkilçisi qəbul etmir, məzmunca gələ-cək zamana aid olur. Arzu mənasını qüvvətləndirmək üçün feldən əvvəl «**kaş**», «**kaş ki**», «**barı**», «**təki**», «**bircə**», «**gərək**» ədatlarını artırmaq lazımdır.

Наклонение желательности выражает желание, намерение совершения действия, образуется прибавлением к корню глагола аффикса **-a, -ə, -ya, -yə**. Наклонение желательности принимает аффиксов времени, по сожержанию относится к будущему времени. Для усилия значения желательности перед глаголом используются частицы «**kaş**», «**kaş ki**», «**barı**», «**təki**», «**bircə**», «**gərək**».

Məsələn: yaza, gələ, oynaya, işləyə, kaş bilə, bircə düzələ, barı otura, kaş bilsən, gərək deyəsiniz və s.

■ **Tapsırıq 167.** *Mürgüləmək, oxumaq, yazmaq, şumlamaq, kəsmək, belləmək fellərini arzu şəklində şəxsə görə dəyisin.*

■ **Tapsırıq 168.** *Şeiri əzbərləyin.*

Aşıq Ələsgər

Düşdü

Çərşənbə günündə, çeşmə başında,
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu qəməzləri qanıma düşdü.

İşarat eylədim, dərdimi bildi,
Gördüm həm gözəldi, həm əhli-dildi.
Başımı buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü.

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam
Dedim: Sən təbibsən, mən yaralıyam,
Dedi: Nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü

VACİB ŞƏKLİ

(ДОЛЖЕНСТВОВАТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ)

Felin vacib şəkli gələcəkdə icra ediləcək işin zəruriliyini, vacibliyini bildirir, -malı, -məli şəkilçisi ilə düzəlir. Vacib şəkli zaman şəkilçisi qəbul etmir, məzmunca gələcək zamanı bildirir. «İdi» və «imiş» ədatları ilə işləndikdə isə keçmiş zamana aid olur.

Долженствовательное наклонение выражает необходимость, обязательность совершения действия в будущем времени и образуется при помощи аффиксы **-malı,-məli**. Долженствовательное содержание выражает будущее время, а при употреблении с частиц «idi», «imiş» относится к прошедшему времени.

Məsələn: almalı, gəlməli, oxumalı, çıxmalı, düşməli, uğışmalı idi, işləməli idi, yumşalmalı imiş.

■ **Tapşırıq 169.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin, vacib şəklində olan felləri göstərin.*

Человек должен с детства помнить, на какой земле он родился. Он должен помнить, что у него есть обязанности перед этой великой, самой красивой в мире землей, которую зовут Родиной. Если ей будет угрожать смертельная опасность, он должен встать на ее защиту и стоять, если нужно, насмерть.

Он должен помнить и чтить память своих предков, которые не щадили жизни, защищая родную страну, родной язык, родной дом.

(Н. Тихонов)

■ **Tapşırıq 170.** *Aşağıdakı vacib şəklində olan felləri şəxslərə görə dəyişin:*

Oxumalı, öyrənməli, diqqət etməli, sevinməli, başa düşməli, hazırlaşmalı.

■ **Tapşırıq 171.** *«Şah İsmayıl» dastanı haqqındakı məlumatı oxuyun.*

«Şah İsmayıl» dastanı

«Şah İsmayıl» dastanı xalq arasında çox yayılmış, qəh-rəmanlıq və məhəbbət motivlərini bir yerə toplayan xalq roma-nıdır. Bu dastanda eyni zamanda xalqın ədalətli bir hökmdar arzusu da öz əksini tapmışdır. Dastanın yaranması və qəhrəmanı Şah İsmayıl haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. H.Araslının fikrinə görə, bu dastan Səfəvi dövlətinin təşəkkülü dövründə Şah İsmayıl Xətai adına həsr olunmuşdur.

M.Təhmasibin fikrinə görə, dastanın qəhrəmanı Xətainin nəvəsi olan Şah İsmayıldır. M.Təhmasib fikrini sübut etmək üçün tarixdən və dastandan dəlillər gətirir. Məsələn, dastan qəhrəmanının atası şah idi. İkinci Şah İsmayılın da atası şah olmuşdur və öz atası tərəfindən cəzalanaraq iyirmi ildən artıq qalada əsir edilmişdir. İkinci Şah İsmayılın zindandan qurtulmasında onun Pəri xanım adlı bacısı əsas rol oynamışdır. Dastanda da rəhmdar Pəri Şah İsmayıla mühüm kömək göstərmişdir.

Bütün bunlara rəğmən belə düşünmək olar ki, dastan birinci Şah İsmayılın adı və fəaliyyətilə əlaqədar yaranmışdır. Fəqət sonradan ikinci Şah İsmayıl ilə əlaqədar hadisələr dastana əlavə olunmuşdur.

Dastanın əsas qəhrəmanı Şah İsmayıldır. O, hökmdar oğludur. Dastanda ifadə edilən əsas fikir ədalətli hökmdar və haqqın, ədalətin zülm və özbaşnalıq qarşısında təntənəli təcəssümüdür. Ömründə

bunu görməyən xalq, heç olmasa, nağıllarda, dastanlarda ədalətin qələbəsini arzulayırdı. Əsrlər boyu hökmdar və padşah məsələsi xalq kütlələrini düşündürmüşdür. Nizami Gəncəvi də öz əsərlərində xalqın bu mövzuda yaratdığı bir çox nağıl və əfsanələrdən istifadə etmişdir.

Şah İsmayıl da belə hökmdarın bir surətidir. Ancaq xalq dastanı, əsasən onun hökmranlığını deyil, sevgisini, eşq yolunda göstərdiyi qəhrəmanlığını daha çox təsvir edir. Burada Şah İsmayıl hər şeydən əvvəl sonsuz sevgi ilə sevən bir aşıqdır. Atasını ölkənin bütün gözəllərini toplayır və oğluna «hansı sevirsen söylə, onu sənə alım» deyir, «O da ki...» beyti ilə başlanan qoşmalarla cavab verir:

O da ki...

Kimisi al geyib, kimi qırmızı,
Kimisi gözəldir, kimi nərgizi.
Hamıdan göyçəkdir vəzirin qızı,
O da ki, heç Gülzara bənzəməz.

Şah İsmayıl Gülzarı gətirməyə gedir. Yolda ona iki gözəl rast gəlir. Biri Pəri və digəri Ərəb Zəngi. Lakin o, Gülzara verdiyi sözüənə sadıq qalır və hər iki gözəlin qarşısında etiraf edir ki, onun nişanlısı var. Şah İsmayıl eyni zamanda döyüş qəhrəmanıdır və bu vasitə ilə qələbə çalır və sevgilisinə qovuşur. Ərəb Zəngi ilə döyüşlərinin birində buna işarə edərək belə deyir:

Çox danışma, ərəb, doymuşam cana,
Dava istəyirsən, girək meydana.
Sıyrıram qılıncı, boyanar qana,
Yol ver, ərəb, yol ver, incitmə məni.

Şah İsmayıl qəddar və zalım Ədil şaha qarşı mübarizə edərkən tamamilə dəyişir və haqq, ədalət, doğruluq üçün çalışan və çarpınan bir şahzadəyə çevrilir və mübarizəsi ictimai xarakter alır.

Ədil şah dastanda tamamilə oğluna zidd bir mövqedədir. Dastanın başında oğlunun həsrətilə qəlbi çırpınan bu hökmdar sonralar azğınlaşır və şəhvani hissləri oğluna olan məhəbbətinə üstün gəlir və oğlunu qonaq çağırır zəhərləmək istəyir, müvəffəq olmayınca Şah İsmayılın öz oxunun kərişilə qollarını bağlayır və gözlərini çıxartdırır.

Şah İsmayıl dastanında Ərəb Zəngi surəti də çox caizdir. O, həyatından incimiş və «namussuz kişilərə ibrət olmaq üçün harada kişi tapsam öldürəcəyəm» - demişdir. Ərəb Zəngi yol kənarında məskən salıb, gəlib-gedən karvanları soyur, kimi məğlub etsə, öldürür, lakin əgər birisi ona qalib gəlsə, onunla evlənəcəyinə də söz vermişdir. Şah İsmayıl Ərəb Zəngi ilə üz-üzə gəlir və birinci gün heç biri digərinə üstün gələ bilmir. Ərəb Zəngi ona deyir:

Oğlan, mey içmişəm, ya da bəngi,
Qorxudan saralıb üzünün rəngi,
Hələ eşitmədinmi Ərəb Zəngi,
Çox sən kimi kişilər baş verib gedər.

Şah İsmayıl da cavabında belə deyir:

Bir sən gəl bax qaynağıma, cuşuma,
Əl vura bilməzsən tər lan quşuma.
Bax Şah İsmayılın tər savaşına,
Yol ver, ərəb, yol ver, incitmə məni.

Şah İsmayıl qalib olduqdan sonra Ərəb Zəngi ömrü boyu ona dost, sirdaş olacağına söz verir və doğrudan da belə olur. Dastanın sonuna qədər Ərəb Zəngi onu bütün çətinliklərdən qoruyur, hətta Gülzarı qəddar atasının əlindən alan da odur. Ərəb Zəngi dastanda dostluq simvolu kimi təsvir edilmişdir.

ŞƏRT ŞƏKLI (УСЛОВНОЕ НАКЛОНЕНИЕ)

Felin şərt şəkli iş, hal, hərəkətin müəyyən şərtlə bağlılığını bildirir, **-sa, -sə** şəkilçisi ilə düzəlir; məzmunca gələcək zamana, «**idi**», «**imiş**» ədatlarının qoşulması ilə keçmiş zamana aid olur.

Условное наклонение связывает совершение действия, состояния с определенным условием и образуется при помощи аффикса **-sa, -sə**; по содержанию оно относится к будущему времени, а при присоединении связок, «**idi**», «**imiş**» - к прошедшему времени.

Məsələn: atsa, alsa, bərkisə, dirçəlsə, oynasa, getsə, ağarsa, idi, gözləsə idi, gəlsə imiş, getsə imiş.

■**Tapşırıq 172.** *Baxmaq, getmək, mühazirə dinləmək fellərinin şərt şəklini düzəldin, onları şəxslər üzrə dəyisin və cümlədə işlədin.*

■**Tapşırıq 173.** *Mətnləri oxuyun, məzmununu nəql edin.*

Cavad xan

(- 1803)

Sisyanov 1803-cü ilin aprelində I Aleksandra göndərdiyi raportda bildirdi ki, «Samux bəylərini itaətə gətirdikdən sonra Kür çayını keçməkdən ötrü keçid düzəldəcək, özüm ən əvvəl Gəncəni fəth etmək üçün gedəcəyəm.

Rus qoşunu Gəncəni işğal etmək üçün ciddi hazırlıq işləri görürdü. Yürüşə çıxmaq üçün Sisyanov Gürcüstana göndərdiyi iki yeni alayı gözləyirdi.

Gəncə yürüşündə iştirak edəcək 6 batalyon və 12 topdan ibarət qoşun 1803-cü il noyabrın 20-də Tiflis yaxınlığındakı Soğanlıq kəndində toplaşmışdı. Yürüş noyabrın 22-nə nəzərdə tutulmuşdu.

Noyabrın 29-da rus qoşunları Şəmkirə soxuldular. Sisyanov Cavab xana hədə-qorxu ilə məktub göndərib qalanı təslim etməyi ondan tələb etmişdi ki, Gəncə ərazisinə daxil olaraq sizə gəlişimin səbəbini elan edirəm: 1) Gəncə, ətrafı ilə birlikdə Gürcüstana məxsus olmuş və gürcü çarlarının zəifliyi ucbatından ondan qoparılmışdır. Gürcüstanı öz himayəsinə qəbul edən Rusiya imperiyası Gəncənin yad əllərdə qalmasına laqeyd qala bilməz 2) Unudursunuz ki, altı il əvvəl siz Rusiyanın tabeliyində və 3) Adamlarınızın qarət etdikləri Tiflis tacirləri hələ də razı salınmamışdır. Bu səbəblərə görə mən qoşunla şəhəri almağa gəlmişəm, qan axıtmazdan əvvəl, sizə şəhəri təslim etməyi təklif edirəm və cavabında sizdən hə və ya yox deməyinizi tələb edirəm. Əgər sabah günortaya qədər cavab almasam, onda döyüş tonqalı qalanacaq, Gəncəyə od və qılnc gətirəcəyəm.

Cavad xan Gəncənin Gürcüstana məxsus olmasını nəinki inkar edir, hətta bildirirdi ki, Gürcüstanın özü hələ vaxtilə Gəncə bəyləri tərəfindən idarə olunmuşdur: «Məktubunu aldım. Yazırsan ki, şahzadə Tamaranın dövründə Gəncə Gürcüstandan Abbasqulu xan və başqaları Gürcüstanı idarə etmişlər. Bir də yazırsan ki, 6 il əvvəl mən Gəncə qalasını rus qoşunlarına vermişəm. Bu doğrudur. Onda sizin padşah mənə fərman göndərmişdi və mən onun təklifini qəbul etdim. Əgər indi belə fərman varsa, mənə göstər...götür-qoy edim. Bir də yazırsan ki, guya mən əvvəllər Gürcüstanın tabeliyində olmuşam. Sənin padşahının fərmanı indi də əlimdədir. Bir gör orada mən Gəncə bəylərbəyi, yoxsa Gürcüstan vassalı adlanıram? Buradan aydın olur ki, sözlərin tam yalandır...»

Təslim olmağı ağılna belə gətirməyən igid Cavad xan mübarizəyə hazır olduğunu bildirdi: «Mənimlə müharibə etmək fikrinə düşmüşənsə, mən hazır. Uğur isə Allahın əlindədir».

Tarixçi Mirzə Adıgözəl bəy yazırdı ki, rus qoşunları Gəncə torpağına girib, ətrafı tutdular. Cavad xan adamlarını və qoşununu götürüb onların qabağına gəldi. Gəncənin iki verstliyində Quru qobu adlanan yerdə iki ordu üz-üzə gəldi və hərbi atəş alovlandı.

Tarixən satqınlıqla məşğul olan ermənilərin yerli nümayəndələri qoşunların xanlığı tutması üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Hələ 1803-cü ilin yanvarında Lazarevin Sisiyanova raportunda göstərilirdi ki, «Kazaklar tərəfindən tutulmuş iki erməni sorğu zamanı bildirmişlər ki, bütün Gəncə erməniləri rus qoşunlarının Gəncəyə gəlməsini səbirsizliklə gözləyirdilər».

O dövr mənbələri Cavad xanın qəhrəmancasına müdafiə olduğunu göstərir. Bir ay mühasirə müddətində Sisiyanov beş dəfə hədələyici məktubla Cavad xandan qalanı təslim etməyi tələb etmişdi. Buna cavab olaraq Cavad xan bildirirdi ki, təslim olmaq haqqında söhbət belə gedə bilməz və mən son damla qanıma qədər vuruşacağam. Qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyaldan əl çək. Gəncəyə yalnız meyidimin üstündən keçə bilərsiniz. Bildin? Mən öləndən sonra, özgə yolla yox.

Sisiyanov dekabrın 29-da yazdığı axırıncı məktubda tabe olmaq şərtlərini də göstərirdi. Bu şərtlərə görə Cavad xan bütün əhali ilə Rusiya təbəəliyinə keçməli, ildə 20 min manat xərac verməli, Gürcüstandakı rus qoşunlarını ərzaqla təchiz etməli, oğlu Hüseynqulu ağanı girov gəndərməli idi.

Cavad xan düşmənin bütün tələblərini rədd edib son döyüşə, ölüm-dirim müharibəsinə hazırlaşdı.

Sisiyanovun hazırladığı bütün hiylələr, hədə-qorxular heç bir nəticə vermədi. Gəncəni döyüşsüz təslim etmək üçün artıq diplomatik üsullar tükənmişdi. Qış ayı olduğu üçün xəstələrin sayı xeyli artmış, təchizat çətinləşmişdi. Belə vəziyyətdə müharibəni davam etdirmək məğlubiyyətə düşər olmaq demək idi.

Sisiyanov 1803-cü il dekabrın 29-da hərbi Şura çağırmağı qərara aldı. Şura iki yoldan birini seçməli idi: ya geri çəkilməli, ya da hücum etməli. Birinci yol rus qoşunları üçün rüsvayçılıq demək olardı. Bu onları Qafqazda hörmətdən salar və rusların işğalçılıq planlarının puç olmasına gətirib çıxara bilərdi. Ona görə də hərbi Şura yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə hücum etməyi qərara aldı. Sisiyanov qoşunları iki hissəyə bölərək onların hücum istiqamətlərini təyin etdi. Birinci bölük əvvəlcə gəncəlilərin müdafiəsini yarıb keçmək istəsə də məqsədə nail ola bilmədi. Sonra nərdivanlarla qala divarlarına hücum keçdilər. Müqavimət o qədər güclü oldu ki, rus qoşunları hər iki hücumda böyük itgi verərək geri çəkildilər. Bu vaxt ikinci dəfə hücum qoşularaq əsas qüvvələri tutdu.

Əhməd bəy Cavanşir Cavad xanın son döyüşünü belə təsvir edir: «Orucluq bayramı gecəsi nərdivanla bir neçə tərəfdən bayıra çıxmağa çalışdılar. Cavad xan bayıra çıxanları igidlik və qoçaqlıqla dəf edirdi. Axırda, mayor Lisaneviçin bir gülləsinə həyət barısından yığılıb, ölü diyarına düşdü. Soldatlar dərhal dörd tərəfdən hücum edib şəhərə daxil oldular.

Qanlı döyüşlərdən sonra qala rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Böyük rəşadətlə qeyri-bərabər döyüşə girişən Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu ağa qəhrəmancasına həlak oldular. Ermənilər son anda da öz rəzilliklərini göstərdilər».

Tarixçi N.Dubrovin qeyd edirdi ki, «500-ə qədər tatar (azərbaycanlı) məscidə dolmuşdu: bir erməni bizim əsgərlərə dedi ki, onların arasında bir neçə Dağıstan ləzgisi var. Ləzgi adının çəkilməsi bütün məsciddəkilərin məhvinə işarə oldu».

Cavad xandan nümunə götürən qala müdafiəçiləri axıra qədər vuruşdular, döyüş meydanını tərk etmədilər. Şəhərin içi meyidlərlə örtülmüşdü. Ölənlərin sayı 1500, əsirlərin sayı isə 17224 nəfər olmuşdu.

Gəncənin işğalı Rusiyada böyük sevincə qarşılıdı. Çar Aleksandr Sisiyanova göndərdiyi məktubda qələbəyə çox sevindiğini və ona vətən xeyrinə gördüyü işlərə görə təşəkkürünü bildirdi. Hətta o, Gəncəni öz arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırmaq haqqında fərman da vermişdi. Bundan sonra yazılarda «Yelizavetpol» sözünü əksinə, «Gəncə» işlədənlər 1 manat gümüş pula cərimə edilirdi. Gəncənin alınmasında iştirak edənlərə xüsusi təsis edilmiş gümüş medallar təqdim edilmişdi.

(Bax: «Azərbaycan tarixi»
IX sinif. Bakı, 2002)

**Gəncənin işğal edilməsində iştirak etmiş
general Koryaginın gündəliyindən**

SƏNƏD

«...Əcər Pavel Dmitriyeviçin yanında yavəri olmasaydı, o, qəhrəman tatar (azərbaycanlı) xanın qəhrəman zövcəsinin qılıncından salamat qalmayacaqdı. Əsgər araya girmiş, endirilmiş qılınc ona dəymişdir... bu hadisədən sonra Sisiyanov dərhal çölə çıxmış, lakin rəngi qaçmışdı. Mən tatar xanın arvadının əynində çərkəzi paltar, belində xəncər və əlində ərinin qılıncını gördüm. Qılınc tanış idi. Onun zəhmləri o qılınclar mənə zərbələr endirmişdir, xanın zövcəsi qılıncı attraksionerlər kimi oynadırdı, daha doğrusu, elə bil rəqs edirdi. Mən onun «oyununa» dözə bilmədiyimi hər dəqiqə hiss edirdim və buna görə də əsgərlərdən birini məni əvəz etməyə çağırdım, özüm «oyundan» çıxdım...

...İgid xanın dəfnindən bir gün sonra biz onun zövcəsinə başsağlığı verməyə getdik. O, başdan-ayağa qara paltar içində idi, bizə qatil kimi baxırdı. Buna onun haqqı vardı. Biz ona pul təklif etdik. O, cavab verməyə tələsmədi, yanındakı qızı çağırıb nəsə dedi. Qız dərhal yan otağa keçdi. Əlində bir kisə ilə qayıdıb gəldi. Bu, pul kisəsi idi. Xanın arvadı kisəni götürüb generalın qarşısında dayandı və düz onun gözlərinin içinə baxıb tatarca nəsə dedi. Birdən dəhşət baş verdi, o, gözlənilmədən pul kisəsini generalın üzünə çırpdı. Qızıl onluqlar Pavel Dmitriyeviçin alınına, burnuna və ağızına dəyib ayaqlarının altına töküldü. General başını aşağı əyib yerə tökülmüş qızıl pullara acgözlüklə baxanda, xanım mənalı bir tərzdə nifrətlə gülümsədi. General azdan-çoxdan qafqazlı adətinə bələd olduğu üçün Bəyim xanıma cavab vermədi, əlindəki pulu qaytarıb cibinə qoydu, qapıdan çıxanda nə isə fikirləşib geri qayıtdı, astanada dayanıb həmin pulları cibindən çıxartdı, hələ də ayaq üstə dayanan xan arvadının ayaqları altına 600 çervonu səpdi, qadın pullara baxmadı, onları ayaqladı...»

*«Gəncənin səsi» qəzeti, 23 fevral 1990
(Bax: «Azərbaycan tarixi» Bakı, 2002)*

FELİN TƏSRİFLƏNƏN VƏ TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI (СПРЯГАЕМЫЕ И НЕСПРЯГАЕМЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА)

1. Təsriflənən formalar

Təsriflənən formalarda subyektin müəyyən əlamətləri öz əksini feldə tapır, həmin fellər zaman şəkilçiləri qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq şəxsə, kəmiyyətə və şəkllə görə dəyişə bilirlər.

В спрягаемых формах глаголы находят свое отражение определенные признаки субъекта. Эти глаголы независимо от наличия или отсутствия аффиксов времени могут изменяться по лицам, числам и наклонениям.

2. Felin təsriflənməyən formaları

Felin təsriflənməyən formaları şəxsə, kəmiyyətə və şəkillərə, bəzisi zamana görə dəyişmir.

Неспрягаемые формы глагола не изменяются по лицам, числам, наклонениям, а некоторые и по временам.

Felin təsriflənməyən formaları fellə yanaşı, ikinci nitq his-səsinin də xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, məsdərdə həm felə, həm də ismə, feli sifətdə həm felə, həm də sifətə, feli bağlamada isə həm felə, həm də zərflə aid xüsusiyyətlər vardır. Felin təsriflənməyən formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama daxildir.

Неспрягаемые формы глагола наряду с особенностями глагола обладают и особенностями другой части речи. Например, в неопределенной форме глагола мы обнаруживаем признаки глагола и существительного, в причастии – глагола и прилагательного, а в деепричастии – глагола и наречия. К неспрягаемым глагольным формам относятся неопределенная форма глагола, причастие и деепричастие.

■ **Tapşırıq 174.** *Mətni oxuyun və məzmununu danışın.*

İqtisadi nəzəriyyə iqtisad elmləri sistemində

XVIII əsrdən başlayaraq iqtisad elmi bir elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu elmin tədrisinə XIX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə onun ikinci yarısından başlanmışdır.

XIX əsrin yarısından başlayan və XX əsrdə davam edən iqtisadi, texniki və mədəni yüksəliş iqtisad elminin ayrı-ayrı elm sahələrinin bölgüsünə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə iqtisadiyyatda əmək bölgüsünün, ixtisaslaşmanın genişlənməsi baş vermiş, iqtisadiyyat daha mürəkkəb xarakter almışdır. Bu səbəbdən indi iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini, hissələrini öyrənən çoxsaylı iqtisad elmləri fəaliyyət göstərməkdədir. Bunların içərisində sənayeni, kənd təsərrüfatını, tikintini, xidməl və sosial fəaliyyət dairəsini öyrənən elmləri göstərmək olar. Bu elmlərlə yanaşı onun kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini, idarə edilməsinin vasitələrini öyrənən elmlər də mövcuddur. Həmin elmlərdən əməyin iqtisadiyyatı və təşkili, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, idarəetmə, maliyyə, kredit, statistika, marketing, iqtisadi kibernetika kimi elmlər geniş fəaliyyət göstərməkdədir. Bütün bu iqtisad elmlərinin hər birinin predmeti və konkret funksiyaları mövcuddur. Buna baxmayaraq, onların hamısı bir sistem şəklində, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə inkişaf edir və təkmilləşir.

Bütün bu elm sahələrinin tədqiqat obyektı iqtisadiyyatdır.

Sovet sosialist sistemi dağıldıqdan sonra iqtisad elmlərinin adı, məzmunu və funksiyaları da dəyişilməyə başlamışdır.

Keçmiş cəmiyyətdə ideoloji don geyindirilmiş «kapitalizm» və «sosializm» anlayışları iqtisad elmlərini də qəlibə salmış, onların yaradıcılıq imkanını xeyli daraltmışdı. Belə bir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyə, onunla yanaşı fəaliyyət göstərən və tədris olunan konkret iqtisad elmləri dünya iqtisadi nəzəri fikrindən təcrid olunmuşdu. Hazırda iqtisad elmlərinin inkişafı üçün sərbəst yaradıcılıq,

obyektiv və tərəfsiz fikir söyləmək imkam yaranmışdır. İndi dünya iqtisadiyyatını, milli iqtisadiyyatı yeni baxımdan öyrənən elm sahələri də iqtisad elmləri sırasında fəaliyyət göstərir.

İqtisadi nəzəriyyə ilə digər iqtisad elmləri arasında fərqlər və vəhdət mövcuddur. Burada iqtisadi nəzəriyyə ən çox nəzəri-metodoloji funksiyalarla çıxış edir. Bu baxımdan iqtisad elmlərini iki yerə - nəzəri və tətbiqi elmlərə bölmək daha düzgün olardı.

İqtisadi nəzəriyyə tətbiqi iqtisad elmlərilə qarşılıqlı əlaqə şəklində inkişaf edir, bu elmlərlə birlikdə cəmiyyətin ümumi iqtisad problemlərinin araşdırılmasında və tövsiyələr verilməsində iştirak edir.

Biz iqtisad elmindən, nəzəriyyələrdən iqtisadi fəaliyyəti-mizdə faydalanmaq üçün istifadə edirik. Məlumdur ki, həyatda əhəmiyyəti olmayan elm boş və mənasız biliklər yığımından ibarət ola bilər. Şərqi bir müdriki demişdir: «Elmsiz iş (əməl) şoranlığa səpilən toxuma bənzər, əməlsiz elm isə qəbirdəki diriyə bənzər».

Yaşadığımız iqtisadi mühiti düzgün dərk edib qiymətlən-dirmək üçün ən yaxşı yol iqtisad elmini öyrənməkdir. İndi yaşadığımız dövrün bütün çətinliklərinin, ziddiyyətlərinin kökü iqtisadiyyatla bağlıdır. Bu çətin və böhranlı illərdən çıxmağın yolu, milli iqtisadiyyatımızı, onun əsasında da elmimizi, təhsilimizi, mədəniyyət və mənəviyyatımızı dirçəldib inkişaf etdirməkdir. Bununla bağlı gənclər, yaşlılar qarşıya belə bir sual qoyurlar ki, biz hansı ictimai quruluşa, hansı iqtisadi sistemə keçirik? Bu sualın cavabını məşhur iqtisadçı C.Helbreytin özünün «İqtisadi nəzəriyyə və cəmiyyətin məqsədi» əsərində aydın şəkildə ifadə etmişdir. O yazır ki, «ən yaxşı iqtisadi sis-tem insanların çox ehtiyac duyduğu şeylərlə onların maksimum tələbatını ödəməyə qadir olan sistemdir». Beləliklə, iqtisadi, sosial, mədəni və mənəvi problemlərin həllində insan azadlığı və qayğısını öz üzərinə götürən, onun bu gününü və gələcəyini təmin edən cəmiyyətə nə ad qoyulmasından asılı olmayaraq, o, sağlam və demokratik bir cəmiyyətdir.

(Mətn «İqtisadi nəzəriyyə» kitabından yığılmışdır)

MƏSDƏR (НЕОПРЕДЕЛЕННАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА)

Felin təsriflənməyən forması olan məsdər iş, hal və hərəkətin adını bildirir. Fel kökünə **-maq (-mək)** şəkilçisi əlavə et-məklə düzəlir, nə etmək? sualına cavab verir. Məsdərləri isimlərə yaxınlaşdıran bir sıra xüsusiyyət vardır.

Неопределенная форма глагола, являющаяся непрягаемой формой, называет имя действия. Она образуется добавлением к корням глаголов аффикса **-maq, -mək**. Неопределенная форма глагола отвечает на вопрос **нə etmək?** Инфинитив имеет ряд особенностей, которые сближивают её с существительными:

1. Məsdər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər (инфинитив может принимать аффиксы принадлежности).

Məsələn: oturmağım, oturmağın, oturmağı, oturmağımız, oturmağınız, olurmaqları.

2. Məsdər hallanır (неопределенная форма глагола склоняется).

Məsələn: yazmaq, yazmağın, yazmağa, yazmağı, yazmaqda, yazmaqdan.

3. Məsdər qoşmalarla, köməkçi fellərlə işlənir (неопределенная форма глагола употребляется с **послелогамн, связкамн**)

Məsələn: əkmək üçün, vurmaq üçün, yuxulamaq üçün, küsmək idi, bilmək imiş və s.

4. Məsdər cümlədə mübtəda və tamamlıq ola bilər (инфинитив в предложении может быть и подлежащим, и дополнением).

Məsələn: Həyatı qiymətləndirməyi (nəyi?) bacarmaq lazımdır. Danışmaq (nə?) gümüşdürsə, susmaq (nə) qızıldır.

■ **Tapşırıq 175.** *Almaq, satmaq, gülmək, danışmaq, ucaltmaq, enmək, yumaq, ütülmək, asmaq məsdərlərini təsirli-təsir-sizliyə, növə və inkara görə dəyişin.*

■ **Tapşırıq 176.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Mədən vergisi

Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə mədən vergisi tutulur.

Vergi ödəyiciləri

Yerin təkində faydalı qazıntıları çıxaran aşağıdakı şəxslər mədən vergisinin ödəyiciləridir:

- rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər;
- rezident müəssisələr;
- rezident müəssisələrinin sərbəst balansı və cari hesabı olan filialları.

Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsi ilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-rezident müəssisələr.

Bu maddədə göstərilən vergi ödəyiciləri müvafiq olaraq fiziki şəxslər və müəssisələr adlandırılacaqdır.

Vergitutma obyektı

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılar vergitutma obyektidir.

Verginin dərəcələri

Mədən vergisinin dərəcələri yerin təkindən çıxarılan qazıntıların növündən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (faizlə)
Xam neft	26
Təbii qaz	20
Filiz faydalı qazıntılar:	
- qara metallar (dəmir, filiz, hematit)	3
- əlvan metallar (mis, qurğuşun, sink, alüminium xammalı, molibden, kobalt)	4
- nəcib metallar (qızıl, gümüş)	8
- nadir metallar (civa, sürmə)	4
Qeyri-filiz faydalı qazıntıları	
- mişar daşları	10
- üzük daşları (mərmar, qabro, tüflar, travertin, mərmarlaşmış əhəngdaşı)	8
- sement	4
- barıt	4
- yüngül doldurucular (giramit, aqlonorit) istehsalı üçün gillər	4
- kərpic-giramid gilləri	4
- vulkan külü və pemza	3
- kvars qumları	3
- tikinti qumları	4
- sement xammalı (əhəngdaşı, mergel, gil, vulkan külü)	4
- daşduz	5
- yüksək möhkəmliyə malik çınqıl xammalı	6
- qiymətli və yarımqiymətli bəzək daşları	5
- yodlu-bromlu sular	5
- mineral sular	8

Mədən vergisinin cədvəldə göstərilmiş dərəcələri faydalı qazıntıların ayrı-ayrı növləri üzrə topdansaş qiymətinə tətbiq edilir.

(A.Kərimov «Mühasibat uçotu,

FELİ SİFƏT (ПРИЧАСТИЕ)

Feli sifət felin və sifətin əlamətlərini daşıyır.

Feli sifət **nə edən? nə etmiş? nə edər? nə edəcək? nə etməli? nə edəsi? hansı?** suallarından birinə cavab verir.

Причастие имеет особенности, присущие как глаголу, так и прилагательному. Причастие отвечает на один из нижеследующих вопросов: **nə edən? nə etmiş? nə edər? nə edəcək? nə etməli? nə edəsi? hansı?**

Felə aid xüsusiyyətləri (особенности, присущие глаголу):

1. **Hərəkət bildirir** (обозначает действие).

2. **Təsdiq və inkar formada işlənə bilir** (может употребляться в утвердительной и отрицательной формах): **gələsi-gəlməyəsi, uçası-uçmayası, yazası-yazmayası, gələn-gəlməyən.**

3. **Təsirli və təsirsiz olur** (бывает переходным и непереходным): **alan, yazan, bilən, alqışlayan, görən, batan və s.**

4. **Zaman anlayışı bildirir** (выражает понятие времени): **yazılan (indiki zaman), yazılmış (keçmiş zaman), yazılacaq, yazılmalı, yazılması (gələcək zaman), yazdığım (keçmiş zaman).**

5. **Növ şəkilçisi qəbul edir** (принимает аффиксы залога): **görüşən, görüşəsi, üzülüşməli, bilməli və s.**

6. **Şəxsə görə dəyişə bilir** (может изменяться по лицам): **yazdığım, yazdığın, yazdığı; yazdığımız, yazdığınız, yazdıqları və s.**

Sifətə aid xüsusiyyətləri (особенности, присущие прилагательному):

1. **Əlamət və keyfiyyət bildirir** (обозначает признак и качество): **yazılmış (vərəqlər), əkilmiş (şitillər), oxunan (mühazirə), dartılmış (sim) və s.**

2. **Substantivləşir, kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edir** (субстантивизируется и принимает аффиксы числа, принадлежности и падежа): **gələn, gələnlər, oxuyanın, oxuyanın, oxuyanı; oxuyanımız, oxuyanız, oxuyanları; vuruşan, vuruşanın, vuruşana, vuruşanı, vuruşanda, vuruşandan.**

3. **Cümlədə təyin olur** (в предложении может выступать в качестве определения): **Oxunan mühazirələr, qədim insanların həyatından xəbər verirdi.**

■ **Tapşırıq 177.** *Görüşmək, yaymaq, tərənəmək, təzələmək, azalmaq, döyüşmək fellərindən feli sifətlər düzəldib cümlələrdə işlədin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 178.** *Mətni köçürün, feli sifətlərin altından xətt çəkin, mətni nağıl edin.*

Nağıllar

Şifahi ədəbiyyatın çox sevilən və yayılan növlərindən biri də nağıllardır. Burada xalqın mənəvi dünyası, həyatı və mübarizəsi canlı lövhələrlə təsvir olunur. Nağıllarda el içərisindən çıxmış cəsur qəhrəmanlar bütün şər qüvvələrə qalib gəlirlər. Onlar acgöz tacirlərə, qaniçən hökmdarlara, hiyləgər ruhanilərə diz çökdürür, öz ağıl və bacarıqları ilə «işıqlı dünyanı» fəth edir, zülmət dünyasından nura yol açırlar.

Azərbaycan nağılları bədii keyfiyyətlərinə görə çox maraqlıdır. Nağıllarda bəzi şeir parçaları, atalar sözləri və müka-limələrdən də istifadə olunur.

FELİ BAĞLAMA (ДЕЕПРИЧАСТИЕ)

Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Feli bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Деепричастие несет в себе особенности, присущие как глаголу, так и наречию. Аффиксы деепричастия нижеследующие:

- **ib, -ib, -ub, -üb**: uzaqlaş+ib, bitir+ib, dur+ub, gör+üb,
- **araq, -ərək**: yar+araq, dur+araq, gəl+ərək,
- **madan, -mədən**: yaz+madan, dayan+madan, gəl+mədən,
- **mış, -miş, -muş, -müş**: al+mış, yüklən+miş, biş+miş, oxu+muş, gör+müş.
- **andə, -əndə**: al+anda, gəl+əndə, oxu+(y)anda, işlə+(y)əndə,
- **dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə**: qur+duqda, sarı+dıqda, ö(y)rəş+dikdə,
- **mca, -incə, -unca, -üncə**: alışma+yınca, yükləmə+(y)incə, dur+unca, düzəltmə+(y)incə,
- **alı, -əli**: məhdudlaş+alı, çəkil+əli,
- **ar... -maz, -ər...-məz**: qaç+ar-qaçmaz, gör+ər-gör+məz,
- **andən, -əndən**: oyan+andan, yeri+(y)əndən, qalx+andan.

Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətləri (особенности деепричастия, свойственные глаголу):

- 1) **hərəkət bildirir** (обозначает действие).
- 2) **təsdiq və inkar olur** (бывает утвердительным и отрицательным).
- 3) **təsirli və təsirsiz olur** (бывает переходным и непереходным).
- 4) **növ şəkilçisi qəbul edir** (принимает аффикс залога).

Feli bağlamanın zərfə aid xüsusiyyətləri (особенности деепричастия, присущие наречию):

- 1) **sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir** (не принимает словоизменительного аффикса).
- 2) **aid olduğu felə mənaca bağlanır** (по значению связан с глаголом, к которому оно относится).
- 3) **cümlədə zərflik olur** (в предложении выступает в качестве обстоятельства)

■ **Tapşırıq 179.** *Gələrək, oxuyanda, aldıqda, gəldikdə, oxuduqca, gördükcə, yazmadan, gəlmədən feli bağlamalarını cümlədə islədin və rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 180.** *Şeiri ifadəli oxuyun və feli bağlamaların altından xətt çəkin.*

M.Seyidzadə

Səməni

Səmənisen, yaşılсан,
Süfrəyə yaraşırsан.
Boşqabda göyərəndə,
Sən aşırıсан, daşırsан,
Günəş göydə güləndə,
Gözəl Novruz gələndə,
Hər süfrədə olursан,
Məclislər düzələndə.
Səməni, ay səməni,
Səməni, saxla məni,
İldə becərdərəm səni.

■ **Tapşırıq 181.** *Mətni oxuyun, məzmununu nəql edin.*

Hüseynqulu xan

Azərbaycan - Səfəvilər dövlətinin tərkibində olan İrəvan əyaləti 1747-ci ildə Şimali Azərbaycanda yaranmış doqquz xanlıqdan biri idi. Bu xanlığın başında Hüseynqulu xan dururdu. O, İrəvanın sonuncu hökmdarı olmuşdur. Hüseynqulu xanın torpaqlarında daim müharibə gedirdi. Çünki Azərbaycanın İrəvan xanlığı Rusiya ilə İran imperiyası arasında yerləşirdi. Rus qoşunları 1805-ci ildə İrəvanı tutmaq istəyirlər. Ancaq ruslar Naxçıvan və başqa xanlıqların müqavimətinə rast gəlir. Hər iki tərəf çoxlu tələfat verir. Hüseynqulu xana köməyə gələn Abbas Mirzə qızılbaş qoşunlarını Üçkilsə yaxınlığında yığıb yeni qüvvə toplayır və yenidən hücumu keçir. Yenə də heç bir nəticə əldə edilmir. Rus qoşunları Sisiyanovun rəhbərliyi ilə İrəvanı alır. Satqın ermənilər qaçıb gizlənilər. Hüseynqulu xan qalanı əldən vermir. O, şəhər əhalisinin 85%-ni təşkil edən azərbaycanlıları başına yığıb igidliklə vuruşur.

İrəvan qalasını ala bilməyən Sisiyanov qoşunu Qarakilsəyə qaytarıb onlara dinclik verir.

Hadisələrlə əlaqədar Bakıya gələn Sisiyanov burada öldürülür. Onun yerinə gələn qraf Qudoviç Naxçıvanı tutur. İrəvanı mühasirəyə alır. Hücumu keçən rus ordusu ağır itki verdikdən sonra məğlub olub geri çəkilir, çar məğlub olan Qudoviçi Tormosov ilə əvəz edir. Tormosov da irəvanlıların müdafiəsini qıra bilmir. Çünki Hüseynqulu xan yaxşı müdafiə olunurdu. Gecə gözlənilmədən Tormosov hücumu keçir. Hüseynqulu xan Koroğlu qalasında gizlənilir. Sonra əsas qoşunla birləşib müdafiəni davam etdirir.

Çar daha bir generalı - Yermakovu köməyə göndərir. İrəvan təslim olmur. Axırda çar öz şəxsi qoşununu Qafqaza göndərir. Bu zaman İran qoşunu Abbas Mirzənin rəhbərliyi ilə Hüseynqulu xana köməyə gəlir. 1827-ci ildə rus qoşunu ilə İrəvan yaxınlığında şiddətli döyüş olur. Ruslar məğlub edilir. Qəzəblənmiş rus generalı Paskeviç rusların bütün qüvvəsini top-layıb İrəvan qalasını dəhşətli atəşə tutur. İrəvan əhli nə qədər igidliklə müdafiə olunsa da, qala alınır. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə qatılır.

Qafqazda azərbaycanlıların mövqeyini zəiflətmək üçün ruslar İrandan və Türkiyədən 200 min erməni ailəsini köçürüb Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirirlər.

(S.Zamanlı «Oxu materialları»,
Bakı-2000, s.207)

■ Tapşırıq 182. Şeiri əzbərləyin.

Qaçaq Nəbi (İxtisarla)

Qazamat istidir, yata bilmirəm,
Qubernat güclüdür, bata bilmirəm,
Ayaqda qandallar, qaça bilmirəm,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi.
Qazamat dalını dələsən, Nəbi.

Dağlar uca idi, aşa bilmədim,
Atım yaralandı, qaça bilmədim,
Bu vuruşdan heç baş açma bilmədim,
İndi aparırlar həbsə, yar, məni,
Bu çılpaq zindanlar edər xar məni.

ZƏRF (НАРЕЧИЕ)

İş, hal və ya hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyətini bildirən nitq hissəsinə zərf deyilir. Zərf sifət, say, hətta qoşma vəzifəsində çıxış edə bilər. Zərf cümlədə fələ aid olur.

Наречием называется часть речи, обозначающая образ, время, место, количество действия. Наречие может выступать в роли прилагательного, числительного и даже послелого. Наречие в предложении относится к глаголу.

Rus dilində zərflər dəyişilmir. Azərbaycan dilində isə zərflərin yalnız bir qismi dəyişir - hallanır.

В русском языке наречия не изменяются. В азербай- джанском же языке наречий изменяется, т.е. склоняется.

Məsələn: geri, gerinin, geriyə, geridə, geridən, aşağı, aşağının, aşağıya, aşağıni, aşağıda, aşağıdan.

Zərflər fellərə aid olduğu kimi, feli sifət və feli bağlamalara da aid ola bilər.

Наречие относится как глаголам, так и причастиям и деепричастиям.

Məsələn: Qəflətən atılan güllə səsi hamını təşvişə saldı. Bu cümlədə qəflətən sözü atılan feli sifətinin necəliyini bildirdiyinə görə zərfdır. O, yerindən yavaş-yavaş qalxanda ağır hiss etdi. Bu cümlədə isə yavaş-yavaş zərfi qalxanda feli bağlamasına aiddir.

ZƏRFİN MƏNACA NÖVLƏRİ (ВИДЫ НАРЕЧИЙ ПО ЗНАЧЕНИЮ)

Zərflər hərəkəti müxtəlif cəhətdən müəyyənləşdirir. Buna görə də zərflərin mənaca 5 növü vardır:

Наречие определяет глагол по различным признакам. По значению наречия имеют пять видов:

1. Tərzi-hərəkət zərfləri (наречия образа действия).
2. Zaman zərfləri (наречия времени).
3. Yer zərfləri (наречия места).
4. Kəmiyyət zərfləri (количественные наречия).
5. Səbəb zərfləri (наречия причины).

1. Tərzi hərəkət zərfi iş, hal və hərəkətin icra tərzini bildirir və **necə? nə cür? nə tərzdə?** suallarına cavab olur.

Наречия образа действия обозначают образ совершения действия, состояния и отвечают на вопросы **necə? nə cür? nə tərzdə?**

Məsələn: asta, yaxşı, təmiz, pis, diqqətəlayiq, gözəl, ucadan, tələsik, sürətlə, dinməzcə, birdən-birə, göz-gözə, lay-balay; Qatar dayandı, adamlar tələm-tələsik düşdülər. Arzu yaxşı qızıdır. Maşın sürətlə şütüyürdü.

■ **Tapşırıq 183.** *Oxuyun, zərfləri müəyyənləşdirin.*

1. Yox, aşna, sən də dil pəhləvanına oxşayırsan, işin irəli getməyini istəyən oğul bir dəfə çıxar meydana. İşə mane olanlara deyər, çəkil kənara, əl-ayağımıza dolaşma.

2. O, acından ağır-ağır danışırdı.

3. Ay Yarməmməd, qalx yuxarı, keç içəri.

4. Qoşunlanmız şəhərin girəcəyində xeyli dayandıqdan sonra gecə hücumu keçdilər.

■ **Tapşırıq 184.** *Verilmiş sözləri müxtəlif şəkildə təkrar etməklə tərzi-hərəkət zərfləri düzəldin və müvafiq fellərlə işlədin.*

tez, ağır, yavaş, heyran, acı, bərk, tərs, çiyin, əyri, təkrar, sakit, mehriban, məyus, diri. üz, boş, asta, yan.

Nümunə: yan-yana oturmaq.

■ **Tapşırıq 185.** *Tərzi-hərəkət zərflərini cümlədə işlədərək dəftərinizə yazın.*

asta-asta, sürətlə, cəld, dinməzəcə, yavaş-yavaş, inamla, qəflətən, birdən-birə, qoçaqcasına.

2. Zaman zərfləri iş, hal və ya hərəkətin icra zamanını bildirir, **haçan? nə vaxt? nə zaman?** suallarına cavab olur.

Наречия времени обозначают время исполнения действия, состояния и отвечают на вопросы **haçan? nə vaxt? nə zaman?**

Məsələn: dünən, sabah, srağagün, sonra, indi, təzəcə, əvvəlcə, səhər-səhər, gecə-gündüz, bu gün, gec-tez, əvvəl-axır, sonralar, hərdən, sübh tezdən.

■ **Tapşırıq 186.** *Zaman zərflərini cümlə içərisində işlədin və cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

təzəcə, gündüz, gec-tez, səhər-səhər, bu gün, sübh, hərdən.

■ **Tapşırıq 187.** *Cümlələri köçürün, tərzi-hərəkət zərflərinin altından bir, zaman zərflərinin altından iki xətt çəkin.*

1. Bu gün birdən-birə xəbər verdilər ki, sabah ekskursiyaya gedəcəyik.
2. İçəri keç, çayımız indicə hazır olacaq.
3. Küçədəki səs-küy axşam kəsdi.
4. Qara Kərəm sakit hərəkətlə və yavaş-yavaş danışdı, özü də söhbəti çox uzaqdan başladı.
5. Uşaq sıyrıqlı pencəyini çıxarıb cəld qapıdan çıxdı.
6. Dünən qrupumuzun tələbələri meydançada xeyli işlədilər.

3. Yer zərfləri hərəkətin yerini bildirir və **hara? haraya? harada? haradan?** suallarından birinə cavab verir.

Наречия места обозначают место совершения действия и отвечает на вопросы **hara? haraya? harada? haradan?**

Məsələn: içəri, uzaq, yaxın, irəli, yuxarı, yuxarıda, geri, geriyə, geridən, bura, buradan, ora, oraya, ora-bura, yan-yörə, o tərəfə, hər yana, qabaq və s.

■ **Tapşırıq 188.** *Yuxarıda qeyd olunan yer zərflərini cümlələrdə işlədin və rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 189.** *Tərkibində yer zərfi olan on cümlə qurun.*

4. Kəmiyyət zərfləri. Kəmiyyət zərfləri iş, hal və ya hərəkətin kəmiyyətini bildirir, **neçə? nə qədər? neçə-neçə?** sualına cavab verir.

Количественные наречия обозначают количество действия, состояния и отвечает на вопросы **neçə? nə qədər? neçə-neçə?**

Məsələn: xeyli, qismən, az, çox, az-çox, tamamilə, təkrar-rən, dəfələrlə, bir-bir, beş-üç, bir-iki, bir-az, bir-tikə, bir-çim-dik, az-maz, təkrar-təkrar.

■ **Tapşırıq 190.** *Tərkibində kəmiyyət zərfi olan on cümlə düzəldin, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 191.** *Yuxarıda qeyd olunan kəmiyyət zərflərini cümlələrdə işlədin.*

5. **Səbəb zərfləri** iş, hal və ya hərəkətin səbəbini bildirir, **niyə? nə üçün? nə səbəbə?** suallarına cavab verir.

Наречия причины обозначают причину действия, состояния и отвечают на вопросы **ниyə? nə üçün? nə səbəbə?**

Məsələn: *qəsdən, sevincdən, qorxudan, heyrətdən, baxım-sızlıqdan, acliqdan, susuzluqdan, sahibsizlikdən.*

■ **Tapşırıq 192.** *Yuxarıda qeyd olunan səbəb zərflərini cümlədə işlədin və cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 193.** *Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin. Tərcümə olunmuş mətndəki zəifləri müəyyənləşdirib orijinal mətn ilə müqayisə aparın.*

Звезды еще сверкали остро и холодно, по небу на востоке уже стало светлеть... Лес сразу ожил, зашумел полнозвучно и звонко.

Ветер стих внезапно, как и налетел...

...Сразу стали слышны все предутренние лесные звуки.. еще неуверенные удары проснувшегося дятла, раздававшиеся в тишине леса так музыкально, будто долбил он не древесный ствол, а полное тело скрипки.

Снова порывисто шумнул ветер в тяжелой хвое сосновых вершин. Последние звезды тихо погасли в посветлевшем небе.

...Старый лес зашумел ровно, неумолчно.

...Тревожно хрустели сучья (Б.Полевой).

■ **Tapşırıq 194.** *Aşağıdakı məlumatı oxuyun.*

TARİXDƏN GƏLƏN SƏSLƏR Ermənilər barədə demişlər...

Bu xalq istər xasiyyətinə, istərsə də coğrafi vəziyyətinə görə qədimdən ikiüzlü və riyakardır. Bunlar daim romalılara nifrətdən, parfiyalılara isə həsəddən az qala partlayırlar.

Tasit

Ermənilərin eybi: bədfel gündəbədən, oğru, gözügötür-məyən, bir ayağı qaçmaqda olan, əmrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, soyuq söyən, ürəyi xıltlı, ağasına düşmənçilikdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan-ayağa müsbətdən çox mənfiyə yaxındırlar.

«Qabusnamə» (XII əsr)

Ermənilər ağ dərili qulların ən pisidir. Onların abırları yoxdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər.

Adam Mets

İsveçrə şərqşünası

Ləzgilər Şilda kəndinə basqın edərkən kəndin başçısı Dodayevin evinə soxulurlar. Bu adamın Yefrem Sukyazov adlı bir erməni katibi varmış. Döyüşün şiddətli yerində o xilas olmaq arzusu ilə özünü ölümlüyə vurub yerə yıxılır. Ləzgilərdən biri ona ilişir və onun sol qolunu kəsir. Erməni qorxusundan cıncırını da çıxarmır. Ləzgi çölə çıxarkən səhvini başa düşür, sol əli kəsdiyi üçün xəcalət çəkir. Qayıdıb ermənin sağ əlini də kəsir.

Aleksandr Düma

Kürd xaqanı demişdir: «Mən əsir düşmüş ermənilərə Bisütun qayalarını çapdırıb əbədiqalar məskənlər saldırdım. Erməniləri taqətdən düşənə qədər işlədib, sonra öldürmək la-zımdır».

Bisütun rəvayətlərindən

Sultan bəy deyərmiş: «Ermənilər Qafqazlı deyillər. Onlar dünya ölkələrindən qovularkən bu yerlərdə özlərinə sığınacaq tapmışlar. Onlar Qafqaza gələndən bəri Qafqaz xalqları narahatdır. Biz ermənilərin Qafqazda qalıb-qalmamalarını Qafqaz xalqları ilə birlikdə müzakirə etməliyik».

ZƏRFİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ (СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ НАРЕЧИЙ)

Başqa nitq hissələri kimi zərflərin də quruluşca üç növü vardır.

Как и другие части речи наречия по структуре бывают трех видов:

1. **Sadə zərflər** (простые наречия)
2. **Düzəltmə zərflər** (производные наречия)
3. **Mürəkkəb zərflər** (сложные наречия)

1. Tərkib hissələrinə parçalanmayan, kök söz kimi formalaşan zərflər sadə zərflərdir.

Наречия, неделимые на составные части и сформированные как корневые слова, являются простыми:

Məsələn: *geç, tez, cəld, bərk, asta, yavaş, həmişə, hələ, erkən, indi, içəri, bayır, sonra, bayaq, dünən, axşam, səhər.*

2. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn zərflərə düzəltmə zərflər deyilir.

Производными называются наречия, которые образуются при помощи словообразовательных аффиксов.

Düzəltmə zərfləri əmələ gətirmək üçün aşağıdakı şəkilçilər işlənilir.

Производные наречия образуются при помощи следующих аффиксов:

1. **-ca, -cə:** *-yavaşca, indicə, astaca, sakitcə, yenicə;*
2. **-la, -lə:** *-inamla, təbəssümlə, zorla, diqqətlə, ehtiyatla, sürətlə;*
3. **-ma, -inə, -una, -ünə:** *-tərsinə, düzünə, uzununa, eninə;*
4. **-dan, -dən, -ucadan:** *bərkdən, qorxudan, birdən, çoxdan, axşamdan, bürküdən;*
5. **-yana:** *ərkyana, zarafatyana, ağayana, saymazlyana.*

3. Mürəkkəb zərflər aşağıdakı qayda üzrə yaranır:

Сложные наречия образуются согласно нижеследующим правилам:

a) **eyni mənalı sözlərin və sadə zərflərin təkrarı ilə** (повторением одинаковых по значению слов и простых наречий); **tez-tez, üç-üç, asta-asta, yüngül-yüngül, əyri-üyrü.**

b) **sinonim sözlərin təkrarı ilə** (повторением слов-синонимов): **dinməz-söyləməz, mat-məəttəl, qabaq-qarşı.**

c) **antonim sözlərin iştirakı ilə** (с помощью слов-антонимов): **gəcə-gündüiz, azdan-çoxdan, gec-tez, səhər-axşam, əvvəl-axır, zor-güc.**

ç) **təqlidi sözlərin təkrarı ilə** (повторением подражательных слов): **hönkür-hönkür, şır-şır, ding-ding.**

d) **isimlərin təkrarı ilə** (повторением существительных) **baş-başa, qol-qola, göz-gözə, əl-ələ, üz-üzə.**

e) **müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə** (сложением слов, выражающих различные значения): **dilucu, dodaqaltı, əlüstü, addımbaşı.**

■ **Tapşırıq 195.** *Zərflərin quruluşca növünün hər birinə aid nümunə yazın, onları cümlələrdə işlədib rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 196.** *Mətni oxuyun, məzmununu danışın.*

Saib Təbrizi
(1601-1676)

XVII əsrin ən görkəmli şairi Saib Təbrizidir. Əsrin Füzulisi sayılan Saibin şeirləri yüz min beytdən çoxdur. Saibin əsərlərinin çoxu fars dilindədir, ana dilində yazdığı cəmi 17 şeiri məlumdur. Saib daha çox qəzəl ustası kimi tanınır. Şeirlərində insana məhəbbət, mənəvi gözəllik tərənnüm olunur. Şairin zəmanədən şikayət ifadə edən şeirləri də vardır (məsələn, «Könlümü» rədifli qəzəli). «Bilin», «Qardaşlar» rədifli qəzəllərində isə şair insanları xeyirxahlığa, bir-birinə əl tutmağa, qocalara hörmət etməyə çağırır.

S.Təbrizi tez bir zamanda tanınmışdır. Şeirləri ədəbi məclislərin bəzəyi olmuşdur. Qəzəlləri müğənnilərin ağzından düşməmişdir. Xalq onu böyük sənətkar kimi sevmişdir, şahlar ona hörmət etmiş, saraylara dəvət etmişlər.

Onun şeirləri olduqca bədii və məzmunlu idi. Həyat, dünya, insan haqqında fəlsəfi düşüncələr bu şeirlərin məzmununu təşkil edir. Saib öz poeziyasında təkcə şair kimi deyil, həm də bir alim kimi çıxış edir.

Saib gənc yaşlarından səyahət etməyi xoşlamış, bir sıra Şərq ölkələrini gəzmiş, xeyli vaxt Hindistanda yaşamışdır. Hər yerdə o, sənətkarlarla əhatə olunmuş, böyük ehtiram görmüşdür. Şairlər ondan öyrənmiş, ondan təsirlənmişlər. Altı illik Hindistan həyatı onda dərin izlər buraxmışdır. Hind ədəbi ictimaiyyəti indiyə kimi Saibin şəxsiyyətinə və sənətinə böyük ehtiramı qoruyub saxlamışdır.

S.Təbrizinin beytləri dərin mənalı aforizmlər kimi səslənir:

Ürəyi qəm bürüsə, dünyada matəm görünər.
Qəmi qəlbədən çıxırınb qovmağı sanma asan.

Torpaqdan ayrılanlar bir gün düşər torpağa,
Xalqa söykən hər zaman, düşməyəsən ayağa.

Dünya mənim gözümdə bir otaqlı xanədir,
İnsan həmin xanədə qiymətli dürdanədir.

Eşq dərdiylə əgər şölələnib yanmır ürək,
Faydası yoxdur, həyatda olasan, olmayasan.

Şimşəyə mane olarmı buludun gur yağışı,
Göz yaşı axsa əgər, qəlb evi asan sevinər.

Kim paxıllıq tozunu silsə ürəyindən əyər,
Gözlərində yer üzə gülüstanə dönər.

S.Təbrizi

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ
(СЛУЖЕБНЫЕ ЧАСТИ РЕЧИ)

Köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin leksik mənası, özünə məxsus sualları olmur. Onlar cümlənin müstəqil üzvü kimi işlənmiş, yalnız sözlər, cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaradır, münasibət, məna çalarlığı bildirir.

Слова, относящиеся к служебным частям речи, не имеют лексического значения и собственных им вопросов. Они не употребляются как самостоятельные члены предложения, а

лишь создают грамматические связи между словами, предложениями, обозначают оттенки значений отношений.

Azərbaycan dilində bu nitq hissələrinə aşağıdakılar aiddir:

В азербайджанском языке к таким частям речи относятся:

qoşma (послелог), **bağlayıcı** (союз), **ədat** (частица), **mo-dal sözlər** (модальные слова).

QOŞMA (ПОСЛЕЛОГ)

Nitq hissələrinə qoşulub, sözlər arasında əlaqə yaradan köməkçi sözlərə qoşma deyilir.

Послелогом называются служебные слова, которые присоединяются к частям речи для создания их связи с другими словами.

Rus dilində qoşmalar yoxdur, onların vəzifəsini sözlər yerinə yetirir.

В русском языке нет функции послелогов, их выполняют предлоги.

Məsələn:

1) Rəşid balaca dostu Nəsirə bağçayadək ötürdü.

Рашид проводил маленького друга Насира до садика.

2) Mən İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanını axıra qədər oxudum.

Я до конца прочитал роман Исмаила Шыхлы «Кура неукратимая».

3) Gənc səyyahlar dağacan piyada getmişdilər.

Молодые путешественники пошли пешком до горы.

4) Sabah dərsdən sonra teatra gedəcəyik.

Завтра после урока пойдем в театр.

5) Fəhlələr üçün sanatoriya tikildi.

Для рабочих был построен санаторий.

Qoşmalar məkan, məqsəd, məsafə, bənzətmə, nüqayisə, istisna, zaman, iştirak, kəmiyyət və sair mənalar ifadə edə bilər.

Послелогом могут выражать значения места, цели, расстояния, употребления, сравнения, причины, исключения, времени, участия, количества и т.п.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən qoşmalar bunlardır: Послелогом, употребляющиеся в современном азербайджанском языке, следующие:

bəri, doğru, qədər, dək, -can (-cən), kimi, üçün, ötrü, görə, tək, qeyri, başqa, özgə, savayı, qabaq, ilə, haqda, haqqında, barədə, barəsində, üstə, üstündə, ilə, görə, nisbətən, qarşı, doğru, sarı, tərəf, aid, dair, bəri, əvvəl, sonra, əlavə və s.

■ **Tapşırıq 197.** Müxtəlif qoşmaların iştirakı ilə on beş cümlə qurun, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

BAĞLAYICI (СОЮЗ)

Həmcins üzvlər, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qrammatik əlaqə yaradan köməkçi sözlərə bağlayıcı deyilir. Bağlayıcılar quruluşca sadə (**gah, ki, və, əgər, lakin və s.**) və mürəkkəb (**həm də, hərçənd ki, bir halda ki** və s.) olur.

Союзами называются служебные слова, которые служат для грамматической связи между однородными членами, словосочетаниями, составными частями сложного предложения. По составу союзы бывают простыми (**gah, ki, və, əgər, lakin** и т.д.) и сложными (**həm də, hərçənd ki, bir halda ki** və s.).

Bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri və cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə yaradır.

Союзы создают синтаксические связи между членами предложения и составными частями сложного предложения.

Məsələn:

1) Atalar yaxşı demişlər **ki**, işləməyən dişləməz.

Хорошо сказали наши отцы, **что** кто не работает, тот не ест.

2) Tamaşadan aktyorlar və tamaşaçılar razı qaldılar.

Актеры **и** зрители остались довольны представлением.

3) Sona **həm** fabrikdə işləyir, **həm də** institutda qiyabi oxuyur.

Сона **и** на фабрике работает, **и** заочно учится в институте.

1) Salonda çox adam var idi, **amma** heç kim danışmırdı.

В салоне было много народу, **но** никто не говорил.

2) Arzu sevincdən **gah** ağlayır, **gah da** gülürdü.

Арзу от радости **то** плакала, **то** смеялась.

3) Axşam sizə gələ bilmədim **çünki** yorulmuşdum.

Вечером я не смог прийти к вам, **потому что** устал.

4) Hava tululdu, **lakin** yağış yağmadı.

Погода испортилась, **однако** дождь так и не пошел.

Yuxandakı cümlələrdə işlədilən **ki**, **və**, **həm**, **həm də**, **amma**, **gah**, **gah da**, **çünki**, **lakin** bağlayıcılarıdır.

Исползуемые в вышеприведенных предложениях **ki**, **və**, **həm**, **həm də**, **amma**, **gah**, **gah da**, **çünki**, **lakin** являются союзами.

Azərbaycan dilində bağlayıcılar iki qrupa bölünür:

Союзы в азербайджанском языке делятся на две группы:

1. **Tabesizlik bağlayıcıları** (сочинительные союзы);

2. **Tabelilik bağlayıcıları** (подчинительные союзы).

ƏDAT (ЧАСТИЦА)

Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü qüvvətləndirən köməkçi nitq hissəsinə ədat deyilir.

Частицы – это служебные слова, которые придают предложению или отдельным словам различные смысловые оттенки.

Məsələn:

1) Qatarın gəlməsinə **lən** az qalmışdı.

До прибытия поезда оставалось **совсем** мало.

2) **Qoy** əvvəlcə ağsaqqalları dinləyək.

Давай сперва послушаем старейшин.

3) **İndi** axı aşkarlıqdır, hər şeyi açıq söyləmək olar.

Сейчас **ведь**, гласность, все можно говорить открыто.

4) **Təki** sülh olsun.

Лишь бы был мир.

5) **Məgər** bu zəhərli zavodu səhərdən uzaq yerdə tikmək olmazmı?

Разве нельзя построить этот отравляющий завод далеко от города?

6) Bəli, səni görmək **üçün** gəlmişəm.

Да, я пришел **чтобы** увидеть тебя.

ƏDATIN MƏNACA NÖVLƏRİ

(СЕМАНТИЧЕСКИЕ РАЗЯДЫ ЧАСТИЦ)

Nitqə verdiyi mənə çalarına görə ədatları aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

По значению частицы можно разделить на следующие разряды:

1) **Şiddətləndirici ədatlar** (усилительные частицы): **lap, hətta, ki, nə** (же, совсем, даже, то, и, ни, ведь).

Məsələn: Mən ki, bu haqda sənə demişdim. **Ведь** я же об этом тебе говорил.

Əhməd **lap** yaxına gəldi. Ахмед подошел **совсем** близко.

2) **Məhdudlaşdırıcı ədatlar** (ограничительные частицы): **yalnız, bircə, tək, təkə** (лишь, только, один).

Məsələn: **Təkə** bundan xəbərim yoxdur (**Только** об этом я не знаю); Kollektivin adından **yalnız** mənə söz verildi. (От имени коллектива дали слово **только** мне).

1) **Sual ədatları** (вопросительные частицы): **məgər,-**

mi,-mi,-mu,-mü (разве, неужели, ли).

Məsələn: **Məgər** bu işdən rəisin xəbəri yoxdur? – **Разве** начальник не знает об этом деле?

Adam **da** yaxşılığı unudarmı? – **Неужели** человек может забыть доброту?

3) **Əmr ədatları** (побудительные частицы): **baş, qoy, qoyun, gərək, di, gəl, gəlin** (посмотрика, пусть, да, ну, же, давай).

Məsələn: **Qoy** var olsun ana vətən – **Да** здравствует Родина – мать.. **Di** danış gərək – **Ну**, говори же....

4) **Təsdiq ədatları** - (утвердительные частицы): **bəli, hə**

(**da**).

Məsələn: **Bəli...** Bakılıyam, öz şöhrətim var – **Да**, я бакинец, имею свою славу; **Hə, elə mən də** onu düşünürdüm. **Да**, я **тоже** о нем думал.

5) **İnkər ədatları** (отрицательные частицы): **yox, xeyr, heç** (нет, ни, совсем, не).

Məsələn: Atam bu iş **heç** razı olmazdı. – Отец **совсем** не согласился **бы** с этим делом.. **Yox**, biz bu işi belə qoymarıq. – **Нет**, мы так не оставим это дело.

Qeyd: **-mi, -mi, -mu, -mü** ədatlarından başqa bütün ədatlar ayrı yazılır.

Примечание: кроме **-mi, -mi, -mu, -mü** все частицы пишутся отдельно.

Göz yaşımı silərsənmi?
Özün durub gələrsənmi?
Bir insafa gələrsənmi?
Bilsən necə darıxmışam.

Nuridə Atəş

ƏDATIN QURULUŞCA NÖVLƏRİ
(СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ ЧАСТИЦ)

Ədatlar quruluşca üç yerə bölünür:

По структуре частицы делятся на три вида:

Yalnız söz köklərindən ibarət sadə ədatlar (простые частицы, состоящие только из корней слов): **əsl, məhz, bir, di, gör, xeyr, hə** və s.

Məsələn:

Xeyr, yanıldınız, ona dil verən,
Gözilə dünyada alovlar görün,
Kəndistan yeridir,
Bəzən tanrıya **da** ağ olur insan...

S. Vurğun

Di ver cavabını, nə durmusan?
Din. Hə...yenə böyüyür sarsaq gözlərin.

S. Vurğun

Düzəltmə ədatlar sadə ədatlara **-ca (-cə)** şəkilçisinin qoşulması ilə əmələ gəlir.

Производные частицы образуются присоединением к простым частицам аффикса - **ca(-cə)**.

Məsələn: bunca, bircə, təkcə, beləcə, eləcə, təzəcə.

Mürəkkəb ədatlar iki və daha artıq sadə ədalım birləşməsi ilə əmələ gəlir (Сложные частицы, образуются из двух или более частиц) **bəli də, kaş ki, bəli a, heç də, bir də** və s.

■ **Tapşırıq 198.** *Ədatları müəyyənləşdirin və növlərini göstərin.*

1. Bu işin öhdəsindən ancaq sən gələ bilərsən.
2. **Kaş** bu işlərin hamısını bizə tapşırı idilər.
3. **Qoy** həmişə günəş olsun.
4. **Məgər** sizin bu məsələdən xəbəriniz yox idi?
5. Dünən uşaqlarla gəzməyə getmişdinmi?
6. Nərimin kursumuzun **ən** intizamlı tələbələrindəndir.

■ **Tapşırıq 199.** *Aşağıdakı sözləri qeyd olunan mənalarda cümlələrdə işlədin və müqayisə edin.*

Ancaq- bağlayıcı, ədat;

Nə - əvəzlik, ədat;

Bir - say, qeyri-müəyyənlik artikli, ədat;

Qoy - fel, ədat;

Elə - əvəzlik, ədat;

Ki - bağlayıcı, ədat.

■ **Tapşırıq 200.** *1)Aşağıdakı cümlələrdə ədatları müəyyənləşdirin. 2) Cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edib yazın və hər iki mətndəki ədatların spesifik xüsusiyyətlərini şifahi aydınlaşdırın.*

1. А, ландышевые капли..., разве ты больна? (Л.Л.)
2. Что, проезжал тут вчера Варламов или нет? (А.Ч.)
3. В начале, якобы, успех склонялся на сторону мужиков. (Л.Л.)
4. Вот и я, мое почтение..., - как бы сказал Матвей... (Л.Л.)
5. Больше мальчики не сказали друг другу ни слова (А.Ч.)
6. Как это от мог угадать, о чем говорил студент с мужиками. (Ф.Г.)
7. Басаргину хотелось ударить этого человека. Но это было как раз то, чего он не имел права делать. (К.С.)
8. Я только вечерами ему сподручничаю. (Ф.Г.)
9. выяснислось, что до совершеннолетия осталось всего два часа десять минут... (Л.Л.)
10. Я молчал и отворачивался в сторону, чтобы изморозь от моего дыхания не попадала мне в лицо. (Кор.)
11. Яков, подними-ка, братец, занавес. (Ч.)

■ **Tapşırıq 201.** *Şeiri əzbərləyin və ifadəli söyləyin.*

Cafər Cabbarlı

Tellər oynadı

Bir mən idim, bir sən idin, bir də yamaclar...

Meşə yolu, yarpaq dolu yaşıl ağaclar,
 Onda ki, ağ çiyinlərə töküldü saçlar,
 Əsdi yarpaq, coşdu irmaq, güllər oynadı,
 Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

Bir biz idik, bir düz idi, bir də al boya...
 Dağ başında uçan quşlar, endilər çaya,
 Sən dedin ki, «bütün dünya qoy dönsün toya»,
 Çaldı qaval, uzaq kənddə ellər oynadı,
 Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

AZƏRBAYCAN VƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİ TƏŞKİLATLAR

Azərbaycan bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatların üzvüdür. Bu təşkilatlardan Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankını (BYİB) və Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) xüsusi qeyd etmək lazımdır.

BYİB yə BVF 1944-cü ildə Amerikanın Bretton-Vuds şəhərində təsis olunub. Bretton-Vuds əkizləri adlanan bu təşkilatların təsisçiləri ABŞ, İngiltərə, Fransa və digər ölkələr olmuşdur. BYİB və BVF Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) ixtisaslaşdırılmış müəssisələridir. Onların yaradılmasında məqsəd ikinci dünya müharibəsindən sonra dağılmış iqtisadiyyat və maliyyə sistemi şəraitində fondun üzvü olan ölkələr arasında valyuta ittifaqı yaratmaq idi. Bretton-Vuds əkizlərinin əsas vəzifəsi isə beynəlxalq ticarət və valyuta əməkdaşlığına kömək etməkdir. Bu təşkilatlara istənilən dövlət daxil ola bilər. Burada üstünlük ondan ibarətdir ki, verilən kreditin faizi başqa beynəlxalq təşkilatlara nisbətən aşağıdır. Bu təşkilatlarda yüksək ixtisaslı mütəxəssislər çalışırlar. Onlar kredit almaq üçün müraciət edən ölkələrə lazımı tövsiyələr verirlər.

İlk dövrlərdə BYİB vs- BVF-nun cəmi 148 üzvü var idi. 1991-ci ilin oktyabrında onların sayı 155-ə çatdı. Hazırda isə bu beynəlxalq təşkilatların 170-dən artıq üzvü vardır.

BVF-nun fəaliyyətində inkişaf etmiş 10 kapitalist ölkəsi, o cümlədən ABŞ əsas rol oynayır. Qeyd edək ki, ABŞ-ın bu təşkilatda kvotası, yəni payı fondun təxminən 20%-ni təşkil edir.

Azərbaycan 1992-ci ilin sentyabr ayından BYİB və BVF-nun üzvüdür. BVF-da Azərbaycanın kvotası 306 milyon 860 min dollar müəyyən edilmişdir. Fonda daxil olmaq üçün üzvlük haqqı bu kvotaya bərabərdir. Üzvlük haqqının 22,8 faizi möhkəm valyuta ilə, qalanı isə milli valyuta ilə ödənilməlidir.

Azərbaycan müsəlman respublikası olduğu üçün bir neçə beynəlxalq islam təşkilatına da üzv olmuşdur. Bunlardan biri Ümumdünya İslam Konqresidir. Bu təşkilat 1926-cı ildə Səudiyyə Ərəbistanında təsis edilib.

Ən nüfuzlu müsəlman təşkilatlarından biri də İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). Bu təşkilat 1969-cu ildə Mərakeşin Rabat şəhərində yaradılmışdır. 1991-ci ildə Azərbaycan İKT-na üzv qəbul olunub. Azərbaycan bu təşkilatın 47-ci üzvüdür. Azərbaycan İKT-nin bir sıra ixtisaslaşdırılmış köməkçi idarələrinin, o cümlədən İslam İnkişaf Bankının (İİB) da üzvlüyünə qəbul edilmişdir. Bu təşkilat respublikamıza aşağı faizlə kreditlər verir, əvəzsiz köməkliklər göstərir. Məsələn, İİB Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin su təminatında misilsiz əhəmiyyəti olan Samur-Abşeron kanalının yenidən qurulması layihəsinin hazırlanması üçün əvəzsiz olaraq 280 milyon ABŞ dolları ayırmışdır.

MODAL SÖZLƏR (МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА)

Danışanın söylənilən fikrə münasibətini ifadə edən sözlərə modal sözlər deyilir.

Модальными называются слово, которые выражают отношение говорящего к высказанной мысли.

Modal sözlərin müxtəlif növləri vardır. (Модальные слова имеют следующие семантические разряды):

1. **Təsdiq bildirənlər** (выражают утверждение): **əlbəttə, doğrudan, həqiqətən, əslində, doğrusu, şəksiz, şübhəsiz, mütləq, yəqin, yəqin ki.**

Məsələn: Doğrudan da, dostluq böyük qüvvədir. Действительно, дружба-большая сила.

2. **Güman, ehtimal bildirənlər** (выражают предложение, вероятность): **bəlkə, bəlkə də, guman ki, ehtimal ki, zənnimcə, ola bilsin ki, yəqin, gərək, görünür.**

Məsələn: Görünür, bu il qış sərt olacaqdır. – Видимо, в этом году зима будет суровая.

3. **Nəticə, ümumiləşdirmə bildirənlər** (выражают результат, обобщение): **demək, deməli, ümumiyyətlə, beləliklə, xülasə, bir sözə, müxtəsər, nəhayət.**

Məsələn: Deməli, sabah tezdən ova gedəcəyik. – Значит, завтра рано утром пойдем на охоту.

4. **Emosional münasibət bildirənlər** (выражают эмоциональное отношение): **təəssüf ki, hayıf (ki), demə, qəribədir.**

Məsələn: Təəssüf ki, hər şey gözlədiyimiz kimi olmadı. К сожалению, не все было так как мы ожидали.

Azərbaycan dilində ən çox işlənən modal sözlər bunlardır:

Наиболее употребительными в азербайджанском языке являются следующие модальные слова:

doğrudan da (и в правду, действительно, на самом деле), **əlbəttə** (конечно), **şübhəsiz** (несомненно), **görünür** (очевидно, видно, по-видимому), **beləliklə** (таким образом), **məsələn** (например), **demək** (значит), **ümumiyyətlə** (в общем), **mənəə** (по-моему), **deyəsən** (наверно) və s.

Modal sözlər əsasən cümlənin əvvəlində və ortasında işlənir.

В большинстве случаев модальные слова употребляются в начале и середине предложения.

Cümlənin əvvəlində modal sözdən sonra vergül işarəsi qoyulur:

В начале предложения после модальных слов ставится запятая:

Məsələn: Nəhayət, həkim gəlib çıxdı. - **Наконец,** пришел врач.

Modal sözlər cümlənin ortasında işləndikdə hər iki tərəfdə vergül işarəsi qoyulur:

В середине предложения модальные слова отделяются запятыми с обеих сторон::

Məsələn: Onun bu işdə, şübhəsiz, təcrübəsi çoxdur – В этом деле он, несомненно, имеет большой опыт.

■ **Tapşırıq 202.** Şeiri ifadəli oxuyun və modal sözləri göstərin.

Məmməd Aslan

İpək paltar

- Bel sarı kəs, ay baba...
- Bel nəyinə gərəkdir?
- Bağda quyu qazıram,
- Bəlkə bir çəkil əkdim.
- Neyləyirsən çəkili?
- Qoy çəkil budaqlansın...
- Neyləyirsən budağı?
- İpəkqurdu saxlaram,
- Yemləgəm, yarpaqlaram.
- Yaxşı bəsləsəm əgər,
- Qurd mənə ipək verər,
- Geyərəm ipək paltar,
- Gün dəydikcə parıldar.

Molla Cümə

Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında həm ifaçılıq qa-biliyyətinə, həm də yaradıcılıq keyfiyyətinə görə misilsiz rol oynamış ustadlardan biri Molla Cümədir (1854-1920). Onun şeirlərində özü və nəsil-nəcabəti barədə zəngin bioqrafik bilgi vardır. Aşığın yer-yurdu:

Mahalım Göynükdür, şəhərim Şəki,
Layisqi kəndinin binasıyam mən.

Əsli-kökü və kimliyi:

Binəm Layisqiyə düşübdü mehman,
Pədərim Salahdır, mədərim Reyhan.
Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman,
Familim-Molla Oruc əndasıyam mən.

Molla Cümənin mənsub olduğu ailə ocağının dədə-babadan yazı-oxu ənənəsinə sahib olması onun nəslinin «molboruclu» adlanmasından da görünməkdədir. Ailə ənənəsinə uyğun olaraq Cümə kiçik yaşlarından şərq üslubunda təhsil-təlim almış, islam qayda-qanunlarını dərinlən mənimsəmişdir. O, heç bir zaman dini-ruhani vəzifə icra etməmişdir, sadəcə olaraq, savadlı və təhsilli olduğuna görə el arasında «Molla Cümə» adıyla çağırılmış, şeirbrində də bu təxəllüsü işlətməmişdir:

Oxuram, ustaddan almışam dərsi,
Oxumuşam ərəb, türkmən, farsı.
Fikrim seyr edər ərşinən kürsi,
Dərin kitabların mənasıyam mən.

Uşaqlıqdan sözə-sətiətə xüsusi maraq göstərən Cümə təq-ribən 15-16 yaşlarından saz çalmağa başlamış, el arasında söyləndiyinə görə elə həmin yaşlarda da ona vergi verilmiş, yuxuda aşıqlıq bədəsi içirilmişdir. Bundan sonra o, peşəkar aşıqlığa başlamış, Şəki-Zaqatala-Balakən bölgəsi və Dərbənd-Dağıstanda el-oba məclislərində öz saz-sözüylə ad çıxarmışdır. Sozü gedən coğrafi məkanda XIX yüzilliyi sonları və XX yüzilliyin birinci yarısı arasında aşıqlığın vüsət tapması əslində həmin regionda Molla Cümənin yaratdığı sənət iqlimi ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, XX əsr Şəki-Zaqatala və Dərbənd-Dağıstan aşıqlarının repertuarında Molla Cümə irsi mühüm yer tutmuşdur. İrsin yayılıb repertuarda möhkəmlənməsində Molla Cümənin özü, daha sonra isə onun müxləlif bölgələrdə aşıqlıq edən şagirdləri əsas rol oynamışlar.

Molla Cümə ortabab güzəran keçirmiş, el-camaat arasında nüfuz və hörmətə sahib olmuşdur. 1920-ci il may ayının axırlarında sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında Şəkiddə əməliyyat aparan silahlı erməni-rus dəstələri bölgənin ziyalı və dini-ruhani xadimlərini, el-ulus başçıları aradan götürmüşlər. Onların arasında böyük el sənətkarı Molla Cümə və onun arvadı da olmuşdur. Gecə ilə silahlı bolşeviklər tərəfindən evdən aparılan Molla Cümə və arvadı güllələnmiş, meyitləri səhərisi gün kəndin kənarındakı Göynük yolunun qırağında tapılmışdır. El-camaat onları elə orada da dəfn etmişdir. Aşığın qəbri indi də Göynük yolunun qırağındadır.

Təhsil və savadı sayəsində klassik ədəbi-bədii məzənlər və dini-ürfani qaynaqlardan xəbərdar olması Molla Cüməni şeir-sənət aləmində yenilməz bir sənətkara çevirmişdir. O, folklor ruhu, ovqatı üstündə köklənmiş bir söz sənətkarı olsa da, klassik poeziya ənənələrinin də kamil bilicisi kimi şərq poetikasının incəliklərini geniş miqyasda aşıq poeziyasına tətbiq etməyə səy göstərmişdir. Ustad sənətkar şeirlərini soz üstündə, toy-düyündə, şadlıq yığnağında, söz-sənət meydanında, deyişmə məclisində bədahətən söylədiyi kimi, təhsili olması səbəbindən kağız üzərində də yazmışdır. Bu, onun sənətkar statusundakı fərdi özünəməxsusluqdur.

Onun şeir dəftərindəki minacat, qəsidə, surə və qəzəllər sırf yazılı ədəbiyyat öhdəlikləridir. Həmin nümunələr əsasən dini-ruhani mərasimlərdə oxunmuşdur. Bununla belə, onlar Molla Cümə irsinin az hissəsini təşkil edir. Yaradıcılığının ana axarı folklor üslubundadır.

Aşığın poetik irsi zəngin və çoxsahəlidir. Beş hecalıdan tutmuş on altı hecayadək elə bir aşıq seiri yoxdur ki, Molla Cümə ondan istifadə etməsin. Özünəqədərki bədii aşıq seiri şəkillərindən əlavə o, bir çox yeni bicimlərdə seirlər yaratmışdır. Onun gəraylı, qoşma, təniz, divani və müxəmməsi kimi biçimlər üzərində apardığı yeniləşmələr klassik şerq poetikasına məxsus fiqur və qaydaların, aşıq seiri şəkillərinə tətbiq edilməsi nəticəsində baş vermişdir. Folklor şeirində bu biçimləri qurmaq və onların kamil örnəklərini ortaya qoymaq Molla Cümənin şairlik istedadı və bilik dairəsi ilə bağlıdır. Hərflər üstündə şeir söyləmək ümumiyyətlə çətin bir iş olduğu halda, Molla Cümə daha çətin bir variantı seçərək hərflər üstündə tənizlər də qoşmuşdur. Aşığın «Z» hərfi üstündə qurduğu təniz onun nə qədər böyük söz ehtiyatına və çevik poetik-üslubi maneralara malik olduğunun əyani göstəricisidir:

Zəhmətin şəddir, bülbülün gülsüz,
Zar olur konlümüz, ayağa durmaz.
Zəbanım bəstədir, dəhanım dilsiz,
Zəncəfil göz yaşım, ayağa durmaz.

Molla Cümə şeirinin könül həmdəmi ismi Pünhandır. Aşığın şeirlərindəki bilgidən aydın olur ki, «İsmi Pünhan» onun sevgilisinin gizli, rəmzi adıdır. Əslində isə «İsmi Pünhan» «Adı gizlin» deməkdir. «İsmi Pünhan» silsiləsinə daxil olan şeirlər İsmi Pünhanın sağlığında vüsal soraqlayan həsrətli təsvir-tərənnümlər və könül pıçıltılarıdır:

Sən söyləsən, dörd yanında yanaram,
Bülbülünəm, gülşənimsən kənaram.
Od tutuban hər məclisdə yanaram,
Dərdin qanan ya bir olar, ya iki.

Molla Cümə Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı tarixinə yenilikçi aşıq-şair kimi daxil olmuşdur. Onun aşıq seiri şəkilləri üzərində apardığı yeniləşmə-təkmilləşmələr həm çağdaş olan sənətkarlar, həm də sonrakı dövr saz-söz ustaları tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq davam etdirilmişdir. Böyük sənətkarın poetik irsinin əsas hissəsi indi də aşıqların söz-havacat repertuarında öz fəallığını qoruyub saxlamaqdadır.

■ **Tapşırıq 203.** *Mətni köçürün, modal sözləri göstərin. Mətnin məzmununu nəql edin və rus dilinə tərcümə edin.*

Ən böyük dövlət

Bir cavan oğlan öz kasıblığından şikayətlənirdi:

- Görəsən, mən nə üçün yoxsulam? Mən necə varlı ola bilərəm?
- Sən çox varlı adamsan. Ancaq nahaq yerə şikayətlənirsən, - deyə qoca ona nəsihət verdi.
- Necə, mən varlıyam? Bəs, görəsən o var-dövlət haradadır?
- Bax, elə sənin gözlərin. Onları neçəyə satarsan?
- Nə qədər pul versən də, gözlərimi satmaram.
- Bəlkə əllərini sataasan? Mən əvəzində sənə nə qədər istəsən qızıl verərəm.
- Dağ hündürlükdə qızıl versən də, şübhəsiz, əllərimi vermərəm.

- Bax, indi görürsənmi sən nə qədər varlısan? Deməli, dünyada ən böyük dövlət bədənin sağlamlığıdır.

Nizami Gəncəvi

■ **Tapşırıq 204.** *Tərkibində modal söz olan on cümlə yazın, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 205.** *Cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edib yazın və modal sözlərin altından xətt çəkin.*

1. В твоём докладе мало живых примеров. Едва ли он поправится слушателям.
2. В докладе ты нескромно говоришь о себе и своих успехах. Вряд ли ребята одобряют это.
3. Читателя надо подготовить к восприятию темы. Как раз поэтому сочинение обычно начинают с введения.
4. В этом предложении тебе удалось четко сформулировать вывода. Как раз оно больше всего подходит для концовки сочинения.
5. Мальчики исключительно все заинтересовались схемой работы. Почти все остальное не привлекло их внимания.
6. Почти все слушатели без возражений согласились с докладчиком.
7. Все-таки ты не посчитался с моим советом.

Lev Tolstoy

«Xahiş edirəm məni... müsəlman hesab edəsiniz»

Lev Tolstoy dahi rus yazıçısı, rus ədəbiyyatına və tarixinə böyük töhfələr etmiş mütəfəkkirdir. Lev Nikolayeviç Tolstoy 1828-1910-cu illərdə yaşamışdır. O, bizə daha çox yazıçı kimi tanındır. Onun fəlsəfi düşüncələri, Allah, ruh, bilik, məhəbbət, həyatın mənası və s. haqqında təsəvvürlərini əks etdirən elmi əsərləri isə nisbətən az məlumdur.

Həyatın mənasının, mənəvi idealının, varlığın gizli ümumi qanunauyğunluqlarının əzablı axtarışları, mənəviyyatın və sosial durumun fəlsəfi tədqiqi onun bütün yaradıcılığından keçir. 1870-ci ildən başlayaraq, o, ölüm qorxusu, günah, tövbə və mənəvi dirçəliş mövzularına daha çox fikir verir.

Onun tamamilə qeyri-adi təfəkkürü çox hallarda rus cəmiyyətində aydın deyildi.

O, kilsədən uzaqlaşdırılaraq lənətləndi, dostları və tanışları ondan üz döndərdilər. 1910-cu ildə, 81 yaşında, Lev Tolstoy evindən gedir və yolda, Astapovo stansiyasında ölür.

Bəs nəyə görə dahi yazıçının həyatının sonu belə kədərli oldu? Güman ki, bu sualın cavabı bəzi məktublarda var.

O, kilsə barəsində belə yazır:

«Kilsəyə, bacardıqca həyatdan geri qalmayaraq onun mənasını izah etməyi tapşıran dünya istədiyini edirdi. Dünya hər şeydə İsanın qanunlarına uyğun yaşadıkları barədə eyhamlar uydururdu. Və bu onunla nəticələndi ki, dünya bütpərəstlikdən də pis həyat sürməyə başladı və kilsə nəinki bu həyata bəraət qazandırır, hətta İsanın təliminin məhz bundan ibarət olduğunu iddia edirdi».

Yasnaya Polyana, mart 1909-cu il.

Y.Vəkilova-müsəlmana ərə getmiş rus qadını Tolstoya yazırdı ki, onun oğulları İslamı qəbul etmək istəyirlər və bu barədə məsləhət istəyirdi. Yazıçı ona belə cavab verir:

«Pravoslavlıqdan müsəlmanlığa üçünlük verilməsi barədə... deyə bilərəm ki, mən buna bütün qəlbimlə rəğbət bəsləyirəm. Təəccüblü olsa da, mənim xristianlığın həqiqi idealları və təlimini yüksək tutaraq, heç bir şübhəm yoxdur ki, müsəlmanlıq özünün xarici formalarına görə, kilsə pravoslavlığından müqayisəolunmaz dərəcədə yüksəkdir. Odur ki, əgər insanın qarşısında iki seçim: kilsə pravoslavlığı və müsəlmanlıq durubsa, onda ağıllı adam tərəddüd etmədən müsəlmanlığı qəbul edib, ilahiyyatda mürəkkəb və anlaşılmaz Üçlük, müqəddəslərin şəkilləri, sirlər və mürəkkəb ibadətlər əvəzinə, Tək Allahı və onun Peyğəmbərini tanıyar.

Yasnaya Polyana, 15 mart 1909-cu il.

Yazıçının əzablı axtarışlar nəticəsində yaranmış dünya-görüşünü daha geniş açıqlayan bir məktuba da nəzər salaq:

«Siz mənimlə eyni əqidədə olsaydınız, çox sevinərdim. Siz az da olsa, mənim həyatımı başa düşərdiniz. Həyatın bir çox uğuru var: var-dövlət, şöhrət, ehtiram..., bunlardan heç biri məndə yoxdur. Dostlarım, hətta ailə üzvlərim məndən üz döndəriblər.

Bəziləri -liberallar və eserlər-məni dəli və ya Qoqol kimi ağıldan kəm hesab edirlər; başqaları-inqilabçılar və radikallar-məni boşboğaz hesab və sufi sayırlar; dövlət adamları məni inqilabçı, pravoslavlar isə iblis hesab edirlər.

Etiraf edirəm ki, bu mənim üçün ağırdır... və buna görə xahiş edirəm, mənə xeyirxah müsəlman kimi baxasınız, onda hər şey yaxşı olacaq».

Yasnaya Polyana, aprel 1884-cü il.

XÜSUSİ NİTQ HİSSƏSİ (ОСОБАЯ ЧАСТЬ РЕЧИ)

NİDA (МЕЖДОМЕТИЕ)

Xüsusi nitq hissəsi olan nida emosionallıq bildirir.

Междометие – это особая часть речи, которая обозначает эмоциональность.

Nidaların müsləqil leksik mənası, morfoloji əlamətləri olmadığı üçün cümlədə qrammatik vəzifə daşımır.

Так как междометия не имеют самостоятельного лексического значения и специальных морфологических показателей, они не выполняют в предложении никакой грамматической функции.

Nidalar təəccüb, qorxu, təəssüf, hiddət, sevinc, kinayə, narahatlıq, həyəcan, qəmginlik və s. kimi hissələri ifadə edə bilir. Onların konkret mənası intonasiya və aid olduqları mənası ilə reallaşır.

Междометия выражают чувства удивления, страха, сожаления, гнева, радости, иронии, беспокойства, тревоги, грусти и т.п. Их конкретные значения реализуются при помощи интонации и смысла предложения, в котором междометие употребляется.

Qorxu, vahimə, təlaş, əzab, təəssüf, nifrət, qüssə bildirən nidalar (междометия, выражающие страх, ужас, волнение, страдание, сожаление, презрение, огорчение): vay, vay-vay, oy, uy, oh. **Məsələn:** oy, qorxdum a!...

Arzu, razılıq, həsrət bildirən nidalar (междометия выражающие желание, согласие, тоска): ah, vay, oy. **Məsələn:** Ah, kaş o günlər qayıdardı!

Heyrət, təəccüb bildirən nidalar (междометие выражающие удивление, изумление) oho, pəh, pəh-pəh, pəho, pəh-pəh, bəh-bəh, ox, can, ay can-ay can, biy, boy, pəho, heyhat. **Məsələn:** oho lap qiymətsən! Pəho, bu nə işdir, belə də adam aldatmaq olar!

Qəzəb, imdad bildirən nidalar (междометия выражающие гнев, содействие) aman, ay aman, haray, ay haray, hey. **Məsələn:** Haray, mənə bir imdad!

Etiraz, təsəlli bildirən nidalar (междометия выражающие возражение, утешение) eh, əh. **Məsələn:** Eh keçənə güzəşt deyərlər.

İşlənmə məqamından və yerindən asılı olaraq, nidalardan sonra ya nida işarəsi, ya da vergül qoyulur.

В зависимости от места употребления после междометий ставится восклицательный знак или запятая.

Nidalar işlənmə yerinə görə sərbəst olub cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında işlənə bilər. Cümlənin əvvəlində işlənən nida yüksək tonla deyilirsə, ondan sonra nida, adi tonla deyilirsə, vergül qoyulur. Cümlənin ortasında işlənən nidanın hər iki tərəfində, sonunda işlənən nidadan əvvəl vergül işarəsi qoyulur.

Место междометия в предложении свободно: оно может употребляться в начале, середине и в конце предложения. Если междометие стоит в начале предложения и произносится с особой интонацией, то после него ставится восклицательный знак; если же произносится с обычной интонацией, то запятая. Если междометие находится в середине предложения, то с двух сторон оно обособляется запятыми. Запятая ставится и перед междометием, если им завершается предложение.

■ Tapşırıq 206. Mətnin məzmununu öyrənin.

Almas İldırım (1907-1952)

Almas İldırım 1907-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. İlk təhsilini «İttihab» məktəbində və gimnaziyada alan Almas 1927-ci ildə universitetə daxil olmuşdur. Lakin bir neçə aydan sonra onu

«tacir oğlu» olduğu üçün universitetdən xaric etmişlər. A.İldırım bu zaman Vətənin dərdləri haqqında bir sıra **qəmli şeirlər** yazmışdır. Buna görə də gənc şair dövrün tənqidçiləri tərəfindən «müsavatçıların aşiqi», «Əhməd Cavad və Hüseyn Cavid»in ardıcılı adlandırılmış və mənəvi təzyiqlərlə üzləşmişdir.

Bir müddətdən sonra A.İldırım əvvəlcə Dağıstana, sonra isə Türkmənistanına sürgün edilmişdir. A.İldırım onu gözləyən daha dəhşətli təhlükəni hiss edərək, gizli yollarla İrana getmiş və orada həbs edilmişdir. Həbsdən çıxdıqdan sonra o, 1934-cü ildə Türkiyəyə getmiş və ömrünün sonunadək bu qonşu ölkədə yaşamışdır. A.İldırım 1952-ci ildə Türkiyədə vəfat etmişdir.

Şairin şeirləri Türkiyədə və Bakıda çap olunmuş aşağıdakı kitablarda toplanmışdır; **«Boğulmayan bir səs»**, **«Azərbaycanın didərgin salınmış övladı şair Almas İldırım şeirlərilə»**, **«İgidlərə səsləniş»**, **«Qara dastan»**.

Sonuncu kitab daha əhatəlidir. Burada müəllifin şeirlərinin çoxu nəşr olunmuşdur.

A.İldırımın şeirlərinin çoxu doğma yurdunda şəxsən özünün sahidi olduğu faciə və müsibətlər mövzusunda.

Şairin ən məşhur şeirlərindən biri «Əsir Azərbaycanım» adlanır.

Hanı məni gül qoynunda doğuran?
Xəmirimni göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə «layla balam» çağırın,
Azərbaycan mənim baxtsiz anam oy!
Neçə ildir həsrətimdə yannam oy!

«Qara dastan» şeiri. A.İldırımın «Qara dastan» şeiri türkçülük və türk xalqlarının taleyi ilə bağlı məsələlərə həsr olunmuşdur. Şeirdə Sovet imperiyasının müsəlman-türk xalqlarına qarşı yeitdiyi zorakılıq siyasətindən danışılır. Sovet imperiyası Azərbaycan, qazax, qırğız, türkmən, özbək, başqırd kimi türkdilli xalqlara, Krım və Qazan tatarlarına ağır zərbə vurmuşdur. İmperiya «Parçala, hökm sür» prinsipinə əsaslanaraq bu xalqları bir-birindən ayırmaq, bir-birinə yadlaşdırmaq siyasəti aparır. Türkdilli xalqların ən yaxşı say-seçmə oğulları ağır repressiyaya məruz qalmışdır. Onların bir çoxu güllələnmiş, sürgün edilmişdir:

Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla şair, ağla, yurdun dağılmış,
Harda qopuz, harda qırıq kaman hey?!
Harda böyük Vətən, harda Turan hey?!

Şeiri **«Qara dastan»** adlandırmaqla şair türk xalqlarının qara günlər içində yaşamasına işarə edir. Şeir oxunduqca oxucuda qəm-kədər dolu hiss-həyəcan oyadır.

■ **Tapşırıq 207.** Auditoriyada «Əsir Azərbaycanım» şeirini ucadan oxuyun və nidaları göstərin.

Almas İldırım

Əsir Azərbaycanım

Hanı məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimni goz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə, «layla balam» çağırın...
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam, oy...
Neçə ildir həsrətimlə yanam, oy...

Salam desəm, rüzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa, oy...

Hökm etsə bu sərsəm gedış dursa, oy...

Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım, o neft qoxan gülümdən,
Kim demiş ki, düşmüş adı dilimdən,
Azərbaycan, mənim eşqsiz yurdum, oy,
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy!...

Könlümə tək Kəbə etdim səni mən,
Sənsiz neylim qürbət eldə günü mən,
Sənsiz neylim Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!...
Oyanmazmı kor olası baxtım, oy!...

Almas İldırım

Qara dastan

Kimsə bilməz Tanrıdağın yaşını,
Duman almış Altayların başını,
Uçurmuşdur başdan dövlət quşunu,
Sərvətinə üz çevirmiş zaman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Dörd bir yana dağılmış türk soyları¹,
Sönmüş ocaq, köçüb getmiş boyları²,
Dərdli-dərdli axar bozqır³ çayları,
Saxlar içdən gizli ümid, güman hey...
Qoca türkün düşdüyü gün yaman hey...

Ağ alnına qara yazı yazılmış,
Yaylalarda düyün-dərnək⁴ pozulmuş,
Gəlinlərin gur saçları çözülmüş⁵,
Yada qalmış, dilər eldən aman hey...

Dağdan-dağa çarpıb getmiş doğanlar,
Qayalarda iz buraxmış al qanlar,
Ordulara buyruq⁶ verməz elxanlar⁷,
Nərdə qalmış Sədlər⁸ yıxan fərman hey..
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Xarab olmuş Buxarası, Başkəndi,
Matəm tutmuş Səmərqəndi, Daşkəndi,
Kəndi⁹ söylər, tökər gözdən yaş kəndi,
Nə ozan var, nə yazan, nə şaman¹⁰ hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Qazan, Başqurd batmış, qırım sürülmüş,

Mənim çəkik gözlü yarım sürülmüş,
Qohum-qonşum, bütün varım sürülmüş,
Bulunurmu Sibiryada iman hey?
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey..

Türk elləri bir-birinə yadlanır,
Qazax, qırğız, türkmən, özbək adlanır,
Azəri türk yanar, içdən odlanır,
Ana yurdun içdən halı duman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Orqun¹¹ çağlar, yatmış ellər ayılmaz,
Tarım çayı doğru yola qoyulmaz,
Hey səslənir Amu-Dərya, duyulmaz,
Sır-Dəryada qalmamışdır dərman hey...
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey...

Xəzər coşar, xəbər salar kürünə,
Axıb gedər Kür sürünə-sürünə,
İdil¹² ağlar, Altın Ordu¹³ yədinə¹⁴,
Aral kəndi¹⁵ varlığında peşman hey...
Qoca türkün düşdüyünü dərd yaman hey...
Azərbaycan dərd içində doğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla, şair, ağla, yurdun dağılmış,
Nerdə¹⁶ qopuz, nerdə qırıq kaman hey...
Nerdə böyük Vetən - nerdə Turan¹⁷ hey...

1.nəsil; 2.tayfa, oba; 3.səhra, çöl; 4.toy-yığnaq; 5.avçılmış, dağılmış; 6.əmr; 7.hökmdar, başçı; 8.Çin səddi nəzərdə tutulur; 9.özü; 10.İslamdan qabaq, türklərdə ilahi vergili şəxs; 11.yüksək, taxt-tacli; 12.Volqa çayı; 13.özü; 13.Qızıl Orda adı ilə tanınan qədim türk dövləti - Çingiz xanın və övladlarının adı ilə bağlıdır; 14.gücünə, yardımına; 15.özü; 16.harada; 17.ümumi türk dövlətlərinin adı kimi tanınan qədim Türk Dünyası.

■ **Tapşırıq 208.** *Tərkibində nida olan on cümlə qurun, cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

KARGÜZARLIQ İŞLƏRİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Mühasibat uçotu və audit” fakültəsinin dekanı T.Əsgərli cənablarına 475-ci qrupun tələbəsi Fuad Əmir oğlu İbrahimlidən

Ə R İ Z Ə

2009-cu il mayın 15-də ailəmiz yeni mənzilə köçəcəkdir. Həmin gün mənə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

(imza)
14.04.09.

F. İbrahimli

Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu İdarəsinin rəisi Z.Məmmədli cənablarına

Bakı şəhərinin, Azadlıq prospektindəki, 155-ci evin 5-ci mənzilində yaşayan
Gülər Zülfüqar qızı Cahangirliyə

Ə R İ Z Ə

Məni texniki-nəzarət şöbəsinə işə götürməyinizi xahiş edirəm.

(imza)
19.03.09.

G. Cahangirli

A R A Y I Ş

Bu arayışla Həsənli Elşən Həsən oğlunun doğrudan da İnşaatçılar prospektindəki 20-ci evin 12-ci mənzilində yaşadığı, 05.11.2002-ci il tarixdən çıxdığı və onun işləmədiyi bildirilir. Arayış Bakı Qənnadı Kombinatına təqdim olunmaq üçün verilir.

16 №-lı MİK-nin rəisi:

S.Əhmədli

Pasportçu:

İ.M. Hüseynova

(möhür)

A R A Y I Ş

Bu arayışla Rəhimli Əli Murad oğlunun 2000-ci ilin aprel ayından Bakı şəhəri Yasamal rayonundakı 53 saylı məktəbdə müəllim işlədiyini və 2002-ci ilin yanvarının 1-dən mənzil növbəsinə dayandığı bildirilir.

Arayış Bakı şəhərinin Yasamal rayon İcra Hakimiyyətinə təqdim etmək üçün verilir.

53 saylı məktəbin direktoru:

S.Məmmədli

E L A N

28 iyun 2009-cu il təfəxədə saat 15-də universitetin kiçik iclas salonunda İdarəetmə fakültəsinin elmi şurasının iclası olacaqdır.

İclasın gündəliyi:

1. 2008/09-cu tədris ilinin yekunları və qarşıda duran vəzifələr.
2. Cari məsələlər.
3. Seçki.

Dekanlıq

TƏRCÜMEYİ-HAL

Mən, Sona Baxış qızı Bağırılı, 1968-ci il fevral ayının 14-də Bakı şəhərində anadan olmuşam. 1985-cı ildə 20 sayılı orta məktəbi bitirmişəm. Məkləbi bitirdikdən sonra Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Pedaqogika fakültəsinə daxil olmuşam. 1990-cı ildə institutu bitirdikdən sonra 49 nömrəli məktəbdə əmək fəaliyyətinə başlamışam. Hal-hazırda həmin məktəbdə ibtidai sinif müəllimi vəzifəsində çalışıram.

Atam, Baxış Alı oğlu Bağırılı, 1938-ci ildə anadan olmuşdur, «Xəzərneft» Birliyinin nefləçi-mühəndisidir.

Anam, Bağırılı Vəfa Əhməd qızı 1940-cı ildə anadan olmuşdur. 16 №-li poliklinikada diş həkimi işləyir.

Qardaşım, Samir Baxış oğlu Bağırılı, 1982-ci ildə anadan olmuşdur. Hal-hazırda hərbi qulluqdadır.

Ərim, Eldar Hüseyn oğlu İbrahimli, 1962-ci ildə anadan olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Valyula tənzimlənməsi idarəsinin rəisi vəzifəsində işləyir.

Qızım, Gülşən İbrahimli 1992-ci ildə anadan olmuşdur, məktəblidir.

S.B.Bağırılı

10.01.05.

**Ət kombinatının Həmkarlar İttifaqı Komitəsi iclasının
2 №-li - PROTOKOLU
Bakı şəhəri
12 mart 2005 -ci il**

Sədr - Ə.Ə.İsmayılov
Katib-S.R.Həsənli
İştirak etdilər: 42 nəfər.

GÜNDƏLİK:

- 1.Kombinatın ərazisinin abadlaşdırılması haqqında;
- 2.Həmkarlar ittifaqı üzvlərinin ərizələrinə baxılması.

I. D i n l ə n d i:

Y.M.Cəfərli təsərrüfal şöbəsinin rəisi. Kombinatin ərazisinin abadlaşdırılmasına çoxdan ehtiyac vardır. Kombinatin arxa həyətidə artıq bir ilə yaxın tökülüb qalmış zibili yığışdırmaq lazımdır. Xahiş edirəm ərazinin abadlaşdırılmasına kömək edin...

Çıxış etdilər:

Kombinatın baş mühəndisi V.M.Allahverdiyev: Hesab edirəm ki, yerli komitə Y.M.Cəfərliyə tərəfdar olacaqdır, çünki həmin zibil 2 № -li anbarın girişinə mane olur.

1. Kombinatin baş mühasibi L.M.Minayevaya tapşırılsın ki, bu iş üçün məxaric smetasını nəzərdən keçirsin.
- 2.14.03.05-ci il tarixdən ərazinin abadlaşdırma işlərinə başlansın.

II. D i n l ə n d i:

1. 1№-li sexin fəhləsi S.M.Mərdanovun bu ilin aprelində ona ailəsi ilə birlikdə kombinatin pansionatına yollayışlar ayrılması haqqında ərizəsi.

Qərar:

1. 1 № -li sexin fəhləsi S.M.Mərdanov və onun ailəsinə bu ilin mayında kombinatin pansionatında 4 nəfər üçün iki otaq ayrılınsın.

Sədr: Ə.Ə.İsmayılov
Katib: S.R.Həsənli

«TƏSDİQ EDİRƏM»
Təmir Tikinti İdarəsinin rəisi K.Ə.Qədirli _____
«___» _____ 2006 il.

A K T

Bakı şəhəri

12mart

Biz, aşağıda imza edənlər - baş mübasib R.A.Məmmədov, mühasib O.İ.İvanova, hesabdar-xəzinədar N.A.Rəsulzadə yoxlama zamanı kassada müəyyənləşdirilən 370000 (üç yüz yetmiş min) manat nəğd pul olmuşdur ki, bu da mühasibat hesabı ilə uyğundur.

Baş mühasib:

R.A. Məmmədov

Mühasib:

O.Livanova

Hesabdar-xəzinədar:

N.A.Rəsulzadə

ETİBARNAMƏ

Mən, Rövşən Qulu oğlu Məmmədbəyli, 2006-cı ilin fevral ayı üçün mənə çatacaq məvacibi Məmməd Rəşid oğlu Göyçaylıya (pasport: seriya..., №-...) etibar edirəm.

R.Q.Məmmədbəyli

01.02.2006-ci il

**Kağız fabriki üzrə
106 № -li ƏMR****Bakı şəhəri****02.12.2009-cu il**

Rauf Vəfadar oğlu Hüseyinli 03.12.2009-cu il tarixdən ştat cədvəlinə uyğun olaraq fabrikin təchizat şöbəsinə mühəndis vəzifəsinə təyin edilsin.

Əsas: R.V.Hüseyinlinin ərizəsi

**Kağız fabrikinin
direktoru:****Q.A.Zülfüqarlı**

**Xətai rayon 5 saylı məktəbin
valideyn iclasının 4№-li**

05 fevral 2009-cu il tarixli

PROTOKOLU

Sədr - R.Tahirli
Katib - H.Muradlı

İştirak etdilər: 155 nəfər (siyahı əlavə olunur)

GÜNDƏLİK:

Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsində valideynlərin vəzifəsi.

Dinləndi:

Məsələ haqqında məktəb şurasının sədri H.Məmmədli məruzə etdi.
(Məruzənin mətni protokola əlavə olunur).

Çıxış etdilər:

- İ.Yusifli** - valideyn komitəsinin sədri bu məruzədə fasiləsiz təhsil konsepsiyasının mahiyyətinin, məzmununun, əsas istiqamətlərinin ətraflı şərh edildiyini bildirərək, bu işdə valideynlərin də üzərinə mühüm vəzifələr düşdüyünü qeyd etdi.
- B.Qaraca** - məktəbin direktoru: Müasir dövrdə təlim-tər-biyə şagirdlərin və valideynlərin tələbatına müvafiq şəkildə yerli şərait və milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Əhali arasında pedaqoji təbliğati, valideynlərin pedaqoji maariflənməsini yüksəltmək üçün müəllim və tərbiyəçilər ailələrlə ciddi iş aparmalıdırlar.
- İ.Nəzərli** - polis sahə müvəkkili: şagirdlərin tərbiyəsində valideynlərin rolu böyükdür, ona görə də konsepsiyada ailə ön plana çəkilir. Bu işdə məktəb, ictimaiyyət, mənzil-istismar idarələri, əmək kollektivləri ailə ilə birlikdə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Qərar:

- Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsində valideynlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar tədbirlər planı təsdiq edilsin.
- Şagirdlərin tərbiyəsində ailənin rolu yüksəldiyi indiki şəraitdə valideynlərin məsuliyyəti artırılsın.
- Mənzil-istismar kontoru, sahə müvəkkilliyinin əməkdaşları yaşayış yerində uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsi, onların asudə vaxtının səmərəli təşkili işində ailələrlə birgə tədbirlər həyata keçirsinlər.
- Ailələrlə işin canlandırılması, valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifləndirilməsi, onlara metodik köməyin gücləndirilməsi, pedaqoji kollektivin qarşında məsul vəzifə kimi qoyulsun.
- Qərarla əlaqədar görülən işlər barədə valideyn komitəsinin sədri İ.Yusifli müntəzəm məlumat versin.
- Qərarın icrasına nəzarət məktəb şurasına (N.Məmmədli cənablarına) və məktəb rəhbərliyinə (B.Qaraca cənabına) tapşırılsın.

Sədr:
Katib:

(imza) R.Tahirli
(imza) H.Muradlı

İdarənin şampı

**MAŞINQAYIRMA ZAVODU ÜZRƏ
82№-Lİ ƏMRDƏN ÇIXARIŞ**

Baks şəhəri

10 yanvar 2009-cu il

Zavodun əsas sexlərinin fəaliyyətinin plan və hesabat göstəriciləri sisteminin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə

ƏMR EDİRƏM:

Zavodun baş mühasibi Q.M.Mehdili 02.03.2009-cu il üçün sexlərin hesablama-maşın stansiyasında istehsal olunmuş malın satışı və gəliri haqda gündəlik, eləcə də aylıq məlumat almasını nəzərdə tutaraq, onların işinin nəticəsinin hesabat qaydası barədə göstəriş hazırlasın.

Masıuqayırma-zavodunun
direktoru:

Ə.A.Xülüflu

Əsli ilə düzdür:

T.M.Paşazadə

Təlimatçı:

Y.A.Qədirli

15.04.2009-cu il

A K T

2009-cu ilin fevral ayının 19-da Marketing və beynəlxalq ticarət fakültəsindəki auditoriyaların vəziyyəti yoxlandı. Yox-lama zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirildi:

1. 208 və 212 sayılı otaqlarda pəncərələr sınımışdır.
2. 209 və 217 sayılı auditoriyaların qapıları bağlanmışdır.
3. Auditoriyalardakı bəzi masaların üstü yazılmışdır.
4. Bəzi auditoriyalarda təmizlik lazımı səviyyədə deyildi.

Bu nöqsanlar həmin auditoriyalarda məşğələ keçən bəzi tələbələrin intizamsızlığı, təsərrüfat işlərinə baxanların məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş vermişdir. Həmin nöqsanlar barədə fakültə dekanlığı və təsərrüfat işləri üzrə prorektora rəsmi qaydada məlumat verilmişdir.

Aktı tərtib etdilər:

- 1.(imza) **S.Əlibəyli-fakültə həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri**
- 2.(imza) **N.Əlili - 208-ci qrupun təşkilatçısı**
- 3.(imza) **K.Zülfüqarlı - b/müəllim**

Aktla tanış edildilər:

- 1.(imza) **B.Babaxanlı - fakültə dekanı**
- 2.(imza) **Y.Vəlioğlu - təsərrüfat işləri üzrə prorektor**

TƏLİQƏ, MƏKTUB FORMASI

Beyləqan rayonunun
Maliyyə İdarəsinin
rəisi Q.Kəsəmənli cənablarına

Sizin 15 aprel 200...-ci il tarixli 215 sayılı məktubunuza cavab olaraq bildiririk ki, fakültənin əyani şöbəsi üzrə III kurs 475-ci qrup tələbəsi Nəmətli Lalə Murad qızı xəstə olduğu üçün qış sessiyasında iştirak edə bilməmişdir. Ona görə də o, təkrar III kursda saxlanılmışdır. Hal-hazırda həmin kursda oxuyur.

Nəmətli Lalə Murad qızı yaxşı oxumaqla bərabər, fakültənin ictimai işlərində də fəal iştirak edir.

Maliyyə - Kredit
fakültəsinin dekanı: (imza) **Ş.Qaraxanlı**

08.01.2009

ETİBARNAMƏ

Mən, tələbə istehsalat briqadasının üzvü Hidayət Tural oğlu Cəfərli, Şəki rayonundan mənə göndərilmiş 100 min manat pulu almağı qrup yoldaşım Əjdər Əbülfəz oğlu Muradlıya (pasport: seriya.....№.....) etibar edirəm.

(imza) **H.Cəfərli**
15.03.2009

Cəfərli Hidayətin imzasını təsdiq edirəm.

Biznes inzibatçılığı və işlətməçilik
fakültəsinin dekanı:

(imza) **S.Bayramoğlu**

QƏBZ

Mən, Mühəndis-İqtisad fakültəsinin IV kurs tələbəsi Arzu Cəmilqızı tələbələrə paylamaq üçün institutun nəşriyyat şöbəsindən 100 (yüz) ədəd metodik vəsait aldım.

(imza) **A.Cəmilqızı**
10.04.2000

SİNTAKSİS
СИHTАКСИС

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR
(СИHTАКСИЧЕСКИЕ СВЯЗИ)

Sintaktik əlaqələr iki cür olur (Синтаксические связи имеют два типа):

1) tabesizlik (сочинительный) və **2) tabelilik** (подчинительный)

TABESİZLİK ƏLAQƏSİ

Bərabərhüquqlu sözlər arasındakı əlaqəyə tabesizlik əlaqəsi deyilir. Cümlədə həmcins üzvlər arasındakı əlaqə tabesizlik əlaqəsidir.

Связь между равноправными словами называется сочинительной связью. Однородные члены предложения связываются сочинительной связью.

Məsələn:

Atlar, öküzlər kotana güc vurur, gah yeriyir, gah yıxılır, gah durur (Sabir). Qarşımda **sənmisən**, xəyalımmıdır (R.Rza). Afrikadan, Hindistandan qonaq gəlir bizə quşlar (S.Vurğun). Keçək Kür çayını, Araz çayını (S.Vurğun).

■ **Tapşırıq 209.** *Mətni oxuyun. Tabesizlik əlaqəsində olan sözləri dəftərinizə köcürün. Mətni öyrənin.*

**Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında
iqtisadi fikirlər**

Nizami öz əsərlərində qarşısına ayrıca iqtisadi fikir söyləmək, yaxud xüsusi iqtisadi təlim yaratmaq məqsədi qoymamışdır. Lakin o, dövrünün ictimai hadisələrinə və ziddiyyətlərinə də biganə qalmamışdır. Nizami dövründə iqtisadiyyat xüsusi bir elm sahəsi kimi inkişaf etməmişdi. Lakin dövrün iqtisadi həyat şəraitini, ondan doğan fikirlər zamanın filosoflarının, tarixçilərinin, yazıçı və şairlərinin əsərlərində müxtəlif şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Bu baxımdan Nizaminin əsərləri də iqtisadi ideyalarla zəngindir.

Nizaminin iqtisadi görüşlərində mühüm yer tutan məsələlərdən biri əmək və sərvət, onların daxili bağlılığıdır. O, bütün əsərlərində əmək adamlarına yüksək qiymət vermiş, əsl zəhmətkeş insan surətləri yaratmışdır.

Nizami keyfə, əyləncəyə uyan, tüfeyli həyat sürənləri ifşa edir və həyatın mənasını əməkdə, çalışmaqda, yaratmaqda görürdü. O, yazırdı:

Bədənini keyfə, əyləncəyə, tənbelliyə, öyrətmə...
Çünki işsizliyin nəticəsi qanıqaralıqdır,
Özgənin əli ilə gövhər mədəni qazdırma,
Əgər dirisənsə, əl-ayağın işdə olsun.

(«İskəndərnamə», s.534)

Böyük mütəfəkkir açıq-aşkar bildirir ki, insan dünyaya yalnız yemək, özünü bəsləmək üçün gəlməmişdir. O, «İnsan yem dalınca qaçmasın gərək, Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək»- və ya «Biz buraya zəhmət çəkmək üçün gəlmişik, deyib eşitməkdən (boş söhbətdən) ötrü gəlməmişik» («Sirlər xəzinəsi» s. 125) yazılırdı.

Nizami «Sirlər xəzinəsi»ndə və başqa poemalarında əməyin ancaq insana xas olan bir fəaliyyət olduğunu göstərir, insanın başqa canlılardan fərqi və üstünlüyünü onun şüurlu əmək fəaliyyətində, çalışmasında görürdü. O, yeməyi, içməyi, yatmağı özünə vərdiş edən insanları məzəmmət edərək yazırdı:

Nə şəhvət, nə yuxu, nə də ki, yemək,
Həyatın mənası olmasın gərək.

Nizami insanı anlamağa, düşünməyə, həyatın «hər sirrini açmaqda hünər göstərməyə» çağırırdı. Böyük mütəfəkkir insan əməyinin hər şeyə qadir olduğuna, onun dəyişdirici qüdrətinə dərinə inanır və deyirdi ki:

Polad yüz dağ olsa, yenə də insan,
Vurub parça-parça dağıdar insan

(«Xosrov və Sirin», s.149).

Nizami əməyi insan həyatının əsası hesab edirdi. O, «hər halda sən çalış, həyat əməkdir» («Yeddi gözəl», s.44) deyirdi. O, göstərirdi ki, «islehsalatda son məqsəd, yemək və geyməkdən başqa bir şey deyildir» («İskəndərnamə» s.530). Nizami əməyin insanla insan arasında bağlılığını da özünəməxsus bir tərzdə ifadə etmişdir. Ona görə əmək prosesi ictimai məna daşıyır, burada hər kəs həm özü üçün, həm də başqaları üçün çalışır, «hər kəsin hamıdan, hamının isə hər kəsdən asılılığı mövcuddur: Dünya tarlasına diqqət yetirsən, hamımız bir-birimiz üçün əkinçiyik» («İskəndərnamə» s.372). O göstərir ki, ölkədə sənətə, sənətkarlığa, əkinçi əməyinə qayğı göstərilməsə, hər kəsin öz peşəsinə görə işləməsi üçün şərait yaradılmasa, «hər kəs öz peşəsindən bəhrə götürə bilməz» sərvət azalar, vergilər ödənməz və şah xəzinələri də boş qalar. Nizami bunu əsas götürürdü ki, ölkədə «hər peşəkar ancaq öz peşəsini tutmalıdır. Başqa cür olsa, yaxşılıq edən də pislilik edər». O vaxt ki, «hər kəs öz peşəsindən əl çəkər, cahanda abadlıq heçə uğrayar» («İskəndərnamə» s.168).

Nizami əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərdən başqa ha-mının işlə təmin olunmasını, onların faydalı əməyin bu və ya digər növü ilə məşğul olması ideyasını irəli sürürdü. Nizami göstərdi ki, «dilsiz və çarəsiz» adamlardan başqa hamı öz bacarığına görə işləməlidir. O, İskəndərin dili ilə deyirdi ki, «Əgər sağlam adam iş bilən olsa, qoymaram ki, o, işsiz xəzinəmdən ona yardım edəm. Müftəxor kəslərdən də döndərəm... məzlumu əzizləyər, zalımı öldürərəm»... («İskəndərnamə» s.185). Bu Nizaminin ideali idi.

Nizami demək olar ki, bütün əsərlərində dövrün yararsız həyat tərzindən, tacirlərin, sələmçilərin, saray əyanlarının tüfeyli istehlakından danışır və «istehlak meyarı» haqqında öz fikir və düşüncələrini bildirir. Nizaminin maddi nemətlər istehsalına, bölgüsünə və istehlakına dair görüşləri bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Böyük humanist şairin iqtisadi fikirlərindən belə bir nəticə də çıxır ki, o, yaşadığı quruluşla, onun ziddiyyətləri və ədalətsizlikləri ilə razılaşmamış, onu «tazələmək», «yenidən qurmaq» ideyaları ilə yaşamışdır. O, yaşadığı cəmiyyəti belə görürdü:

Bu dünya eyləyər qarət hər yeri,
Birisi gətirir, alır o biri.

(«Şərəfnamə» s. 156)

Nizami Gəncəvinin idealında elə bir cəmiyyət nəzərdə tutulurdu ki, orada hakim və məhkum, zalım və məzlum, varlı və yoxsul olmasın, orada ancaq bərabərlik və ədalət hökm sürsün. O, bütün insanlara üz tutaraq öz arzusunu qəti bildirdi:

Elə bir ixtiyar olsaydı məndə,
Qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə.

TABELİLİK ƏLAQƏSİ (ПОДЧИНИТЕЛЬНАЯ СВЯЗЬ)

Bir sözün başqa sözdən asılı olması, onu izah etməsi tabelilik əlaqəsi adlanır. Tabelilik əlaqəsinin üç tipi vardır:

- 1) Uzlaşma
- 2) İdarə
- 3) Yanaşma

Зависимая связь между словами называется подчинительной связью. Подчинительная связь имеет три типа:

- 1) Согласование
- 2) Управление
- 3) Примыкание

UZLAŞMA ƏLAQƏSİ (СОГЛАСОВАНИЕ)

Tabe sözün əsas sözlə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına uzlaşma əlaqəsi deyilir. (Уподобление зависимого слова главному по лицам и числам называется согласованием).

Azərbaycan dilində: 1) mübtədə və xəbər, 2) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, 3) mən (mənim) öyrəndiyim, sən (sənin) öyrəndiyini tipli birləşmələrin tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi olur.

В азербайджанском языке согласование наблюдается между: 1) подлежащим и сказуемым, 2) компонентами второго и третьего определительных сочетаний и 3) компонентами глагольных сочетаниями типа mən öyrəndiyim, sən öyrəndiyin.

■ Tapşırıq 210. Cümlələri oxuyun. Uzlaşma əlaqəsində olan sözləri dəftərinizə köçürün.

Mən azad diləklərimi bütün dünyanın gözəlliklərinə dəyişməyəm (C.Cabbarlı).

Bayram şoferin yanında oturdu (Ə.Vəliyev).

Sən böyük və igid qəhrəmansan, Toğrul (C.Cabbarlı).

Mən hiss edirəm ki, cəmiyyətimizdə belə adamlar çoxdur (M.İbrahimov).

Biz qələm ordusu yuq (S.Rüstəm).

Siz işıqlı, yaraşlıq binalarda yarandıq (S.Vurğun).

Mən əzəldən həqiqəti, ədaləti sevmişəm. Qardaşlığı, hüriyyəti, səadəti sevmişəm (S.Rüstəm).

Günəş öz şüalarını hər tərəfə yayırdı (M.İbrahimov).

Tüfəng səsi eşidərkən qulaqlarını şəkəyan atlar da qorxu içində öz sahiblərinə baxıb titrək səslə kişnədilər (H.Mehdi).

Qayınana-gəlin uşağın bu sözlərinə ürəkdən güldülər (Y.Əzimzadə).

Hazırda Bakıda iyirmi iki min fəhlə çalışır (M.S.Ordubadi).

Hamı sükut içində Cəmildən cavab gözləyirdi (H.Mehdi).

Sən də, mən də, Leyla da bu ağacın barıyıq, torpaqdan atəş alan eşqin övladlarıyıq (B.Vahabzadə).

■ Tapşırıq 211. Aşağıdakı mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin və məzmununu danışın.

Огонь внутри нас или шаманское заклинание

Прежде чем отправиться в больницу, навстречу с доктором филологических наук, профессором, заслуженным деятелем наук Азербайджана Мирали Сеидовым, я оживил в памяти заслуги видного ученого в области исследования истоков происхождения нашего народа, волей неволей заново перелистал его труды, хорошо знакомые нам со студенческих лет. И снова, как прежде, книги Мирали муаллима «Саят Нова». «Азербайджанско-армянские литературные связи», «Судьба красного бойца», «Источники азербайджанского мифического

мышления». «Говси Тебризи» и, наконец «Раз-мышляя о корнях происхождения азербайджанского народа» заворожил меня магической силой воздействия. Книги эти возвращают нас к нашим первоначальным истокам, прослеживают неразрывную связь, нашего народа со своими корнями, призывают, заклинаят сохранить, уберечь свою колыбельную песню, свое слово, свой дух, бдительно охранять свою историю, богатейшую культуру от вражеских посягательств. Они приобшуют нас к могущественной силе Бабека, Кероглу, Деде Горгуда. И чем глубже вникаешь в названия Гашгай, Саг, Арсаг, Синаг-Шираг, Гун, Басил, Булгар, Хазар, Варсаг, Огуз, Савир, Оногур, Газах и др., «составляющие большинство тюркоязычных корней, сформировавших азербайджанский народ», тем больше надежды и веры в светлое будущее – пробуждается в душе. Внутри нас просыпаются огненные силы, сплывающие нас в одно неделимое целое. И ясно видится наш путь, мы сплываемся, чтобы сохранить целостность и неделимость нашей земли, полагаясь при этом только и только на свои силы, на внутренние потенциальные возможности.

С этими чувствами он и отправился навстречу с Мирали Сеидовым. Всю дорогу мы с другом Сафаром Камаловым об-суждали заслуги видного ученого, его исследования в области истории и богатейшего фольклора азербайджанского народа. Слово за словом, ненароком коснулись и проблемы беженцев. Сафар рассказал о плачевном положении тысяч беженцев, хлынувших в Агдам, обвинив в случившейся трагедии нас самих же. На протяжении многих лет мы ни разу не поинтересовались, побеспокоились за судьбу наших соплеменников, проживавших в соседней республике. Лишили их своей моральной поддержки, чувства духовного единения.

-Беда в том, что мы безучастны также и к самим бе-женцам. - продолжая мысли Сафара, сказал я. - Награждаем их различными прозвищами. Становимся врагами самим себе.

-А враги ловко используют это. Сперва в Аскеране на глазах у всех нас армяне убили двух молодых парней. Виноватыми в итоге оказались мы. Более двухсот тысяч наших кровных братьев были изгнаны из Армении, они бежали в Азербайджан, испытав тысячи мук и страданий, бесчеловечных пыток от рук дашнакских палачей, а об обратной реакции никто и не подумал. К их трагическому положению остались равнодушны и центр, и средства массовой информации. И опять нас посчитали виноватыми.

Учинили программы в Сумгаите - снова мы оказались виноватые... Эх, чего только не пришлось пережить вашему народу.

-Сафар, наша вина в том, что уж слишком доверчивы,-чистосердечны, великодушны и радушны мы были. Поступились своими землями, создавая республику для соседей. Переселившихся из Ирана и других мест армян разместили в райском уголке - нашем родном Карабахе, душе и сердце азербайджанского народа... И в результате, Ханкенди превратился в керт. Все азербайджанцы были в массовом порядке изгнаны оттуда.

-Разрушен очаг Алескера, отвернулся от нас Агры даг. С молниеносной быстротой переименованы все названия наших краев и областей, поселении. Присвоены все наши родники, исторические памятники, доставшиеся от предков. А мы иродолжали оставатьтя ко всему этому равнодушными (да и только ли к этому?!)

И вся наша беда в нашем равнодушии. Именно поэтому 40-миллионный народ, терзаемый и раздираемый на части, не сумел создать духовного единства, сплочения.

*Mətn Tofiq Əbdülhəsənlinin
«Azərbaycan dili» kitabından götürülmüşdür.*

Əsas sözün tələbi ilə tabe sözün ismin müəyyən halında işlənməsinə **idarə əlaqəsi** deyilir.

Управлением называется такая связь, когда по требованию основного слово зависимое слова употребляется в том или ином падеже.

Məsələn: məktəbin direktoru, müəllimin dəfləri, kitabı oxumaq, evə getmək, evə gəlmək, şəhərdə yaşamaq, dərsdən qayıtmaq, kinoya baxmaq, zamanla ayaqlaşmaq, imtahana ha-zırlaşmaq.

■ **Tapşırıq 212.** Aşağıdakı cümlələrdə idarə əlaqəsi ilə bağlanan sözləri seçib dəftərinizə yazın.

Anketov qırmızı qələmi əlinə alıb, anketlərin kənarında öz əmrlərini yazdı (Mir Cəlal).

Qızxanım balaca güzgünü pəncərəyə qoyub tellərini düzəldirdi (Y.V.Çəmənzmənli).

Firəngül çevrilib yana baxanda furqon sürəni tanıdı (M.İbrahimov).

Darvaza yanında dayanıb öz qapısına, gündə sərbəst ayaq basdığı pilləkəninə, ötüb keçən, onu dindirmək istəməyən qonşulara, uşağa, böyüyə dərin bir həsrətlə baxdı (Mir Cəlal).

Ana, gəl öz əllərinlə məni boğ, məni öldür (M.İbrahimov).

Qollarını çırmamış fəhlələrlə trest rəhbərləri bir ailə üzvü kimi mehriban görüşdülər (M.İbrahimov).

Evi yıxmaq asandır, tikmək isə çətin (M.İbrahimov).

Əntərzadə yanıldığını anladı (Mir Cəlal).

Mədəni yandıran adamın kim olduğunu bilmədi (M.Hüseyn).

O zaman Tehranda Qacar xanədanı son günlərini yaşayırdı. (M.İbrahimov).

Axırda sel bunları bir böyük daşa çırpdı (S.S.Axundov).

■ **Tapşırıq 213.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Məhəmməd Peyğəmbər (570 - Məkkə, 632 – Mədinə)

İslam dininin banisi Məhəmməd təqribən 570-ci ildə Məkkə şəhərində qureysilər qəbiləsinin Bəni Haşim nəslindən olan Abdullahın ailəsində doğulmuşdur. Uşaq təzəcə olmuşdu ki, atası səfərdə vəfat edir. 6 yaşa çatmamış anası Əminə də ölür. Yetim qalmış Məhəmmədi babası Əbdül Mütəlib, 2 ildən sonra o öldükdə isə Əbu Talib adı ilə tanınan əmisi Əbumanaf hamiliyə götürür. Haşimilər nəslinin bütün nümayəndələri kimi ticarətlə məşğul olan Əbu Talib yeniyetmə Məhəmmədi də özü ilə Suriyaya aparır. 15 yaşından Məhəmməd özü-özünü dolandırmağa başlayır, məkkəlilərin qoyunlarını otarır, karvanların təchizatında iştirak edirdi. 595-ci ildə Əbu Talibin məsləhətilə o, zəngin dul qadın Xədicənin yanında qulluğa girərək, onun Suriyaya göndərdiyi karvanı müşayiət edir. Gəlir və mənfəətlə qayıdan Məhəmməd az sonra qarşılıqlı məhəbbət əsasında Xədicə ilə ailə həyatı qurur. 25 illik mehriban ailə həyatı ərzində onların 2 oğlu, 4 qızı olur. Oğlanları Qasım və Abdulla biri 2 yaşında, o biri isə lap körpəlikdə ölmüş, Zeynəb, Ruqiyyə, Ümmü Gülsüm və Fatimə adlı 4 qızından yalnız sonuncusu peyğəmbər nəslini davam etdirmişdir.

Xədicə ilə izdivac Məhəmmədi maddi çətinlikdən qurtarmış, asudə vaxtının çoxunu din haqqında düşüncələrə sərf etməyə imkan vermişdir.

O, yəhudi və xristianlarla dini məsələlərdən danışmağı çox xoşlayırdı. Məhəmməd Ərəbistanda və getdiyi başqa yerlərdə yəhudi-xristian dini təlimlərilə tanış olurdu.

Daxilində baş verən həyəcan nəticəsində vəcdə gələn Məhəmmədin gözüne tədricən anlaşılmaz surətlər görünür, qulağına səslər gəlirdi. Belə məqamların birində Məhəmməd haqq sözünü - Allahın sözünü insanlara «oxumağı» ondan tələb edən mələyi - Cəbrayılı aydın görə bilmişdi.

Rəvayətə görə, 609/610-cu ildə dini təbliğata başlayan Məhəmmədi Allahın elçisi - Rəsulullah kimi birinci tanıyanlar arvadı Xədicə, əmisi oğlu, qızı Fatimənin əri Əli, oğulluğa götürdüyü Zeyd olmuşdur.

Allahdan Məhəmmədə mələk Cəbrayıl vasitəsilə vəhy verilməsi onun peyğəmbərliyinin və İslamın başlanğıc tarixi hesab olunur. Həmin vaxtdan o, islam dinini təbliğ etməyə başlamışdır. Dini fəaliyyətinin ilk dövründə Məhəmməd Məkkədə etimad qazana bilməmiş və güclü müqavimətə rast gələrək öz tərəfdarları ilə 622-ci iyulun 24-də Mədinəyə köçməyə məcbur olmuşdur. Tarixə hicrət-köçmə kimi daxil olmuş bu gün (24 iyul 622-ci il) yeni müsəlman erasının (hicri tarixin) başlanğıcı hesab olunur.

İlk vaxtlar, Məhəmmədin Məkkədəki tərəfdarlarının sayı 50 nəfərə yaxın idi. Məkkə əyanlarının çoxu Məhəmmədin vahid Allahlıq təliminin özlərinin ticarət əlaqələrinə ziyan verəcəyini, Məkkənin siyasi nüfuzunun aşağı düşəcəyini zənn edirdilər və buna görə də onun arxasınca getmək istəmirdilər.

Məhəmməd Mədinəyə köçdükdən sonra müsəlman icması yaradır, ətrafına çoxlu tərəfdar toplayır. O, bütprəstlərin bir sıra hücumlarını («Bədr döyüşü», «Xəndək döyüşü» və s.) məğlub edir, 630-cu ildə Məkkəni, sonra Ərəbistanın xeyli hissəsini tutur və müsəlman dövlətini yaradır.

Beləliklə, Məhəmməd Peyğəmbər islamın hakim din kimi qəbul edilməsinə nail olur. O, müsəlmanlara Kəbəyə ziyarət etməyə, icazə verir. Kəbə onların baş məbədinə çevrilir.

Məhəmməd Peyğəmbər Mədinədə ilk məscid tikdirir, gündəlik dua üçün vaxt ayırır. Məhəmməd Peyğəmbərin iqamətgahı Mədinədə qalır.

620-ci ildə Xədicə - öləndən sonra Məhəmməd Peyğəmbər özündən sonra heç bir vəsiyyətnamə qoymamış, vərəsə təyin etməmişdir. O, Mədinədə dəfn edilmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərin qəbri islam dünyasının ikinci (Kəbədən sonra) müqəddəs yeri, müsəlmanların ziyarətqah yeri olmuşdur.

VII əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında Məhəmməd Peyğəmbərin yaratdığı islam ərəblərin rəsmi dininə çevrildi.

Sonralar islam Asiya və Afrikada geniş, Avropada da gismən yayılmışdır. Hazırda Banqladeş, Əlcəzair, Əfqanıstan, İndoneziya, İraq, İran, Liviya, Mavritaniya, Malayziya, MƏR, Mərakeş, Pakistan, Suriya, Tunis, Türkiyə və s. ölkələrdə əha-linin əksəriyyəti, Hindistanda, Efiopiyada xeyli hissəsi islam dininə etiqad edir.

İslam dini hələ VII əsrin sonundan Orta Asiya və Zaqafqaziyada (xüsusilə Azərbaycanda), IX-XI əsrlərdə isə Şimali Qafqaz, Volqa-Kama hövzəsi və Ural ətrafında yayılmağa başlamışdır.

Hal-hazırda islama inananların sayı 1 milyard 360 milyona qədərdir.

Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamları

Behişt anaların ayaqları altındadır.

Fəhlənin alınının təri qurumamış, onun muzdunu verin.

Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür.

Bir saat yaradıcı düşünmək altmış il ibadətdən üstündür.

Elmindən fayda gələn alim min abiddən üstündür.

Elmi beşikdən məzara qədər öyrənmək lazımdır.

Elmin ayağı dünyadan kəsildiyi vaxt savaşıma başlanacaqdır.

İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasıdır.

Bəşəriyyət düz yolu tapdıqdan sonra dağılıb məhv olmaz.

Yalnız münaqişə və mübahisə yolu ilə dağıla bilər.

Təkəbbür insanı alçaldır və kiçildir.

Qocaya hörmət, Allaha hörmət deməkdir.

YANAŞMA ƏLAQƏSİ (ПРИМЫКАНИЕ)

Tabelilik əlaqəsində sözlər heç bir morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən bağlanırsa, buna yanaşma əlaqəsi deyilir.

Если в подчинительной связи слова, не принимая морфологические признаки (аффиксы) связываются, такая связь называется примыканием.

Məsələn: Gözəl qız, igid oğlan, hündür bina, yaşıl çəmən, yaxşı oxumaq, durub baxmaq, yavaş yerimək, asta qaçmaq, nadan olmaq.

■ **Tapşırıq 214.** Verilmiş cümlələrdə yanasma əlaqəsi ilə bağlanan sözləri seçib yazın.

Qızıl üzük laxladı, anam onu saxladı, atama qurban olum məni subay saxladı. Züleyxa qızıl saati göstərdi (S.Rəhimov).

O, bu il ali məktəbə gedəcək (M İbrahimov).

İki uşaq bizim atlarımızı apardı (S.Şamilov).

İndi mən səni gözəl anlayıram (C.Cabbarlı).

Birinci qatar hələ getməmişdir (M.S.Ordubadi).

Ağ mərmər pilləkənlər köpüklü bir dağ kimi dördüncü mərtəbədən üzə aşağı axıldı (Ə.Məmmədخانlı).

Yerə üç ağ çiçək sancılmışdı (M.Cəlal).

Dörd mərtəbəli qəşəng binanın qarşısında bir dəstə adam dayanmışdı (Y.Əzimzadə).

Əziz bərkənd güldü (Ə.Vəliyev).

Səməd eyni sözləri dönə-dönə təkrar edirdi (M.Mehdi).

Birdən kənd küçəsində at ayaqlarının tappiltisi eşidildi (Ə.Məmmədخانlı).

Üç nəfər gənc gülə-gülə onlara yaxınlaşdı (M.İbrahimov).

Şərqiyyə uzun danışdı (M.İbrahimov).

Biz bayıra çıxanda gün xeyli qalxmışdı (İ.Şıxlı).

■ **Tapşırıq 215.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu öyrənin.*

Xurşudbanu Natəvan (1832-1897)

Xurşudbanu Natəvan 1832-ci ildə Şuşada xan ailəsində anadan olmuşdur. O, məşhur İbrahim xan Cavanşirin nəvəsi idi. 1845-ci ildə atası Mehdiqulu öldükdən sonra xanlıq onun əlinə keçmiş və Qarabağda «Xan qızı» adı ilə məşhur olmuşdur.

Natəvan xan qızı olduğundan sarayda böyümüş, təhsilini ruhanilərdən almış, fars və ərəb dilini mükəmməl öyrənmiş, Şərq poeziyasına böyük maraq göstərmişdir. O, Xaqani, Ömər Xəyyam, Nizami, Firdovsi, Sədi, Hafız, Füzuli kimi böyük klassiklərin əsərləri ilə tanış olmuş və onların təsiri altında bədii yaradıcılığa başlamışdır.

Natəvan yaradıcılığa XIX əsrin 80-ci illərindən başlamışdır. İlk illər onun «Xurşud» imzası ilə yazdığı şeirlərin əksəriyyəti itib batmış, yalnız cüzi hissəsi gəlib çatmışdır. 1870-ci ildən etibarən şair özünə «Natəvan» (kəməksiz, zəif, xəstə) təxəllüsü götürərək, dərin məzmunlu qəzəllərini yaratmışdır.

Xurşudbanu Natəvan bir şairə və ictimai xadim kimi XIX əsrdə Azərbaycanın həm siyasi, həm də ədəbi-mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. O, yoxsullara maddi köməklik göstərmiş, öz xərci ilə məktəblər açmış, uzaq məsafədən şəhərə su kəməri çəkdirərək, əhalini içməli su ilə təmin etmişdir.

Bir sıra vilayət və şəhərlərə həyat yoldaşı Xasay xan Usmiyevlə səyahətə çıxması Xurşudbanunun təfəkkür dairəsinin genişlənməsinə, dünyagörüşünün artmasına kömək etmişdir. 1850-ci ildə xoşbəxt bir təsadüf Bakıda Fransız yazıçısı A.Düma ilə onu rastlaşdırmışdır. Onlar Abşeronda birgə gəzintiye çıxmış, ayrılarkən bir-birinə qiymətli hədiyyələr təqdim etmişlər. Natəvanın Bakıdan Şıx kəndinə daş yol çəkdirməsi haqqında ilk məlumatı da A.Düma özünün «Qafqaza səyahət» kitabında vermişdir.

İncə təbə malik olan şairə, şeir sənətkarlığından başqa, şəkil çəkmək qabiliyyətinə də malik idi. O yazdığı mövzuya dair şeirin ətrafında şəkillər çəkərmiş. Natəvanın 1886-cı ildə tərtib etdiyi və hal-hazırda Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılan 227 səhifədən ibarət «Gül dəftəri» adlı məşhur albomunda on üç şeiri, naturadan çəkdiyi təsvirlər və müasirlərinin lirik parçaları toplanmışdır.

Bütün bunlarla bərabər, Natəvan Azərbaycan tarixində bir şair kimi yaşamaqdadır. O, klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafında və zənginləşməsində xeyli iş görmüşdür. 1892-ci ildə şairə öz evində ədəbi məclis yaratmış və dövrünün bir çox şairlərini ora cəlb etmişdir. Bu məclis Şuşa ziyalılarının bir növ yaradıcılıq məktəbi idi. Natəvan məclisin rəhbəri və əsas ədəbi siması hesab olunurdu.

Natəvan yaradıcılığının bir hissəsini də şairin şəxsi faciəsi ilə əlaqədar olaraq 1885-1886-cı illərdə yazdığı silsilə şeirləri təşkil edir. Bu əsərlərində oğlu Mir Abbasın ölümü ilə ağır matəmə batan və göz yaşları içərisində boğulan bədbəxt ananın ah-naləsi eşidilir.

Şairənin şeirləri dərin ictimai və əxlaqi keyfiyyətlərə malikdir. Bunlar əsasən qadınların acınacaqlı həyatına, dövrədən, zəmanədən şikayətə, kədərli ana qəlbinin döyüntülərinə həsr olunmuşdur.

Ömrünün son beş ili Natəvan üçün həm həyatda, həm də sənətdə ağır və böhranlı keçmişdir. Yaşı altmışı haqlayan şairənin xəstəliyi günbəgün şiddətlənmiş və 1897-ci il sentyabr ayının 1-də Şuşada vəfat etmişdir.

Natəvanın ölümü təkcə Azərbaycanın yox, Qafqazın qabaqcıl maarifpərvər adamlarını kədərləndirmişdir.

■ **Tapşırıq 216.** *Şeiri əzbərləyin.*

Natəvan

Qərənfil

Səni kimdir sevən bica, qərənfil?
Sənə mən aşiqi-şeyda qərənfil.
Səni gülşən əra aşüftə gördüm,
Yəqin bildir, tutub sevda qərənfil.
Belə rəjmürdə hal ilə durubsan,
Düşər güllər əra qovğa, qərənfil.
Heyif ki, vəfasızdır bu gülşən,
Gedər bu təlati-ziba, qsrənfil.
Üzündən pərdeyi-nazın kənar et.
Unutma aşiqi, haşa qərənfil.

**SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ
(СЛОВСОЧЕТАНИЕ)**

Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün məna və qrammatik baxımdan birləşməsidir. Onlar əşya və hadisələrin mürəkkəb adlarını bildirir.

Словосочетание образуется от двух или более самостоятельных слов, которые соединяются и по смыслу, и по грамматически. Они выражают сложное наименование предмета и явления.

Məsələn: Zavodun qapısı, məktəb direktoru, odlar yurdu, böyük insan, oxumaq həvəsi, kinoya baxmaq, dərəcə getmək, həyat eşqi, nadinc uşaq, atasının gül balası.

Söz birləşmələri quruluşuna görə iki qrupa bölünür:

- 1) sadə söz birləşmələri,
- 2) mürəkkəb söz birləşmələri.

Словосочетания по структуре делятся на две группы:

- 1) простые словосочетания,
- 2) сложные словосочетания.

Sadə söz birləşmələri iki sözdən ibarət olunur.

Простые словосочетания состоят из двух слов.

Məsələn: məkləbin direktoru, inqilab şairi, hündür bina, kitab oxumaq, televizora baxmaq, müğənni qız.

Üç və daha artıq sözdən ibarət olan söz birləşmələrinə mürəkkəb söz birləşmələri deyilir.

Сложные словосочетания состоят из трех или более слов.

Məsələn: məktəb direktorunun kabinetini, xalq şairinin yeni kitabı, idman yarışmalarının nəticələri.

Арагıcı sözün səciyyəsinə görə söz birləşmələri iki qrupa bölünür:

- 1) ismi söz birləşmələri,

2) feli söz birləşmələri.

По структуре ведущего слова словосочетания делятся на:

- 1) именные словообразования;
- 2) глагольные словообразования.

İSMİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ (ИМЕННЫЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ)

İsmi birləşmələrin bir sıra növləri var. Onlardan üçü birlikdə «təyini söz birləşmələri» adlanır, qalanı isə ayrı-ayrılıqda qeyd edilir.

Именные словосочетания имеют ряд видов. Три из них называются «определительными словосочетаниями», остальные представляются в отдельности, под собственными именами.

Azərbaycan dilində ən geniş yayılmış ismi söz birləşmələri təyini söz birləşmələridir. Təyini söz birləşmələrinin 3 növü vardır:

В азербайджанском языке самыми распространенными именными словосочетаниями являются определительные словосочетания.

1. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri heç bir formal morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmir.

Məsələn: gözəl qız, qızıl üzük, daş bina, beş mərtəbə, həmin adam, qırmızı işıq.

■ **Tapşırıq 217.** 10 dənə birinci növ təyini söz birləşmələrini cümlədə işlədin və dəftərə yazın.

■ **Tapşırıq 218.** Verilmiş cümlələrdən birinci növ təyini söz birləşmələrini seçib dəftərinizə yazın.

Hüseynqulu əminin qoca arvadı Səriyyə xala samovarı təzəcə gətirib masanın üzərinə qoymuşdu ki, qapı açıldı (M.S.Ordubadi). İkitaylı geniş dəmir qapısı var idi (M.İbrahimov). Onda bu bağlar qırmızı-sarılı yaxşı cins alma-armudla örtülsə, iki göz gərəkdir ki, o vaxt tamaşaya çıxsa (S.Rəhimov). Ağ xalatlı adam söz demədən şkafi örtüdü (Y.Əzirzadə). Qızıl bayraqlı fəhlələr təzə binanı əhatə edib, şənlik keçirdilər (M.Cəlal). Gənc müəllim bir an fikrə getdi (S.Rəhimov). Daşdəmirin qapısına xeyli adam yığışmışdı (Ə.Vəliyev). Kürd Əhməd ağlayan uşağa yaxınlaşdı (M.İbrahimov). Həmin söhbətdən iki gün sonra istehsalat müşavirəsi keçirildi (Y.Əzimzadə).

2. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxs məhsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.

Первый компонент второго определительного словосочетания никакого аффикса не принимает, а второй компонент употребляется аффиксом принадлежности третьего лица.

Məsələn: məktəb direktoru, zavod qapısı, qələbə meydanı, hökumət evi, qadın isməti, kişi mətanəti, xalq qəzəbi, intiqam hissi.

■ **Tapşırıq 219.** 10 dənə ikinci növ təyini söz birləşməsini işlədib dəftərinizə yazın.

■ **Tapşırıq 220.** Aşağıdakı cümlələri dəftərinizə köçürün, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşmış, şeylərini gədəyə tapşırırdı və özü də Sonagilə getdi (N.Nərimanov).

Qızmaqda olan yay günəşi çölləri, bağları getdikcə daha artıq qızdırır, bitkilərə can və həyat verirdi (M.İbrahimov).

Həmin küçədə təzə açılan uşaq bağçasına əsgər uşaqlarını hökumət hesabına qəbul elədilər (Mir Cəlal).

Kənd uşaqları əllərində badya, mis kasa dərəyə endilər (A.Şaiq).

Reyhan həyət qapısında Davudu gözləyirdi (M.Cəlal).

O, qapını qıfıllayıb, kolxoz idarəsinə getdi (Ə.Vəliyev).

Konül ayrılmayı öz baharından, İlham baharından, söz baharından (N.Xəzri).

3. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi ismin yiyəlik halı, ikinci tərəfi isə hər üç şəxsin mənsubiyyət çəkicisi ilə işlənir.

Первый компонент третьего определительного словосочетания употребляется аффиксом родительного падежа, а второй компонент – притяжательными аффиксами всех трех лиц.

Məsələ: mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabı, zavodun qapısı, evlərin damları, sözün qüdrəti, alimin şöhrəti, Azərbaycanın sərvəti, Aslanın igidliyi.

■ **Tapşırıq 221.** *Üçüncü növ təyini söz birləşmələri işlənən on cümlə düzəldib dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 222.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

İbn Sina (980-1037)

Atasının adı Sino olduğu üçün İbn Sina (Sinanın oğlu) deyə anılan bu türk alimi, böyük filosof, tibb, riyaziyyat, fizika və fəlsəfə sahələrində hələ də təsirini itirməyən böyük əsərlər yazmışdır. Hələ on yaşındaykən Quranı və o zaman keçilən fənlərə bağlı bütün mətnləri heyrat ediləcək dərəcədə hafızəsində yerləşdirmişdi. 15-16 yaşlarında tanınmış həkim idi. Xəstələri müalicə edirdi. İbn Sina o dövrdə dərdinə çarə bulunmayan Buxara əmiri İbn Yəhyanı sağaldıb ölümün ağzından qurtarmışdı.

Bu bacarığına görə hökmdar çox zəngin kitabxanasında çalışmaq üçün İbn Sinaya icazə vermişdi. İbn Sinanı məşhur edən, sonra da latıncaya çevrilib Avropa məktəblərində öyrədilən «Qanun» adlı əsəri olmuşdur.

Böyük filosof həmçinin Həmədana dəvət edilmiş, orada mədəsi ağrıyan Həmədan hakimi Şəmsüddövləni sağaltmışdır. Bu xidmətinə görə vəzərlə mükafatlandırılmışdır. İbn Sina fəlsəfi əsərlər üçün bir ekspedisiya mahiyyətində olan «Şəfa» adlı böyük əsərini də bu illərdə yazmışdır. Bir yandan da mədrəsələrdə tibb, riyaziyyat, astronomiya, məntiq, kəlam üzrə də dərslər demişdir.

Həmədan hakimi Tacüddövlə İbn Sinaya vəzirlük təklif etmişdi. Böyük alim əsərləri ilə məşğul olduğunu bildirib, bu təklifə razı olmamışdır.

Böyük Loğman (Əbu Əli İbn Sina)

Naməlum torpaqlara ilkin qədəm basanlar,
Mətin inqilabçılar-o qüdrətli insanlar,
Haqqındadır bu kitab.

Dünyamızı daha şux etmək üçün dünyaya,
Xoş qədəmlə gələnələr,
Elmə, incəsənətə yol açaraq, onları candan əziz bilənlər,
Haqqındadır bu kitab.

Hələ lap uşaqlıqdan müqəddəs bir arzunu,
 Ürəyində tutanlar,
 Öz ali məqsədinə çatmaq üçün sidq ilə, qədəmini atanlar,
 Haqqındadır bu kitab.

Min il bundan əvvəl Buxarada Əli İbn Sina adlı dahi bir şəxs yaşayırdı.

Bu uzun ad o vaxtdan bir çox şərq adları kimi qərribə görünür. Halbuki əslində bu adamlarda hər şey sadədir. Bir qədər sonra onun adının mənası aydın olar.

Həmin şəxs-İbn Sina kimdir? Həkimlər deyirlər ki, o, dahi loğmandır.

Riyaziyyatçılar isə:

-Yox, o, məşhur astronom və riyaziyyatçıdır, - deyirlər.

-Bir də böyük şair və yazıçıdır, - deyə ədiblər tənqid edirlər.

-Axı, o, geologiya nəzəriyyəçisidir, - deyə geoloqlar bildirirlər.

-Həm də musiqi nəzəriyyəçisidir, - deyə musiqiçilər dillənirlər.

-Həm də filosofdur, - deyə filosoflar təsdiq edirlər. Onların hamısı da haqlı olar.

Bəs gah bir nazir təyin edilən, gah vəzirlik edən, gah da məhbəsə salınan bu ədəbi sərgərdan adam kimdir?

Nə üçün ülümündən yüz il keçəndən sonra dindar fanatiklərin əmrinə əsasən İbn-Sinanın fəlsəfi əsərləri Bağdadın baş meydanında yandırılır?

Daha bir neçə yüz il keçəndən, Avropada çap dəzgahı ixtira ediləndən sonra isə Bibliya çap edilən kimi «Təbabət elminin qanunları» adlı iri beşcildliyi nəşr edilmişdir. Bu kitabların müəllifi İbn-Sina olmuşdur. Avropada isə onu «Avestenna» adlandırırlar.

Müsəlman kitabxanaları onun kitablarını qayğı ilə qoruyub saxlayırlar. Nadir adamlara bu kitablara toxunmağa icazə verilir. Biz onun bir çox kitabları haqqında, ancaq ağızdan-ağıza eşitmişik. Sürətçıxaranlar İbn-Sinanın kitablarının surətini səliqə ilə çıxartmışlar. Avropanın müxtəlif ölkələrində bu kitabların nüsxələri çap dəzgahlarında çoxaldılmış, onlar neçə-neçə dilə tərcümə edilmişdir.

Orta Asiyada İbn-Sinanın haqqında rəvayətlər danışılır və dastanlar oxuyurlar.

Ümumdünya Sülh Şurasının çağırışı ilə yer üzünün bütün adamları onun anadan olmasının min illiyini bayram etmişlər¹.

*Valeri Boskoboynikov. «Böyük Loğman».
 Əbu Əli İbn-Sina (tərcümeyi-hal),
 səh.3-4. «Gənclik». Bakı-1984*

■ Tapşırıq 223. Mətni oxuyun.

Qurban bayramı - əqidə sınağı

...Həzrəti-İbrahim gördüyü yuxuya o qədər də əhəmiyyət vermir. Növbəti gecə yenə də yuxuda görür ki, oğlu İsmayılı qurban kəsir. Nəhayət, üçüncü gecə də eyni yuxunu gördükdən sonra bu işin bir ilahi əmr olduğunu başa düşüb, bu əmri yerinə yetirmək üçün oğlu İsmayılı da götürüb yola çıxır. Səfərə çıxmazdan əvvəl İsmayılı ip və bıçaq götürməyi tapşırır. Bu an şeytan gah Həzrəti-İbrahimin, İsmayılın anasının, gah da İsmayılın öz qəlbinə girərək onları bu yoldan daşındırmağa çalışır. Onlar isə “əgər onları Allah buyurmuşdursa yerinə yetirilməlidir» deyirdilər.

Həzrəti-İbrahim itilənmiş bıçağı oğlu İsmayılın boğazına çəkmək istəyəndə bıçaq kəsmir ki, kəsmir, bu vaxt «Allahu-Əkbər» sədələri eşidilir. İbrahim peyğəmbər başını qaldıranda görür ki, Həzrəti-Cəbrayıl iri bir qoç gətirib gəlmişdir. Və o mübarək mələk deyir ki, ey İbrahim, sən Allah-taalanın bu sınağından da üzü ağ çıxdın, artıq bu uşağı incitmə, Allah-taalanın göndərdiyi bu qoçu qurban kəs. Bayaq İsmayılın boğazını çizməyə belə kəsəri olmayan bıçaq bir anın içində qoçun başını üzüb atır...

¹ İbn-Sinanın min illiyi müsəlman tarixi (hicri) ilə bayram edilmişdir. Xristian tarixiləşə İbn-Sinanın anadan olmasının min illiyi 1980-ci ildə tamam olmuşdur.

Tarixini dəqiq bilmədiyimiz bu hadisədən sonra hər il hicri qəməri təqvimi ilə Zilhiccə ayının 10-cu günündə Qurban bayramını keçirmək biz müsəlmanlara ilahi bir tapşırıq kimi buyrulmuşdur. Bu rəvayətin tarixi dəyəri təkcə İsmayilla qoyunun müqayisəsidirmi? Əlbəttə yox! Burada Allah-taala öz yaratdığına əqidəsini imtahana cəkir, yaratdığına ona sadıqlığını sınayır. Sonralar Həzrəti-İbrahim «Xəlilullah», yəni «Allah-taalanın dostu» adlanır. Çünki o, oğlunun boğazına dirədiyi iti bıçağı ilə əqidəsinin möhkəmliyini, Allaha etiqadını sübut etmişdir.

Neçə əsrdir ki, İbrahim sədaqətinə, İbrahim inamına biz də sahib olduğumuzu sübut etmək üçün hər il Allah yolunda təmənnəsiz, niyyətsiz qurban kəsirik. Elə Qurban bayramının mahiyyəti, dəyəri də bundadır. Heç olmasa ildə bir dəfə o böyük Yaradandan heç nə arzulamadan, əvəzini gözləmədən malımızdan keçirik...

Müqəddəs kitablar buyurur ki, heç bir quş heyvanlarından qurban kəsmək olmaz. Qurban qoyun, keçi, inək, camış və dəvədən kəsilir. Qurban kəsiləcək heyvanın bəzi əlamətlərinə ciddi fikir verilməlidir. Yeni kəsiləcək qoyun və keçi ən azı bir yaşında, inək, camış isə iki yaşında olmalıdır. Kəsiləcək heyvanlar kor və ya xəstə olmamalıdır. Müqəddəslərimiz onu da buyurur ki, qurbanlıq kəsiləcək heyvanlar üç yerə bölünməlidir. Bir hissəsi yaxın qonşulara, qohumlara, bir hissəsi kasıblara, kimsəsizlərə paylamalı, bir hissəsi evdə saxlanılmalıdır. Yaxud da qurban ətini bütövlükdə yoxsullara paylamaq olar. Qurbanlıq bax bu zaman böyük Yaradandan hüzurunda ofsanata keçir. «Qurban» sözünün mənası yaxınlıq deməkdir, bir-birinə qurban olmaq sözünün mənası da buradan götürülüb. Qurban bayramında heyvan qanı ona görə axıdılır ki, insan qanı axıdılmasın.

Bu bayramda məmləkətimizin hər yerində paytaxtımız Bakıda, digər şəhər və kəndlərimizdə qurbanlar kəsiləcək, kasıblar, kimsəsizlər anılacaq. Əlbəttə bayaq dediyimiz kimi belə bir gündə Allah-taaladan heç nə arzulamamalı, niyyət edilməməlidir. Çünki bu bayram təmənnəsizdir. Sonrakı günlərimizi təmənnəsiz kainat sahibimizdən diləyirik. Dini bayramlarımızın hamısı insan əqidəsi, insan mənəviyyəti, ləyaqəti ilə bağlıdır.

(«Azərbaycan» qəzeti, 1998, 8 aprel)

FELİ BİRLƏŞMƏLƏR (ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ)

İkinci tərəfi feli bağlama, feli sifət və ya məsdərlə ifadə olunan söz birləşmələri feli söz birləşmələri adlanır.

Второй компонент глагольных словосочетаний выражается деепричастием, причастием или инфинитивом.

Birinci tərəfinin ifadə vasitəsinə görə feli söz birləşmələri üç tipə ayırmaq olar (по средствам выражения можно выделить три типа глагольных словосочетаний):

1. Ad - fel (имя-глагол).
2. Fel - fel (глагол-глагол).
3. Zərf - fel (наречие-глагол).

1. **Ad - fel.** Bu tip feli birləşmələrin birinci tərəfi isim və ya substantivləşmiş (isimləşmiş) digər nitq hissələri ilə ifadə olunur, ismin bu və ya digər halında işlənir. Belə feli birləşmələrin beş növü vardır.

Первый компонент глагольного словосочетания типа «имя-глагол» выражается именем существительным или другими субстантивированными частями речи и употребляются в том или ином падеже. Таких глагольных словосочетаний пять.

a) Adlıq hallı feli birləşmələr (глагольные словосочетания с именительным падежом): sən güləndə, atam danışdıqca, böyük danışarkən, qarı açan (adam), qum göyərən (vaxt).

b) Təsirlik hallı feli birləşməbr (глагольные словосочетания с винительным падежом): kitab (kitabı) oxumaq, kosmosu öyrənmək, natiqi dinləmək, şəhəri gəzmək, imtahanı vermək, filmi görmək.

c) Yönlük hallı feli birləşmələr (глагольные словосочетания с направительным падежом). Belə birləşmələr bu mənaları ifadə edir (такие словосочетания выражают) a) hərəkətin obyektini

(объект действия) - kinoya baxmaq; b) hərəkətin istiqamətini (направление) - evə getmək; c) hərəkətin zamanını (время) - sabaha saxlamaq; ç) hərəkətin məqsədini (цель) – işləməyə getmək.

Belə feli birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin yerini (uni-versitetdə oxumaq), obyektini (kitabda yazılanlar), zamanını (yayda istirahət) bildirir.

ç) Yerlik hallı feli birləşmələr (глагольные словосочетания с местными падежами). Belə feli birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin yerini (universitetdə oxumaq), obyektini (kitabda yazılanlar), zamanını (yayda istirahət) bildirir.

d) Çıxışlıq hallı feli birləşmələr (глагольные словосочетания с исходным падежом). Bu tip feli birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin yerini (şəhərdən gələn), obyektini (kitabdan oxumaq), səbəbini (xəcalətdən ölmək), zamanını (səhərdən yağan) bildirir.

■ **Tapşırıq 224.** *Ad-fel tipli feli birləşmələrin hər növünün işlənməsinə aid beş cümlə düzəldib dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 225.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu öyrənin.*

Dahi Azərbaycan alimi və dövlət xadimi Nəsrəddin Tusi 1201-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuşdur. Bu dövrdə müsəlman şərq dünyə təfəkkürü və elminin mərkəzi sayılırdı. Tusi mükəmməl təhsil almış, dini elmləri, məntiqi, metafizikanı, cəbri, həndəsəni, dilçiliyi, təbabəti... mükəmməl öyrənmişdir. İbn Sinanın elmi məktəbinin davamçıları olan alim-müəllimlərdən dərs almışdır.

Nəsrəddin Tusinin elmi fəaliyyətinin ilk dövrü Şimali İrənin Nişapur şəhərində keçmişdir. O, burada görkəmli alim kimi tanınmışdır. Alim özünün əxlaq, məntiq, fəlsəfə və riyaziyyata dair bir çox əsərlərini bu şəhərdə yazmışdır. Məşhur «Əxlaqi-Nasiri» dərsliyini də burada hazırlamışdır. Bu kitab əsrlər boyu İrən, Qafqaz, Hindistan müsəlmanları arasında əxlaq dərsliyi kimi geniş yayılmışdır.

1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi, monqol hökmdarı Hülakünün qoşunları bu yerləri tutur, Hülakü Tusini şəxsi müşavir kimi öz yanında saxlayır. Tusinin elmi fəaliyyəti üçün daha yaxşı şərait yaradır.

Tusi Azərbaycanın Marağa şəhərində rəsədxana açır. Rəsədxananın binası da onun layihəsi əsasında tikilir və dəqiq cihazlarla təchiz edilir. Bu cihazlar sonralar dünyanın bir çox rəsədxanalarında tətbiq olunur. Tusi dünyanın müxtəlif ölkələrindən rəsədxanada işləmək üçün astronomlar və riyaziyyatçıları dəvət edir. Marağa rəsədxanası bütün dünyada elmin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Göy cisimlərinin hərəkəli üzərində müşahidələr əsasında Marağa rəsədxanasında məşhur Əlxan cədvəlləri -«Zidis əl-xani» tərtib edilmişdir. Bu astronomik cədvəllər astronomlar, riyaziyyatçılar və coğrafiyaçılar - bütün sonrakı nəsillər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əvvəllər Qərbi Avropanın elmi dairələrində geniş məlum olmuş bu cədvəllər latın dilinə tərcümə olunaraq 1652-ci ildə Londonda, 1711-ci ildə Oksfordda nəşr edilmişdir. Bu cədvəllər Xristofor Kolumbun müəllimi, görkəmli coğrafiyaçı Toskanelliyə də məlum idi.

Qərbdə Nəsrəddin Tusi dahi astronom və riyaziyyatçı kimi tanınmışdır. Məhz onun sayəsində Evklidin məşhur «Başlanğıc» kitabı adi həndəsə fənnindən orta əsr universitetlərində ciddi tədqiqat məxəzinə çevrildi. Bu ideyalar Tusinin «Kəsən xətlər qanunları haqqında» əsərində şərh olunmuşdur. Kitab latın dilinə tərcümə edilmişdir.

XVIII yüzilliyin məşhur riyaziyyatçısı Vallis özünün Oksford Universitetindəki Tusi teoreminin isbatını açıqlamışdır. Ptolomey astrologiyasının nöqsanlarının və planetlərin hərəkətinin yeni nəzəriyyəsinin layihəsinin, bəlkə də, ən mükəmməl şərh Tusi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu layihədə səyyarələrin hərəkətinin yeni riyazi modeli verilmişdir. Tusi ideyaları Kopernikə də təsir göstərmişdir. Heliosentrik tezis is-tisna olmaqla, Kopernik astronomiyasının müddəaları Tusinin və onun davamçılarının əsərlərində var idi.

Tusiyə görə, planetlərin modeli bir cüt çevrədən ibarətdir. Özü də belə çevrələrin biri o birinin daxilində fırlanır. Daxili çevrənin sürəti və radiusu xarici çevrədəkindən iki dəfə azdır. Kopernik Tusinin təmas nöqtəsinin hərəkəti trayektoriyası haqqında teoremindən istifadə etmişdir.

Ən maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Kopernikin əlyazmalarında Tusinin ərəb əlifbasının hərfləri şəklindəki işarələri saxlanmışdır.

Şərqdə Nəsrəddin Tusi şəxsiyyətinə həmişə nüfuzedicilə analitik zəkaya və ilahi ədalət hislərinə malik bir hakim - müdrikliyin görkəmli timsalı kimi baxılmışdır.

Tusi demişdir: «Müharibəsiz keçinmək mümkün olan yerdə qan tökülməsindən çəkinmək lazımdır».

Tusin qəbirdəşində yazılmışdır: «Millətin və dinin müdafiəçisi, elm sənətinin padşahı - belə oğulu zaman - ana hələ doğmamışdır».

Oksford elmi bioqrafiyalar lüğətində oxuyuruq: «Özünün çox istedadlı şəxsiyyətləri ilə tanınan islam tarixində, bir tərəfdən, dahi münəccim və riyaziyyatçı, digər tərəfdən, islamın ən mühüm sahəsi olan şübhə üzrə ən nüfuzlu ilahiyyatçı Tusiyə bənzər ayrı bir sima tapmaq, çətin ki, mümkün olsun».

2. Fel-fel. Bu feli birləşmələrin birinci tərəfi **feli bağlama ilə ifadə olunur** (первый компонент таких глагольных словосочетаний выражается деепричастием): və ikinci tərəfin ifadə etdiyi bu mənalara bildirir (и выражает следующих значений, выраженных вторым компонентом) a) hərəkətin tərzini (образа действия) – gülə-gülə danışmaq, görəndə tanımaq, fikirləşib yazmaq, qaçaraq gəlmək; b) hərəkətin zamanını (время) - görəndə tanımaq, gələndə uxılmaq; c) hərəkətin səbəbini (причину) - yeyib doymaq, sevinib ağlamaq.

■ **Tapşırıq 226.** *Fel - fel tipli birləşmələrin işlənməsinə aid on cümlə yazın.*

3. Zərf-fel. Bu tip feli birləşmələrin birinci tərəfi zərflə ifadə edilir (первый компонент таких глагольных словосочетаний выражается наречием). Bu birləşmələr aşağıdakı mənalara ifadə edir (такие словосочетания выражают следующие значения): a) zaman (время) - şəhərə gəlmək, axşam çatmaq; b) məkan (место) - irəli getmək, geri çəkilmək; c) kəmiyyət (количество) - xeyli yubanmaq, çox uymək; ç) hərəkətin tərzini (образа действия) - asta danışmaq, yavaş-yavaş yerimək.

■ **Tapşırıq 227.** *Zərf - fel tipli on feli birləşmələri olan cümlə düzəldin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 228.** *Mətni öyrənin.*

Çingiz xan (1167-1227)

Moğol imperatorluğunun təməlini qoymuş böyük türk hökmdarıdır.

Bir çox qaynaqlar Çingizin mənsub olduğu qiyatların əski bir türk ailəsi olduğunu irəli sürmüşlər. O çağlarda onlarda dərəbəylik idi. Hələ dövlətləri yox idi. Çingiz ətrafına bir neçə qəbilə topladı. Ona qoşulmayanları və rəqiblərini qısa zamanda məğlub edərək itaət altına almışdı. Cənubi Moğolustana hakim oldu və Çingiz adıyla imperatorluğunu elan etdi.

Qüvvəli bir intizam altına aldığı ordusuyla Çinə girərək Pekini ələ keçirmişdi. Xarəzm şahları məğlub etmiş, torpaqlarını öz dövlətinə qatmışdı. Beləliklə, bütün Türkünə ələ keçirmiş oldu. Bu böyük zəfər dünyada qorxu və həyəcan yaratdı. Çünki Çingiz xan girdiyi şəhərlərdə qorxunc hərəkətlər edirdi. Ona görə də bir çox şəhərlər qorxusundan müqavimətsiz təslim olmuşdu.

Bu dövrdə Qızıl Orda xanları arasında Azərbaycan ərazisi uğrunda müharibələr gedirdi. Qızıl Orda xanları Azərbaycan ərazisinin Çingiz xanın vəziyyətinə görə Batı xanın payına düşdüyünü iddia edirdilər.

Ömrünün axırlarında Çingiz xan Çinə son səfərə çıxdı, fəqət səfəri tamamlanmadan 1227-ci ildə Kansuda öldü. Əski türk-moğol adətincə öldüyü yer gizli saxlanmışdır.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ (ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

BAŞ ÜZVLƏR

(Главные члены)

Cümlənin iki baş üzvləri vardır: mübtəda və xəbər.

В предложении два главных члена: подлежащее и сказуемое.

**MÜBTƏDA
(ПОДЛЕЖАЩЕЕ)**

Mübtəda cümlənin əsas baş üzvüdür, ismin adlıq halında olür, kim?, nə?, hara? suallarına cavab verir, qrammatik cəhətdən müstəqil olur, xəbərlə aydınlaşdırılır, canlı və cansız varlıqların, konkret və mücərrəd əşya və hadisələrin adlarını bildirir.

Подлежащее – главный член предложения, стоит в именительном падеже, отвечает на вопросы *kim?*, *nə?*, *hara?* Поясняется сказуемым, обозначает имена одушевленных и неодушевленных, конкретных и абстрактных предметов и явлений.

Mübtəda isim, sifət, say, əvəzlik, söz birləşməsi, feli sifət, məsdər, substantiv köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Подлежащее выражается существительным, прилагательным, числительным, местоимением, словосочетаниями причастием, субстантивированными вспомогательными частями речи.

Məsələn: Zemfira gözəldir. Ağlı başında. Biz ev sahibiydik onun yaşında (Z.Xəlil). O dedi, bu dandı, bu dedi, o rədd elədi (Mir Cəlal). Payız ötdü, qış girdi, atam sözüne əməl etmədi (Ə.Vəliyev). Onun qarısına atlı gələnlər, tarix yaxşı bilir qayıdıb geri (S.Rüstəm). Nigarançılıq uzun sürmədi (Ə.Vəliyev). Gülqız bir qədər duruxdu (Ə.Vəliyev). Doğrudur, bildirki cavan idi (Ə.Vəliyev). Qansızlar yanında çəkməsin nəfəs (S.Rüstəm). Bəs on ikinci hardadır? (S.Rəhman). Tutan kimi gələr on altı (R.Rza). Muştəridən çox satan vardı (Ə.Vəliyev). Bu, Mədinə həsrəti idi (Y.V.Çəmənəmli). Hansı məni həmişəlik xoşbəxt ebyir (Ə.Vəliyev). Bəs bu gözəllikdə otaqları üç-beş manata alanda demədinmi bunun əmması var (Mir Cəlal).

■ Tapşırıq 229. Mətnin məzmununu danışın.**Ağabəyim ağa
(1785-1831)**

Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı Ağabəyim ağa şairə X.Natəvanın bibisi olub. Onun haqqında ilk məlumatı P.Kovalevskinin «Zapiski o Qruzii» əsərindən öyrənirik.

Rəvayətə görə hələ gənc yaşlarında öz əmisi oğlu, gözəl qamətli, mərdliyi ilə ad qazanmış Məhəmməd bəyə vurulur. O zaman Məhəmməd bəy vuruşlarda qoşuna başçılıq edirmiş. Yenə bir gecə vacib bir məsələdən ötrü Şuşaya İbrahim xanın yanına gələn Məhəmməd bəy o gecə də geriye vuruşan qoşunun yanına qayıdır. Bu münasibətlə Ağabəyim ağa deyir:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi...

P.Kovalevski öz əsərində Ağabəyimə çox ağıllı qadın olduğunu, İranda «Ağabəyim» adı ilə çağrıldığını, ingilis kralı I Georq İrana gəldiyi zaman onunla görüşdüyünü, onun İranda yaşadığı müddətdə Rusiya-İran münasibətlərinin yaxşı keçdiyini qeyd edir.

«Riyazül aşiqin» müəllifi Ağabəyimə Fətəli şah - Qacara 1798-ci ilin martında ərə verildiyini və Tehranda şahın hə-rəmxanasında «banuyi-rəmə» təyin edildiyini yazdıqdan sonra onun farsca şeirlərindən yalnız iki beyt verir.

Xan Qaradağı da öz təzkirəsində onun Şuşada anadan olduğunu, İranda qərblilik həyatı keçirdiyini və təxminən 50 yaşında vəfat etdiyini qeyd edir və azərbaycanca şeirlərindən Qarabağ haqqında dediyi bu cinas bayatısını misal çəkir:

Mən aşiqəm qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ!

Bu bayatıdan onun aşiq şeiri üslubunda yazdığı məlum olur. Məhəmməd Tərbiyyət «Danışməndani-Azərbaycan» əsərlərində Ağabəyimin 1811-ci ildə İrana gələn ingilis kralı ilə görüşüb onun mükafatına nail olduğunu, 1833-cü ildə Qum şəhərində vəfatını qeyd etdikdən sonra, farsca şeirlərindən bir neçə nümunə verir.

Ələkbər Müşiri Səliminin «Zənnari-süxənvər» kitabının əvvəlinci səhifəsində Ağabəyimə həsr etdiyi hissədə bu sətirləri yazır: «Bu ləyaqəti və böyük qadın şahın o cah-cəlalına bax-mayaraq onunla yaşamadı».

Şah Qum şəhərini və onun ətrafının gəlini Ağabacı və onun adamlarına verir. Ağabacı da Qum şəhərinə köçərək burada yaşayır.

Tehranda çap olunan «Nameyi həftəgi» qəzetinin birinci nömrəsində «Ağabacı» başlığı altında gedən məqalədə Ağabəyimin ömrünün axırına qədər bakirə olaraq qaldığını, şahın ona münasibəti və s. haqqında məlumat verilir. Həmin məqalədə bu sətirləri oxuyuruq: «Fətəli şahın arvadlarından biri İbrahimxan Qarabağlının qızı idi. O, Tehrana hərəkət eləyərkən özü ilə 200 nəfər atlı gətirmişdi. Onlar da Qarabağın görkəmli adamları idilər. Ağabacının evində qalıb, atasının xərci ilə onun xidmətində olardılar. Ağabacı gözəl və füsunkar qız idi. Deyirlər, hündür boylu, gözəl qamətli, xurmayı saçlı və yaraşlıq üzü var idi. Bu azərbaycanlı qızın təbii gözəlliyindən əlavə lətif danışıq, yaxşı şeir yazmağı var imis. Özü də yaxşı şeirşünas idi. Ədəbi məclislərdə hazır olardı. Pərdə arxasında əyləşib müzakirələrdə iştirak edərdi».

Məqalənin sonunda Ağabacının xeyirxah və nəcib bir qadın olduğunu göstərən bu sətirə rast gəlirik: «Ağabacının cavan olmasına baxmayaraq şahın yanında o qədər ehtiramı var idi ki, sahdan hər nə istəsə idi, o qəbul olardı. Hərdən bir ölümə məhkum olanlar onun vasitəsilə bağışlanırdılar.

Bu xeyirxah qadın Fətəli şahdan 6 il qabaq vəfat etdi. Şah bir ay onun xatirəsinə matəm saxladı».

Məqalədə Ağabacının istedadına, gözəl danışıqına və şeirşünaslığına işarə edilmişdir. Onun əlimizdə olan ikicə kiçik şeirindən aydın görünür ki, o müasirləri Zakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Aşiq Pəri və başqaları kimi, cinas bayanlar yaratmağı, şeirdə daxili qafiyə və təkrirdən istifadə etməyi bacaran bir şairə olmuşdur.

Ağabəyimin gənc yaşlarında ədəbi fəaliyyətə yenicə başladığı zamanda öz doğma mühitindən və vətənindən qoparılib İranın mərkəzinə atılması onun yaradıcılığına mənfi təsir göstərmişdir.

XƏBƏR (СКАЗУЕМОЕ)

Xəbər qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olan baş üzvdür, mübtədaya aid olan iş, hal, hərəkət və əlaməti bildirir. İfadə vasitələrinə görə xəbər iki cür olur: feli xəbər və ismi xəbər. Felin şəxslil formaları ilə ifadə olunmuş xəbərə feli xəbər deyilir. İsmi xəbərlər isim və substantivləşmiş digər nitq hissələri, habelə söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Сказуемое – это грамматически зависимое от подлежащего главный член предложения, оно обозначает состояние, действие и признак, относящиеся к подлежащему. По средствам выражения сказуемое выражается личными формами глагола. Именное сказуемое выражается существительными или другими субстантивированными частями речи, а также словосочетаниями.

Məsələn: Bunu qızım Qətibəyə də, sənə də tapşırıram (M.S.Ordubadı). O, heç vaxt Rüstəm kişini qızısaçaq hala gətirmir, tez güzəştə gedirdi (M.İbrahimov). Mehmanxanaya gir-diyi zaman Qriqor ağa qızımın məni tez-tez soruşduğunu xəbər verdi (M.S.Ordubadı). Zeynəb pərt oldu

(M.İbrahimov). Mən də bu məsələlər haqqında müşavirə fasilələrində çox düşünüb-daşınırdım (S.Rəhimov). Gecədən başlamış kəskin yağış kəsmək bilmir (Ə.Vəliyev). Nəsrulla kişi dönüb geri qaçmağa başladı (S.Rəhimov). Sən oxumaq bilmirsən (C.Cabbarlı). Bəri gəl Tahir, buralara nabelədsən, birdən azıb-elərsən (H.Mehdi). İndi mənim bütün fəaliyyətim qabaqdadır (S.Qədirzadə). Mahmud kişi bağbandır. Çox mehriban insandır (M.Rahim) Gündəlik məsələmiz ikidir (M.İbrahimov). Təbiət belədir (M.İbrahimov). Bu, qadın səsidir (M.S.Ordubadi). İgidlər vurğunu idilər (İ.Əfəndiyev). Evimiz yol üstündədir (T.Şahbazi). Bu körpü cəbhəmizin mühüm keçidlərindəndir (M.Cəlal).

■ **Tapşırıq 230.** *Xəbəri feli xəbər olan beş cümlə düzəldib dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 231.** *İsmi xəbərli beş cümlə düzəldib dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 232.** *Mətni oxuyun. Şeirin baş üzvlərini seçib dəftərinizə yazın və şeri əzbərləyin.*

Məmməd Araz
(1933-2004)

*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub, qayasında bitərdim...*

Məmməd İnfil oğlu İbrahimov (Məmməd Araz) 1933-cü ildə Şahbuz rayonunun Nurs kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini kəndlərində başa vuran Məmməd Araz Bakıya gəlmiş və Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya fakültəsinə daxil olmuşdur (1950). Hələ tələbəlik illərindən şeir yazmağa başlayan Məmməd Arazın «Yanın, işıqlarım» adlı ilk şeiri 1952-ci çap olunmuşdur.

M.Arazın şeirlərindən yurdumuzdan axan çayların gurultusu, gül-çiçəkli torpaqlarımızın ətri duyulur.

İnsan vətəndaş kimi böyüməli, doğma torpağını, vətəninə canından da artıq sevməlidir. Azərbaycan xalq şairi M.Arazın şeirlərində məhz bu hiss daha güclüdür.

M.Arazın «Sevgi nəğməsi» (1959), «Üç oğul atası» (1961), «Araz axır» (1964), «Anamdan yadigar nəğmələr» (1966), «Ömür karvanı» (1967), «Qanadlı qayalar» (1973), «Atamın kitabı» (1974), «Dünya sənin, dünya mənim» (1983), «Dünya düzəlmir» (1992), «Dağ harayı» (1993), «Qayalara yazılan səs» (1993) və s. kitablarında başlıca mövzu vətəndir.

Məmməd Araz 1 dekabr 2004-cü ildə vəfat etmişdir.

**Ayağa dur, Azərbaycan,
Səninləyəm...**

Nə yatmışan, qoca vulkan, Səninləyəm!
Ayağa dur Azərbaycan, Səninləyəm!
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik,
Səndən qeyri biz hamımız ölə billik.
Bu, Şəhriyar harayıdır,
Bu, Bəxtiyar harayıdır,
Ayağa dur Azərbaycan!
Bunu sənə zaman deyir,
Məzarından baş qaldıran baban deyir:
-Nər oğlu nər, Səninləyəm!
Səninləyəm, silah tutan,
Külüng tutan, yava tutan,
Kösöy tutan, nişanlı ər, səninləyəm!
Səninləyəm, qız atası,

Hanı nərən, hanı səsin?
 Hanı andın?
 Yoxsa sən də yatmışlara, batmışlara,
 Qeyrətini satmışlara xırdalandın?
 Gözünü sil vətən oğlu, ayağa qalx!
 Üfünə bir yaxşı bax,
 Sərhədinə bir yaxşı bax,
 Sərhədinin kəməndinə bir yaxşı bax!
 Dur, içində qorxunu boğ,
 Ölümünlə qalımını ayırd elə!
 Dur, içində dovşanı qov,
 Dur, özünü bozqurd elə!
 Varım-yoxum, Səninləyəm,
 Azım-çoxum, Səninləyəm,
 Şirin yuxum, Səninləyəm.
 Yıxın məni söz atından,
 Atın məni tank altına.
 Əzin məni xıncım-xıncım,
 Kəsmir əgər söz qılıncım,
 Dilin məni didim-didim.
 Atın məni tank altına,
 Qabaqdakı bir körpəni xilas edim,
 Necə səni, necə məni xilas edim?
 Səninləyəm, sözü qəmli,
 Özü qəmli rəhbər adam!
 1918-də vuruşurdu,
 Danışmırdı rəncbər atan,
 Rəncbər atam.
 Oyat bizi, ey yaradan: Səninləyəm!
 Ya bilməzsə oyat bizi,
 Ya yenidən yarat bizi!
 Ey yaradan, Səninləyəm!
 Səninləyəm, yatmış vulkan,
 Ayağa dur, Azərbaycan,
 Səninləyəm!...

Sən tələsmədin

Xalq şairi S.Vurğuna həsr olunub

Qoy nəğmə deməyə bülbül tələssin,
 Gəzdiyən, gördüyün üç aydır şair.
 Sənin ki, kükrəyən ilhamın, səsin,
 Məcraya sığmayan bir çaydır, şair.

Könlü qar gözənlər tələssin dağa,
 Dağın tələsməsi, mənəcə, əbəsdir.
 Dənizlər can atsın ümman olmağa,
 Ümmanın öz suyu özünə bəsdir.

Qəlbin od gəzmədi şaxta kəsəndə,
 Söylədin hər fəslin öz aləmi var.
 Dedin tələssən də, tələsməsən də,
 Yenə öz vaxtında gələcək bahar.

Gah oldu oylağın Göyüzən dağı,
Sözünlə açıldı ayın qabağı.
Əsil bayramını bayramqabağı -
Elədi görəndə gözəllər səni.

Sazına Vaqifin səsimi gəldi,
Səsindən baharın nəsimi gəldi.
Alqışa Füzuli, Nəsimi gəldi,
Eşqə gətirəndə qəzəllər səni.

Gah sinən Kür oldu Kür qırağında,
Qafqazla tən durdun Qafqaz dağında.
Muğandan qayıdıb iş otağında,
«Muğan»ı yazanda tələsmədin sən.

Tələsən atlılar yolda qalacaq,
Aramla gedənlər çox getdi ancaq.
Görməyə tələsdi səni bağça-bağ,
Bənövşə üzəndə tələsmədin sən!

Sənətin ağ günü üzünə düşdü,
Ellər söhbətinə, sözünə düşdü.
Ceyranlar mələşib izinə düşdü,
Ceyranı gəzəndə tələsmədin sən.

Bu gün əlli yaşa qoyursan qədəm,
Mənalı keçərsə yaş, keçsin nə qəm.
Bir vaxt da gələcək, deyəcək qələm:
Ömrünün yüzündə tələsmədin sən.

■ **Tapşırıq 233.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.*

**Ашук Алескер
(1821-1926)**

У каждого народа по-своему приятно чтить своих великих сынов. В Милане, на площади театра Ла Скала, у подножия памятника гениальному Леонардо да Винчи, высечена лаконичная надпись. Имя - и все.

Человека, широко известного, можно назвать и просто по фамилии, скажем: Ломоносов или Менделеев, и всем понятно, о ком идет речь.

Он просто Ашуг Алескер. Единственный. Достаточно одного слова, обозначающего его звание, чтобы он отличался от всех других Алескеров на земле. И это слово - Ашуг стало частью его имени и пишется с большой буквы как почетное звание, ибо Алескер был поистине Ашугом с большой буквы.

Ашугское искусство, уходящее своими корнями в далекое прошлое, синкретично. В нем поэзия, музыка отчасти хореография и элементы драмы; авторские и исполнительские начала, такие как и стихотворный экспромт, и музыкальная импровизация.

Ашуг Алескер занимал высшую ступень в неписанном табеле о рангах, в единственном числе олицетворяя целый коллектив, слаженный и полнокровный, состоящий из поэта, композитора, певца, виртуоза игры на сазе, рассказчика и танцора. Индивидуальное творчество Ашуга Алескера - классическое воплощение лучших традиции ашугского искусства.

Он родился, рос и жил в горах. Для него символ жизни, высоких чувств и дум, символ родины и ее истории - горы.

Устадом - учителем, наставником Алескера был пер-востатейный мастер народного искусства - Ашуг Алы. Его имя - Ашуг Алы. Его имя - надежная гарантия фундамен-тальности знаний и прочной закалки выпускника.

И вот парадокс: завершив учение ашуг зачастую оста-валса неграмотным. Великий Алескер не мог писать, но был судья по всему, основательно начитан. Видимо читать он все-таки мог. Опираясь на устную и письменную поэзию Ашуг всю жизнь сетовал на свою однокрылость. Но что поделать, если даже к концу его жизни в Азербайджане было не так уж много грамотных, а еще раньше и то меньше.

Тайна в том, что Ашуг Алескер, зная разве, что азбуку, имел высшее образование по избранной им специальности, которая потому и называется устным народным творчеством, что создаваемое и перенимаемое наизусть распространялось из уст в уста, а будучи записанным и изданным, составляет многотомное собрание - энциклопедию жизни азербайджанского народа. В образе Ашуга Алескера много черт, свойственных идеальному образу человека. Есть родственники Ашуга Алескера, что живут и поныне. Но и он немало с двадцать первого года прошлого по двадцать шестой год нашего века. Завидное долголетие, завидное здоровье-телесное и духовное. Человек недюжинного роста и большой физической силы, этот богатырь обладал такими чувствами, не только многое понимал и чувствовал, но и мог передать свое мировосприятие и миропонимание в таких художественных образцах, на которых учатся современные художники.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR (ВТОРОСТЕПЕННЫЕ ЧЛЕНЫ)

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri üçdür: tamamlıq, təyin zərflik. Onlar baş üzvləri izah edir dirir.

Второстепенные члены предложения – три: дополнение, определние, обстоятельство. Они поясняют главные члены предложения.

TAMAMLIQ (ДОПОЛНЕНИЕ)

Tamamlıq obyekt bildirən ikinci dərəcəli üzvdür. O, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda, habelə qoşma ilə işlənən yiyəlik halda olan isim və əvəzlik, habelə substansivləşmiş sifət, say, feli sifət, məsdər və söz olunur.

Дополнение –второстепенный член предложения, обозначающий объект. Он выражается существительным и местоимением, а также субстантивированными прилагательными, числительными, причастиями, инфинитивами и словосочетаниями, употребляемые в дательном, винительном, местном и исходном падежах, а также при послеложном родительном падеже.

Məsələn: Kitabı oxudum. Tahirəni yeni vəzifəyə qoyublar. Səməni, saxla məni, hər il göyərdərəm səni. Aparın Eldarı salın zindana. Göz dağı çəkdirin Azərbaycana (S.Vurğun). Səndə ədalət də, fəzilət də var (S.Vurğun).

■ **Tapşırıq 234.** *Tamamlıq iştirak edən on cümlə yazın.*

Tamamlığın iki növü vardır: vasitəsiz tamamlıq və vasitəli tamamlıq.

Дополнение имеет два типа: прямое дополнение и косвенное дополнение.

Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halı ilə ifadə olunur və kim? nəyi? nə? və haranı? suallarına cavab verir. Vasitəsiz tamamlıq təsirli fellərlə idarə olunur. Vasitəsiz tamamlığın da iki növü vardır: müəyyən vasitəsiz tamamlıq və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq. Müəyyən vasitəsiz tamamlıq şəkildə təsirlik halla ifadə olunur və kimi? nəyi? nə? haranı? suallarına cavab verir. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq şəkilsiz təsirlik halla ifadə olunur və nə? sualına cavab verir.

Прямое дополнение выражается винительным падежом и отвечает на вопросы: kimi?, nəyi?, nə? haranı? Прямое дополнение управляется переходными глаголами. Прямое дополнение тоже имеет два типа: определенное прямое дополнение и неопределенное прямое дополнение. Определенное прямое дополнение выражается аффиксальным винительным падежом и отвечает на вопросы kimi?, nəyi?, nə?, haranı? Неопределенное прямое дополнение выражается безаффиксальным винительным падежом и отвечает на вопрос nə?

Məsələn: Bir təmiz ad ilə ellər dolandım (Aşıq Ələsgər). İbrahim məsələni bilib, tələsik şkafi açdı (Mir Cəlal). Həsən kişi bu sözləri deyib aşağı dolandı (M.İbrahimov). Portfelli oğlan əlini uzatdı (Mir Cəlal). Cavad tamam qışı xəstə yatdı (Ə.Haqverdiyev). Bu dərmanları verərsən içər (Mir Cəlal).

■ **Tapşırıq 235.** *Mətni köçürün. Müəyyən vasitəsiz tamamlıqların altından bir, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların altından iki xətt çəkin.*

Mən dinmədim. Mən ikiüzlülük eləmək istəmirdim... Çöllər.., meşələr buz bağlamış qar altında idi. Hava bomboz və biganə idi. Mən ağlamaq istəyirdim. Mən özümü bu uzaqlarda, bu saymaz dağlar arasında itib-batmış yazıq bir qız kimi hiss edirdim. Mən artıq yanımda oturan oğlan haqqında da düşünürdüm. Birdən sanki dünya lərzəyə gəldi. Maşın çuxura düşərək bizi elə bərk silkələdi ki, mən yerimdə dayana bilməyib onun dizləri üstünə yıxıldım və o məni tutdu. Mən altdan yuxarı ona baxdım. Onun gözləri eyni ilə təmiz, aydın yaz səmasına bənzədi. Mən nəzərlərimi çəkə bilmədim. O gülümsündü və birdən sanki o, bahar səması altdan mənim üzərimə endi. Mən bu dünyada hər şeyi... hər şeyi unudaraq hövlnak bir hərəkətlə əllərimi altdan yuxarı uzadıb onun başını üzümə daha da yaxınlaşdırdım... və gözlərimi qapayaraq xeyli zaman buraxmadım... mən onu yana-yana və qəzəblə öpürdüm. Sanki kimdən isə qisas alırdım. .. o mənim ürəyim... canım-ciyərim idi. Heç kəs məni qınaya bilməz! Heç kəs! (İ.Əfəndiyev).

Vasitəli tamamlıq ismin yönlük və çıxışlıq halları, habelə qoşmalı yiyəlik halla ifadə edilir və onların suallarına cavab verir.

Косвенные дополнение выражается дательным, местным и исходным падежами, а также припослеложным родительным падежом и отвечает на их вопросы.

Məsələn: Mənim Aybənizim, mənim qız balam. Hünərdə, namusda, Aygün olaydı (S.Vurğun). Partizanlar bütün düzənliyə yayılaraq əməliyyata hazırlaşmağa başladılar (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli). Firudin qəzetləri gözdən keçirə-keçirə dostuna qulaq asırdı (M.İbrahimov). Onları ikinci otağa, çaya dəvət etdi (M.İbrahimov). Gördün bir doğru ki, yalana oxşadı, onu demə (Ə.Haqverdiyev). Dağ boyda gövdəsi döndü yumağa (S.Vurğun). Artıq Firudinin gözlərində həyatın ağır əzablı səhnələri canlanırdı (M.İbrahimov)

■ **Tapşırıq 236.** *Mətni köçürün. Vasitəli tamamlıqların altından xətt çəkin.*

Ərəboğlu yoldaşlarını ətrafda qaravulçu qoyub evin arxa tərəfindəki divarı aşdı, həyətdə düşdü.

Həyətdə heç kim yox idi. Evdən səs-səmir gəlmirdi. Cümə günü olduğu üçün blok bağlı idi. Yalnız uzaqdan, qoruq tərəfdən aktyorların səsi eşidilirdi. Kim isə ucadan çığırırdı. Ərəboğlu öz-özünə «heç mən elə böyürə-boyürə danışırım?» - deyə düşünüb gülümsədi. O, bir ağacın dibinə qısılıb xeyli gözlədi, nəhayət, uzaqdan güllə səsləri və bunun dalınca camaatın qışqır-bağırması eşidildi. Bu tərəfdən cavab olaraq tüfənglər açıldı. Ərəboğlu bunu eşidib evə yaxınlaşdı, ancaq pilləkənlə yuxarı çıxmadı, zirzəminin qapısına yaxınlaşdı. Qapıda balaca bir qıfıl vardı. Ərəboğlu bıçağını salıb bir dəqiqədə qıfılı qırdı.

Zirzəmi qaranlıq idi, indicə açılmış qapıdan az-maz işıq düşürdü. O, bir dəqiqə itirmədən əli ilə divarları yoxlamağa başladı. Nəhayət böyük bir daş bələdlədi, ətrafını bıçaqla qazıb divardan çıxartdı. Onun əlləri əsirdi, tər dabanından süzülürdü. Daşı ehtiyatla yumşaq torpağın üstünə qoydu, yerinə əlini saldı. Gizlətdiyi şeylər yerində idi. Ərəboğlu arxayın nəfəs aldı (S.Rəhman).

■ **Tapşırıq 237.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu danışın.*

**Zivər xanım Ağayeva
(1934)**

Zivər xanım Ağayeva 1934-cü ildə Hacıqabul rayonunun Qarasu kəndində, dəmiryolçu ailəsində anadan olmuşdur. 1962-ci ildə Bakı 1 sayılı Tibb Texnikumunu bitirmişdir. Ədəbiyyata, şeirə, sənətə olan sonsuz məhəbbət onu 1963-cü ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna - Ədəbiyyat və Azərbaycan dili fakültəsində təhsil almağa yönəltdi.

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsil alan Zivər xanım 1964-cü ildən mətbuatda çalışmağa başlamışdır.

O, 1968-ci ildə təhsilini başa vurmuş və həmin ildə «Azərbaycan Qadını» jurnalında şöbə redaktoru vəzifəsində əmək fəaliyyətinə başlayaraq, müxtəlif səpgidə yazdığı şeirlərini həmin jurnalda çap etdirməyə başlamışdır. Şeirlərində sevgidən, ailə, övlad, din, inam, inanc müqəddəsliyinə qədər hər şeyi səmimiyyətlə qələmə almışdır.

Məhəbbət onun poeziyasında dərin və anlamlı bir dəryadır. Sevginin nə qədər çaları, nə qədər geniş-yoxuşu var bu lirikada. Zivər xanım məhəbbət şeirlərində oxucuları ilə məhəbbət diliylə söhbətləşir. Bu elə söhbətdi ki, ondan sevnələr baş açar, hər kəs də bu söhbəti şeir edə bilməz. Zivər xanım kimi:

Sən mənə qüdrətdən yarandın həmdəm,
Sən yatan ürəkdə nə kədər, nə qəm.
Düşməyim deyirəm sənsizliys mən,
Ölərəm, dözmərəm, bu dərdə könlüm!

Məhəbbətin təlatümünü hərə bir şəkildə yaşayır. Birinin eşqi macərəyə dönür, digərinki xatirəyə. Məhəbbət yolunda büdrəməyən insanlar da çoxdur. Hər nə olsa eşq körpüsündən keçənlərin hər birinin ürəyində təmiz bir bəşəri duyğu vardır. Zivər xanımın şeirlərində bu təmiz duyğular səmimi bir şəkildə dilə gətirilir:

Ömrün kamil çağında,
Biz sənənlə görüşdük.
Elə bil sehrləndik,
Sirlə aləmə düşdük...

Nə ötən yaşa baxdıq,
Nə saça qonan qara.
Döndük coşub-çağlayan,
Qayğısız uşaqlara.

İnsan daima ağıl ilə ürək arasında mübarizədədir. Könül istədiyini çox zaman ağıl qəbul etmədiyi üçün onlar doğmalaşa bilmir. Belə bir ağıl-könül savaşında insan həyəcanlı anlar keçirərək sarsılır. Şairlər bu sarsıntıyı seirlə ifadə edir. Zivər xanımın bir neçə şeirində bu könül savaşlarını özünəməxsus təqdim edir:

Sən elə bil xoş dünyasan,
Sığar sənə cahan, könlüm.
Bir vüsəlin həsrətilə,

Olma belə viran, könlüm.

Bir haray çək yer üzünə,
Gecən dönsün gündüzünə.
Öz oduna, öz közünə,
Gecə-gündüz zanan könlüm.

1998-ci ildə Kəbəyə gedib hacı olan Zivər xanım Allah sevgisinə, islamiyyətə, axirət dünyasına inanan bir şairdir. Bu inancını «Kəbədə qaldı» şeirinin bir bəndində ifadə edir:

Çünahkar qulunam, bağışlayan sən,
Açılan əlimi üzmə göylərdən.
Cismimi aparıb bax, gedirəm mən,
Ürəyim üzülüb Kəbədə qaldı.

«Məhsəti Gəncəvi» mükafatı laureatı Zivər xarum 8 şeir kitabının, «Salatın» pyesinin, bir necə poemanın müəllifidir. Nəğməkar şairin 100-ə yaxın şeirinə musiqi bəslənmişdir.

Könlümün sirdaşısan,
Necə unudum səni?
Gözlərinün yaşısan,
Necə unudum səni?

Ürəyimdə qorundun,
Saçlarımda dən oldun.
Alnımın qırışısan,
Necə unudum səni?

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl şairəsi olan Zivər xanım hal-hazırda da gənclik həvəsilə Vətən, dil, din, tarix, torpaq, millət kimi milli göstəriciləri ana mövzu kimi qələmə alır, oxucuları tərəfindən həvəslə oxunur və sevilir.

Zivər xanım şifahi xalq ədəbiyyatına, aşıq yaradıcılığına xüsusi bir məhəbbətdə yanaşır. O, söz sənətinin, aşıq yaradıcılığının vurğudur. 1987-ci ilin ilıq bir bahar fəslində yenicə dünyasını dəyişən xalq aşığı Şakirin ailəsində müsafır olan şairə xanımın gözü mənzilin divarından asılmış saza sataşır və bədahətən «Yetim saz» şeirini ağ vərəqəyə köçürür:

Mus: Oqtay Rəcəbovun

Yetim saz
Aşıq Şakirin xatirəsinə ithaf edirəm

Nə susmusan yetim saz,
Mizrab donub sinəndə,
Bu nə aləm,
Bu nə yaş!

Elə bil ki, körpəsən,
Şirin laylaya möhtac.

O sədəfli pərdələr,
Nəğməyə ac, sözə ac.

Hanı o doğma nəfəs,
Hanı o isti bucaq,
Bəs hıçqırıb ağlasan,
Səni kim ovudacaq.

Ovunub bu evin,
Oğlu da, qızı da,
Nəvələr yeni dünya,
Gətiriblər bu yurda.

Nə səni dindirən var,
Nə səninlə dinən var,
Sən üşüyən otaqda,
İsinməyir daş, divar.

Təkcə sənsən lal olan,
Onun məzar daşı tək.
Sənətkarla birlikdə
Sən də susmusan demək.

Susacaqsan bilirəm,
Sənə nə bahar, nə qış.
İndi bildim dünyada,
Saz da yetim qalarmış!

13.04.87

Necə unudum səni?

Könlümün sirdaşısan,
Necə unudum səni?
Gözlərimin yaşısan,
Necə unudum səni?

Ürəyimdə qorundun,
Saclarımda dən oldun.
Alnımın qırışısan,
Necə unudum səni?

Cəmən yaşıl, göy təmiz,
Ömrə vaxtsız, vədəsiz,
Gətirmisən qışı sən,
Necə unudum səni?

Arzuya, kama çatdıq,
Biz bir dünya yaratdıq.
Torpağı mən, daşı sən,
Necə unudum səni?

(ОПРЕДЕЛЕНИЕ)

Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biridir. O, isimlə və ya substantivləşmiş hər bir sözlə ifadə edilmiş cümlə üzvünə aid olur, onun əlamət və ya keyfiyyətini bildirir. Təyin isim, sifət, say, əvəzlilik, fəli sifət və söz birləşmələri ilə ifadə olunur və necə?, nə cür?, hansı? suallarına cavab verir.

Определение – второстепенный член предложения. Оно относится к любому члену предложения, выраженный существительными или к любым субстантивированным словом, обозначает его признак или качество. Определение выражается существительным, прилагательным, числительным, местоимением, причастием и словосочетанием и отвечает на вопросы *нecə?*, *нə cür?*, *hansı?*

Məsələn: Toz basmış, əl boyda bir pəncərədən zəif işıq düşürdü (S.Rəhman). Rayon miqyasında ən mahir və bacarıqlı müəllimlərdən sayılırdı (İ.Hüseynov). Bu gün, sabah al geyəcək təbiətin ilk baharı, yenə qönçə tutacaqdır könüllərin arzuları (S.Vurğun). Qara geyimli kök bir qadın əllərini belinə qoyub dayanmışdı (İ.Hüseynov). Ulduzlar sayrışır mavi göylərdə, insanlar çalışır, yaradır yerdə (S.Vurğun). Əli çəlikli, balacaboy bir qoca irəli çıxdı (İ.Hüseynov). Salxım-salxım olacaqdır ağ üzümün tənəkləri, yeniləri sağacaqdır yeni sağlam inəkləri (S.Vurğun). Böyük yerlərdən dəstə-dəstə qonaqlar gəldi (Mir Cəlil). Yüz Züleyxa yüz min Yusifi-Kənan, qul olmağa meydanına tökülmüşdü (M.P.Vaqif). Biz bütün tarlaları yoxlayıb, ancaq bu tarlanı yarışa qoşduq (C.Cabbarlı). Səfəq saçır türbənin səadət, min səhər (S.Vurğun).

■ **Tapşırıq 238.** *Köçürün. Təyinlərin altından xətt çəkin.*

Dostlar, badələri qaldırın içək!
Gecə ulduzludur, hava da sərin.
Demirəm məst olub dünyadan köçək...
Deyirəm mehriban düşüncələrin
İsti qucağında qızınaq bir az.
Qoy uzansın gecə, geciksin səhər.
Yuxuya getməsin məclisdəkilər -
Mənim söhbətimdən yorulmaq olmaz.
Hələ yer üstündə, insan yanında
Deyib danışmaqdan doymamısam mən...
Uzadaq ömrünü hər bir anın da,
Yel kimi keçməsin vaxt üstümüzdən...
Bu aylı gecədə, ba dağ döşündə,
Bu sazlı-söhbətli bulaq başında
Bu saat, bu dəm
Heç yana, heç yerə mən tələsmirəm.

(S. Vurğun)

■ **Tapşırıq 239.** *Aşağıdakı parçadan təyinləri və onların aid olduqları sözləri dəftərinizə yazın.*

Məktəbin həyəti balaca idi. Ortasında çox kiçik bir idman meydançası vardı. Meydançanın axırındakı tikan çəpər üç tərəfdən yaşıl qələmlərlə hasarlanmış bağçanı ayırırdı. Bu bağça və onun yanındakı iki hektarlıq yer məktəbin təcrübə sahəsi idi. Sahə şumlanmış, alaqdan təmizlənmiş olduğundan oradakı müxtəlif bitkilər uzaqdan gözə dəyirdi.

Fasilədə uşaqlar hamısı idman meydançasına səpələnib oynadığı halda, on üç yaşlı bəstəboy, qarabuğdayı, iri gözlü Rövşən hiss olunmadan bağçaya keçdi.

■ **Tapşırıq 240.** *Aşağıdakı mətnin məzmununu danışın.*

Cəlil Məmmədquluzadə
(1866-1932)

Cəlil Məmmədquluzadə 1887-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. Bundan başqa, o, heç bir xüsusi təhsil görməmişdir, lakin böyük bir nəsil Azərbaycan ziyalisını tərbiyə edib yetişdirmiş, ədəbiyyata yeni istiqamət vermiş, xalqın mədəni və siyasi inkişafında çox böyük rol oynamışdır.

«Poçl qutusu», «Usta Zeynal», «Danabaş kəndinin əhvalatları», «Qurbanəli bəy», «Zırrama», «Bəlkə də, qaytardılar» kimi hekayələr, «Ölülər», «Anamın kitabı», «Kamança» kimi dram əsərləri, külli miqdarda felyeton və məqalələr yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatını ölməz əsərlərlə zənginləşdirmişdir.

C.Məmmədquluzadə 1906-cı ildən başlayaraq 1931-ci ilə qədər məşhur «Molla Nəsrəddin» jurnalını əvvəlcə Tiflisdə, sonra Təbrizdə, nəhayət, Bakıda nəşr etdirmiş, dövrün əsas ədəbi qüvvələrini bu jurnal ətrafında toplamışdır.

Ömrünün sonlarında Mirzə Cəlil mənəvi təzyiqlərə məruz qalmışdır. Sənətkara burjua yazıçısı damğası vurulmuş, «Molla Nəsrəddin» jurnalının adı dəyişdirilərək «Allahsız» adlandırılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 1932-ci 13 yanvar ayının 4-də Bakıda vəfat etmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını C.Məmmədquluzadəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun ölməz adı bizim mübarizə tariximizdə ədəbi həkk olunmuşdur.

ZƏRFLİK (ОБСТОЯТЕЛЬСТВО)

Zərflik hal və ya hərəkətin əlamətini bildirir.

Обстоятельство обозначает признак действия или признака.

Məsələn: Müzəffər ordular vüqarla, keçir (S.Vurğun). Onlar ağır bir köç kimi yorğun-yorğun yeriyir, dumanlı və anlaşılmaz bir gələcəyə doğru irəliləyirdilər (M.İbrahimov). Güzəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax. Güzəl deyil, etmə gözəl, ah sən (M.P.Vaqif). Bir həftədən çoxdur, geri qayıdıblar (S.Rəhman). Əsgər sağa-sola yırğalanaraq düşünürdü (Mir Cəlil). Vəli onun göstərdiyi səmtə doğru addımladı. (H.Mehdi). Sonradan bunu ətraflı danışmaq olar (C.Cabbarlı). İndiyə kimi geriye getmişdim (Ə.Abbasov). O, planı birə-beş yerinə yetirərdi (Ə.Vəliyev). Natahatlıqdan sabaha kimi yata bilmədim (S.Rəhimov). Onlar vətən uğrunda vuruşurdular (Ə.Vəliyev).

■ **Tapşırıq 241.** *Mətni nəql edin.*

Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911)

«Bənzərəm bir qocaman dağa ki, deryada durar» deyən əzəmətli sənətkar - M.Ə.Sabir Azərbaycanın ilk proletar şairi, fəhlə və kəndlilərin alovlu nəğməkarıdır. Sabir «Molla Nəsrəddin» jurnalının əsas müəlliflərindən biri idi. Onun satiraları o zamankı ictimai quruluşa, hakim sinfin, din xadimlərinin törətdikləri cinayətlərə, cəmiyyətin bütün eyiblərinə qarşı yönəl-dilmişdir. İnkilabçılar, xüsusən İran inkilabçıları onun satirala-rından bir silah kimi istifadə edirdilər. İran inkilabının iştirakçıları göstərdilər ki, Sabirin şeirləri «İran məşrutəsinə bir ordudan ziyada xidmət etmişdir».

Dövr bu böyük sənətkarı əzablara düşər etdi, onu cismən məhv etdi. Lakin Sabir yaşadı, bir sənətkar kimi yaşadı, xalqımızın, minlərlə insanların mənəvi sərvətinə çevrildi, Sabir üzü də bunu bilirdi. Bilirdi ki, keçmiş həyat onu məhv etsə də onun arzu və istəkləri bir zaman həyata keçəcəkdir. O yazırdı:

Nə qəm uğratsa da bir məni ifnəyə zaman,
Mən gedərəmsə, məramım yenə dünyada qalar.

■ **Tapşırıq 242.** *Şeiri oxuyun, hər beytin mənasını ayrı-ayılıqda izah edin.*

Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz...
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz...
Quş kimi göydə uçar yerdəkilər,
Bizi gömmüş yerə minbərdəkilər.

■ **Tapşırıq 243.** *Şeiri əzbərləyin.*

M.Ə.Sabir

**Oxutmuram, əl çəkin!
(İxtisarla)**

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Gərçi bu bədbəxt özü elmə həvəskardır,
Kəsbi-kəmal etməyə səyi dəxi vardır.
Məncə, bu işlər bütün şiveyi-küffardır.
Dinə zərərdir, zərər, oxutmuram əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Bəs ki, uşaqdır hələ, yaxşı-yaman sanmayıır,
Elmin əbəs olduğun anlamayıır, qanmayıır,
Sair uşaqlar kimi hər sözə aldanmayıır,
Eyləyir ömrün hədə, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyəm rəhm onun gözdən axan yaşına,
Baxsın özündən böyük öz qoçu qardaşına,
Ölsə də verməm riza şapka qoya başına,
Kafir ola bir nəfər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Uşaq mənimdir, baba, dəxli nədir sizlərə?
Kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz bizlərə?
Yatmaram əsla belə dinə dəyər sözlərə!
Bir kərə qan, müxtəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Bədi cəhənnəm olun, bunca ki, aldatmışız,
İndi beş ildir tamam dinimə əl qatmışız,
Sevgili övladımı kafirə oxşatmışız.
Duydum, işin sərbəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!

Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

İnsan olanın cahü-cəlali gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, mali gərək olsun,

Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun;
Alcaq, ufacıq daxmanı samanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Hər məclisi-alidə soxulma tez arayə,
Sən dur ayaq üstə, demə bir söz ümərayə,
Caiz deyil insanca danışmaq füqərayə.
Dövlətlilərə kəndini yeksanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Fəqr ilə ğina əhlinə kim verdi müsəvat?
Mənədə də, surətdə də var bunda münafat,
Öz fəzlini pulsuz edəməz kimsənə isbat,
Bu mümtənəi qalibi-imkanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Gec vur çəkicin, işlə işin, çıxma zeyindən,
Məqsud müsəvat isə ayrılma ceyindən,
Var nisbətəin ərbabi-ğınayə nə şeyindən?
Bir abbasi gün muzzdunu milyanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

Dövlətliyik, əlbəttə, şərəfət də bizimdir,
Əmlak bizimdirsə, əyalət də bizimdir,
Divan bizim, ərbabi-hökumət də bizimdir,
Ölkə dərəbəylilik deyə xan-xanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

ZƏRFLİYİN MƏNACA NÖVLƏRİ (ТИПЫ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ПО ЗНАЧЕНИЮ)

Qrammatik mənasına görə zərfliyin bu növləri vardır.

По грамматическому значению обстоятельство имеет следующие типы.

1. Tərz-hərəkət zərfliyi: hərəkətin icra tərzini və hərəkət və əlamətin keyfiyyətini bildirir: **necə?, nə cür?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство образа действия обозначает: образа действия и качества действия и признака; отвечает на вопросы **нecə?, нə cүр?**

Məsələ: Pəncərədən baxır gözlər, şütüyərək keçir qatar (B.Azəroğlu). Əjdər gah piyada, gah da maşınla səhər gün doğmamışdan çıxıb yola, Xan Arazboyunda gəzir dolanır (B.Azəroğlu). Sınaq kürsüsünə qalxan Nəriman Həsənzadə demək olar ki, bütün şeirlərini əzbər dedi, sinədən söylədi («Kommunist» qəzeti). Ancaq Mirzə Abbasoğlu dostunu yaxşı tanıyırdı (Mir Cəlal).

■ **Tapşırıq 244.** *Tərkibində tərz-i-hərəkət zərfliyi işlənən beş cümlə yazın.*

■ **Tapşırıq 245.** *Hüseyn Cavid haqqında məlumatı öyrənin.*

**Hüseyn Cavid
(1882-1941)**

Şair və dramaturq Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, bir çox romantik, lirik-epik şeirlərin və «Ana», «Maral», «Şeyx Sənan», «İblis», «Şeyda», «Uçurum», «Səyavuş», «Xəyyam» kimi faciələrin müəllifi kimi tanınır.

Hüseyn Cavid Rasizadə 1882-ci ildə oktyabrın 24-də Naxçıvanda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hüseyn balaca Cavid ruhani etmək üçün mollaxana məktəbinə qoyur. Lakin 1896-cı ildə 15 yaşlı Cavid mollaxanadan çıxıb şəhərlərində açılmış yeni tipli «Rus-tatar» məktəbində oxumağa başlayır və dörd ildən sonra həmin məktəbi bitirir. O, təhsilini davam etdirmək istəyirsə də, ağır göz xəstəliyinə tutulması buna mane olur. Cavid müalicə üçün Təbrizə gedir. O, burada Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olur.

1905-cı ildə 23 yaşlı Hüseyn Cavid ali təhsil almaq üçün İstanbula gedir. O, dörd il darulfünunun dil-ədəbiyyat şöbəsində oxuyur. Hələ molla yanında oxuyarkən «Gülçün» imzası ilə şeirlər yazan Cavid İstanbulda təhsil aldığı müddətdə «Şeir məftunu», «Dəniz pərisi», «Son baharda», «Kiçik bir lövhə» kimi lirik şeirlərini yazır.

Təhsilini qurtardıqdan sonra Cavid Naxçıvana qayıdıb müəllimliyə başlayır. 1910-cu ildən o, dramaturgiya ilə məşğul olur. Onun yazdığı «Ana» (1910), «Maral» (1912), «Şeyx Sənan» (1914) faciələri müəllifin şöhrətini artırır.

1912-ci ildə Hüseyn Cavid Tiflisdə «Keçmiş günlər», 1917-ci ildə Bakıda «Bahar şəbnəmi» adlı məcmuələrini nəşr etdirir, 1916-1918-ci illərdə o, «Şeyda», «Uçurum» və «İblis» səhnə əsərlərini və bir sıra lirik şeirlərini yazır.

Bir-birinin ardınca «Telli saz», «Knyaz», «Səyavuş», «Şəhla», «Xəyyam» pyeslərini və «Araz» poemasını yazır.

Ümumbəşəri problemlər, insanın daxili aləmi, mənəvi sarsıntıları və həyəcanları, beynəlmiləçilik, şər qüvvələrə, dini ehkamlara qarşı mübarizə Cavid yaradıcılığının məzmununu, əsas ideya istiqamətini təşkil edir.

Böyük şair Hüseyn Cavidinin «Azər» poemasında Səlma adlı bir qız surəti var. İnqilabdan əvvəl yoxsul həyat keçirən, əzablar içində böyüyən, qəmli mahnıları oxuyan Səlmanın sonralar şən mahnıları səslənir.

Şərq nəğməsi

Vəfalı bir yar ikən, bir düşmən kimi,
Qıydı mənə heyran olduğum gözəl,
Saldı gözdən illərlə Sənan kimi,
Qapısında çoban olduğum gözəl.

Dedim «Öldür məni», sallanıb keçdi,
Süzgün baxışları qəlbimi deşdi,
Bir kəpənək kimi qanıma içdi,
Dərdindən pərişan olduğum gözəl.

Ah, nə çıxılmaz yol imiş sevdə,
Tən etdi hər görən, güldü hər gədə,
Xəstə bir quş ikən məni yuvamda,
Dustağ etdi qurban olduğum gözəl.

■ Tapşırıq 246. Mətni öyrənin.

Əhməd Cavad
(1892-1937)

Torpağına can demişəm,
Suyuna mərcan demişəm,
Canımı qurban demişəm,
Canım-gözüm, gözüm-canım,
Can-can, can Azərbaycan!

Bu şeiri yazan Əhməd Cavaddır. Amma bu gözəl şair haqqında məlumatımız çox azdır. O, uzun müddət müəllim işləyib. Canından əziz bildiyi vətən övladlarına Azərbaycan dilindən dərs deyib. Müəllimliyi xalqı üçün daha faydalı sayıb...

Əhməd Cavadı tanıyanların, onun haqqında yazanların hamısının fikri belədir: Əhməd Cavad azadlıq çarçısıdır. Yəni vətənimizin azadlığını və müstəqilliyini hər şeydən uca tutub, bu barədə çoxlu əsərlər yazıb.

1918-ci ildə ölkəmizdə milli dövlətin yaranmasını şair böyük sevinclə qarşıladı. Üçrəngli bayrağımız, azad vətənimiz və xalqımız haqqında bir-birindən gözəl şeirlər yaratdı. Milli himnimizin sözlərini yazdı. Bütün bunlar milli dövlətimizi yığıb yerində qurulan sovet hökumətinin gözündən yayınmadı. Əhməd Cavadı həbs etdilər, günahsız şairə əzab verdilər və 1937-ci ildə güllələdilər.

■ **Tapşırıq 247.** *Mirzə Fətəli Axundov haqqında məlumatı öyrənin.*

Mirzə Fətəli Axundov
(1812-1878)

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsidir. Fəaliyyəti, yaradıcılığı çoxşaxəli, çoxcəhətlidir.

M.F.Axundov şairdir. Yaradıcılığa şeirlə başlamış və şeir yaradıcılığını həmişə davam etdirmişdir. Ən görkəmli poetik əsəri «A.S.Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması»dır. Bu poemanı 1837-ci ildə yazmışdır. Poema bu sözlərlə bitir:

Get, əziz şairim, ey dərdə salan dünyanı,
Sənə gül göndərəcəm Baxçasaray fantanı!
Ey Səbuhi, qoca Qafqazda bilən gülləri də,
Gülləri serinə qat, Puşkinə göndər, göndər!

Mirzə Fətəli dramaturqdur. 1850-55-ci illər arasında yazdığı altı komediyası ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundov naşirdir. 1857-ci ildə yazdığı «Aldanmış kəvakib» povesti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realist nəsrin əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundov filosofdur. Onun «Kəmalüddövlə məktubları» hələ də qiymətini itirməyən ciddi fəlsəfi traktaldır.

M.F.Axundov dilçidir. Ayırı-ayrı məqalələrində ümumən dil, ayırı-ayrı dillər, əlifba, imla, lüğət, qrammatika, bədii dil, tərcümə dili və s. haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Ərəb əlifbasını islah etmək, bu əlifbanı latın qrafikalı yeni əlifba ilə əvəz etmək üçün çox çalışmış, yeni əlifba layihələri tərtib etmişdir.

M.F.Axundov güclü qələmə malik publisistdir. Məqalə və məktublarında ədəbiyyatın, ictimai həyatın çox mühüm problemlərinə toxunur, münasibətlərini bildirir, yol göstərir.

M.F.Axundov tənqidçidir. Məqalələrində dövrün ədəbi mühitinə müdaxilə edir, onun tənqidini və təhlilini verir.

M.F.Axundov ədəbiyyatşünasdır. Ədəbiyyat tariximizə nəzər salır, yazıçıların yaradıcılığına münasibətini bildirir, təhlil və tədqiq edir.

M.F.Axundov ictimai xadimdir. Dövlət idarələrində işləyirdi. Lakin bu işdə də xalqa xidməti əsas vəzifə hesab edirdi.

M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yenilikçi, novator bir sənətkar kimi daxil olmuşdur. Milli dramaturgiyanın yeni realist bədii nəsrinin yaranması bu böyük sənətkarın adı ilə bağlıdır. Məhz buna görə də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Mirzə Fətəli dövrü kimi məşhurdur. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xalqın ictimai və ədəbi-mədəni həyatında M.F.Axundov qədər müstəsna rol oynayan ikinci bir böyük sənətkar yoxdur. M.F.Axundov milli ədəbiyyatımızda, eyni zamanda fəlsəfi publisistikanın («Kəmalüddövlə məktubları») və ədəbi tənqidin görkəmli nümayəndəsi kimi də tanınır. Azərbaycanda milli teatrın yaranması və inkişafı da bilavasitə Axundovun adı ilə bağlıdır. M.F.Axundovun yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı yeni ideyalarla, yeni insan xarakterləri və orijinal bədii surətlərlə zənginləşir. Bütövlükdə M.F.Axundovun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələni təşkil edir.

2. Yer zərfliyi hərəkətin icra yerini **bildirir** və **haraya?, harada?, haradan? nadir hallarda haranı?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство места выражает место совершения действия и отвечает на вопросы: **haraya?, harada?, haradan? haranı?** И редко **haranı?**

Məsələn: Torgul qahn kirpiklərini aşağı endirdi (Ə.Vəliyev). Yaxşı, Şahbaz kiminlə xaricə gedir? (M.F.Axundov). Həlimə, get Şölə xanımın otağına (M.F.Axundov). Mən hamısını orada açıq deyəcəyəm (C.Cabbarlı). Ağaclardan buz sallanıb lülə-lülə (R.Rza). Həkimlə Tərlanın dayandığı yerdən aşağı ilə bir atlı gedirdi (M.Hüseyn).

■ **Tapşırıq 248.** *Tərkibində yer zərfliyi işlənən beş cümlə yazın.*

3. Zaman zərfliyi bərkətin icra zamanını bildirir və **nə vaxt?, nə zaman? haçan?** suallarına cavab verir.

Обстоятельство времени указывает на время совершения действия и отвечает на вопросы **nə vaxt?, nə zaman?, haçan?**

Məsələn: İşi bərkə düşəndə başını qaşyaraq düşünür (C.Cabbarlı). Məşədi bəydən ayrılma qaş-qabağı açılmırdı (H.Mehdi). O vaxt bütün qaranlıqlar əriyəcək başdan-başa, ömür abad olacaqdır, könül mülkü bir tamaşa (S.Vurğun). Axı o, dünyada gəzdirdiyi zamandan xoş bir gün görməmişdi (M.İbrahimov).

■ **Tapşırıq 249.** *Tərkibində zaman zərfliyi işlənən beş cümlə yazın.*

■ **Tapşırıq 250.** *N.Nərimanov haqqında məlumatı öyrənin.*

Nəriman Nərimanov (1870-1925)

N.Nərimanovun fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur. O, insanlara həm həkim, müəllim, yazıçı, alim kimi, həm də böyük inqilabçı və ictimai xadim kimi xidmət etmişdir. Bakıda ilk kütləvi qiraətxana açmış, rus və Azərbaycan dillərinə aid dərslilər hazırlamış, ədəbiyyata və düçiliyə aid çoxlu məqalələr, əsərlər yazmışdır. Onun çoxlu bədii əsərləri - hekayələri, romanı və pyesləri var.

N.Nərimanov Qori müəllimlər seminariyasını, sonra isə Odessa Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Ali məktəbdə oxuyarkən inqilabi fəaliyyətə başlayır, tələbələrin təillərinə rəhbərlik edir. Universiteti bitirdikdən sonra həkim kimi Bakıya dəvət olunur. 1907-ci ildə partiyanın tapşırığı ilə Tiflisə gedərkən tutulub Metex qalasına salınır. Həbs müddətini çəkdikdən sonra yenə Bakıya qayıdır.

1918-ci ildə Bakıda Xalq Komissarları Soveti yaranandan sonra N.Nərimanov şəhər təsərrüfatı komissarı vəzifəsində çalışır. 1919-cu ildə V.İ.Leninin təklifi ilə Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Şərq şöbəsinin müdiri, sonra isə Xalq Milli Komissarının müavini vəzifəsinə təyin edilir.

1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsinə seçilir. Bakıda Şərq xalqlarının, Azərbaycan qadınları qurultaylarının çağırılması, qadınlar klubunun təşkili, yeni əlifba tədbirləri və s. onun adı ilə bağlıdır.

N.Nərimanov sonralar Zaqafqaziya Sovet Respublikaları İttifaqının sədri, 1922-ci ildən SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrilərindən biri seçilir və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışır.

1925-ci ildə Moskvada Nərimanovun ədəbi və ictimai fəaliyyətinin 30 illiyi münasibəti ilə xatirə gecəsi keçirilir. Gecədə müxtəlif respublika, vilayət və şəhərlərdən çoxlu nümayəndələr iştirak edirdi.

N.Nərimanov 1925-ci ilin mart ayında qəflətən vəfat etmişdir. "Azad olunan Şərqlin rəmzi" olan Nərimanovun vəfatı münasibətilə dəfn günü kinoteatrlar, teatrlar işləməmiş, müəssisələr işlərini dayandırmış, bayraqlar beş dəqiqəliyə aşağı salınmışdır.

O, Moskvada Kreml divarları yanında dəfn edilmişdir.

4. Kəmiyyət zərfliyi hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir və nə qədər? syalına cavab verir.

Обстоятельство меры выражает количественную характеристику действия или признака и отвечает на вопросы **нə qədər?**

Məsələn: Arazın bu sözləri Günəşi lap çox maraqlandırır (A.Şaiq). O, rəfiqələrinin içərisində çox gözəl sayılırdı (S.Rəhman). Üç saata qədər gəmi sahilə qaldı (Ə.Haqqverdiyev).

■ **Tapşırıq 251.** *Mətni öyrənin və rus dilinə tərcümə edin.*

Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın memarı və qurucusudur

Bəli, adı müasir tariximizə qızıl hərflərlə yazılan Heydər Əliyevi ancaq yeri-göyü işığa qərş edən, qaranlıqları aydınlaşdıran Günəşlə, bir də qartal məskəni, uca göylərə yüksələn zirvə ilə müqayisə etmək mümkündür. O, bütün cəhətlərə görə hər zaman zirvədə dayanacaq bir şəxsiyyətdir. Onun zəkası, ideyaları daim Azərbaycanın üzərində Günəş kimi parlayacaq, yolumuzu nura qərş edəcək. Xalqımız fəxr edə bilər ki, onun ləyaqətli övladı Heydər Əliyev hələ sağlığında ikən öz adını dünyanın sayılıb-seçilən görkəmli dövlət xadimlərinin, tarixi simalarının siyahısına yazmış və bununla da hər birimizə başucalığı gətirmişdir.

Hər kəsin dəyəri onun yaşadığı zaman kəsiyində göstərdiyi xidmətləri, əməlləri ilə ölçülür. Bu mənada ümumilliy liderimiz Heydər Əliyev bərəsində belə demək mümkündür: O, Tanrının Azərbaycan xalqını sevərək ona göndərdiyi fədakarlıq simvolu idi. Böyük öndərin yeganə əməli, yaşamaq devizi belə idi: Taleyin ona bəxş etdiyi fitri qabiliyyətini, bütün qüvvə və bacarığını, əqli və fiziki potensialını ana yurdu Azərbaycana həsr etmək!

Böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 30 ildən artıq dövərə nəzər salsaq, bunu aydın sezə bilərik. Məlumdur ki, H.Əliyev respublikamıza müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalarda rəhbərlik etmişdir və bu cəhətdən onun Azərbaycana rəhbərlik illərini iki mərhələyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ 1969-1985-ci illəri əhatə edir. Həmin dövrdə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olsa da, Heydər Əliyev ittifaq respublikamıza daha çox vəsait ayrılması üçün sözün əsl mənasında qətiyyət göstərmişdir. Böyük öndərin uzaqgörənliyi bu gün hər birimizdə sevincqarışıq dərin heyrat doğurur. O, hələ Sovet İttifaqının mövcudluğu şəraitində gələcəyi düşünür, respublikamızın nə vaxtsa müstəqilliyə qovuşacağına inanır və bundan ötrü güclü maddi-texniki baza yaradırdı.

Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycana respublikamız müstəqilliy qazandıqdan sonra — 1993-2003-cü illərdə rəhbərlik etmişdir. Böyük öndər 1993-cü ilin iyun ayında ikinci dəfə Azərbaycanın ali rəhbərliyinə qayıdanda ölkəmizdə çox ağır vəziyyət hökm sürürdü: Ayırı-ayırı

qüvvələr, nadan siyasətçilər Azərbaycanı vətəndaş qarşিদurmasının astanasına gətirib çıxarmışdılar, müstəqilliyimizin əldən getməsi, ölkənin parçalanması təhlükəsi yaranmışdı. Belə ağır vəziyyətdə xalq öz böyük oğlu Heydər Əliyevi Azərbaycana dəvət etdi. Xalqının səsində səs verən və xalqına arxalanan Heydər Əliyev özünəməxsus müdrikliklə xaosun qarşısını aldı, Azərbaycanı ahəngdar inkişaf rellərinin üstünə çıxartdı.

Buna görə də Heydər Əliyevin adı tarixə digər böyük xidmətləri ilə yanaşı, ilk növbədə müstəqil Azərbaycanın qurucusu kimi daxil olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında keçən illər respublikamız üçün sabitliyin möhkəmlənməsi, iqtisadi çiçəklənmə, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla, dünya dövlətləri ilə sıx əməkdaşlıq qurulması, əhalinin rifah halının yaxşılaşması illəri olmuşdur.

Ümumilli lider Heydər Əliyev üçün ən böyük ağır xalqın, Vətənin ağrısı idi. Məmləkətin ayağına dəyən Daş onun qəlbinə dəyirdi. Bu sözləri yazarkən 1990-cı ilin qanlı 20 Yanvar faciəsi yada düşür. Azərbaycanın üstünə qoşun yeridiləndə, günahsız soydaşlarımız qətlə yetiriləndə Heydər Əliyev xalqımıza qarşı törədilən bu ağır cinayətə sakit yanaşa bilmədi. O, təqiblərə, özünə və ailəsinə yönələn təhlükələrə məhəl qoymadan respublikamızın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək ittifaq rəhbərliyinin vəhşi hərəkətlərinə qəti etirazını bildirdi. Həmin dövrdə qapalı həyat təzi keçirməyə məcbur edilən insan üçün belə bir addımı atmaq sözün əsl mənasında qəhrəmanlığa bərabər idi.

Bəli, Heydər Əliyevin böyüklüyü ilk növbədə onun milliliyində, mənsub olduğu xalqa, adət-ənənələrə bağlılığında, vətənpərvərliyində idi. O, varlığı, duyğuları və yanğıları ilə sözün müstəqim mənasında əsl azərbaycanlı idi. Heydər Əliyevin həyatsevərliyi, bitib-tükənməyən həvəsinin təməlinə ana Vətən, doğma Azərbaycan dayanırdı. Bu böyük insan köklərə möhkəm bağlı olduğuna görə güclü, qüdrətli idi. Böyük öndər bütün həyatı və fəaliyyəti boyu xalqını özünə arxa sanmış və özü də xalqa dayaq durmuşdur. Dillər əzbəri olan «Xalq-Heydər - Heydər Xalq» deyimi də məhz bu qırılmaz bağlılığın dəqiq ifadəsidir. Şair Nəsim Qaramanlı yazır:

Bu Vətənə xidmətində,
Bu millətə hörmətində,
Bu dövlətin qüdrətində
Yaşayır Heydər babamız!
Əməli zəfər babamız!

■ **Tapşırıq 252.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.*

Азербайджанская культура в современном мире

В целом культура Азербайджана занимает достойное место в мировом культурном пространстве.

Суть о культуре той или иной страны следует по ее лучшим образцам и прежде всего по литературным произведениям.

Азербайджанская литература, представленная такими великими именами, как Мухамед Физули, Низами Гянджеви, вошла в сокровищницу мировой культуры.

Тоже самое можно сказать об азербайджанском музыкальном искусстве. Произведения Узеира Гаджибекова, Кара Караева, Фикрета Амирова, безусловно, являются мировой классикой. Славу азербайджанской музыкальной школы возвысило исполнительское мастерство знаменитых пианистов Фархада Бадалбейли, Вагифа Мустафазаде, певцов Муслима Магомаева, Рашида Бейбутова, Лютфиара Иманова, Фидан и Хураман Касимовых и других.

До нашего времени сохранились великолепные памятники зодчества и художественных ремесел: резьба по камню, керамика, каллиграфически и художественно оформленные рукописи, художественная обработка металла, в том числе оружия. Сохранились здания азербайджанских зодчих и мастеров в Каире, Багдаде, Самарканде, Герате и других городах Востока.

История ковроделия в Азербайджане корнями уходит в глубину веков. Азербайджанские ковры с их разнообразиями распространились ко всему миру. Их можно увидеть на картинах Х.Мемлинга, Х.Гольбейна и других мастеров эпохи Возрождения.

Азербайджанские ковры настолько прекрасны, что экспортируются практически во всех крупнейших музеях планеты. Многие ковры, известны как кавказски, являюся творением именно азербайджанских мастеров.

Высокого расцвета в Азербайджане также достигли кино и театр. В театрах Азербайджана были поставлены сотни произведений классиков мировой и отечественной драматургии.

Первые фильмы азербайджанской студии были поставлены уже в 1911 году. А с фильмами «Аршин мал алан» (1945 год, режиссер Р.Тахмасиб), «Не та, так эта» (1956 год, режиссер Г.Сеидзаде), «На дальних берегах» (1958 год, режиссер Т.Тагизаде) азербайджанская кинематография вышла на мировой экран.

Азербайджанская культура обогатила мировое куль-турное пространство лучшими произведениями в том или ином жанре искусства и литературы.

5. Səbəb zərfliyi hərəkətin baş verməsinin səbəbini ifadə edir və nə üçün?, niyə?, nəyə görə?, nə səbəbə? suallarına cavab verir.

Обстоятельство причины выражает причину совершения действия и отвечает на вопросы **нə üçün?, niyə?, nəyə görə?, nə səbəbə?**

Zərfliyin ifadə vasitələri

1. Zərflə: Yaxşı deyil, bəri gəl (H.Mehdi). Dünən dövrən sürən bu gün can verir (S.Vurğun). Gülyaz qaşlarını çatıb, qara gözlərini irəliyə zillədi (H.Mehdi). Mehriban xala şirin-şirin sözhət edirdi.

2. Fəli bağlama ilə: Bülbül öpə-öpə oyatsın gülü (S.Vurğun). Əsgər sağa-sola yırğalanaraq düşünürdü (Mir Cəlal).

3. İsimlə:

Kec bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan,
Afrikadan, Hindistandan,
Qonaq gəlir bizə quşlar

S.Vurğun

4. Məsdərlə: Vasya ilə Anjelika dəstənin yaxınlaşmasını gözləmək üçün qüllənin daş məhəccəri üzərində oturdular (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli). O, Vasyanın Smedidən nə ilə fərqləndiyini təyin etmək üçün onu xeyli süzdü (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli).

5. Fəli sifətlə: Təhqir olduğu üçün daha da qəzəblənmişdi (H.Mehdi). Oğlum, həm öz qoca ananı və həm də xalqını sevindirdiyin üçün sağ ol («Kommunist» qəzeti).

6. Əvəzliliklə: Axşam elçilər bizə gəldi. Hamı sizin kimi düşünsəydi, dünya abad olardı.

7. Söz birləşmələri ilə: Həmişə get Şölə xanımın otağına (M.F.Axundov). Onlar artıq çoxdan boşalmış və sakitləşmiş Tehran küçələrində susaraq gedirdilər (M.İbrahimov).

■ **Tapşırıq 253.** *Mətni köçürün. Zərfliklərin altından xətt çəkin.*

Əvvəlcə onun çatma qaşları, sonra kimisə xatırladan tanış səsi müəllimi diksindirirdi. Qələmi yerə qoyub biletin suallarına cavab verməyə hazırlaşan tələbənin üzünə diqqətlə baxdı. Deyəsən hiss etmişdi ki, müəllim həyəcanlanmışdı, nəyisə xatırlamağa çalışır, amma yadına hec nə sala bilmir.

Uşaq özünü toxtatdı. Dilinin ucuna gələn sözləri demədi. Sifətindəki ifadə dəyişdi. Ciddiləşdi və suallara cavab verməyə başladı. Onun səsinə oxşarlıq müəllimin fikrini dağıtdı, nə qədər çalışsa da diqqətini cəmləşdirib bir yerə mərkəzləşdirə bilmədi. Xəyalı harayasa, lap uzaqlara getdi. Gözü cavab

verənin üzünə zillənsə də onun dediklərini eşitmirdi. Bircə onu görürdü ki, uşağın dodaqları tərpnir, fikrini izah etdikcə əl-qolunu oynadır (İ.Şıxlı).

■ **Tapşırıq 254.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Şəmsəddin Eldəgiz

Azərbaycanın görkəmli dövlət başçılarından biri də hökmdar Şəmsəddin Eldəgiz olmuşdur.

Səlcuq sultanının vəziri Sümeyrəm qul alverçisindən 40 qul alır. O zaman belə bir qayda var idi ki, 39 qulun pulunu alıb axırıncı qulu pulsuz verirdilər. Qul satan qulların arasında olan arıq, balaca və xəstə bir qulu vəzirə verir.

1122-ci ildə həmin vəziri Həmədan şəhərində öldürürlər. Qaydaya görə vəzirin bütün var-dövləti və 40 qulu sultanın ixtiyarına keçir. Həmin 40-cı qul (Şəmsəddin Eldəgiz) öz diribaşlığı, ağılı və bacarığı ilə başqa qullardan seçildiyi üçün onu sultan mətbəxinin başçısı təyin edirlər.

1132-ci ildə Sultan Mahmud vəfat etdi. Onun yerinə gələn sultan II Toğrul 40-cı qulu (Şəmsəddin Eldəgiz) öz məmlükləri (əsgərləri) sırasına qəbul edir, ona torpaq payı verir. Şəmsəddin Eldəgiz sultanın həyat yoldaşı Mömünə xatunun da hörmətini qazanır. Bunun nəticəsində əmir rütbəsi alır. O, sultanın oğlu Arslanın tərbiyəçisi (atabəyli) təyin edilir. 10-15 il bundan qabaq heç kəs inanmazdı ki, arıq və xəstə bir qul bu dərəcəyə yüksələcək və Azərbaycanı idarə edən Eldəgizlər sülaləsinin banisi olacaq.

1335-ci ildə II Toğrul ölür. Hakimiyyətə gələn sultan Məsud Şəmsəddin Eldəgizi Mömünə xatunla evləndirir. Aranı-Şimali Azərbaycanı da onlara verir. Atabəy Şəmsəddin Eldəgiz Bərdəyə gəlir. Aranda olan əmirləri öz tərəfinə çəkir. 1160-cı ilə qədər Şimali Azərbaycanda hakimlik edir. Həmin müddətdə Şəmsəddin Eldəgizin iki oğlu olur: Məhəmməd Cahan pəhləvan və Qızıl Arslan.

1160-cı ildə Həmədanda sultan Məsudu öldürürlər. Sonra Həmədan əmirləri Şəmsəddin Eldəgizi və II Toğrulun oğlu taxti-tac varisi Arslan şahı Həmədana çağırırlar. Onlar Həmədana gəlir və Arslan sultan taxtında əyləşir. Arslanın sultan taxtında oturmasına baxmayaraq dövləti Şəmsəddin Eldəgiz idarə edir.

O dövrdə Səlcuq dövlətinin iki əsas düşməni vardı. Biri gürcü çarlığı, ikincisi Xarəzmşah dövləti. 1160-75-ci illər ərzində gürcülər dörd dəfə Azərbaycana hücum etmiş, şəhərlərimizi çapıb-talamış, qırğınlar törətmiş, axırda açıq döyüşdə məğlub olmuşlar. Həmin illərdə Atabəy Eldəgiz ermənilərə arxa durmuş, həmişə onları müdafiə etmişdir. Ermənilər həmişə azərbaycanlıların himayəsi altında yaşamış, özlərinə firavan həyat qurmuşlar. Bu gün isə ermənilər həqiqəti danıb torpaqlarımıza sahib çıxmaq istəyirlər.

Atabəy – Səlcuq dövlətinin ikinci düşməni olan Xarəzmşah dövləti arasında 1169-cu ildə böyük müharibə oldu. Bu müharibədə Şəmsəddin Eldəgiz qalib gəlir.

100 ilə qədər ömrü olmuş Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsasını qoymuş Böyük Atabəy 1175-ci ilin noyabr ayında vəfat etmişdir.

Atabəy ömrü boyu çalışmış, Azərbaycanın cənub və şimal torpaqlarını birləşdirib qüdrətli Azərbaycan dövləti yaratmışdı. Onun vəfatından sonra Eldəgizlər sülaləsi 1225-ci ilə qədər, yəni monqol hücumuna qədər davam etmişdir.

Azərbaycan – Atabəylər dövlətinin əsasını qoymuş 40-cı qul Şəmsəddin Eldəgiz türk olmuş, onun damarlarından türk qanı axmışdı. Hansısa namərdin varlanmaq istəyi nəticəsində qul kimi bazara çıxarılan türk oğlu Şəmsəddin Eldəgiz yenidən türk mərdliyi, türk cəsarəti və türk ağılı nəticəsində öz yerini tutmuş, Azərbaycan türk dövlətini yenidən möhkəmlətməmişdi. Burada türk xalqlarının gözəl misrası yada düşür.

«Ot kökü üstə bitər»

«Ununda olan, urvasında bildirər»

«Çətini türk ata minənəcəndir».

CÜMLƏNİN HƏMCİNS ÜZVLƏRİ (ОДНОРОДНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Aşağıdakı tələblərə cavab verən üzvlər həmcins hesab edilir:

1. həmcins üzvlər sintaktik baxışdan eynicinsli olmalıdır;
2. həmcins üzvlər bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsində olur;
3. həmcins üzvlər ya tabesizlik bağlayıcıları, ya da intonasiya ilə bağlanır;
4. həmcins üzvlər bir cümlə üzvü ilə əlaqədar olur;
5. həmcins üzvlər eyni bir suala cavab verir;
6. həmcins üzvlər sadalama intonasiyası ilə tələffüz olunur;
7. cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər.

Однородные члены предложения отвечают следующим критериям:

1. однородные члены предложения синтаксически однородны;
2. однородные члены предложения связываются друг с другом сочинительной связью;
3. связь между однородными членами предложения выражается или сочинительными союзами, или интонацией;
4. однородные члены предложения относятся к одному и тому же члену предложения;
5. однородные члены предложения отвечают на один и тот же вопрос;
6. однородные члены предложения произносятся интонацией перечисления;
7. все члены предложения могут быть однородными.

Məsələn:

a) həmcins mübtədalar: Yaşar, Oqtay, Baxşı sükut içində dayandılar (S.Rəhman). Son, azad ilhamım, nə bəxtiyarsan! Taleyin, hünərim güvənir sənə (S.Vurğun). Nə Puşkin, nə Nizami, nə Şevçenko, nə Bədbin gözlə baxmadı gələcək xos həyata (S.Rüstəm).

b) həmcins xəbərlər: Atlar, öküzlər kotana güc vurur, gah yeriyir, gah yıxılır, gah durur (Sabir). Canlıdır, zorbacadır baldırım, Sındıra bilməz onu heç ıldırım (Sabir).

c) həmcins tamamlıqlar: Qoca oturanları yaxşılığa, mülayimliyə, dostluğa qardaşlığa çağırır (M.İbrahimov). Hümmət kimin Qarabağ səfəri üçün hazırlaşmaqla Bakı komitəsinə dəyməyi, komitəni mütləq xəbərdar etməyi lazım bilirdi (S.Rəhimov).

ç) həmcins təyinlər: Ağaclar yetişmiş sarı, dolu, şirin armudu ehmalca yerə buraxırdı (Mir Cəlal). Bir az yuxarıda, az qala torpaqdan üzülmüş, üstünü xəzəl başmış, lakin nazik budaqlarını göyə uzadan, yaşamaq istəyən sısqa kollar görünür (Mir Cəlal).

d) həmcins zərflilər: Adi sözlər Mayanın dodaqlarından xüsusi bir gözəlliklə, ruhu oxşayan və ürəyi yumşaldan bir ahənglə çıxırdı (M.İbrahimov).

Keç bu dağdan, bu arandan,
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar.

S.Vurğun

Nə sabah, nə birisi gün o mənzərə təkrar olmayacaqdır (M.İbrahimov).

Bir cümlədə bir neçə həmcins üzv cərgəsi ola bilər (В одном предложении может быть несколько рядов однородных членов предложения).

HƏMCİNS ÜZVLƏRDƏ ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SÖZLƏR

(ОБОБЩАЮЩИЕ СЛОВА ПРИ
ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНОВ)

Bəzən cümlələrdə elə sözlər işlənir ki, bunlar cümlənin bütün həmcins üzvlərinə aid olur, mənası onların hamısını əhatə edir, ümumiləşdirir.

Иногда в предложении употребляются такие слова, которые относятся ко всем однородным членам предложения, по значению охватывают их всех, обобщают их.

Məsələn: uşaqlar da, yaşlılar da, gənclər də, kişilər də, qadınlar da ona hörmət edirdi.

■ **Tapşırıq 255.** *Hər həmcins cümlə üzvünə aid cümlə yazın.*

■ **Tapşırıq 256.** *Şeiri köçürün. Həmcins mübtədaların altından bir, xəbərlərin altından iki, tamamlıqların altından qırıq-qıncq, təyinlərin altından dalğalı, zərfliklərin altından düz və dalğalı xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.*

S.Vurğun

Ürək

Bir incik dost kimi gileylənərək,
Bir axşam dil açdı sinəmdə ürək;
İyirmi ildir ki, qələm çalırsan,
Yerdən də, göydən də ilham alırsan;
Başında rəqs edir od da, şimşək də,
Şərinə ruh verir gül də, çiçək də;
Baxıb təbiətin min nemətinə,
Dağlardan tökülən şəffaf sulara,
Dalğın xəyallara, saf duyğulara,
İnsan qayğısına, qəmə, möhnətə,
Şərəfə, izzətə, eşqə, hörmətə,
Min bir xatirənin sirli səsində,
Keçən tarixlərin faciəsinə,
Gələcək günlərə şeir demisən,
Dövrən da sürmüşsən, qəm də yemisən.
Bir söylə, şairim, söylə bir görək,
Gecə də, gündüz də hey döyünərək
Ömründə rahatlıq görmədən bir an
Köksün qəfəsində dustaq yaşayan,
Dünyada gözüne yuxu gəlməyən,
Bircə an dayanıb heç dincəlməyən,
Sənin bədəninə qızıl qan verən,
Şair varlığına həyəcan verən,
Vəfalı bir dostu unuttunmu sən?

■ **Tapşırıq 257.** *Aşağıdakı mətni oxuyun.*

Şəmsəddin Sami bəy
(1850-1904)

Şəmsəddin Sami bəy məşhur «Qamuş-ül-əlam» əsərini 20 ilə yazmışdır. Bu əsər ensiklopediya kimi bu gün də çox dəyərli və keyfiyyətlidir. Şəmsəddin Sami bəyin mədəniyyət tariximizdə çox görkəmli yeri vardır. Türkcülüynün bayrağını ilkin qaldıranlardandır. Şinasindən sonra elm və texnikaya aid qəzeti də o çıxarmışdır. «Osmanlı lüğəti» və «Osmanlı sərfi» deyimlərindən «osmanlı»

sözünü çıxarıb «türk» kəlməsini işlətməyi də (yəni «Türk lüğəti», «Türk sərfi») ilk dəfə o təklif etmişdir və bu sahəyə aid ilk nümunəni də özü yazmışdı. «Orxan kitabələri»ni və Hüqonuu «Səfillər» romanını dilimizə ilk dəfə o çevirmişdir. Padşaha dua ilə ilk kitabı da Sami bəy yazmışdır. Məqalələrində ismin baş hərfini ilk dəfə o işlətməmişdir.

Olumundan 24 saat sonra II Əbdülhəmidin baş xəfiyyəsi Fəhm paşa evinə soxulmuş 20000 kitabını apardırb tütün qiymətinə satmışdı.

Şəmsəddin Sami bəy 1850-ci ildə Yanya elində dünyaya gəlmişdir. Atası Xalid onu məhəllə təhsilindən sonra Yanyadakı yunan məkləbinə qoymuşdu. Bu məktəbdə fransız, italyan və latın dillərini öyrənmişdi. Bir yandan da atasından ərəb və farscağı öyrənmişdi.

1872-ci ildə İstanbula gəlmiş, «Sabah» qəzetini buraxmışdı. II Əbdülhəmidin qəzəbinə uğrayıb Trablisə sürgün olunmuşdu. Sürgündən qayıdıqdan sonra çox az müddətdə məmurluq etmiş, daha sonra işə ömrünü tamamilə elmə bağlamışdı.

Şəmsəddin Səmi bəy sağlığında 42 kitab çap etdirmişdi. Çap olunmamış on iki əsəri qalmışdı. Əsərlərinin başlıcaları bunlardır: İki cildlik «Qamusi-Türki», 6 cildlik tarix, coğrafiya və məşhur adamlar ensiklopediyası olan «Qamüş-ül-ələm», «Üsuli tənqid tərkib əsəti», «Qavandi-Sərfiyə Ərabiyyə».

«Qamusi-fransəvi» əsəri türkcədən fransızcaya, fransızcadan türkcəyə danışıq dili kimi 2 böyük cildə yerləşir. Bu sözlük ziyalılarımıza çox böyük köməklik etmişdir.

Dramaturq kimi «Beso», «Seyid Yəhya» və «Qaya» kimi əsərlər də yazmışdır. Həmçinin «Taaşüt tələt» və «Fitnət» romanları da çap olunmuşdur.

Daniel Defonun «Robinzon Kruzo» romanını da o tərcümə etmişdir.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİN XÜSUSİLƏŞMƏSİ (ОБОСОБЛЕНИЕ ВТОРОСТЕПЕННЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Cümlədə ikinci dərəcəli üzvlərin (tamamlıq və zərflik) məna və informasiyaca nisbi müstəqillik kəsb etməsinə **xüsusiləşmə** deyilir.

Смысловые и интонационное выделение и овладение относительной самостоятельности второстепенных членов (дополнения и обстоятельства) предложения называется обособлением.

Məsələn:

1. Tamamlığın xüsusiləşməsi (обособление дополнения)

Fars, ingilis və firəng dillərindən əlavə Azərbaycan və erməni dillərini də mükəmməl bilirdi (M.İbrahimov). Pəncərədə titrəşən kölgələrdən başqa, seminariyanın binasında canlılıq əlaməti yox idi (İ.Şıxlı).

2. Zərfliyin xüsusiləşməsi (обособление обстоятельства).

Usta, Fərmanı dinləməyə lüzum görmədən, onu dülgərlər briqadasına göndərdi (Ə.Sadıq). Dəmirov iti nəzərlərlə otaqdakıları nəzərdən keçirdi və həmişə yığınaqlardan fərqli olaraq özü birinci danışmağa başladı (Ə.Sadıx). Burada yüngül iş olmadığı kimi, ağır və çətin iş də yoxdur (Ə.Vəliyev). Mehman düşündüyü zaman katibə xala əlini yavaşca Mehmanın çiyninə qoydu (S.Rəhimov). O, bu xəbəri gətirdiyi üçün özünü dünyanın ən bədbəxt insanı sayırdı (H.Mehdi).

■ **Tapsırıq 258.** *İkinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşməsinə aid beş cümlə yazın.*

■ **Tapsırıq 259.** *Hekayəni oxuyun, məzmununu danışın. Hekayəni rus dilinə tərcümə edin.*

Buz heykəl

Qırx birinci ilin qışı idi. Şaxtalı bir gecə. Sanki canlı, cansız ətrafda nə varsa, donub buz bağlamışdır. Hava zəhərli ilan kimi çalır, damarlarda qan donur. Belə bir gecədə Ukraynanın ucsuz-bucaqsız qarlı çölləri ilə bir kölgə hərəkət edir. O, gənc bir qadındır. Körpəsini bağrına basıb tənənfəs

halda haraya isə tələsir. O, faşistlər əlinə keçmiş kəndlərindən baş götürüb qaçır, namusunu və körpəsini xilas etmək üçün üzünü sərqə tərəf tutub uzaqlaşır. Qarşıda bir çay vardır. Cəbhə xətti o çay boyundan keçir. Oradan topların gurultusu gəlir. Gənc ana tələsir. O, özününkülərə qovuşmalıdır. O, körpəsini çayın o tayındakı böyük və azad torpağa keçirməlidir. Özü ölsə elə, bu şaxtalı gccədə məhv olsa da, sevgilisinin bu ilk yadigarını xilas etməlidir.

Ana durmadan gedir. O, çox gedir, lakin qarlı səhralar qurtarmaq bilmir. O yorulur, şaxta qılınc kimi kəsir.

Birdən anaya elə gəlir ki, qucağındakı körpə donur. O, ətrafına baxır, gözləri daldalanmaq üçün bir bucaq, sığınacaq axtarır.

Budur, qarşıda iki qara kölgə vardır. Onlar qoşa qayın ağaclarıdır. Ana ağaclara tərəf gedir. Bir an nəfəsini dərmək üçün ağaclara söykənilib dayanır. Artıq onda qüvvət qalmamışdır. Şaxta buzlu bir alov dili ilə onun üzünü yalayır. Ananın ürəyi qorxulu bir mahnı oxuyur. Uşaq donacaqdır. O, bu şaxtaya davam gətirə bilməyəcəkdir. Lakin ana dərhal - yox, yox, - deyə bu fikrə etiraz edir. O, düşmən əlindən qaçıracağı körpəsini şaxtaya təslim etməyəcəkdir. Bütün dünya donsa da, bütün həyat buz bağlasa belə, o, ürəyini məşəl edib, körpəsini isidəcəkdir.

Ana tələsik əynindən yun jaketini çıxardır. Körpəni bürüyür: fərqi yoxdur, o donacaqdır. Lakin körpəsi salamat qalır. İndi şaxta qızmar bir dəmir kimi onu dağlayır. O, sarsılır, şaxta onun iliklərinə işləyir.

Yenə anaya elə gəlir ki, bu titrəyən, bu donan onun körpəsidir. Bu dəfə o, başından nimdaş yaylığını da çıxarıb yenə körpəni bürüyür...

İndi ananın yarıçılpaq bədəni şaxta qarşısında müdafiəsiz qalmışdır. O, hiss edir ki, donacaqdır. Onda artıq yerindən tərpənməyə qüvvə qalmamışdır. O, bu fikirlərlə əynindən yenə də nə isə çıxarır, yenə körpəsini bürüyür: fərqi yoxdur, o donacaqdır. Lakin körpəsə salamat qalmalıdır. Ana balasını xilas etməlidir. İndi o, son qüvvəsi ilə və eyni zamanda sonsuz bir ana şəfqəti ilə körpəsini sıxır və pıçıldayır:

- Artıq səni bürüməyə bir şeyim qalmadı, bala, indi gümanım bir ürəyimədir. Son nəfəsimə kimi onun da istisi sənidir...

Ana susur, onun qulaqları dibində sanki mis simlər cingildəyir. Simlər gərilir, simlər qırılır, ananın göz qapaqları kilidlənir, nəfəsi bir şüşə kimi qırılıb ayaqları altına tökülür... O, hərəkətsiz bir halda qayın ağacına bitib qalır.

İndi onun yarıçılpaq vücuduna amansız qış gecəsi başqa bir don biçir, başqa bir örtük geyindirir, şaxtanın buz barmaqları ona ulduzlu naxışlardan zərif bir libas toxuyur...

...Oxarlanmış bir qılınc tiyəsi kimi şəffaf və iti bir səhər açılmaqdadır. Qoşa qayın ağacları qarşısında üç nəfər ağ xalatlılı adam dayanmışdır. Onlar üç nəfər kəşfiyyatçı qızıl əsgərdir. Başlarını açıb hərəkətsiz bir halda dayanmış və susmuşlar. Onlar bütün həyatları boyu unuda büməyəcəkləri bir mənzərə qarşısında dayanmışlar. Bu, donmuş bir qadının buzdan tökülmüş heykəlidir. Onlar müqəddəs bir məbəd astanasında dayanmış kimi bir müddət yerlərindən qımıldana bilmirlər.

Nəhayət, onlardan biri ağır addımlarla qayın ağaclarına, qadının buz heykəlinə doğru gedir. Hansı bir ümid və sövq-təbii hissi ilə, ananın qolları arasında sinəsinə sıxılmış, üstü buz bağlamış bağlamayı yoxlayır. O, həyəcədən titrəyən barmaqları ilə qarı çırpır, sındırdığı buz təbəqəsi altında bir cüt uşaq gözü kəşfiyyatçı qızıl əsgər gözlərinə dikilir. Gənc döyüşçü diksinib, qeyri-ixtiyari bir addım geri çəkilir və həyəcədən qırılan bir səslə:

- Körpə donmamışdır, körpə sağdır, yoldaşlar, - deyə qışqırır.

Səhər işığında körpənin gözləri qamaşır və o gülümsəyir. O zaman, gözləri odlar-alovlar görmüş üç qocaman döyüşçü sevincdən göz yaşlarını saxlaya bilmirlər. Onlar başlarını qaldırıb yenə ananın möhtəşəm heykəlinə baxırlar. Onların dodaqları bir dua kimi intiqam andını pıçıldayır.

Artıq vaxtdır. Onlar geri dönlər, onlar qolları üstündəki bu körpəni ağır kəşfiyyatlarının şah əsəri kimi aparırlar. Ana fədakarlığının misilsiz ehtişamını təcəssüm etdirən buz heykəl isə artıq onların qəlbində buzdan deyil, intiqama-qisasa çağıran tuncdan tökülmüş əbədi bir abidədir.

(Ə.Məmmədcanlı)

Təkamül nəzəriyyəsini ciddi mənada elmi hesab etmək olmaz. Belə ki, o, fərziyyələr üzərində qurulub. Məşhur filosof və elmi metodotoq Karl Popperin qeyd etdiyi kimi, təkamül haqqındakı təlim obyektiv yoxlanıla bilən elmi bir nəzəriyyə deyil, əslində metafizikaya əsaslanan tədqiqat proqramıdır.

Elmi məntiqin ardıcıl surətdə izlənilməsi insanın fəvqəl-təbii yolla yaradıcılığı qənaətinə gətirir. İnsan bədəni 200 növdən artıq 30 trilyon hüceyrədən təşəkkül tapmışdır. Onun beyni 12 milyard hüceyrədən təşkil olunmuşdur; orada 120 trilyon sinir teli mövcuddur. Təkamülçülərin fərziyyəsinə görə, bütün bu mürəkkəb quruluş milyonlarla təsadüfi nümunələrin çağdaş edilməsi və ən yaxşı variantlarının seçilməsi nəticəsində yaranmışdır. Ehtimal nəzəriyyəsinin köməyi ilə hesablamaq olar ki, belə bir seçim üçün 5 milyard ildən artıq vaxt lazımdır; bu isə Yer kürəsinin ehtimal olunan mövcudiyyəti müddətindən xeyli çoxdur.

Əgər milyonlarla müasir orqanizm növü 100 milyon il ərzində tədricən formalaşmışdırsa, onda məhv olmuş saysız-hesabsız miqdarda formalar qazıntı şəklində günümüzə qədər gəlib çatmalıydı. Muzeylər bu aralıq formalarla dolu olmalıydı. Bəs hanı onlar? Qazıntılar zamanı adətən mürəkkəb heyvan və bitki orqanizmi qalıqları aşkar olunur; daha sadə formalardan isə heç bir iz yoxdur. Məsələn, onurğasız və onurğalı canlılar arasında heç bir keçid forması qalıqları tapılmamışdır. Ciddi şəkildə deyilsə, «Təkamül şəcərəsi» adlanan şey əslində mövcud deyildir.

Paleontoloq təkamülçülərin özləri də hələ Darvin dövründən ürəklərində gəzdirdikləri ən əziz arzu-növlərin təkamülün tam «qazıntı salnaməsi»ni yaratmaq istəyi ilə bağlı yavaş-yavaş məyuslaşırlar. Mövcud qazıntı nümunələrinə əsasən belə çıxır ki, növlər özlərindən sonra aralıq formalar qoymadan meydana gəlmiş və məhv olmuşlar. Beləliklə, paleontologiya faktiki surətdə təkamül nəzəriyyəsinin ziddinədir.

Eynilə bunları insanın fərz olunan təkamülü barəsində də demək mümkündür. Qazıntı halında bir neçə primat istisna olmaqla - bunlara əlac formaları kimi baxmaq qəbul olunmuşdur - qazıntı işləri artıq heç bir şey əldə etməyə imkan vermir. Uzun illər insan «əcdadının» qazıntılarının axtarışı ilə məşğul olan Zolli Sukkerman axırda belə bir bəyanat verməyə məcbur olmuşdur: İlahi yaradılış aktı istisna edilərsə, insan çox güman ki, özünün meymunabənzər əcdadlarından əmələ gəlmişdir; lakin bu, həqiqətən, baş vermiş olsa belə, həmin proses özündən sonra heç bir maddi iz qoymamışdır...

-Ümumiyyətlə, təkamül nəzəriyyəsində çoxsaylı çətinliklər mövcuddur, yaradılış nəzəriyyəsi isə sarsılmazdır. Təsadüfi deyil ki, bu gün minlərlə alim məhz bu nəzəriyyəyə tərəfdar çıxır və onların sayı durmadan artır.

Doktor D. Giş
Yaradılış Tədqiqatları
İnstitutunun direktoru (ƏBŞ)

**QRAMMATİK CƏNHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR OLMAYAN SÖZLƏR
(СЛОВО ГРАММАТИЧЕСКИ НЕ СВЯЗАННЫЕ
С ЧЛЕНАМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)**

**XİTAB
(ОБРАЩЕНИЕ)**

Xitab müraciət olunanı bildirir, adlıq halda olan isim, substantivləşmiş başqa nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Xitab şəkilcə üçüncü, məzmunca ikinci şəxsi göstərir.

Обращение обозначает лицо, к которому обращается речь, выражается существительным, другими субстантивированными частями речи и словосочетаниями в именительном падеже. Обращение имеет форму третьего лица, по значению выражает второе лицо.

Məsələn: qardaşlar, narahat olmayın, bu adam həmin söylədiyim Mirzə Rzadır (C.Cabbarlı). Qardaş oğlu! Hansı obadansan, səhərin gözü açılmamış haradan gəlib, haraya gedirsən (Ə.Vəliyev). Dünyada ləl var, qaşı var, dəniz! Hər adamın neçə yaşı var, dəniz! Könül dediklərin bir dəryadır ki, onun da incisi var, qaşı var dəniz! (M.Rahim).

Xitab ikinci şəxsin tək və cəm şəxs əvəzliyi ilə də ifadə oluna bilər (Обращение может выражено и личным местоимением второго лица единственного и множественного числа).

Məsələn: Siz, ey Avropanın cahangirləri, tarixin məhvəri dönəndən bəri quldur pallarına büründünüz siz (S.Vurğun). Sən, ey obanın ən gözəl qızı, çələng hör saçına lalə, nərgizi.

Xitabdan bədii dildə ifadəliliyi və emosionallığı artırmaq üçün istifadə olunur (Обращение используется для повышения выразительности и эмоциональности в художественной речи).

Məsələn: Moskva, basılmaz sənin qüdrətin, canlı beşiyisən əbədiyyətin (S.Vurğun). Bəsti, qələm çəkdik o günlərə biz (S.Vurğun). Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan! (S.Vurğun). Xəzər, Xəzər, fırtınalı dəli Xəzər. Neçə yelkən qərq etmiş, neçə qayıq (S.Vurğun). Ölüm, Ölüm! De qarşında kimin rəngi saralmamış (S.Vurğun). Bakı, Bakı, gözəl diyar! Qəhrəmanlıq şöhrətin var (S.Vurğun). Ah, mehriban ana! Ah, əziz ana! Ah, əziz ana! O gündən bəridir həsrətim sana (S.Vurğun).

Xitab cümlədə bütün mövqələrdə (əvvəldə, ortada, sonda) işlənə bilər.

Обращение в предложении употребляется во всех позициях.

Tapşırıq 260. Şeiri əzbərləyin.

S.Vurğun

Şair, nə tez qocaldın sən!

Nemətsə də gözəl şeir,
Şair olan qəm də yeyir.
Omrü keçir bu adətlə,
Uğurlu bir səadətlə.
Görən məni nədir deyir:
Saclarına düşən bu dən?
Şair, nə tez qocaldın sən!

Dünən mənə öz əlində
Gül gətirən bir gəlin də
Gözlərində min bir sual
Heykəl kimi dayandı lal...
O bəxtəvər gözəlin də
Mən oxudum gözlərindən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Ovçuluğa meyil saldım,
Gecə-gündüz çöldə qaldım.
Dağ başından enib düzə,
Bir ox kimi süzə-süzə
Neçə ceyran nişan aldım;
Cavab gəldi güllələrdən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Bəzən uca, bəzən asta,
Ötür sazım min sim üstə.
Andı yalan, eşqi yalar,
Dostluğu da rüsvət olan,
Ürək yıxan bir iblis də
Üzəvari deyir hərdən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

Saç ağardı, ancaq ürək
Alovludur əvvəlki tək.
Saç ağardı, amma nə qəm!
Əlimdədir hələ qələm...
Bilirəm ki, deməyəcək
Bir sevgilim, bir də vətən:
Şair, nə tez qocaldın sən!

■ **Tapşırıq 261.** *Şeiri dəftərinizə köcürün, xitabların altından xətt çəkin. Seiri əzbərləyin.*

Məmməd Araz

Salamat qal

Ey dəvə yal, düşdüm daha belindən,
Ovsar cığır, çıxdın daha əlimdən,
Balam çiçək, bir də öpüm telindən,
Salamat qal,
Salamat!

Duz axtaran körpə cüyür balası,
Ağ daşlara körpə cığır salası...
Qayaların su saxlayan çalası,
Salamat qal,
Salamat!

İldırımlar buludların pələngi,
Paslanacaq mənsiz şimşək üzəngim.
Ey, ya qismət, a Şələləm, a cəngim,
Salamat qal,
Salamat!

Bulaq gördüm- uşaq kimi ərköyün,
Məni gəzər məndən qaçan ürkəyim.
Salamat qal bu bağlarda, ürəyim.
Salamat qal,

Salamat!

■ **Tapşırıq 262.** *Şeiri sinifdə ucadan oxuyun.*

Əlvida, dağlar!

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman salamat qal, dağ, salamat qal!
Dalımca su səpir yoxsa buludlar?
Leysan, salamat qal, yağ, salamat qal!

Qıy vuran qartallar yox oldu çəndə,
Nərgizlər saraldı şəhli çəməndə.
Ey qaragöz pəri, dalımca sən də,
Boylan, salamat qal, bax, salamat qal!

Gəldim, qarşıladi güllər-çiçəklər,
Gedirəm, əl edir boz biçənəklər.
Nidamı çaylara dedi küləklər:
Bulaq, salamat qal, arx, salamat qal...

Dağların pələngi, şiri də sənsən,
Şairi də sənsən, şeri də sənsən;
Barı, bərəkəti, xeyri də sənsən,
Çoban salamat qal, sağ-salamat qal...

ARA SÖZLƏR (ВВОДНЫЕ СЛОВА)

Ara sözlər danışanın fikrə münasibətini və fikrin ifadə tərzini göstərir, cümlə üzvlərindən şifahi nitqdə fasilə və xüsusi informasiya ilə, yazıda isə vergüllə ayrılır.

Вводные слова выражают отношение к мысли и способу ее выражения, выделяются от членов предложения в речи паузой и особой интонацией, в письме запятой.

Məsələn: İki partizanın şahidliyi, əlbəttə, ona kömək edə bilər (Ə.Əbülhəsən). Bəlkə kənardan elə görünür (M.İbrahimov). Qəribədir, iki həflənin ərzində üçüncü dəfədir ki, Kərim bu buruğa gəlir (M.İbrahimov). Kim bilir, o əyriburun Qəmər yazıq qızın başına nə oyun açacaq (A.Şaiq).

Ara sözlər əsas nitq hissələrindən törənmişdir. İndi onların bir qismi leksik mənasını itirmiş, təkcə ara söz kimi işlənir, bir qismi isə həm öz leksik mənasında, həm də ara söz kimi işlənir.

Вводные слова происходят от основных частей речи. Теперь части из них, теряя свои лексические значения, употребляется только как вводное слово, а часть употребляется и в своем лексическом значении, и как вводное слово.

Morfoloji baxımdan ara sözlər ismi və feli deyə iki qrupa bölünür. (Морфологические вводные слова делятся на именные и глагольные).

İsmi ara sözlər mənşəcə isim, sifət, say, əvəzlik və zərflə əlaqədar olur (Именные слова по происхождению связанные с существительными, прилагательными, числительными, местоимениями и наречиями).

Məsələn:

- a) təəssüf, adətə görə, xoşbəxtlikdən, məlumata görə və s.
- b) təbii ki, düzü, doğrusu, aydındır ki, və s.
- c) əvvələn, birinci, ikinci, sonuncu və s.
- ç) mənə, sənə, bizə, sizə və s.
- d) əlbəttə, həqiqətən, hərfən, adətən və s.

İsmi ara sözlərin bir qismi qoşmalarla, bir qismi tək, bir qismi həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız işlənir (Часть вводных слов употребляется самостоятельно, часть с послелогоми, часть с союзом, а часть без союза).

Feli ara sözlər mənşəcə fellə bağlı olur. Onlar felin xəbər (deyirlər, deyirəm), əmr (tulaq ki, fərz edək ki), vacib (deməli) şəkilləri, məsdər ilə (demək) ifadə edilir.

Глагольные вводные слова по происхождению связаны с глаголом, они выражаются изъявительным (deyirlər, deyirəm), повелительным (tulaq ki, fərz edək ki), обязательным (deməli) наклонениями глагола и инфинитивом.

Azərbaycan dilində ara sözlərlə yanaşı həmin vəzifədə ara birləşmələr və ara cümlələr də işlənir.

Наряду с вводными словами в азербайджанском языке в той же функции употребляются и вводные словосочетания, и вводные предложения.

Məsələn: mənim fikrimcə, mənə belə gəlir ki, hər şeydən əvvəl, elə bilirəm ki, bununla yanaşı və s.

SADƏ CÜMLƏ (ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri.

(Виды предложения по цели и интонации).

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin dörd növü vardır (по цели и интонации предложения имеют четыре вида):

1. Nəqli cümlə (повествовательное предложения);
2. Sual cümləsi (вопросительное предложения);
3. Əmr cümləsi (побудительное предложения);
4. Nida cümləsi (восклицательное предложения).

NƏQLİ CÜMLƏ (ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Nəqli cümlələrdə müəyyən iş, hadisə, hal, vəziyyət və s. haqqında məlumat verilir (в повествовательных предложениях сообщается о каком-то событии, явлении, факте и др).

Məsələn: MTS İnci kəndində iki kilometrlik bir məsafədə dörd tərəfli hasarlı, geniş həyəti olan bir yerdə idi (S.Rəhimov). Duman ətrafi bürümüş, göz-gözü görmürdü (Y.V.Çəmənəminli). Qayıqlar, gəmilər üzməyə çıxdı. Uzaqdan özünə çəkib hər kəsi (H.Arif). Gülqız bir qədər duruxdu, sonra düz gözümlün içinə baxdı (Ə.Vəliyev).

Nəqli cümlələr adi tonla tələffüz edilir: cümlənin əvvəli yüksək, sonu aşağı tonla deyilir.

Повествовательные предложения произносятся обычным тоном, к концу предложения тон понижается.

Felin bütün növ, şəkil (əmr şəklindən başqa) və zamanları, məsdər, feli sifət, isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, söz birləşmələri, hətta qoşmalı birləşmələr nəqli cümlənin xəbəri kimi işlənir.

Все залогии, наклонения (кроме повелительного) и времена глагола, инфинитив, причастие, существительное, числительное, местоимение, наречие, словосочетания, даже послесложные сочетания могут употребляться как сказуемое повествовательного предложения.

■ **Tapşırıq 263.** *Nəqli cümləyə aid olan on cümlə yazın.*

■ **Tapşırıq 264.** *Mətni köçürün, nəqli cümlələrin altından xətt çəkin.*

Bu xəbərdən Piri kişi məyus olub dedi:

Həkim, öz balasını ölümdən xilas etmək üçün başqa bir balanı ölümə verən qadına nə deyərlər?
- Sus, qoca köpək, mənim qızımı bu qaraçı qızına tayımı edirsən? –deyə Hüseynqulu ağa bağirdi.

Həkim onları sakit edib, gətirdiyi dərmanı Qaraca qıza içirtdi və kişiyyə tapşırırdı ki, bundan xəstəyə tez-tez versin.

- Baba, məyus olma, Qız çox sağlamdır. Ümidvaram ki, sağalar, -deyə həkim ağalar ilə bərabər getdi.

Piri baba daxmanın qapısını açıb Qaraca qızın başı tərəfində oturdu. Sonsuz qoca Qaraca qıza artıq dərəcədə məhəbbət bağlamışdı. Qaraca qız onun əski komasına yeni bir həyat, yeni bir şölə gətirmişdi. İndi o şölə sönür... Ona da səbəb tam uşaqlığından zülmünü çəkdiyi ağaları olmuşdu.

Qaraca qız qan ilə dolmuş gözlərini açdı, axır nəfəsində günəşin şəfəqinə bir müddət baxdı, sonra gülümsündü, gözlərini yenə yumdu. Qaraca qız öldü!

-Daxmanın bülbülü uçub getdi, -deyə Piri baba göz yaşını tökdü.

(S.S.Axundov)

SUAL CÜMLƏSİ (ВОПРОСИТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Bir məlumat almaq üçün işlədilən cümləyə sual cümləsi deyilir.

Предложение, употребляемое с целью получения сведений о чем-нибудь называется вопросительным предложением.

Məsələn: Məhsulu boldurmu? (M.İbrahimov). Kim gəlmişdi bura? (M.Əlizadə). Bəs onda onlar harada ola, hara gedələr; (M.Əlizadə). Təkcə adına bax, gör yaxşımı ad seçmişəm? (S.Rəhman). Bəlkə Rasim Mədinəyə meyl etmiş və soyuq qarşılanmışdır? (M.İbrahimov). Nə üçün yaxın gəlim? Nə olubdur məgər? (N.Vəzirov).

Sual cümlələri müxtəlif vasitələrlə düzəlir (Вопросительные предложения образуются разными средствами).

1. İntonasiya vasitəsilə düzələn sual cümlələri (вопросительные предложения образуются с помощью интонации).

Məsələn: Tanıyırsan onu? (İ.Hüseynov). Bərpa dövrünün məktəbini bizə müvəffəqiyyət hesab edirsiniz? (Mir Cəlal). Yoxsa qısqanırdın? (İ.Əfəndiyev). Yəni elektriklə işlətmək mümkündür? (İ.Əfəndiyev). Mən cuvar ola bilmərəm? (İ.Əfəndiyev). Keçən gecə deyəsən bədxab olmuşdunuz? (İ.Əfəndiyev).

2. -mi, -mı, mu, -mü ədatı ilə düzələn sual cümlələri (вопросительные предложения образуются с помощью частиц - mi, -mı, -mu, -mü).

Məsələn: Unutmaq olarmı o zamanları? O şərəfli günlər unudularmı? (R.Rza). O gəncin qəlbini səmni ovladın? İndi də o səni unutmamışdır (Z.Xəlil). Biz ayrılan zaman demişdin ki, sən bir də bu yerlərə gələcəkmisən? (S.Vurğun).

Sual intonasiyası və ədat düzələn sual cümlələri bəli, xeyir, hə, yox kimi qısa cavablar tələb edir.

Вопросительные предложения, образуемые с помощью интонации требуют краткие ответы, типа бəли, хейир, hə, yox .

Məsələn:

- Sən dərəcə hazırsanmı? -Bəli.

- Siz qardaşınız? -Yox.

3. Sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələri (Вопросительные предложения образуются с помощью вопросительных местоимений).

Məsələn: Mənim Sara bacım indi hardadır? İyirmi ildir ki, uzaqlardadır (S.Vurğun). Səni çağırırlar, niyə getmirsən? (Ə.Vəliyev). Nə üçün mən bu il boyu motədil əsən aran yelindən üz çevirib, tanımadığım, görmədiyim yerlərə üz çevirmək fikrindəyəm? (Ə.Vəliyev). Bu gecə niyə yatmırdın? (İ.Əfəndiyev). Bu gecə artırmanızda gəzən kim idi? (İ.Əfəndiyev).

Sual mənasını qüvvətləndirmək üçün sual cümlələrindəki bəs, axı, məgər ədatları da işlədilir.

Для усиления вопросительного значения в вопросительных предложениях употребляются частицы ki, bəs, axı, məgər.

Məsələn:

Sadiq, çalışaram, niyə çalışmaram ki? (S.Rəhman). Şeyda, necə qalım axı? (S.Rəhman). Nə olubdur mægər? (N.Vəzirov). Siz kimsiniz axı? (S.Rəhman). Bəs Aydın nələr düşündür? (S.Rəhimov). Daha bəs dəyirmək nə uçündür? (İ.Əfəndiyev).

Cavab tələb etməyən sual cümlələrinə ritorik sual cümlələri deyilir.

Вопросительные предложения, не требующие ответа, называются риторическими.

Məsələn: Ayrılarımı könül candan? (S.Vurğun). Kim bilir neçədir dünyanın yaşı? (S.Vurğun). Bu cür gözəl ürəkəçici mənzərəyə, bu gündən-günə böyüyən və əzəmətli şəkil alan neft səltənətinə baxanda hansı cəbhələrdə gəzmiş əsgərin rəyi fərəhlə dolmaz? (S.Rəhman). Kəklik, kəklik daşda nə gəzər? Qələm, qələm qaşda nə gəzər? Gözəl, göyçək yarı olanın ağı, huşu başda nə gəzər? (Mahnı).

■ **Tapşırıq 265.** *Sual cümlələrinin hər növünə aid üç cümlə yazın.*

■ **Tapşırıq 266.** *Mətni köçürün. Sual cümlələrinin altından xətt çəkin.*

Camaat bir-birinin üzünə baxdı. Məşədi Kərim birdən yerindən qalxıb dedi:

- Ay camaat, Kərim ilə Misir sizin yanımızda öz bacıları Sərvinazı mənə vermədilər?
- Hamı bir səslə: Bəli, verdilər.
- Əvəzində də məndən bir çəpiş, bir qoyun və iki yüz manat da pul almadılar?
- Bəli aldılar.
- Mən də filan qədər xərc çəkib, həmin bu aşxanada sizə qonaqlıq vermədim?
- Bəli, verdin.
- Siz də mübarəkbad etmədiniz?
- Bəli, elədik.
- Bir nəfər də orada demədimi: ay Kərim kişi, meymuna oxşayırsan, yaşın altmışı keçib, evdə arvad-uşağın ola-ola qızı neynəyirsən?
- Bəli, dedi,

(«*Kirpi*» jurnalı)

ƏMR CÜMLƏSİ (ПОБУДИТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Əmr cümlələri əmr, xahiş, arzu, yalvarış, nəsihət və s. ifadə edir.

Побудительные предложения выражают: приказ, просьбы, желание, увещивание, правоучение и пр.

Məsələn:

1. Əmr bildirənlər (Выражающие приказ): Yoldaş, sən də danışma (C.Cabbarlı). Sus, ey külək, sus, ey tufan (Z.Xəlil). Gülverdi, yoldaş Bayram, yoldaş Aftil, dillənsənə (C.Cabbarlı). Tez olun, tez olun, tutun Eldarı (S.Vurğun). Mən səndən tələb edirəm, söylə uşaq kimdir (C.Cabbarlı).

2. İstək, arzu bildirənlər (Выражающие желание):

Gəl, gəl a yaz günləri.

İlin əziz günləri (Sabir).

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,

Dağılsın buludlar, açılısın hava.

Alınsın düşməndən intiqam, qisas,

Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az (S.Rüstəm).

3. Xahiş bildirəniər (Выражающие просьбу): Əyləşin, əyləşin, bir az meyvə yeyək (M.Süleymanov). Qarı deyildi. Giriniz, dedim (C.Cabbarlı). Mehdi, sən allah, evə çatan kimi atana deginən, mənim çeşməyimi göndərsin (Ə.Haqverdiyev). Zəhmət olmasa, gəl, onun başından, qıçından yapış, qoyaq yerə (Ə.Haqverdiyev).

4. Öyüd, nəsihət, təskinlik bildirənlər (Выражающие увещание, нравоучение, утешение):

Dağım oğlum, allah qoysa, bir neçə günə sağalıb duracaqsan və səni gəzməyə aparacağam (S.S.Axundov). Səbr elə, kişi, nahaq qan yerdə qalmaz (C.Cabbarlı). Öyrənin balalarım, bilin ki, o yoldaşlar sizin xoşbəxtliyinizdən ötrü qurban gediblər (H.Mehdi). Osmanlılar, aldanmaym, allahı seversiz (Sabir). Sən, Almaz xanım, heç qorxma (C.Cabbarlı).

5. Yalvarış bildirənlər (Выражающие мольбу):

Xandostu, amandı, qoyma gəldi (Sabir). Sevil, diz çöküb bir cocuq kimi yalvarıram, məni öldür, rədd etmə (C.Cabbarlı). Əl mənim, ətək sənin; əlimi kəs, ələyimi kəsmə (Atalar sözü). Balaş, oğlum, sən olasan o allahın, qoy mən gedim (C.Cabbarlı). Amanın günüdür, Sultan ağa, bizə rəhmin gəlsin (C.Cabbarlı).

Məni yalnız qoyub hara gedirsən?
Acı göz yaşım, amandır, getmə.
Dərdli könlümdəki xoş arzuları,
Mübarək əlinlə oyandır, getmə.

S.Rüstəm

Misallardan göründüyü kimi, əmr cümlələrinin xəbəri, əsasən, felin əmr forması ilə ifadə olunur (как видно из примеров, сказуемое побудительных предложений выражается, в основном, повелительных наклонением глагола).

Əmr cümlələri məsdər və yarımçıq cümlə şəklində də ola bilər. (Побудительные предложения могут быть в форме инфинитивных и неполных предложениях).

Mənasından asılı olaraq, əmr cümlələri ya yüksək, ya da adi tonla deyilir.

В зависимости от значений побудительные предложения произносятся или высоким, или обычным тоном.

■ **Tapşırıq 267.** *Birinci, ikinci və üçüncü şəxslərin tək və cəminin hərəsinə aid bir cümlə (cəmi altı) yazın.*

■ **Tapşırıq 268.** *Şeiri köçürün. Əmr cümlələrinin altından xəti çəkin. Şeiri əzbərləyin.*

S.Vurğun

Azərbaycan

Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini!

Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan,
Afrikadan, Hindistandan,
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.

Bu yerlərdə limon sarı,
Əyir, salır budaqları;
Dağlarının düm ağ qarı,
Yaranmışdır qarlı qışdan,
Bir səngərdir yaranışdan.

Lənkəranın gülü rəng-rəng,
Yurdumuzun qızları tək,
Dəmlə çayı, tök ver içək,
Anamın dilbər gəlini!
Yadlara açma əlini.

Sarı sünbül bizim çörək,
Pambığımız çiçək-çiçək,
Hər üzümdən bir şirə çək,
Səhər-səhər acqarnına,
Qüvvət olsun qollarına.

Min Qazaxdan köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan-tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göygölə bax.

Ey azad gün, azad insan,
Doyunca iç bu bahardan!
Bizim xalı-xalçalardan,
Sər çinarlar kölgəsinə,
Alqış günəş ölkəsinə.

NİDA CÜMLƏSİ (ВОСКЛИЦАТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Nəqli, sual və əmr cümlələrinin yüksək tonla, emosiya ilə tələffüzü nida cümləsi adlanır (Произношение повествовательных, вопросительных и побудительных предложений высоким тоном, эмоцией называется восклицательным предложением).

Məsələn: Sən nə yamansan a buz! Adam yıxansan a buz (Sabir). Of, nə iş tuturam? Yatmışam mı mən, Gör bir nələ çıxıdı mənim dilimdən (S.Vurğun). Ox, səndən sonra mən nələ çəkdim, nələ (C.Cabbarlı). Ah! Necə keyf çəkməli əyyam idi, Onda ki, övladi-vətən xam idi (Sabir). Eşitsin, bilsin hamı, Sən hamıdan gözəlsən, sevgilim! Sən hamıdan qəşəngsən, sevgilim! (R.Rza).

Nida cümlələri təəccüb, istehza, nifrət, qüssə, kədər, qəm, sevgi, qəzəb, şadlıq, mərhəmət, mehribanlıq və s. bildirə bilər.

Восклицательные предложения могут выражать удивление, страх, отвращение, восторг, иронию, сомнение, презрение, ужас, гнев, радость, приветливость, печаль, тоску, грусть, милость и пр.

Məsələn:

Vətən torpağının qəhrəman oğlu,
Sənin vicdanı da, qüdrətin də var!

S. Vurğun

Vəfasızın, müxənnətin,
Kor vicdanı dönsün daşa! (S.Vurğun).
Salam sənə bağban! Salam sənə böyük rəhbər!

S. Vurğun

Torpağa düşməsin havayı bir dən, -
Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən!

S. Vurğun

Get, düşməyə aman vermə davada,
Batır suda, vur quruda, havada!

S. Vurğun

■ **Tapşırıq 269.** *Nida cümləsinə aid beş misal yazın.*

■ **Tapşırıq 270.** *Eyni bir cümləni mətn daxilində həm nəqli, həm sual, həm də nida cümləsi kimi işlədin.*

■ **Tapşırıq 271.** *Şeiri köçürün. Nida cümlələrinin altından xətt çəkin.*

Gəlin dostlar! Qələmdaşlar! Fərhad kimi külüng vuraq
Biz yaradaq dünyamızın qəhrəmanlıq dastanını!
Gələcəyin şərəfinə qoy indidən məclis quraq,
Sabah üçün alqışlayaq biz bugünün insanını!

Çiçək fəsli deyil indi! Barıt vardır havalarda...
Şair qəlbi xumarlanıb nazlanmasın sevda deyə.
Yurdumuzun taleyi var gedən qanlı davalarda,
Qan-tər tökən -«zəfər»-deyə, şöhrət olaq yerə, göyə!

Qəhrəmanlıq qanad verər şeirin, sözün qüvvətinə,
Qoy hər sözün ciyərilə bir qəhrəman nəfəs alsın!
Alqış bizim ana yurdun şanlı həyat qüdrətinə!
Oğul gərək bu meydanda baş sındırıb, qələm çalsın.

Əfsanələr vaxtı deyil... hər sözün öz məqamı var,
Bəzən bizi uzaqlara aparmasın səyyar xəyal...
İnsan oğlu öz günüylə, öz dövrüylə şöhrət tapa,
Şair könlüm! Sən özün də bu sözlərdən bir ibrət al!

Zaman bizə bir anadır! Biz zamanın övladıyıq!
Mən həyatın bu hökmünü ömrüm boyu alqışladım!
Dastan yazın! - deyir ellər, bizzə sənət ustadıyıq!
Qoy var olsun sözlə hünər, gəlin dostlar! Mən başladım!

**CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN İŞTİRAKINA
GÖRƏ SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ
(ВИДЫ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО УЧАСТИИ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)**

Cümlə üzvlərinin iştirakına görə sadə cümlənin aşağıdakı

növləri var:

По участию членов предложения простые предложения имеют следующие типы.

1. Müxtəsər və geniş cümlə (нераспространенные и распространенные).
2. Yarımçıq cümlə (неполное предложение)
3. Cüttərkiibli və təktərkiibli cümlələr (двусоставные и односоставные предложения)
4. Müəyyən şəxslə cümlələr (определенно-личные предложения)
5. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr (неопределенно-личные предложения)
6. Ümumi şəxslə cümlələr (обобщенно-личные предложения)
7. Şəxssiz cümlələr (безличные предложения)
8. Adlıq cümlələr (назывные предложения)
9. Məsdər cümlələr (инфинитивные предложения)

MÜXTƏSƏR VƏ GENİŞ CÜMLƏ (НЕРАСПРОСТРАНЕННОЕ И РАСПРОСТРАНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Təkcə mübtədə və xəbərdən ibarət olan cümlələrə müxtəsər cümlələr deyilir (Нераспространенные предложения состоят только из подлежащего и сказуемого).

Məsələn: Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi (İ.Əfəndiyev). Qarı döyüldü (B.Bayramov). Atlılar Həmidənin dayısıgildə idilər (B.Bayramov). Qaraş dayandı (M.İbrahimov). Keçər qüssə, keçər qəm (N.Xəzri). Göl gülümsəyirdi (İ.Əfəndiyev). Onların hər ikisi bəxtiyar idi (İ.Əfəndiyev). Görüşdülər (Y.V.Çəmənəminli).

Geniş cümlələrin tərkibində ikinci dərəcəli üzvlərdən heç olmasa, biri iştirak edir (В состав распространенных предложений входит хотя бы один из второстепенных членов предложения).

Məsələn: Otağa xəstə daxil oldu (İ.Əfəndiyev). Bu ağacları anam özü əkib? (İ.Əfəndiyev). Ağaca çıxar adamla. Bir nəlbəki badamla; Nə dili var, nə ağzi; Hey danışar adamla (Tərməca).

■ **Tapşırıq 272.** *Beş müxtəsər, beş geniş cümlə yazın.*

YARIMÇIQ CÜMLƏ (НЕПОЛНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Baş üzvlərində biri və ya ikisi buraxılmış cümləyə yarımçıq cümlə deyilir (В неполных предложениях один или оба главного члена предложения опускаются). Yarımçıq cümlənin aşağıdakı növləri var (Имеются следующие типы неполных предложений):

1. Mübtədəsi buraxılmış yarımçıq cümlələr (Неполное предложение, в котором опущено подлежащее):

Məsələn: Qulu birnəfəsə çərəri aşdı. Qarının ağzındakı ocağa yaxınlaşdı, papirosunu yandırdı (S.Rəhman). Əmir İnanç onun nə demək istəyini çox gözəl bilirdi. Lakin ona söz verməyə cəsarət etmədi (M.S.Ordubadı) Mədinəgil onu sakit etmək üçün səy göstərdilər. Nəhayət, gecə yarısı evinə yola saldılar (M.İbrahimov). Mir Əliməmmədov ağa uzaqdan görüb qabağına çıxdı. Görüşdülər (Y.V.Çəmənəminli).

2. Xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlələr (неполное предложение, в котором опущено сказуемого).

Məsələn: Kim eşidib balıqların səsini? Necə kim (R.Rza). Şirəli. Kim oynayacaq? Surəqay. Mən (S.Rəhman). Heybət, qonaq gəlir, qarışa çıx, - Tükəz onun yanından tələsik ötüb içəri girdi. Qonaq? (İ.Hüseynov). Mən onu sevmişəm, o da mənə (S.Rəhman). Arvadı ahıl gözüylə, atı cavab gözüylə (Atalar sözü). Ağın adı, qaranın dadı (Atalar sözü). Birlik harada, dirlik orada (Atalar sözü). Varlığın atı, kasıbın övladı (Atalar sözü).

3. Həm mübtədəsi, həm də xəbəri buraxılan yarımçıq cümlələr (неполные предложения, в которых опущены и подлежащее, и сказуемое). Yarımçıq cümlələrin bir növü yalnız ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur. Belə cümlələrin bir neçə növünü göstərmək olur (Такой вид неполных пред-

ложений состоит только из второстепенных членов. Можно указать на следующие виды таких предложений).

a) Tamamlıqdan ibarət yarımçıq cümlə (неполное предложение, состоящее только из дополнения).

Məsələ: Qədim dayı Zülqədər in gözünün içinə baxdı. Mirzə ərizəni çıxarıb, onu yaxına çağırdı: - Bu sən in ərizəndir? Qədim boğazını uzatdı? - Hə, elə cızıqlı kağız idi. - Kimə yazmışdın? - Qibleyi-aləmə! - Nə istəyirsən? - Su. - Cavab gəlmişdir! - Mənim ərizəmə?! Padşahdan? Qibleyi-aləmin özündən? Nə yazmışdır? (S.Rəhimov). Bu pilləkənin ayağında kimi gözləyirsən? Qardaşımı (S.Rəhimov).

b) Zərflikdən ibarət yarımçıq cümlə (неполное предложение, состоящее из обстоятельства).

Məsələ: Sən bu qalaya çoxmu gedib-gəlmisən? Beş, ya da altı dəfə (F.Kərimzadə). Kəndə nə vaxt qayıdarsan? – Elə bu dəqiqə (İ.Məlikzadə). Valentina: Sonra, sonra? (C.Cabbarlı). Hara gedirsəti? - Cəhənnəmə.

c) Təyindən ibarət yarımçıq cümlə (неполное предложение, состоящее из определения).

Məsələ: - Müəllim necə adamdır?

- Hündürboy, qarayanız, zafafatcıl, amma tələbkar.

- Sən hansı rəngi xoşlayırsan?

- Yaşıl.

- Hansı rəng məhəbbət rəmzidir?

- Qırmızı.

Yarımçıq cümlələrdən daha çox dialoqda istifadə edilir (неполные предложения чаще используются в диалоге).

■ **Tapşırıq 273.** *Yarımçıq cümləyə aid beş misal yazın.*

■ **Tapşırıq 274.** *Dialoq tərtib edin. Orada yarımçıq cümlə işlədin.*

■ **Tapşırıq 275.** *Aşağıdakı yarımçıq cümlələrin altından xətt çəkin.*

- Ağ, şikayətim var.
- Kimə?
- Ağ, pristava.
- Mən özüm də onun yolunu bir həftədir gözləyirəm. Bəs hara gedib, ağa?
- Qaçaq qovmağa.
- Bəs sən kimsən, ağa?
- Mən - pristavın pomoşniki.
- Yaxşı, sən su şikayətinə baxa bilərsənmi?
- Yox !
- Niyə?
- Başım ağrayır... (S.Rəhimov).
- Nə var, nə yox, Mirzə?
- Sağlığın, ağa pristav, ancaq bir kağız var.
- Bir kağız? Biz yazırıq, ya bizə yazırlar?
- Bu dəfə biz yazırıq.
- Bizmi yazırıq?
- Bəli, biz yazırıq.
- Nə yazırıq?
- Şikayət yazırıq.
- Kimdən, Mirzə?
- Özümüzdən (S.Rəhimov).

CÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR (ДВУСОСТАВНЫЕ И ОДНОСОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Baş üzvlərinin işlənilib-şlənəməsinə görə cümlələr iki tipə bölünür:

1) cüttərkibli cümlələr və 2) təktərkibli cümlələr.

В связи с наличием/отсутствием главных членов предложения делятся на два типа: 1) двусоставные и 2) односоставные.

Cüttərkibli cümlələrdə baş üzvlərin mübtədə və xəbərin hər ikisi iştirak edir, ya da asan bərpə edilir. Bu tip cümlələr cümlənin ən çox işlənən növüdür.

Двусоставные предложения имеют два состава – состав подлежащего и состав сказуемого, т.е. в них подлежащее и сказуемое участвуют, или если опущены, легко восстанавливаются. Этот тип предложения – наиболее употребителен.

Məsələn: Göytərə dağları dil açıb mənə lənət oxuyur (Ə.Məmmədخانlı). Mən ad tapa bilmirəm (Ə.Məmmədخانlı). Bəli, gərək elə bu il o qaratikan qolunu Göytərə kəndinin xəritəsindən silək (Ə.Məmmədخانlı). Biz evlənən zaman mən növbəti məzuniyyəti götürdüm və düz iyirmi gün, demək olar ki, evdən çıxmıdım (İ.Əfəndiyev). Mən onu ilk dəfə texnikumun buraxılış imtahanında görmüşdüm (İ.Əfəndiyev).

Təktərkibli cümlədə baş üzvlərdən təkcə biri ya mübtədə, ya da xəbər işlənir: digəri işlənmiş və onu bərpə etmək də mümkün olmur.

В односоставных предложениях присутствует только один из главных членов – или подлежащее, или сказуемое; другой отсутствует и восстановить его невозможно.

Məsələn: Bir doğru ki, yalana oxşadı, onu söyləmə (C.Cabbarlı). Özümə yer eyləyim, gör sənə nə eyləyim (Atalar sözü). Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan dağ olar (Atalar sözü). Mənə Zərnigar deyərlər (Ə.Haqqverdiyev). Yazığı sabahdan axşamədək işlədirdilər (T.Şahbazi). Payızın ilk günləri (T.Şahbazi). Sonradan qohum və qonşu qızların məktəbdə təhsil etməsini görəncə mənə izin verildi (T.Şahbazi) Gecədir. Ay gəlib gəzir otaqda. Qulağım səsdədir, fikrim uzaqda (R.Rza).

Təktərkibli cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, ümumi şəxslı cümlələr, şəxssiz cümlələr, adlıq cümlələr, məsdər cümlələri daxildir.

К односоставным предложениям относятся: неопределенно-личные, обобщенно-личные, безличные, назывные предложения, слова-предложения, инфинитивные предложения.

■ **Tapşırıq 276.** *Cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin hərəsinə beş misal yazın.*

■ **Tapşırıq 277.** *Mətnin məzmununu danısın.*

Xarəzmi (IX əsr)

Xarəzmi elm dünyasından çıxır açan böyük türk alimidir. «Cəbr» kəlməsi bütün dünyaya onun əsərlərindən sonra yayılmışdır. Bu əsərin adı «Kitab-ül Cəbr və Sükabelə»dir. Qərbdəki «alqebra» adları da eyni kökdən yaranmışdır.

Xarəzmi bu böyük əsəri ilə Deskartesə qədər ən böyük riyaziyyat dühası olaraq qəbul etmişdir. Alim Qərb elm dünyasını yüz illər boyu heyran qoymuşdur.

Trigonometriyanın da yaradıcısı Xarəzmidir. Astronomiya sahəsində də çox görkəmli əsərlər yazmışdır. Onun «Kitabi Surət-il Ərz» adındakı göy üzünün atlası da elm aləmində irəli addım sayılmaqdadır. Bu əsər xəlifə Məmunun əmriylə tərtib edilmisdir.

■ **Tapşırıq 278.** *Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin.*

Коран

Коран - священная книга ислама. Она служит основой мусульманского законодательства как религиозного, так и гражданского. Название ее происходит от слова «кара а», что значит (читать)ю согласно мусульманской мифологии, она была передана Аллахом пророку Мухаммеду через ангела Джебраила. А в действительности, как установлено наукой, Коран в окончательной редакции был составлен и утвержден при халифе Османе (644-656 гг.)

По преданию, Мухаммед не записывал свои проповеди, наставления и изречения. Первые попытки собрать воедино все высказывания Мухаммеда предприняты при первом халифе Абу-Бекире (632-634 гг.) . При халифе Османе была создана специальная редакционная комиссия, которая составила Коран.

Коран разделен на 114 глав (сур). Каждая сура состоит из стихов (аятов). Слово «аят» означает «знамение», «суд».

Коран представляет собой собрание законов, установ-лений и традиций, а также изложение различных мифических сказаний.

Коран учит, что Бог сотворил мир в шесть дней: в первый день были сотворены небеса: во второй -звезды и ветер: в третий -твари; живущие на земле и в морях, а также ангелы, обитающие на семи небесах и воздух; в четвертый день Бог сотворил воду и всем тварям назначил пищу, в этот же день по его повелению потекли реки; в пятый день бог соизволил создать рай и обитающих в нем чернооких дев (гурий); в шестой день сотворил Бог Адама и Еву. К субботе все дела были завершены, а нового творения не было, в мире парил порядок и ничем не нарушаемая гармония.

Небо и земля, по Корану, первоначально представляли собой одну и неразделенную массу, вроде пара и дыма. Затем Бог взошел на небо, которое было как дым, и сказал, обращаясь к земле и небесам; «Приходите добровольно или невольню», на что те ответили: «Мы приходим добровольно».

Человек рассматривается как венец творения. «Бог сотворил все прекрасное и потом приступил к сотворению человека».

Коран вызывает огромный литературный и исторический интерес, о чем свидетельствует его многократное переиздание большим тиражом.

QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR (НЕОПРЕДЕЛЕННО-ЛИЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Mübtədası olmayan və işgöranı qeyri-müəyyən şəxs kimi təsəvvür edilən cümləyə qeyri-müəyyən şəxsi cümlə deyilir. Belə cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olur.

Неопределенно-личными предложениями называются такие предложения, в которых подлежащее отсутствует, а деяснь воображается как неопределенное лицо. Сказуемое в таких предложениях употребляется в третьем лице множественного числа.

Məsələn: Sənə deyirlər qulaq as (M.İbrahimov). Hər gün, deyəsən, məni cəbrən gətirirlər buraya (Mir Cəlal). Rayondan gəldim, soruşdum, dedilər, burada işləyir (S.Rəhmov). Xanların ölümünü eşidəndə, elə bil, mənim ürəyimə güllə vurdular (H.Mehdi). Elə bil ki, Kamalın başına bir vedrə su tökdülər (M.İbrahimov).

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr o zaman işlədilir ki, diqqət işgöranə deyil, hərəkətə və ya hadisəyə yönəldilsin, işin icrasının və ya əşyanın göstərilməsi danışan və dinləyən üçün əhəmiyyətsiz olsun.

Неопределенно-личные предложения употребляются тогда, когда внимание обращается не на производителя действия, а само действие или явление, производитель действия или предмет действия ни для говорящего, ни для слушающего значения не имеет.

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr bu məqamlarda işlənir (Неопределенно-личные предложения употребляются в следующих ситуациях).

1. İş görən və danışana, nə də dinləyəne məlum deyildir (производитель действия неизвестен ни говорящему, ни слушающему).

Məsələn: Elə bu vaxt Kərimovu rayonda işdən götürüb göndərdilər kəndə (S.Rəhimov). Havaxtdan-havaxta öyrəndim ki, Gülsəhəri qaçırıblar (Ə.Vəliyev). Bu yaxınlarda məni bir yerə çağırırdılar (N.Vəzirov). İki gündür ki, məktəbdə dərslər qurtarıb uşaqları yay tətilinə buraxıblar (S.Rəhimov). Telefona çağırırlar, yoldaş Cəlal (S.Rəhman). Sizi, doğurdan da əsir alsalar, qaranlıq zindana tutub salsalar, İnsan boğazlayaram düz otuz nəfər (S.Vurğun).

2. İş görən danışana məlumdur (производитель действия известен говорящему).

Məsələn: Sizə dedilər ki, adımı deyin (S.Rəhman). Məni çağırırlar, Qəmər (S.Rəhman). Mənim ruhumu qırdılar, həvəsimi öldürdülər.

Var-yoxdan qalmışdı bircə inəyim,
Oydu göz diktiyim, oydu köməyim.
Onu da bu gecə zorla aldılar,
Məni diri gözlü oda saldılar

S.Vurğun

3. İş görən həm danışana, həm dinləyəne məlumdur (производитель действия известен и говорящему, и слушающему).

Məsələn: Adına özü olanda Əbdüləli bəy, olmayanda Əbdüləli bəy deyirlər (C.Cabbarlı). Bizlərdə qonağa çox hörmət edirlər, qulluğunda dururlar.

■ **Tapşırıq 279.** *Qeyri-müəyyən şəxslə cümləyə aid beş misal yazın.*

■ **Tapşırıq 280.** *Verilən cümlələri qeyri-müəyyən şəxslə cümləyə çevirin.*

Əflatun Moskvaya oxumağa göndərildi. Pambıq planı artıqlaması ilə dolduruldu.

■ **Tapşırıq 281.** *Köcürün. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin altından xətt çəkin.*

- Kolxoz sədrliyindən məni götürdülər.

- Necə yəni götürdülər.

Mədəd başını yırgalayıb dərin bir ah çəkdi.

- Tərpətdilər... Dağ nədir, köklü-göməcli çinar ağacını da kökündən qopardılar.

- Bircə məni başa sal görüm, axı səni nə üstündə işdən çıxartdılar?

Mədəd başını qaldırmadan cavab verdi:

- Heç zaddan ötrü.

- Sən boyda məsul işçini heç zaddan ötrü işdən götürməzlər. Yenə də de görüm, adını nə qoydular?

- Adını qoydular ki, fermadan 100 dənə qoyunu siyahı üzrə camaata paylamışam.

- Bekara işdir, bundan ötrü məsul işçini işdən çıxarmazlar («Kirpi»jurnalı).

■ **Tapşırıq 282.** *Mətni öyrənin.*

(870-950)

Böyük Qərb filosofları Fərabinin təsiri altında olmuşlar. Onun əsərləri bütün dünyaya elm və işıq saçmışdır. Aristoteldən sonra ikinci ustad o sayılmalıdır. İnsanlığın yetişdirdiyi ən dahi adamlarından biri kimi qəbul edilmişdir. İbn Sina Fərabinin əsərlərini oxuyaraq «Kamal» mərtəbəsinə ucalmışdır. O, yunan fəlsəfəsini Avropaya tanıtmqla da ad çıxarmışdır. Bütün əsərləri tapmacaya çevirmişdir. Aristoteli şərh edərək özündən əlavələr də etmişdir. Beləcə, Aristotel ideyalarının həyata qovuşmasında və anlaşılıqlı olmasında böyük rolu olmuşdur. O, Aristoteldən sonra məntiq elminin yaradıcısıdır. Bu əsərdəki təsnifatla Aristoteli arxada qoyduğu da bəzi elm adaraları tərəfindən qəbul edilmişdir.

Fərabî Türkünstanın Fərab şəhərində doğulmuşdur. Təhsilini yurdunda, İranda və Bağdadda almışdır. Hələbdə Həmadan hökmdarı Seyfiddövlə tərəfindən himayə olunmuşdur.

Ərəb ölkələrində belə ömrünün sonuna qədər türk olduğunu unutmamışdır.

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.

M.Araz

ÜMUMİ ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR (ОБОБЩЕННО-ЛИЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Ümumi şəxsi cümlələrin də mübtədası olur, xəbəri ikinci şəxsin cəmindən başqa, bütün şəxslərdə (tək və cəm) işlənə bilir, lakin ifadə olunan fikir müəyyən bir şəxsə yox, ümumiyyətlə, necə deyirlər, bütün şəxslərə, hamıya aid olur.

Обобщенно-личные предложения тоже не имеют подлежащего, сказуемое, за исключением формы второго множественного числа, выражается лицами единственного и множественного числа, но высказываемая мысль относится не какому-нибудь определенному лицу, а всем лицам, всем.

Məsələn: yüz ölç, bir biç (Atalar sözü). Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına (Atalar sözü). Kəttanı gör, kəndi çap (Atalar sözü). Yeməyənin payını yeyərlər (Atalar sözü). Yıxılana gülməzlər, tutub qolundan qaldırarlar (S.Rəhman). Onu öz briqadirindən soruş, hər iş üçün kolxoz sədrinin üstünə qaçmazlar (S.Rəhman).

Ümumi şəxsi cümlələrin xəbəri fellə ifadə olunur və (yuxarıda deyildiyi kimi) ikinci şəxsin cəmindən başqa bütün şəxslərdə işlənir.

Сказуемое обобщенно-личных предложений выражается глаголом и (выше сказано) употребляется во всех лицах кроме второго лица множественного числа.

Birinci şəxsin tək (первое лицо единственное число): Adımı sənə qoyum, səni də yana-yana qoyum (Atalar sözü). Özümə yer eylərəm, gör sənə nə eylərəm (Atalar sözü).

Birinci şəxsin cəmi (первое лицо множественное число): Başlayırıq qızmağa yay gəlməmiş, Çirmənirik keçməyə çay gəlməmiş (Sabir).

İkinci şəxsin tək (второе лицо единственное число): Nə əkərsən, onu biçərsən (Atalar sözü). Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar (Atalar sözü). Adama birini vurasan qoltuğuna, basasan faytona, düz sürəsan Nardaran bağlarına (M.S.Ordubadi).

Üçüncü şəxsin tək (третье лицо единственное число): Ağillı adam sel gəldiyi zaman evdən çıxmaz (M.S.Ordubadi). Adam ayağını yorğanına görə uzadar (Atalar sözü). Öz gözündə tiri görmür, özgənin gözündə qıl axtarır (Atalar sözü).

Üçüncü şəxsin cəmi (третье лицо множественное число): Olan yerdən umarlar (Atalar sözü). İşləməyə nə tənbel deyərlər (Atalar sözü). Cavan olanda bəyəm sözə baxmazlar (M.İbrahimov). Ancaq ziyafətə gələn düşməndən də heyf almazlar (F.Kərimzadə).

■ **Tapşırıq 283.** «Atalar sözləri» kitabından hər şəxsə aid iki ümumi şəxsi cümlə seçib dəftərinizə yazın.

■ **Tapşırıq 284.** *Mətnin məzmununu danışın.*

Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi
(1794-1847)

Bakıxanov XIX əsrin birinci yarısında yeni tarixi şəraitdə inkişafa başlayan Azərbaycan ədəbiyyatının banilərindən biridir. O, mədəniyyətimiz tarixinə məşhur alim, mütəfəkkir və şair kimi daxil olmuşdur.

A.Bakıxanovun tarixə, astronomiyaya, əxlaq məsələlərinə və sairəyə aid elmi əsərləri, qrammatika kitabı, çoxlu satirik, lirik şeirləri, mənzum məktubları, tərcümələri var. Onun «Kitabi-Əsgəriyyə» novellasında qarşılıqlı məhəbbət əsasında yeni ailə qurmaq ideyası tərənnüm olunur.

A.Bakıxanov Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın bir çox vilayətlərini gəzib dolaşmış, Ukraynaya, Polşaya və Pribaltika ölkələrinə səyahətə çıxmışdır. O, getdiyi yerlərin xalqları ilə tanış olur, onların tarixi ilə maraqlanır, mədəni cəmiyyətlərdə iştirak edirdi. Abbasqulu ağa səfərdən Peterburqa qayıtdığı zaman A.S.Puşkinlə görüşüb dostlaşmış, onun ailəsi ilə tanış olmuşdur.

A.Bakıxanov Qüdsi qalan ömrünü ədəbiyyata, elmə sərf etmək məqsədi ilə iki aya yaxın Peterburqda qalaraq ordu sırasından tərxis olunmaq üçün Çar I Nikolaydan icazə alır. Polkovnik rütbəsində ikən hərbi qulluqdan çıxıb həmişəlik olaraq Qubada «Gülüstani-İrəm» əsərini bitirib çapa hazırlayır və başqa əsərlərini yazır.

«Katibi-nəsihətdən» parçalar:

1. Bıkarlıqdan qorx ki, hamı eyblərdən pisdir. Bunu bilməlisən ki, heç bir şey bıkar deyil.
2. Elmi-kalamın təhsilini hamı islərdən əziz say, ondan ötrü ki, hamı şeylər onlar vasitəsi ilə müyəssər olur.
3. Yaxşı əməldən iki dəfə ləzzət apararsan: birini o işi edən vaxtda, birini də o işin səmərəsi sənə yetişən zamanda.
4. Bədbəxt o şəxsdir ki, bir kəsin haqqında yaxşılıq etmək fərsəti olduqda etmir.

A.Bakıxanov həm elmi əsərlərin, həm də bədii əsərlərin müəllifidir. Alimin, əsasən, fars dilində yazdığı elmi əsərləri bunlardır:

«**Qanimi-Qüdsi**» - ilk elmi əsərdir, fars dilinin qrammatikasıdır.

«**Kəşkül-qəraib**» («**Qəribə kəşflər**») - Amerikanın kəşfi mövzusunda. Əsərdə Amerikanın fiziki, iqtisadi və siyasi xəritəsindən bəhs edir.

«**Əsrarül məlaküt**» («**Göy cisimlərinin sirləri**») - Astronomiyadan bəhs edir. Əsər Sultan I Əbdülməcidin göstərişi ilə türkcəyə çevrilmiş və 1846-cı ildə İstanbulda nəşr edilmişdir.

«**Gülüstani-İrəm**» - həcmə ən böyük elmi əsərdir. Dağıstan və Azərbaycan tarixindən bəhs edilir.

«**Təhzibi-əxlaq**» («**Əxlaqın təmizlənməsi**») - əxlaq, tərbiyə mövzusunda.

«**Eynül-mizan**» («**Tərəzi gözü**») - fəlsəfədən, məntiqdən bəhs edilir.

A.Bakıxanov bədii əsərlərini həm ana dilində, həm də farsca yazmışdır. Sənətkarın bədii əsərlərinə aşağıdakılar daxildir.

Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlər «Divanı».

Farsca yazdığı «Miratül» (Gözəlliyin güzgüsü).

Ana dilində yazdığı «Riyazül-qüds» və «Kitabi Əsgəriyyə» adlı nəsr əsərləri.

Farsca yazdığı «Nəsihətlər» adlı nəsr əsəri.

ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR
(БЕЗЛИЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Mübtədasi olmayan və təsəvvürə də gətirilməyən cümlələrə şəxssiz cümlə deyilir. Ümumi şəxslə və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə işin icraçısı ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə özünü göstərsə, şəxssiz cümlələrdə işin icraçısı, ümumiyyətlə olmur və onu şərti də olsa, bərpa etmək mümkün deyildir.

В безличных предложениях подлежащее не бывает и не представляется. Если в обобщенно-личных и неопределенно-личных предложениях производитель, действия представляется обобщенно и неопределенно и их можно восстановить условно, то в безличных предложениях производитель действия вообще не бывает и восстановить его, даже условно, невозможно.

Şəxssiz cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsin təkində olur (сказуемое безличных предложений употребляется в третьем лице).

Məsələn: payızın ilk günləri idi (T.Şahbazi). Günortaya az qalmışdı (T.Şahbazi). Bir neçə gündən sonra Ağa Muradbəyin işinə vilayət məhkəməsində baxılırdı (T.Şahbazi). Sonradan qohum və qonşu məktəbdə təhsil etməsini görəncə mənə izn verdi (T.Şahbazi). Tələsmə, oğlum, hələ lap tezdir (S.Rəhman).

Ümumi şəxslə və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri təkcə fellə ifadə olunursa, şəxssiz cümlələrin xəbəri həm fel, həm də isim və substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Если сказуемое в обобщенно-личных и неопределенных предложениях выражается только глаголом, то сказуемое безличных предложений выражается и глаголом, и существительным, и другими субстантивированными частями речи.

1. Xəbəri fellə ifadə olunur (сказуемое выражается глаголом).

Məsələn: Şirəlinin evləndiyi zamandan çox keçir (S.Rəhman). Belələrinə tələbələr arasında çox rast gəlinir (T.Şahbazi). Məhkəmədə böyük və maraqlı bir işə baxılır (T.Şahbazi). Orada işə Püşgah Qasımın qızı barəsində az danışılmayırdı (T.Şahbazi). Bəs hara getməli? Gecənin bu vaxtı kimin qarısını döyüb «məni Arazdan keçir» deyə yalvarmalı? (M.Əlizadə). Padşahın əlacı kəsildi («Azərbaycan nağılları») Niyə qaşqabağın yerlə gedir? (H.Mehdi).

2. Xəbər isimlə ifadə olunur (сказуемое выражается существительными).

Məsələn: Zil qaranlıq idi (T.Şahbazi). Payızın ilk günləri idi (M.İbrahimov). Qaydadır, övlad fərasətsiz olanda onu ata-ana tənbeh edir ("Kirpi" jurnalı) Evdə nə var, nə yox? Salamatlıqdır, hamı səni gözləyir (Mir Cəlal). Keçir arabalar yenə boş, dolu. Hardasa toydu, hardasa yadı (N.Xəzri). Söyləyir, ax, nə gözəl çağ idi. Onda ki, rəhmətlik atam sağ idi (Sabir).

3. Xəbər başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur (сказуемое выражается другими частями речи).

Məsələn: İyul ayının iyirmi ikisidir. Axşamdır. Başımızın üstündə duru göy var (M.İbrahimov). Tələsmə, oğlum, hələ lap tezdəndir (S.Rəhman). Daha gecdir (Ə.Vəliyev). Get-gedə xarab oluram. Heç seçə bilmirəm. Qocalıqdır da (S.Rəhman).

■ **Tapşırıq 285.** Şəxssiz cümləyə aid bes misal yazın.

ADLIQ CÜMLƏLƏR (НАЗЫВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Adlıq cümlələr ismin adlıq halında olan söz və ya söz birləşmələrindən ibarət olur, lakin bitmiş intonasiyaya malik olur, bitmiş fikir ifadə edir, həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır.

Назывное предложение состоит из слов или словосочетаний, которые употребляются в именительном падеже, но имеют законченную интонацию и выражают законченную мысль. Назывное предложение всегда носит субстантивный характер.

Məsələn: Balanın evi. Köhnə qayda ilə döşənmiş bir ev (C.Cabbarlı). Dilbərin otağı. Balanın evində bir hovuz (C.Cabbarlı).

Adlıq cümlələr xəbəri olan cümlələrlə müşayiət edilir (назывные предложения сопровождаются предложениями, имеющими сказуемое).

Məsələn: Kolxoz idarəsinin həyəti. Kiçik bağca. Pərdə açıldıqda qabaq tərəfdən tələsik gələn Xanmurad Nəcəflə qarşılaşır (İ.Əfəndiyev). Bərdə yaylaqları. Səhər açılmaq üzrədir. Azərbaycan

göylərinə məxsus bir tərəvət. Turaclar ötüşür (S.Vurğun). Ağalarovun evi. Aynah pəncərədən Qız qalasının qara gövdəsi görünür (Ə.Məmmədخانlı).

Tərkibinə görə adlıq cümlələr iki cür olur (по составу назывные предложения имеют два типа).

1. Müxtəsər adlıq cümlələr - təkcə bir bas üzvlərdən ibarət olur (нераспространенные назывные предложения состоят только из главных членов).

Məsələn: Tehran, Dərbar (Ə.Məmmədخانlı). Şuşa qalası. Xan sarayı. Vaqifin evi. Toy məclisi, oyun (S.Vurğun).

2. Geniş adlıq cümlələr - baş üzvdən və ona aid ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur. İkinci dərəcəli üzvlər kimi təyin, yer və zaman zərfləkləri işlənir (Распространенные назывные предложения состоят из главного члена и относящихся к нему второстепенных членов. В качестве второстепенных членов употребляются определение и обстоятельства места и времени).

Məsələn: Divarlarda saqqalları qırçınılı qədim İran şahlarının ipək üzərində toxunmuş xəyali rəsmləri (Ə.Məmmədخانlı). Böyük bir parkın içində avtopansionat (İ.Əfəndiyev). Bina, taxta bir bina, sadə təmiz həyət (H.Arif). Ölkənin ən böyük adamları, vilayət və qəza komitələri sədrələri, köhnə firqəçiləri, mühəndisləri, fəhlələri (Mir Cəlal).

Adlıq cümlələrin əsas üzvü müxtəlif qrammatik məna bildirir (Основной член назывных предложений выражает различные грамматические значения).

1. Şəxs bildirir (означает лицо): Ay işıqlı, bulaq başı, göy çəmən. Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən (S.Vurğun).

Aparata sarı çapan beş atlı. Qabaqda Qıratının üstündə Rövşən, onun ətrafında Eyvaz və Səfər (S.Rəhman). Böyük salon. Həsən xan və kəndlilər (S.Rəhman).

2. Əşya bildirir (означает предмет): Divarın içində iki dolab. Birisi qab-qacaq üçün. O biri yorğan-döşək üçün. Rəf üstündə istəkan, nəlbəki, qəndqabı, piyalə, çaynik və qeyri (S.S.Axundov).

3. Yer bildirir (означает место) Şuşa qalası. Cıdır düzü (S.Vurğun). Bağça. Seyran xalanın evinin qabağı (S.Rəhman). Cənubi Azərbaycan. Təbrizdə yoxsul Musanın evi (S.Rüstəm). Kənd həyəti. Səliməgilin evinin eyvanı. Üzüm çardağı. Üstü ağ cunalı beşik (A.Məmmədov).

4. Zaman bildirir (означает время): On iki sentyabr min doqquz yüz on səkkiz. Bu şərəfli anları anır nəsillərimiz (H.Arif). Səksən yeddinci il, mayın əvvəli... yer tutqun, göylər də qaşını çatmış (H.Arif). 1907-ci il Bakı, Bibiheybət mədənləri. Xanların evi (S.Vurğun).

5. Hadisə və proses bildirir (означает явление и процесс): Bir may. Moskva. Qızıl meydan. Aşib-daşan izdiham. Çalan kim, oynayan kim... Cəbhə xətti. Topların, tankların gurultusu, güllələrin vıyılması. aralıların zarıltısı. Xaosun şay-küyü...

■**Tapşırıq 286.** *Dram əsərlərinin remarkalarından adlıq cümləyə aid on misal seçib dəftərinizə yazın.*

MƏSDƏR CÜMLƏLƏR (ИНФИНИТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Məsdərdən və ya məsdər tərkibindən ibarət olan cümlələr məsdər cümlələr adlanır. Belə cümlələri təşkil edən məsdərlər ismin adlıq halında olur və xəbərlik əlamətləri (şəkilçiləri) qəbul etmir, təkcə intonasiyanın köməyi ilə bitmiş fikir ifadə edir.

Инфинитивные предложения состоят только из инфинитива или инфинитивного оборота. В таких предложениях инфинитив употребляется в именительном падеже и никаких признаков (аффикса) сказуемого не принимает, только при помощи интонации выражает законченную мысль.

Məsələn:

Bir qumardan, bir atdan,
 Bir də gözəl arvaddan,
 Ehtiyatlı dolanmaq,
 Ehliyatlı dolanmaq.

S.Vurğun

Lenin demişdir: «Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq». Papiros çəkməmək.

■ **Tapşırıq 287.** *Məsdər cümlələrə beş misal yazın.*

■ **Tapşırıq 288.** *Mətni oxuyun.*

Səməd Vurğun
 (1906-1956)

Səməd Vurğun ilk təhsilini doğulduğu kənddə almış, sonra isə Qori Müəllimlər seminariyasının Qazax şöbəsini bitirmişdir. Onun müəllimi Firudin bəy Köçərli olmuşdur. Daha sonra təhsilini Bakıda və Moskvada davam etdirmişdir. Bir müddət müəllim işləyən S.Vurğun gənc yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır. Onun şeirlərində aşırıq yaradıcılığının, ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri aydınca duyulur. Bu şeirlər dilinin şirinliyi, aydınlığı ilə hamının fikrini cəlb edir. O, vətənimizin təbiətindən ilham almış, onun gözəlliyinə xeyli əsər həsr etmişdir. Azərbaycanın bütün bölgələrini, onun nemətlərini sevə-sevə təsvir edən şair xalqımızın keçmişini, taleyini əsərlərində geniş əks etdirmişdir.

İlk şeirlər kitabı «Şairin andı» olmuşdur.

İlk poeması «Komsomol» adlanır. Məşhur şeirlərindən biri «Azərbaycan»dır, 1935-ci ildə yazılıb. Ümumiyyətlə, o, 30 poemadan ibarət «Azərbaycan»a namə yazmaq istəyib. Onun «dalğa», «Anamın öyüdü», «Şəfəqət bacısı», «Muğan», «Aygün», «Ayın əfsanəsi», «Aslan qayası», «Bakının dövranı», «Talistan», «Zəncinin arzuları» və s. poemaları, «Vaqif», «Xanlar», «Fərhad və Şirin», «İnsan» adlı dram əsərləri var.

O, Azərbaycanın ilk xalq şairi fəxri adını almış şairimizdir.

Səməd Vurğun 1956-cı ildə Bakıda fəvat etmiş və fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Ceyran
 (İxtisarla)

Yerdən ayağanı quş kimi üzüb,
 Yay kimi dartılıb, ox kimi süzüb,
 Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
 Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?

Əzəldən meylini salıb çöllərə,
 Bəxtini tapşırdın bizim ellərə,
 O qara gözlərin düşdü dillərə,
 Dişlərin oxşayır mərcana, ceyran!

Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
 Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.
 Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,

Söhbətin yayılıb hər yana, ceyran!

On addım kənarda yatmayırsəkə,
Gəzinir oylağa baş çəkə-çəkə.
Gələn qaraltıdır, yoxsa təhlükə?
Bir özünə baxır, bir ona ceyran.

Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən,
O çöllər qızını ayırma bizdən,
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən,
Qıyma öz qanına boyana ceyran,
Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!..

■ **Tapşırıq 289.** *Şeiri hissə-hissə əzbərləyin.*

Səməd Vurğun

Dünya

Ulduzlar havanın bağırını dəlir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir,
Xəyalım gecəni salama gəlir,
Çapdırır atını birbaşa dünya.

Yerlərə baxıram – bağçalı, bağlı,
Göylərə baxıram-qapısı bağlı,
Kainat ixtiyar, sirli, soraqlı,
Əzəldən yaranıb tamaşa dünya.

Bır də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya.
Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimdir, ömür amanat.
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa dünya.

Buludlar dağılır uzaqda lay-lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay.
Fəqət nə Cəlal var, nə də ki, Humay,
Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya.

SÖZ - CÜMLƏ (СЛОВА - ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Azərbaycan dilində **bəli**, **xeyir**, **hə**, **yox** kimi təsdiq və inkar bildirən sözlər söz-cümlə adlanır. Onlar dialoqla fikrin təsdiq və ya inkarını bildirmək üçün işlədilir.

В азербайджанском языке слова-предложения состоят, в основном, из таких слов как, **bəli**, **xeyir**, **hə**, **yox** которые выражают утверждение и отрицание. Слова-предложения употребляются в диалогической речи для утверждения или отрицания предшествующего высказывания.

Məsələn: Bilirsən, bu nə mahnı idi, Zaur? - **Yox** (Anar). - Sən bu mövzunu qəsdən seçmişən? - **Xeyir** (E.Əhmədov). -«**Xeyir** işiniz mübarək» - dedilər, hələ qollarını qaldırıb oynadılar da. **Bəli**, oynadılar (İ.Şıxlı). Hə, budur, yoldaşlar, bu saat açın təftiş edin (S.Rəhman). Müdirin yanına getdim. Məni, görcək: - **Hə**, gəldiniz: - **Hə**, gəldiniz, hara düşmüsünüz? (T.Şahbazi). **Yox**, son xəbər vermə, özləri deyəcəklər (S.Rəhman). **Yox**, dayan dedim, qurtardı (S.Rəhman). Havaxtdır səfərin? - Saat 8-də vağzalda yığışmalıyıq. - Bu axşam?-**Bəli** (Mir Cəlal).

Bunlardan başqa, **yaxşı, baş üstə, qətiyyə, əlbəttə, əlbəttə ki, şübhəsiz, əsla, afərin, mərhəbə, yəqin, sükut, əlvida, xudahafiz, çox gözəl, heç, çox pakizə, çox yaxşı, vəssalam, heç də yox** və s. sözlər də, situasiyalardan asılı olaraq, söz-cümlə kimi işləyə bilər.

Кроме этих слов, **baş üstə, qətiyyə, əlbəttə, əlbəttə ki, şübhəsiz, əsla, afərin, mərhəbə, yəqin, sükut, əlvida, xudahafiz, çox gözəl, heç, çox pakizə, çox yaxşı, vəssalam, heç də yox** и пр. Слова и словосочетания, в зависимости от ситуации, могут употребляться как слова-предложения.

Məsələn: Cox nahaq, düş bu saat aşağı (S.Rəhman). Heç də yox, - deyə Aydın etiraz elədi (S.Rəhmani). Mənim gözlərim üstə, hələlik çıxartmaram, sizin xatirinizə (S.Rəhman). Çox pakizə, allah razı olsun (N.Vəzirov). Baş üstə yoldaş Kərimov (S.Rəhman). Çox yaxşı. Mədaxildən bir şey vermişən? (N.Vəzirov). Necə olsa, bunlarla çalışmaq bunlarla çalışmaq yara bağlamaqdan yaxşıdır. - Əlbət ki (Mir Cəlal). Əlbəttə, yoldaş Kərəmov (S.Rəhman).

Qubalı Fətəli xan

Görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat və qəhrəman sərkərdə olan Qubalı Fətəli xan tariximizin ən parlaq şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur.

O, atası Hüseynəli xan dövründən dövlət işlərində yaxından iştirak etmişdir. Onun tapşırığı ilə bir sıra məşhur elm, sənət əsərləri ərəbcədən və farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Vahid Azərbaycan dövləti yaratmağa çalışan Fətəli xan keçmiş Şirvanşahlar dövləti ərazisini birləşdirmək, sonra isə Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını da bu dövlətə ilhaq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

«Nigah diplomatiyası»ndan məharətlə istifadə edən Fətəli xan bacısı Xədicə Bikəni Bakı xanı Məlik Məhəmməd xana ərə verərək onu özündən asılı vəziyyətə saldı. O, 1767-ci ildə Şəki xanı ilə ittifaq bağlayıb Şamaxı xanlığını işgal etdi; tezliklə Gəncə və Talış xanlıqları da ondan asılı vəziyyətə düşdü. Dərbənddən Gilanadək zəngin torpaqların birləşdirilməsi Quba xanlıqlarının hərbi, ticarət-iqtisadi əhəmiyyətini artırır.

Fətəli xanın qüvvətlənməsindən və onun yeritdiyi siya-sətdən narazı olan bəzi Azərbaycan və Dağıstan hakimləri ona qarşı ittifaq bağladılar. Xudat yaxınlığında məğlubiyyətə uğrayan Fətəli xan Salyana çəkildi. Quba və Şamaxı tutuldu. Dərbənd mühasirəyə alındı. Dərbəndin müdafiəsinə Fətəli xanın arvadı Tuti Bikə rəhbərlik edirdi.

1775-ci ildə Dərbəndə gələn rus qoşununun yardımı ilə Fətəli xan düşmənlərinə qalib gəldi. Bu zaman şah Qacarın təcavüzündən qorxan bir sıra Azərbaycan xanları Fətəli xanın himayəsinə keçməyi vacib bilirdilər. Fətəli xan 1784-cü ildə Ərdəbil və Meşkini, sonra isə İranın Mərv şəhərini tutdu. Lakin bu, Xəzər dənizində öz mövqeyində möhkəmlənməyə çalışan II Yekaterinanın mənafeyinə zidd idi. Odur ki, Rusiyanın təkidi ilə Fətəli xan Cənubi Azərbaycandan ordusunu geri çəkməyə məcbur oldu. 1787-ci ildə Fətəli xan Rusiyadan onu himayəsinə götürməyi yenidən xahiş eldi. Xanın tərtib etdiyi layihədə Azərbaycanın müstəqilliyi əsas götürülür. Rusiyadan isə yalnız himayədarlıq və yardım xahiş olunurdu. Bu, Rusiyanın Zaqafqaziyanı tutmaq məqsədinə uyğun gəlmədiyi üçün Fətəli xanın müraciəti yenə də cavabsız qaldı. Fətəli xan torpağına, xalqına bağlı dövlət başçısı idi. Onun qüdrətinə bələd olan Cavad xan rəğbət və itaət nişanəsi olaraq Gəncədə qonaq olan Fətəli xana şəhərin açarını təqdim etmişdi.

Hakimiyyətdə olduğu otuz bir il ərzində (1758-1789) Fətəli xan Quba xanlığının sərhədlərini xeyli genişləndirmiş, Azərbaycan xanlıqlarının çoxunu öz ətrafında birləşdirərək güclü Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti yarada bilmişdir. Elə bir dövlət ki, tədrisən o rus hökmdarı II Yekaterinaya Yaxın Şərqdə Türkiyədən sonra ikinci bir imperiya təsiri bağışlayırdı. Gələcəkdə həmin dövlətin

güclənməsinin və ərazisinin genişlənməsinin qarşısını almaqdan ötrü Peterburqda bir sıra məxfi (gizli) planlar cızılırdı.

Fətəli xan suveren siyasət yeridirdi. Türkiyə və İranın təkidinə baxmayaraq, o, Rusiya imperiyasına qarşı düşmənçilik siyasəti yeritməmiş, eyni zamanda öz torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsinə də imkan verməmişdi.

Rusiya dövləti gah Gürcüstan çarı II İraklinin, gah İbrahim xanın, gah da Dağıstan feodallarının əli ilə tez-tez Quba xanlığına zərbə endirir, onu zəiflətməyə çalışırdı. Fətəli xan gürcü hökmdarına rəsmi məktub göndərərək, onun Azərbaycan xanlıqlarının işinə qarışmamasını tələb etmişdir. Məhz bu qətiyyətin nəticəsi olaraq 1787-ci ildə Şərqi Gürcüstan dövləti Quba xanlığı ilə sülh müqaviləsi bağlayıb ittifaqa girmişdir.

1779-cu ilin əvvəlində Fətəli xanın təklifi ilə Şamxorda II İrakli ilə görüş keçirilir. Gəncə və Şəki xanlarının da iştirak etdiyi bu görüşdə bir sıra siyasi və strateji məsələlər müzakirə olunur. Fətəli xan Gürcüstan hökmdarından Şəmsəddin mahalının həmişəlik Gəncə xanlığına qatılmasına razılıq alır.

Şamxor görüşü başa çatdıqdan sonra Fətəli xan Qubaya yola düşür. Lakin qəflətən xəstələndiyindən Bakıda yaşayan bacısı Xədicə Bikənin (Bakı xanı Hacı Məhəmməd xanın arvadı) yanına gəlir. Martın 23-də o, vəfat edir. Fətəli xanın dəfn mərasimi Bakıda keçirilir. O, Bibiheybət məscidinin həyətinə (məscid 1267-1300-cü illərdə tikildiyi ehtimal olunur) basdırılmışdır.

Fətəli xanın çox çətinliklər bahasına yaratdığı Şimali-Şərqi Azərbaycan dövləti təəssüf ki, onun ölümündən sonra öz sərhədlərini qoruyub saxlaya bilmədi, tədricən parçalandı. Eyni zamanda iqtisadi bazisin olmaması, qapalı natural təsərrüfat, feodal pərakəndəliyi və s. səbəblər üzündən Azərbaycan torpaqlarının sabit birliyi yarana bilməzdi. Beləliklə, 1796-cı ildə rus qoşunları Quba xanlığının ən böyük şəhərlərindən olan Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra (bu zaman Quba xanlığına Fətəli xanın oğlu Şeyx Əli xan başçılıq edirdi) Şimali Azərbaycanın əksər xanlıqları bir-birinin ardınca çar Rusiyası tərəfindən zəbt olundu.

■ **Tapşırıq 290.** *Söz-cümləyə aid on misal yazın.*

■ **Tapşırıq 291.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin anadan olduğu il dəqiq deyildir. Bir mənbədə 1821-ci il, başqa bir mənbədə isə 1838-ci il yazılıb. Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda anadan olmuşdur. O, uşaq ikən anası vəfat etmişdir. Atasını ikinci dəfə evlənmiş və beş qızı olmuşdur. Böyük ailəni saxlamaq başmaqçı Tağı üçün çox çətin idi. Odur ki, 9 yaşlı Zeynalabdin atasına kömək etmək məqsədi ilə bənnə yanında palçıqdaşıyan işləyir. Bir dəfə Zeynalabdin evə qayıdanda ilk qazancı olan 6 qəpik pulu atasına verir. Həmin gün atasının çörək almağa pulu yox idi. Ata həmin pulla bazara gedib çörək və başqa şeylər alıb gətirir. Bütün ailə oturub bir yerdə yeyirlər.

Azyaşlı Zeynalabdin tikintidə palçıq daşıyır. İş çox olsa da, o, canla-başla çalışır ki, onun işindən razı qalsınlar. Zeynalabdin iş hamıdan tez gəlir, hamıdan gec gedirmiş. Hacı Zeynalabdin 15 yaşında daşyonan, 18 yaşında bənnə, sonra da memar-podratçı olur.

1873-cü ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev iki nəfərlə şərikin olub Bibiheybətdə icarəyə yer götürür, quyu qazmağa başlayırlar. Ancaq neft çıxmır. Şəriklər ümidlərini itirib öz paylarını satmaq istəyirlər. Zeynalabdin onların pulunu verib buruğun və yerin tam yiyəsi olur. Bundan sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin işi daha da çətinləşir. Ancaq o, hər şeyə dozür, özü də fəhlələrlə birlikdə işləyir. Nəhayət, neft quyusu gözlənilmədən fontan vurur. Başmaqçı Tağının oğlu-palçıqçı Zeynalabdin dönüb olur milyonçu Tağıyev.

Buruq ustaları və fəhlələr Hacı Zeynalabdin haqqında deyirdilər: «O, xoş rəftar, həlim bir adam idi. Hacı Zeynalabdin heç vaxt tabeliyində olan adamla pis danışmaz, səhv edən adamın təqsirindən keçərdi. Sağlam adama havayı pul verməz, xəstə, əlil, yetim uşağa, dul qadınlara kömək edərdi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1895-97-ci illərdə öz ailəsi üçün çox gözəl bir ev, saray tikdirir. Həmin binada indiki Tarix muzeyi yerləşir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev neftxuda, dəyirman sahibi, fabrikant, böyük balıq sənayeçisi, həm də ticarət və yük gəmiləri sahibi idi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Qubada, Yevlaxda, Ənzəli və Rəşt ərazisində meşələri, böyük malikanəsi və nümayəndələri var idi. Moskvada 4 mərtəbəli iri sarayı, İranda karvansarayları, Kür çayı ətrafında kürü zavodu vardı. Kürünü Rusiyaya və Avropaya ixrac edirdi. O, istedadlı gəncləri Rusiyaya və Avropanın başqa şəhərlərinə öz hesabına oxumağa göndərirdi. Ş.Şirvaninin oğlu Seyid Cəfər deyirdi ki, Tağıyev atamın ilk kitabını Bakıda çap etdirmək istəyəndə ruslar buna icazə vermədi. Belə olduqda Tağıyev əlyazmanı Tehrana göndərir və öz hesabına çap etdirir. Bakıda Tağıyevin öz mətbəəsi var idi. Burada həm rus, həm də Azərbaycan dilində qəzet və jurnallar çap edilirdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1893-cü ildə dram teatrı üçün bina tikdirir (keçmiş Musiqili Komediya Teatrı).

Bundan başqa, Hacı Zeynalabdin müsəlman qızlarının öz ana dillərində oxumaları üçün məktəb açmaq istəyir. O, çar III Aleksandrdan icazə istəyir. Hacı Zeynalabdin rüşvət vermədiyinə görə çar məktəbi açmağa razılıq vermür. III Aleksandr ölür, onun yerinə II Nikolay taxta (tron) çıxır. Tacqoyma mərasimi zamanı Tağıyev bir senatorun vasitəçiliyi ilə II Nikolayın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya çox bahalı hədiyyə göndərir ki, Bakıda qız məktəbi açmaq üçün icazə versin. Tağıyev vəd edir ki, məktəbə kraliçanın adı veriləcək. Nəhayət, Bakıda müsəlman qızları üçün məktəb açmağa icazə alır. Tağıyev 1898-1900 illərdə indiki İstiqlaliyyət küçəsində qız məktəbi üçün bina tikdirir, (indi Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondu həmin binada yerləşir). Bu bina şəhərimizin memarlıq cəhətdən ən gözəl binalarından biridir.

Məktəbə 58 qız qəbul edilmişdi. Bunlardan 35 nəfəri kasıb ailədən idi. Onların təhsil haqqını Tağıyev özü verirdi. Bu məktəb pansion idi. Qızlara həftədə bir dəfə evə getməyə icazə verirdilər.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz qızları - Sara və Leylanı Peterburqa Smolnı qız İnstitutuna oxumağa göndərmək istəyir. Ora ancaq xan, bəy, əsilzadə, zadəgan uşaqlarını götürürdülər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev isə başmaqçı oğlu idi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin arvadı Sona xanımın atası Ərəblinski çar qoşununun generalı idi. Elə buna görə də Tağıyevin qızlarını Smolnı İnstitutuna qəbul edirlər.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevə messenanthlıq fəaliyyətinə arvadı Sona xanım böyük kömək göstərirdi. O, xeyriyyə gecələrinin əvəzsiz təşkilatçısı, yetim və məzlumların himayə-darı idi.

O vaxtlar Bakıda içməli su çox az, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Bakını su ilə təmin etmək üçün Hacı Zeynalabdin Tağıyev çox zəhmət çəkmiş və çoxlu pul xərcləmişdi. 1899-cu ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev xarici şirkətlə 25.000 man. Müqavilə bağlayır. Fransız mühəndisi Vilyam Lendileyi Bakıya dəvət edir. Çox axtarışdan sonra Lendiley Qubanın Şollar su mənbəyini tapır. Çox adam bu su mənbəyinin daimi olmasına şübhə ilə baxır. Hacı Zeynalabdin Tağıyev isə deyir ki, Şahdağı əbədi və daimi olduğu kimi, Şollar suyu da əbədidir. Şəhər camaatını su ilə təmin etmək üçün pulumu və zəhmətimi əsirgəməyəcəyəm. Nəhayət, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 25 illik zəhməti və pulu hədəf getmir. «Bakı-Şollar» su kəməri 1917-ci ilin yanvar ayında sona yetir.

Xalqımızın qayğıkeş milyonçu oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1924-cü ildə sentyabr ayının 1-də Mərdəkandakı bağ evində vəfat etmişdir. Vəsiyyətinə görə onu müəllimi Axund Əbu Talibin ayağı altında dəfn edirlər. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızı Sara xanım isə 1992-ci ildə yoxsul və səfil bir vəziyyətdə vəfat etmişdir.

Azərbaycan milyonçusu Musa Nağıyev

Azərbaycanın əfsanəvi milyonçularından biri də Ağa Musa Nağıyevdir. O, adi bir saman satanın oğlu olmuşdur. Sonralar varlanan Ağa Musa var-dövlətdə Zeynalabdin Tağıyevdən heç də geri qalmırdı. Hətta ondan zəngin idi. Milyonçu Ağa Musa «əfsanəvi» bir şəxsiyyətə dönmüşdü. «Cəmiyyəti-xeyriyyə» üçün şəhərin mərkəzində əzəmətli «İsmailiyyə» sarayı

ucaltmışdı. Şəhər kənarında, keçmiş Semaşko, indiki Musa Nağıyev xəstəxanasını tikdirmişdi. Bakıya su kəməri çəkilməsi üçün xeyli pul xərcləmişdi.

Ağa Musa cavanlığında dalında biri üç qəpiyə, beş qəpiyə şələ daşıyarmış. Zəhmət hesabına pul yığıb Balaxanıda neft sahəsi əldə etmişdi. Tale onun üzünə gülür, quyu fontan vurur, şələçi Musa dönüb olur milyonçu Ağa Musa Nağıyev. Özü də get-gedə bacarıqlı bir iqtisadçı olur. Sərvət artdıqca, tamah, həvəs, ehtiras da artır, gecə-gündüz işləyir, iş artdıqca isə qüvvə, arzu da böyüyür. Ağa Musa Sabunçuda, Ramanıda mədən ələ keçirir. İnsan tamahının hüdudu yoxdur. Çox keçmir ki, Ağa Musa Suraxanıda da mədən salır. O, XIX əsrin lap sonlarında «Neftçixarma firması» yaradır. Şəhərdə çoxlu mülk tikdirir və alır, 98 əzəmətli bina və neçə-neçə gəmi sahibi olur.

Ağa Musa təmtərağı, dəbdəbəni sevməzdi. Tərifini milçək vızılması hesab edirdi. Təbiətdə, cəmiyyətdə, insanların özündə bəzən daban-dabana bir-birinə zidd cəhətlər olur. Qənaətçilikdə ad çıxaran Ağa Musa bəzən elə səxavət göstərirdi ki, hamı heyrətlənirdi. Bir dəfə Ağa Musa mədənə gələndə görür ki, kontorun yanında divar hörən bənna və fəhlələr nahar fasiləsinə çıxıb, işə yaramayan taxtalardan tonqal qalayıb qızınır, söhbət edirlər. İş icraçısı papiros bükür, kibriti alışdırıb yandırır.

Ağa Musa deyir: «Bala, sabahdan işə çıxma, get kontora, pasportunu al!».

İş icraçısı çaşır. «Nəyə xeyrim?»

Ağa Musa: «Ona görə ki, qabağında o boyda tonqal, papirosu yandırmırsan, nahaq yerə kibriti zay edirsən, mənim malımın qədrini heç bilmirsən». Qoçular iki dəfə Ağa Musanı oğurlayıb öldürməklə hədələmişlər. Birinci dəfə, faytona basaraq gözlərini bağlayıb aradan çıxarırlar, gizli mənzilə gətirib on iki min manat tələb edirlər. Ağa Musa özünü itirməyib deyir: «Min manat verə bilərəm, bir qəpik də artıq yox». Ölümə təhdid edəndə halını pozmayıb deyir: «Atam-atam, öldürün, bir mini də ala bilməzsiz, o da əlinizdən çıxar».

Nə qədər qənaətçil, təmkinli, səbirli olmaq lazımdır ki, belə bir ayaqda qorxub təşvişə düşməyəsən. Qoçular üç gün girov saxlayıb, yedirib-içirib, kart oynamışdırsa da, boynuna min manatdan artıq qoya bilməmişdilər.

Ağa Musanın Bibiheybətdəki mədənlərindən birində bir quyu güclü fantan vurur. Fəhlələrə yalvarıb deyir ki, «başınıza dönüm, qoymayın neft hədə yerə axsın, sizə xələt verəcəyəm».

Ağa Musa dövrünün milyonçuları arasında bir qəpiyin də israfçılığına yol verməyən güclü bir iqtisadçı idi. Bakıdakı ən gözəl, yaraşlıq binalar onun xərçi ilə ucaldılmışdır. Bunlardan hal-hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları Fondu, oğlu İsmayılın xatirəsinə ucaldığı «İsmailiyyə» binası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin yerləşdiyi bina və digərləri.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna, intonasiya və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir.

Сложное предложение образуется путем смыслового, интонационного и грамматического соединения двух или более простых предложений.

Məsələn: Ay ana, ildə bircə gecə çillə çıxır, onu da deyə-gülə keçirməyəsən, doyunca oynamayasan... heç olarmı (Y.V.Çəmənşəminli). Son vaxtlar əmim arvadı mənə çox iş tapşırıdı, mən isə bundan razı qalırdım (B.Bayramov). Amma onu da bil ki, hələ dünyada heç kəs eləsindən xeyir görməyib (M.İbrahimov). Ay saf göydə öz gediş sürətini artırmış, ağ pambıq kimi seyrək buludlar onu gəlin aparan kimi əhatə etmişdilər (H.Nəzərli).

■ **Tapşırıq 292.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

**Mustafa Kamal Atatürk
(1881-1938)**

Atatürk görkəmli hərbi və siyasi xadimdir.

Sultan hökumətinin xalqa xəyanətini, aydın başa düşən Mustafa Kamal türk xalqını milli azadlıq hərəkatına qaldırıb. 1923-cü il aprelin 23-dən ömrünün sonuna qədər Türkiyə Respublikasının prezidenti olub. Onu bu şərəfli vəzifəyə xalq dörd dəfə (1923, 1927, 1931, 1935) seçib.

Mustafa Kamal türk xalqını əsarət altına düşməkdən, dövlət müstəqilliyini itirməkdən qurtarıb. O, Qərb dövlətlərinin Türkiyəni parçalamaq planlarını puça çıxarıb. Atatürkün türk xalqına ən böyük tarixi xidməti Türkiyə Respublikasıdır.

Atatürk Şərq və Qərbin mədəniyyətinə yaxından bələd idi. Avropa dövlətlərinin keçdiyi təkamül yollarını və orada özünü göstərən siyasi fikir cərəyanlarını dərinlən bilən Mustafa Kamalın düşüncə sistemi bir yandan Qərb dünyasının təsiri altında formalaşır, digər tərəfdən də, türkcülük ideyaları və sevgisi içində yoğrulurdu. Türk cəmiyyətinin tarixi xüsusiyyətləri və o dövrdə mövcud olan ümumbəşəri sivilizasiya şərtləri onun düşüncə sistemini formalaşdıran başlıca amillər idi. Bu amilləri nəzərə alaraq Atatürk özünün ictimai-siyasi fəaliyyətində türk-islam sintezindən daha çox türk - Qərb sintezini əsas tuturdu, ilahiyyətçi dövlət aparatını dünyəvi siyasi quruluşla əvəz edirdi. Ölkədə yeni tipli siyasi institutların yaradılmasında, ümumən ölkənin gələcək inkişaf yolunun müəyyən edilməsində Qərb sivilizasiyası, Qərbin keçdiyi tarixi inkişaf yolu bir örnək yolunu oynadı. Bununla yanaşı, Mustafa Kamal dönə-dönə bildirdi ki, biz Qərbi kor-koranə yamsılamaq fikrində deyilik.

Dinə dərin hörmət bəsləyən Atatürkün fikrincə, din dövlət işlərinə qarışmamalı, ancaq vicdanlardakı yüksək və müqəddəs yerini qorunmalıdır, dünyəvilik, dinsizlik, din düşmənçiliyi, dinə hörmətsizlik demək deyildir.

Şübhəsiz, bugünkü Türkiyə məhz Qazi Mustafa Kamal Atatürk ənənələri üzərində yüksəlib, dünyanın ən qabaqcıl demokratik dövlətlərindən birinə çevrilib.

Atatürkün dediklərindən: MİLLİ MƏNLİYİNİ tapa bilməmiş millətlər başqa millətlərin ovu olurlar.

MİLLƏTİN İSTİQLALI -təhlükədə olduğu zaman millət ordusunu özü yaradır və qurtuluş uğrunda axıra qədər qan tökmək yolunu qəbul edir.

ƏMƏKÇİNİN ZƏHMƏTİNİN haqqını alın təri qurumadan veriniz.

MƏTBUAT heç bir yolla zorakılığa və nüfuza tabe edilə bilməz.

TƏNQİD VƏ MÜBAHİSƏ tamamilə sərbəstdir. Hökuməti və məclisi diqqətli edən tənqid sərbəstliyidir.

Tarix yazmaq, yaratmaq qədər mühümdür. Yazanın yaradana sadıq qalması, tarixi insanlığı çaşdıracaq bir mahiyyət alır. Bir millətin ruhu zəbt olunmadıqca, bir millətin əzm və iradəsi qırılmadıqca o millətə hakim olmaq imkan xaricindədir.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏDƏ ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİ (СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ОТНОШЕНИЙ В СЛОЖНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ)

Mürəkkəb cümiənin tərəfləri arasında mənə və qrammatik əlaqələr yaratmaq üçün bu vasitələrdən istifadə olunur (для образования смысловой и грамматической связи между частями сложного предложения используются следующие средства):

1. İntonasiya (интонация): Məsələn: Bir neçə dəqiqədən sonra bayırdan maşın səsi gəldi. Pirməmməd pillələrlə aşağı enib küçəyə çıxdı (Y.Əzimzadə). Yazıçı üçün bir şey lazımdır: o, ilhamını və mövzusunu yaşadığı xalqın həyatından almalıdır (M.S.Ordubadı). Sən bir yer nişan ver, mən bu

saatda yola düşüm (M.F.Axundov). Dünya qarışdı, Sonanın uşaqları yetim qaldı (Mir Cəlal). Bir azdan sonra işıqlar söndü, salonu bürümüş gurultu yavaş-yavaş, pərdələr açılarkən səs tamamilə kəsildi (Ş.Mehdi).

2. Bağlayıcılar (союзы): Məsələn: Elə bil **gah** ayaqlarım yerdən üzülürdü, **gah da** torpaq məni çəkirdi, aparmaq istəyirdi (B.Bayramov). Onu öz bölüyünə göndərdilər və bir neçə gün sonra bölük qabaq mövqelərə getməli oldu (Mir Cəlal). Axşamdan kəndin üstünə çökən duman çəkilmiş, səhərə yaxın yağış **da** çiləmişdi (İ.Şıxlı). Mənim təklifim budur **ki**, elə bu ildən çarpaz becərmə üsuluna keçək (İ.Şıxlı).

3. -sa, -sə, -mı, -mi, -mu, -mü ədatları (частицы **sa, -sə, -mı, -mi, -mu, -mü**): **Məsələn:** Müəllim, həkim öz kəndimizdən **olsa**, bütün baş ağrısından birdəfəlik qurtarıq (M.İbrahimov). Səsinə çıxarsan, özünü ölmüş bil (S.Rəhman). Yadındadır**mı**, bir dəfə səni adamların yanında, necə pərt etdim (O.Salmanzadə).

4. Kim, hara, nə, necə, hansı, haçan və s. əvəzlilikləri (местоимения kim, hara, nə, necə, hansı, haçan и др.) Məsələn: **Kim** xalqın mənafeyinə zidd getsə, məndən aman göz-ləməsin (M.İbrahimov). **Nə** soruşsanız, söyləyəm (C.Cabbarlı). Bakıda **haçan** xəzri olsa, onda qışdır (M.Süleymanov). Məni hökumət **hara** göndərsə, orada işləyəcəyəm (H.Mehdi). Burada bir söz danışa bilmədi, çünki Mehman orada idi (S.Rəhman).

■ **Tapşırıq 293.** *Verilən mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin əlaqə vasitələrini göstərin.*

Yasəmən Qaraca qızı səslədi ki, gəlib onun başına su töksün (S.S.Axundov). Bir az gözləyək ay çıxsın (Ə.Məmmədhanlı). Sən necə göstərmisən, mən də elə yazmışam (S.Rəhimov). Nə dedim xatirinə dəydi, üzün məndən niyə dondu (Aşiq Ələsgər). Abır istəsən, çox demə, sağlıq istəsən, çox yemə (Atalar sözü). Sözlər bu ağızlardan elə çıxır ki, elə bil Pəri xala muncuğu ipək sapa düzür (M.İbrahimov). Bahar döyülməyə də dözürdü, çünki gedəsi yeri yoxdu (Mir Cəlal). Dəmir islanmaz, dəli utanmaz (Atalar sözü). Qapı açıldı və ev sahibinin qulluqçusu otağa girdi (H.Nəzərli). Özümü pis hiss eləyirəm, ürəyim yaman darıxır (B.Bayramov). Telefon nömrəsini ver, özüm zəng çalım (B.Bayramov). Nə pişik, nə toyuq, nə də dumanlı hava qarının giley-güzarına cavab vermir, hər şey sükutunda davam edir (Mir Cəlal).

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (СЛОЖНОСОЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

İki və daha çox nisbi müstəqil sadə cümlənin birləş-məsindən əmələ gələn mürəkkəb cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir.

Сложное предложение, образованное объединением двух или более относительно свободных простых предложений называется сложносочинительным предложением).

Tərəfləri arasındakı əlaqə vasitələrinə görə tabesiz mürəkkəb cümlənin iki tipi vardır: a) bağlayıcısız və b) bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlə.

По средствам выражения отношений между компонентами сложносочиненные предложения имеют два типа: а) бессоюзные сложносочиненные предложения и б) сложносочиненные предложения с союзом.

1. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr intonasiya vasitəsilə bir-birinə bağlanır (Бессоюзные сложносочиненные предложения связываются при помощи интонации). **Məsələn:** Bəyin dizləri titrəyir, əli əsir, ürəyi döyünür, gözünə müxtəlif şeylər görünürdü (Mir Cəlal). Qonşu otaqda zəng səsləri, Firuzənin gülüşləri və mahnısı eşidilirdi (C.Cabbarlı). Əriyir yaz günü qüzeydəki qar, Gəzir dağ döşünü gəlinlər, qızlar, Hər bulaq başında bir qeybət olur (S.Vurğun). Zəngin səsi kəsildi, dərs başlandı. Yəhya, Kamal oxuyur, sarı qız hesablayır, Zahidov balaca qara dəftərinə qeyd edirdi (Mir Cəlal). Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər (Ə.Vəliyev). Pətəkdə arı qalmadı: yanarı yandı, yanmayı çərdək kimi çölə süzdü (S.Bərgüşad).

2. Bağlayıcılı tabesiz cümlənin tərəfləri tabesizlik bağla-yıcıları ilə əlaqələnir (Компоненты сложносочиненных предложений союзом связываются при помощи сочинительных союзов).

a) və bağlayıcısı ilə (при помощи союза **вə** «и»);

Məsələn:

Ağa, sən mənim atamsan **və** sənə hörmət eləmək mənim borcumdur (Ə.Haqqverdiyev). Birdən barakın qapısı taqqıltı ilə açıldı **və** içəriyə güclü bir işıq şöləsi axdı (M.Hüseyn). Şərqiyyə içəri otağa keçdi **və** atası ilə Həkimoglundun söhbəti qapı arxasında qalıb eşidilməz oldu (B.Bayramov).

b) amma, ancaq, lakin, fəqət bağlayıcıları ilə (при помощи союзов **amma, ancaq, lakin, fəqət**):

Məsələn:

Kaman dilə gəldi, **amma** çaldığı romans kədərdən çox məhəbbət, həyat eşqi, hörmət, ləyaqət ifadə edirdi (B.Bayramov). Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, **fəqət** mən yaratdığım Firəngiz əbədidir (C.Cabbarlı). Əbdül udqundu, nəşə demək istədi, **ancaq** xoşbəxtlikdən Elməddin daha ona əhəmiyyət verməyib ayağa durdu (Ə.Hacızadə). Rafilə qala qapısını çoxdan tərək etmişdi, **lakin** hələ də ikiqat qalmış keşikçilər razılıq etməkdə idilər (Y.V.Çəmənəminli).

c) ya-ya da bağlayıcısı ilə (при помощи союза **ya-ya da**);

Məsələn:

Ya burada irəli sürülmüş tələblərə razı olmalısınız, **ya da** bir adam belə işə çıxmayacaq (M.Hüseyn). Dünənki hadisədən sonra ya onu milis idarəsinə çağırırdılar, **ya da** gəlib evdə sorğu-suala tuturdular (A.Babayev).

ç) da-də bağlayıcısı ilə (при помощи союза **da-də**);

Məsələn: Dolu **da** ötüşdü, külək **də** keçdi (B.Bayramov) və Divarı sökmək üçün dəmir-dümür tapa bilməmişdik, finkalar **da** kara gəlirdi (B.Bayramov). Xalq **da** arvad alıb yaşayıb, mən **də** evlənib bəxtəvər olmuşam (Ə.Vəliyev). Baban Məhəmmədin qəbri **də** o məzarıstandadı, əmilərin Ağ Əmirnən Boz Əmirin qəbirləri **də** (İ.Hüseynov).

d) nə-nə də bağlayıcısı ilə (при помощи союза **nə-nə də**);

Məsələn:

Nə anam dillənir, **nə də** mən düşüncələrimi dağıtmaq istəyirdim (B.Bayramov). **Nə** işıq azalıb çoxalır, **nə** kişi azacıq qımıldanırdı (S.Əhmədov). **Nə** siz bu sözü dilinizə gətirmisiniz, **nə də** biz eşitmişik (S.Əhmədov). **Nə** o mənə, bir söz deyir, **nə də** mən onun niyyətini soruşmağa cəsarət edirdim (B.Bayramov).

e) isə bağlayıcısı ilə (при помощи союза **isə**);

Məsələn:

Şamxal evdən gedəndən sonra Zərnigar xanım küncün birinə çəkilib ağlayır, Salatın **isə** qorxudan gözə görünmürdü (İ.Şıxlı). Məşədi gülür, arvad **isə** yarası ağrıyan bir adam kimi sir-sifətini turşudur, tez-tez başını bulayıb narazılığını bildirdi (M.Hüseyn). Çərkəz kəndirdən tutub var gücü ilə dartır, balıq **isə** onu sürüyüb aparırdı (İ.Şıxlı). Axşamdan evin ortasında yandırdığı manqal gecəyarısı sönmüşdü, səhər **isə** otaq buz kimi soyuq idi (Ə.Hacıyev).

ə) yəni bağlayıcısı ilə (союзом **yəni**);

Məsələn:

Polis nəfərlərinin vəziyyəti bir qədər yaxşı idi; **yəni** onlar özlərini qoruyub sağ qala bilərdilər (M.Hüseyn). Ara qarışan kimi oldu; **yəni** elə bil Şərəf ananın özü də, ona verilən sual da arada itdi (B.Bayramov). Bugünkü hücum müvəffəqiyyətlə başa çatmalıdı, **yəni** düşmən əlində olan körpü gürü alınmalıdır (M.Qocayev). Təlim vaxtı bir qədər sustalırdı; **yəni** onu bir qədər sakit görmək olurdu (B.Bayramov).

f) gah-gah da bağlayıcısı ilə (союзом **gah-gah da**);

Məsələn:

Buludlar karvan-karvan lap aşağıdan ötür, **gah** iri damcılar çadırları səsləndirib xal-xal naxışlayır, **gah da** çiskin yağış asta-asta yağır, şəh kimi yerə yatırdı (B.Bayramov). Arxada oturanlar dünyadan xəbərsiz söhbət edirdilər: **gah** Rəşid öz sevgisinin əbədiliyindən danışır, **gah da** Süsən onu sonsuz məhəbbətlə sevdiyini bildirirdi (M.Hüseyn). Payız girəndən havalar da sərinləşmişdi, tez-tez yağışlar yağır, **gah** şiddətli küləklər əsirdi (Ə.Əbdülhəsən). Gah prokuror onun sözünü kəsirdi, **gah da** izdihamdan doğan həyəcan ona danışmağa imkan vermirdi (M.Qocayev).

h) həm-həm də bağlayıcısı ilə (союзом **həm-həm də**):

Məsələn:

Qız **həm** qorxudan sərsəmləmişdi, **həm də** soyuqdəymə ciyərlərinə işləmişdi (B.Bayramov). Bayram **həm** inqilabın taleyini düşünürdü, **həm də** kənddə qoyub gəldiyi ailəsinin vəziyyəti onu

narahat edirdi (M.Hüseyn). Bu **həm** sizi əzab-əziyyətdən xilas edər, **həm də** biz istədiyimizə nail olarıq (M.Qocayev). Xanım, ağama zəng edin gəlsin, **həm** siz barışın, **həm də** o, düşbərə yesin (Ə.Hacızadə).

g) yoxsa bağlayıcısı (союзом **yoxsa**):

Məsələn:

Anasının xətrinə keçib divanda oturdu, **yoxsa** qarını qapıdan qovardılar (B.Bayramov). Üç-dörd günə hücum əməliyyatı keçirməli idi, **yoxsa** düşmən duyuq düşə bilərdi (M.Qocayev).

ğ) nəinki-hətta bağlayıcısı ilə (союзом **nəinki-hətta**);

Məsələn:

Nəinki bu ecaskar aləmə gözü dolusu baxa bilmirdi, **hətta** kipriklərini qaldırmağa da iqtidarı qalmamışdı (B.Bayramov). Mingəçevir sularında **nəinki** qayıq və gəmi işləyəcək, **hətta** külək əsəndə iki metr yarım hündürlüyündə dalğalar oynaşacaqdır (Ə.Sadiq).

i) bununla (da) bağlayıcısı ilə (союзом **bununla (da)**):

Məsələn:

O, bir papiros eşib çəkdi, **bununla da** istirahəti bitmiş hesab edib, çaya doğru getdi (B.Bayramov).

■ **Tapşırıq 294.** *Verilən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasındakı əlaqə vasitələrini göstərin.*

Malımız orada ilişib qalıb, ərbab onu göndərməyi lazım gördü (M.İbrahimov). Mehdinin gözlərində qəzəb qığılcımları parladi və o, yumruqlarını bərk-bərk sıxdı (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli). Bilsəm ki, götürüb getsəm, bu bələdan xilas ola bilərəm, vallah elə bu saat itərəm: amma bilirəm ki, bu gün gedib, sabah geri qayıdacam (N.Vəzirov). Saat çıqıldayır, əqrəb astaca hərəkət edir, həkim öz böyüyünün xəstələndiyindən guya iztirabı bir xəyala gedir (S.Rəhimov). Maya kitabı aldı, lakin oturduğu yerdə işıq az olduğu yadından çıxmışdı (Ə.Ələkbərzadə). O, səhərdən yol gedirdi, yol isə hələ də qurtarmaq bilmirdi (Ə.Ələkbərzadə). Əzizbəyov evə gedəndə anası yemək hazırlayır, arvadı uşağı yatırır (M.Hüseyn). Bu işdə sədr komsomol katibini günahlandırma bilirdi, bütün kolxozçular isə kolxoz sədrini (M.İbrahimov). Həm mən qurtararam, həm sən cibin dolar, özün də günahsız qalarsan (M.İbrahimov). Nəriman oxudu, acıqlı-acıqlı həkimin üzünə baxdı, həkim də suallı nəzərlə ona göz yetirdi (Mir Cəlal).

**TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏRƏFLƏRİ
ARASINDA MƏNA ƏLAQƏLƏRİ
(СМЫСЛОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ)**

1. Zaman əlaqəsi (временное отношение):

a) Eynizamanlıq (одновременность); **Məsələn:**

Nə Minəvvər razı oldu, nə də Olqa xanım Minəvvərsiz getmək istədi (M.S.Ordubadi). Ətrafa çökmüş qaranlıq içərisində ildırımlar şığıyır, göy qurultusu lap yaxında partlayan qorxunc top gillələri kimi qulaqları batırırdı (Ə.Sadıq). Həyat-bacalarda ocaq tüstülənir, mallar hallanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirlər (İ.Şıxlı). Qadınlar corab, əlcək toxuyur, yun darayır, yorğan sıyıyır, kişilər qəzet oxuyur, nərd atır, bəzən hansı evdənsə həyətə çıxarılmış radiodan konsert dinləyirdilər. Kənd itləri səs-səsə verib hürüşür, at kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafa yayılırdı (İ.Şıxlı).

b) ardıcillıq (последовательность); **Məsələn:**

Bütün kənd evlərinin qapıları və pəncərələri açılır, adamlar yola tökülür (Ə.Məmmədخانlı). Arson gəldi, görünüb ötüşdü, heç bir müqəddəmə başlamadan məsələni ona tapşırıdım (M.S.Ordubadi). Səriyyə xala «çağ olun» deyib, boğcanı qoltuğuna vurdu, Alması qucağına almaq istədi, Gulnaz ondan qabaq uşağı yerdən qapdı (M.İbrahimov). Qanıqara halda çarpayısına uzandı, ağ xalatl, çeşməkli həkim gülümsəyərək, ona bir qəzet göstərdi (Mir Cəlal).

2. Səbəb-nəticə əlaqəsi (причинно-следовательное отношение); **Məsələn:**

Bayram Dünyamalıyev savadlıdır, onu göndərmək lazımdır. Palıd ağaclarının altından keçərkən birdən odlu bir külək onun üzünə vurdu, onun nəfəsi daraldı, ayaqları büküldü, o yıxıldı (Ə.Məmmədخانlı). Qoy onlar mənə də atalıq, analıq eləsinlər, bəlkə mən nakam-binəsin valideynlərimin ağır dərini bir qədər unuda bildim (B.Bayramov). Yolu buradan düşüb, mübaşir Məmməd çəkib gətirib kəndə (M.İbrahimov).

3. Qarşılaşdırma, ziddiyyət əlaqəsi (отношение противопоставления и сопоставления); **Məsələn:**

İki məktub yazdım, hələ cavab yox idi (B.Bayramov). Hidayət ona doğru yeridi, qız üzünü yana tutdu (B.Bayramov). Üç ildir ki, pulu vermirəm, bir söz demirəm (M.İbrahimov). Gözüm yenidən yaşardı, özümü sındırmamaq üçün gülümsündüm (B.Bayramov). Mən qocalmamışam, o elə hamandır ki, var (M.İbrahimov). Kasıblıq eyib deyil, nadanlıq eyibdir (Mir Cəlal). Güzgü hərəkətsizdir, bulaq hərəkət edir «Canlıdır» (B.Bayramov).

4. Aydınlaşdırma əlaqəsi (пояснительное отношение); **Məsələn:**

Kəndin hekayəti uzundur, oğul, xırmanda hazırlanmış taxılı kəndlinin əl vurmağa haqqı yoxdur (M.İbrahimov). Belə bir vəziyyətdə gözlənilməyən bir hadisə baş verdi: Kazımgilin sahəsindəki dərəyə tərəf baxan Cavad nə gördü, birdən diksinmiş kimi oldu (Ə.Əbdülhəsən). Cəbhədə onların xətri çox əzizdir: biz onları məşinlarda, təyyarələrdə özümüzə lazım olan yerdə aparırıq (Mir Cəlal). Mənim bəxtim belədir: həmişə səninlə söhbəti bişirib hazır eləyəndə kim isə gəlib mane olur (S.Rəhman). Vağzal od içində idi, alov, tüstü gözə dirəklənmişdi (B.Bayramov).

■ **Tapşırıq 295.** *Tabesiz mürəkkəb cümlələri köçürün, tərəfləri arasındakı əlaqələri göstərin.*

Qapını aç, çıxan kimi istədiyini verərəm (M.İbrahimov) Şaxta şiddətlənir, küçələr şüşəyə dönürdü (B.Bayramov). Yol çox uzaqdır, yəqin gecəni harada isə yatmalı olublar (M.İbrahimov). Şaxta bizi doğrayırdı, əlimiz, ayağımız elə bil özümüzünkü deyildi (B.Bayramov). Bu məktubu görəndə Mahrunun varlığı dəyişdi, o, Tornünçüoğlunu bu məsələ ilə xəbərdar etməyə tələsd; lakin gec idi, bu, mümkün deyildi (M.S.Ordubadi). Cənab Linney onu altıncı dərəcədə fərz edir, cənab Tureport beşinci dərəcədə fərz edir; amma mən onu dördüncü dərəcədə fərz edirəm (M.F.Axundov). Bu, doğrudan da, maraqlı bir söhbət idi, ancaq Kərimzadə bunu nəinki Haşımliya, heç kəsə danışmamışdı və danışmazdı da (Mir Cəlal). Aslan kişi qaloşun çıxarmaq istədi, İsa kişi qoymadı, onu skamyaya qaldırıb dedi ... (Ə.Əbdülhəsən). Atların ayaqlarının altından çəyirtkələr atılır, cireiramların səsi artır, kəklikotu qoxusu insanı məst edirdi (Y.V.Çəmənəminli). Ocaq çatıldıqca qığılcımlar ətrafa sıçrayır, yavaş-yavaş köz düşürdü (İ.Şıxlı).

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələrdən biri müsləqil, əsas, digəri (digərləri) ondan asılı olursa, onu izah edirsə, belə mürəkkəb cümlə tabeli mürəkkəb cümlə adlanır. Tabeli mürəkkəb cümlədə əsas cümlə baş cümlə, ona tabe olan cümlə (cümlələr) budaq cümlə adlanır.

Если один из компонентов сложного предложения является относительно самостоятельным, основным, другой (другие) зависимым от него и поясняет его, такое сложное предложение называется сложноподчиненным предложением. Основное предложение сложноподчиненного предложения называется главным, а зависимое предложение – придаточным предложением.

1. İntonasiya ilə (интонацией); Məsələn:

Deyərlər, çox yaşayan ilanın ziyanı da çox olar (C.Bərgüşad). Oğul, mən bilirəm, sevdaya düşən insanlar ömrünü çürüdür bəzən (S.Vurğun). Məsləhət görürəm, əvvəlcə ali təhsili başa vur, sonra mənimlə qohum ol (Ə.Vəliyev). Kim deyir, ana dilimiz şeir deyildir (M.S.Ordubadı). Nə təhər getdilər, bilmirik.

2. Bağlayıcılarla (союзами):

a) ki-что: Məsələn:

Mən bunu demək istəyirəm **ki**, hələ varlığına tamamilə inanmadığım bu sevgilinin gələcəyi qorxuludur (M.S.Ordubadı). O bilirdi **ki**, bu cür bükülüb atılmış qəzetlərin içində adətən heç bir şey olmur (Elçin). Samovar elə şiddətlə qaynayırdı **ki**, guya buğ maşını kimi hərəkət edəcək (C.Məmmədquluzadə). Uzun Həsən öləndə vəsiyyət eləmişdi **ki**, onun oğlanları sədaqətli, ağıllı vəzirin sözünü eşitsin (F.Kərimzadə). Mən hələ bir dəfə görməmişəm **ki**, bu camaat deyən söz yalan ola (M.İbrahimov).

b) çünki –потому-что; Məsələn:

Ayağı o qədər ağrıyırdı, **çünki** qılçasını dizdən yuxarı kəsmişdilər (C.Cabbarlı). Qüdrətin böyükdür, **çünki** insansan (S.Vurğun). Bahar döyülməyə də dözürdü, **çünki** gedəsi yeri yoxdu (MİR Cəlal). Bu fikrini başqalarının yanında demə, **çünki** yanlış fikirdir (M.S.Ordubadı). Burada bir söz danışa bilmədi, **çünki** Mehman burada idi (S.Rəhimov).

c) hərçənd - хотя; Məsələn:

Hərçənd kişinin alnında qırışlar çoxdur, ancaq sözləri sərrast, fikri aydındır (Ə.Vəliyev). **Hərçənd** Sitarə oxumuş qız olduğu üçün özünü dolandıra bilirdi, amma Həsən imkan verməyib gedəndə qarını üzünə qıfıllayır, gələndə isə içəri girib yenə örtərdi (C.Cabbarlı). **Hərçənd** zəhmət sənə düşür, gərək bağışlayasan (M.Süleymanov).

3. Ədatlarla

a) -sa, -sə; Məsələn:

Məndən sonra bir qətrə göz yaşı töksən, ruhum səndən inciyəcəkdir (Ə.Əbülhəsən). Sənin söylədiyin bu töhmətləri eşidə bilsəydi əriyərdi dağ (S.Vurğun). Özün heç olmasa, ayağını yerə balaca basa bilsəydin, Kərimlə hərəməz bir qoluna girib, aradan çıxardıq (H.Abbasadə). Ağzını təmiz saxlasan, dilini itirərsən (F.Kərimzadə).

b) -mı, -ni, -mu, -mü: Məsələn:

Bütün ayağı dolaşdımı hamı ətrafda dastan acılır (C.Cabbarlı). Kəndə təzə bir müəllimə gəldimi, mən təsadüfən bir qadınla danışdımını, həftələrlə evimizdən dava-şava qurtarmır (İ.Əfəndiyev). Bahar açıldımı, kəpənək kimi güllərin arasında itəcəkdir (M.İbrahimov).

Gün doğdumu Şüvələnda yay çağı,
Təndir kimi qızdırdımı torpağı,
Dəli xəzri hay-küyünü kəsdimi,
On-on beş gün gilavar əsdimi,
Yavaş-yavaş üzümlərə dən düşür.

4. Başqa-başqa vasitələrlə ayrı-ayrı sözlər, ifadələr, söz birləşmələri vasitəsilə другими средствами – отдельными словами, выражениями, словосочетаниями); **Məsələn:**

Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, əsl insan kimi yaşayaq (İ.Əfəndiyev). Ondan ötrü qəşəng əhvalatdır ki, adam gülür (C.Məmmədquluzadə). Onunçun bu əlimi öyrətdim ki, bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə (Nizami). Bu ona görə qiymətlidir ki, onu Əmir Teymur özü Təbriz ustalarına düzəltdirib (F.Kərimzadə). Kərəm o məqsədlə gəlmişdi ki, qiyabi instituta daxil olsun (N.Nağıyev). Axırda uşaqlar bir-bir başladılar dağılışmağa o səbəbə ki, uşağın biri dərslərini bilməyəndə Məşədi Molla Həsən tüpürürdü uşağın üzünə (C.Məmmədquluzadə). Xudayar bəy eşşəyi o səbəbə satdı ki, ona beş-altı manat pul lazım idi (C.Məmmədquluzadə).

5. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərtibinə kim?, nə?, hara?, hansı?, haçan? sual əvəzlilikləri, o, elə, belə, həmin işarə əvəzlilikləri və s. sözlərdən istifadə olunur. Lakin bu sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqə yaradılmasında bilavasitə iştirak etmir.

В составлении сложноподчиненных предложений используются вопросительные местоимения kim?, nə?, hara?, hansı?, haçan? указательные местоимения o, elə, belə, həmin и некоторые слова. Но эти слова в установлении связи компонентов сложноподчиненных предложений непосредственно ни участвуют.

Məsələn: Uzun Həsən nə qədər ucaboy, ağır idisə, bir o qədər yüngül, cəld idi (F.Kərimzadə). Nə qədər insanlardan aralı yaşasaq xata-bələdan, söz-sovdan, böhtan və iftiradan bir o qədər uzaq olarıq (Ə.Vəliyev). Nə qədər mən səndə etibar gördüm, bir elə də Mürtəzaqulu xan görər (Ə.Haqverdiyev). Kim bu məsələnin tərəfdarıdırsa, əlini qaldırsın (Mir Cəlal). Kim ki, bu yolu asanlıqla getmək istəyir, qorxuram o, yarı yolda qala (M.Hüseyn). Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına (Atalar sözü). Hər nə ki, vardı, hamısını apardılar (Y.Əzimzadə). Nə soruşsanız, söylərəm (C.Cabbarlı). Məni hökumət hara göndərsə, orada işləyəcəm (H.Mehdi). Haraya mıx çalırım, zənbilini alır (Atalar sözü). Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm (Füzuli).

■ **Tapşırıq 296.** *Verilmiş tabeli mürəkkəb cümlələrdə əlaqə vasitələrini göstərin.*

Deyirlər, dünyadan qocadır yaşın,
Qüvvətdən kuruldu torpağın, daşın,
Deyirlər, səndədir xeyir, bərəkət,
Deyirlər, səndədir həyat, hərəkət.

S.Vurğun

Çaypur elə köhnə deyil
Demək olar, köhnə Dehli
Onun ulu nənəsidir.
Çaypur küçəsində
gedir fil.
Baxırsan,
sallaqxanaya da aparsa,
onu bu yol,
nə dönəsi,
nə dirənəsidir.

R.Rza

Mənə elə gəlirdi ki, yuxu görürəm, əgər etiraz etsən ya ona bir söz desən, hər şey yox olacaq (İ.Şıxlı). Hadisə Qədiri elə çaşdırmış, ruhunu və qəlbinə elə sıxmışdı ki, elə bil o gözəl qıza olan duyğuları da yadından çıxmışdı (Ə.Əbülhəsən). O, elə durmuşdu ki, sanki sıxılırdı, adamlardan utanırdı, özünü gizlətməyə çalışırdı (M.İbrahimov). Mən demədimmi, Dumada dəf olur ehtiyacımız? (Sabir). Arvad inanmadı, ona görə ki, o hələ oxuyacaqdı (İ.Şıxlı). Alışın oğlu daha da təşvişə düşdü, qarını bərk çəkdi və qarını ağzında dayandı, ondan ötrü ki, Sona içəri girməsin (M.Cəlal). Madam ki,

Kamran sizin də, mənim də dostumdur, içək onun sağlığına (İ.Əfəndiyev). Hava küləkli olduğu və qar yağdığı üçün, o, vaxtında gələ bilməmişdi, buna görə də orsu gözləməyib (M.S.Ordubadi).

■ **Tapşırıq 297.** *Mətnin məzmununu danışın.*

Rəsul Rza
(1911-1981)

R.Rza 1910-cu ildə Göyçayda anadan olmuşdur. İlk təhsilini əvvəlcə Göyçayda, sonra isə Tiflisdə almışdır. 1930-cu ildə Bakıya gələn R.Rza «Gənc işçi» qəzetinin redaksiyasında işləyir. Qəzetdə onunla birlikdə, dövrün bir sıra şair və yazıçıları da çalışmışdır. Şair həmin illər haqqında xatirələrini «Qızılgül olmayaydı» və «Xatirələr düzümü» poemalarında əks eldirmişdir. R.Rza Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunda və Moskvadakı Millətlər İnstitutunda, Kino Akademiyasında oxumuşdur. Müharibə dövründə o Krimdə cəbhə qəzeti redaksiyasında işləmişdir. R.Rza müxtəlif illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri, Respublika Kinematografiya naziri və uzun müddət Azərbaycan Ensiklopediyasının ilk baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

R.Rza Azərbaycanın Xalq şairi və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adlarına layiq görülmüşdür. R.Rza bir sıra əsərləri ana dilimizə tərcümə etmişdir.

1930-cu illər idi. Axtarışlar, mübahisələr başlanmışdı. Bu, poeziyada da görünürdü. Bəziləri əruz vəznini, digəri hecanı müdafiə edir, bəziləri isə bunların hər ikisini inkar edir, sərbəst şeirin tərəfində dururdu. Hər şeyi həyat həll etdi. Hər şey formasının mövqeyi müəyyən edildi, üçü də yaşadı və inkişaf etdi. Əruz və heca vəznli şeirlərin güclü və qədim ənənəsi var idi. Sərbəst şeir isə yenicə ayaq açırdı. Bu şeirin ən görkəmli nümayəndəsi Rəsul Rza oldu. Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeirin formalaşması, inkişafı, yüksəlişi onun adı ilə bağlıdır. O, indi çoxlu istedadlı nümayəndələri olan sərbəst şeir məktəbi yaratmışdır. R.Rzanın heca vəznli şeirləri də çoxdur.

R.Rzanın şeirləri məzmun və məna dərinliyi ilə, həyata sıx bağlılığı, orijinal forması, ifadə tərzinin yeniliyi, kəsərli dili və cəsarəti ilə bağlıdır.

R.Rzanın bir sıra poemaları var. R.Rzanın «Qızılgül olmayaydı» poeması Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya qurbanları mövzusunda yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir. Poema repressiyanın günahsız qurbanı olmuş şair Mikayıl Müşfiqə həsr olunmuşdur.

Poemanın baş qəhrəmanı Müşfiqdir, əsas mövzusu Müşfiqin həyatı və taleyidir. Bununla belə R.Rza öz qəhrəmanının nümunəsində 30-cu illər cəmiyyətinin faciəsini göstərmişdir. Müəllif həmin dövrdə şəxsiyyət azadlığının mümkün olmadığını qabarıq şəkildə təsvir etmiş və sovet rejiminin antihumanist mahiyyətini açıb göstərmişdir.

«Tənhalıq nə yamandır,
Qızılgül olmayaydı!
Ey kaş ki, olmayaydı,
Saralıb solmayaydı,
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Bir də yaralı könlüm,
Heç biri olmayaydı».

■ **Tapşırıq 298.** *Şeirdə tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasındakı əlaqə vasitələrini göstərin. Şeiri əzbərləyin.*

R.Rza

İkiqat talant

Yazmağı çoxları bacarır;
 yaxşı, pis.
 Kimi məktub,
 kimi danos-manos,
 kimi ərizə-mərizə,
 kimi şeir, roman,
 kimi müdir üçün
 növbəti məruzə.
 Yazmağı çox adam bilir;
 yaxşı, pis!
 Lakin işin yarısı da deyil
 yazmaq;
 yeritməksiz.
 Başqalarında işim yox.
 Bədii yaradıcılığı alağ.
 Bəzi nümunələrə nəzər salağ.
 Hələ mürəkkəbi qurumamış yazını,
 Hələ varlığına heç kəs
 qələm vurmamış yazını
 bacarsan
 radiodan qəzetə,
 qəzətdən jurnala,
 jurnaldan kitaba
 yeridəsən.
 Harda iki ad çəkilsə,
 olasan biri də sən.
 Elə bu vaxtda, bu arada,
 tərcüməsini təşkil edəsən
 yarısı səndən, yarısı ondan.
 Elə bu vaxtda, bu arada
 məktublar da gəlsin
 o şəhərdən, bu rayondan.
 Elə bu vaxtda, bu arada
 görüşlərə də macal tapasan,
 alqışlar da qapasan.
 Bizim filan oğlu filan,
 canlara dəyən oğlan
 bu işlərdə mahirdir.
 Kimi deyir reklamçı,
 kimi deyir sələmçi,
 kimi deyir şairdir.
 Belə deyib, belə danışirlar
 yazmaq bacarığı da var.

BUDAQ CÜMLƏLƏR
(ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ)

Azərbaycan dilində aşağıdakı budaq cümlələr var (В азербайджанском языке имеются придаточные предложения):

1. Mübtəda budaq cümləsi (придаточные предложения подлежащее).

2. Xəbər budaq cümləsi (придаточные предложения сказуемое).
3. Tamamlıq budaq cümləsi (придаточные предложения дополнительное).
4. Təyin budaq cümləsi (придаточные предложения определительное).
5. Zaman budaq cümləsi (придаточное предложение времени).
6. Yer budaq cümləsi (придаточное предложение места).
7. Səbəb budaq cümləsi (придаточное предложение причины).
8. Məqsəd budaq cümləsi (придаточное предложение цели).
9. Kəmiyyət budaq cümləsi (придаточное предложение образа количества).
10. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi (придаточное предложение образа действия).
11. Dərəcə budaq cümləsi (придаточное предложение степени).
12. Nəticə budaq cümləsi (придаточное предложение следствия).
13. Şart budaq cümləsi (придаточное предложение условное)
14. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi (придаточное предложение сопоставительно-уступительное).

■ **Tapşırıq 299.** *Oxuyun və tərcümə edin.*

Quran - möcüzədir

Quran - Allah kəlamı, Onun ilahi kitabları sırasında sonuncu kitabıdır və bundan sonra başqa bir kitab olmayacaq. Quranda insanlar üçün Axirət gününə qədər lazım olan bütün informasiya var.

Quran-Uca Allahın nazil etdiyi şəkildə bizə gəlib çatan yeganə kitabıdır, yəni Quran yeganə kitabdır ki, insan tərəfindən yazılmamış və onun intellektual imkanlarının məhdudluğu ucbatından təhrif olunmamışdır. Buna görə də Quran xüsusi Kitabdır. O, nə məzmun, nə də ifadə forması baxımından başqa kitablara bənzəmir və onu başqa kitablar kimi oxumaq olmaz.

Quranın bəzi ayələrinin mənası müxtəlif elmlərin inkişafı ilə açıqlanır.

Müqəddəs Quranın ayələrində son onilliklərin elmi kəşfləri öz əksini tapır. Belə bir vəziyyət bir çox dünya şöhrətli qeyri-müsəlman alimləri təəccübləndirir və onları İslamı qəbul etməyə təhrik edir.

Quran insanın elmi biliklərə yiyələnmək tələbatını ödəyən sonsuz, tükənməz mənbəyə bənzəyir. Son zamanlar dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən elmin bir çox sahələrini təmsil edən görkəmli alimlərin iştirakı ilə «Quranda elmi nişanələr» mövzusunda beynəlxalq elmi konfranslar keçirilir.

Quran - Uca Allahın mövcudluğunu və Məhəmmədin Onun elçisi olduğunu sübut edən ən inandırıcı dəlil, əsil möcüzədir. Quran – Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) möcüzəsidir. (Möcüzə - Allahın peyğəmbərlərə bəxş etdiyi qabiliyyətidir).

ALLAH-TAALANIN 99 GÖZƏL ADLARI VƏ MƏNALARI

Quranın bir çox surələrində (fəsillərində) Allah özü haqqında deyir: «Allah birdir, vahiddir, Allah əbədidir. Ondan heç kəs törəməmişdir və özü də heç kəsdən törənməmişdir».

Allahın surəti Quranda bütün kitab boyu xeyirxah, mərhəmətli, hər şeyi görən, hər şeyi bilən, ümid verən və qisas alan və s. və. i. Allah «99 gözəl ad»la müxtəlif söz birləşmələrində vəsf olunur. Mömin bəndə bu adları mümkün qədər tez-tez və islamın əsas əhkamı olan birallahılığın təsdiq olunduğu «la ilahə illa-Allah», «Allahdan başqa məbud yoxdur» deyib gündə bir neçə dəfə, hökmən təkrar etməlidir.

Quranın demək olar bütün surələri Allahın iki mühüm adı ilə bağlıdır: «Bismillahir-Rəhmanir-rəhim» - «Şəfqətli və mərhəmətli Allahın adı ilə».

Ənənəyə görə dualar, moizələr müsəlmanlar qarşısındakı çıxışlar, rəsmi və şəxsi məktublar və s. bu sözlərlə başlanır. Allahın adları haqqında təlim islam ilahiyyatının mühüm hissəsini təşkil edir. Budur, düz 1400 ildir ki, müsəlman alimləri və islamşünaslar müsəlmanlığın bünövrəsinə fəlsəfə daşı qoymaq üçün Allahın 100-cü adını – söz birləşməsini tapmaq ümidlərini itirməmişlər.

Məqalə «Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı» kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1990, səh. 125.

Huvəllahulləzi la ilahə illa hu - o elə Allahdır ki, ondan başqa heç bir ibadət ediləcək ilahi yoxdur.

1. Allah - Cənabi haqqın özəl adıdır.
 - Gündə min dəfə «Ya Allah» deyən övliyalar sırasına daxil olar.
 - Cümə günləri yüz dəfə «Ya Allah» deyən muradına çatır.
 - Əcəli çatmamış xəstəyə iki yüz dəfə «Ya Allah» oxunsa, şəfa tapar.
2. Rəhman - dünyada hamıya rəhmət edən, acıyan.
 - Gündə yüz dəfə «Ya Rəhman» deyən mərhəmətli bir insan olar.
 - 298 dəfə «Ya Rəhman» yazıb bir kağızı yanında saxlasa bütün bəla və xəstəliklərdən uzaq olar.
 - Bir kağıza zəfəranla ayrıca «Ya Rəhman» yazılıb, evdə asılsa, o evin sahibi gözəl əxlaq içində yaşar.
3. Rəhim - axirətdə möminlərə rəhmət edən.
 - Gündə 258 dəfə «Ya Rəhim» zikir eləsə, bütün təhlükələrdən uzaq olar.
 - «Ya Rəhim» bir kağıza yazılıb ağacın dibinə basdırılsa, o ağacın meyvəsi bol olar.
4. Məlik - mülkü davamlı olan.
 - Vaxtaşırı «Ya məlik» zikir etsə, dünya və axirət nemətlərinə nail olar.
 - Sıxıntı vaxtı 100 dəfə «Ya Məlik» zikir etsə, sıxıntıdan çıxar.
5. Quddus - hər eyb və qüsurlardan uzaq.
 - Hər gün 174 dəfə «Ya Quddus» zikir etsə, gözəl əxlaqlı olar, mələklər kimi olar.
6. Səlam - Salamətlik verən.
 - Əcəli çatmamış xəstəyə 160 dəfə «Ya Səlam» zikir edilsə, şəfa tapar.
 - Çox-çox zikir edilsə, dünya və axirətdə salamat olar.
7. Mumin - əmin-amanlıq verən.
 - Hər gün 136 dəfə «Ya Muminu» zikir edən, özünü, mülkünü, ailəsini əmniyyət altına almış olar.
8. Muheymin - həmişəlik hamına himayəlik edən.
 - Kim 135 dəfə tam bir təmizliklə «Ya Muheyminu» zikir etsə, dərəcəsi yüksəlib muradına çatır.
 - Çox-çox zikir edəninin izzət və şərəfi, zəka və anlayışı çox olar.
9. Əziz - məğlubiyət bilməyən güclü və tək qalib.
 - 40 gün sübh namazından sonra 40 dəfə «Ya Əziz» zikir edən biehtiyac olar, şərəfli, qüvvət və mətanətli olar.
10. Cəbbar - hər yerə hökm edən.
 - Hər gün 21 dəfə «Ya Cəbbar» zikir etsə, bütün müsibətlərdən qorunar.
 - 211 dəfə oxuyan muradına çatır və zalimin zülmündən xilas olar.
11. Mutəkəbbir - yaratdıqlarının ən gözəl vəsflərindən uca.
 - Zifaf və cimadan əvvəl on dəfə «Ya Musəvviru» oxusa çox xeyirli övladı olar və bərəkət içində yaşar.

12. Xalik - yoxdan var edən.
 - Gecələri «Ya Xaliku» zikr etsə maddi və mənəvi nurlara qərç edən.
 - Hər gün bir həftə 100 dəfə «Ya Bariu» zikr etsə, bəla və müsibətlərdən uzaq olar.
 - Uşağı olmayan qadın bir həftə oruc tutmalı və hər iftarını özü üçün «Ya Xaliku, Ya Bariu, YaMusavviru!» 21 dəfə oxuyub su ilə iftar etməlidir.
14. Musavvir - bütün varlıqlara surət verən.
 - Hər gün 100 dəfə «Ya Musavviru» zikr etsə, bütün müsibətlərdən qorunmuş olar.
 - Uşağı olmayan qadın bir həftə oruc tutub 21 dəfə «Ya Musavviru» zikr etsə övlada qovuşar, kişi üç gün oruc tutub 21 dəfə «Ya Musavviru» oxuyub suya üfləyib içsə, zərriyyət sahibi olar.
15. Qaffar - günahları bağışlayan.
 - Cümə namazından sonra 100 dəfə «Ya Qaffaru» zikr etsə, Allah-taala onun bütün günahlarını bağışlayar.
16. Qahhar - on güclü, qalib və hakimdir.
 - «Ya Qahharu» zikr edən, nəfsindən, şeytandan, dünyadan əmin olar, qəlbi təmiz olar.
 - Gecə yarısından sonra və səhər tezdən zikr etsə düşmənlərinə qalib olar.
17. Vəhhab - əvəzsiz bağışlayan.
 - «Ya Vəhhab» zikr edən muradına çatır, ruzusu bol olar.
18. Rəzzaq - ruzi verən.
 - Hər gün yeməkdən əvvəl 21 dəfə «Ya Rəzzaq» zikr etsə, zehni açıq, anlayışı dəqiq olar.
 - Gündə 100 dəfə zikr edən dünyada darlıq görməz.
19. Fəttah - rəhmət və ruzi qapılarını açan.
 - Kim səhər namazından sonra 15 dəfə «Ya Fəttah» zikr etsə, qəlbi nurlanar, ruzisi bol olar, işləri düzələr.
20. Alim - hər şeyi yaxşı bilən.
 - Hər gün bir şəxs «Ya Alim» zikr etsə, elmi artar, yaddaşı möhkəmlənər.
 - Gündə 150 dəfə oxusa, mərifət sahibi olar.
21. Qabid - canları alan, sıxan, daraldan.
 - 40 gün hər yeyəcəyi loxmaya «Ya Qabidu» oxusa, yediyi bərəkətli olar.
22. Basit - həyat verən, ruzi yağdıran, açan, genişləndirən.
 - Kim 71 dəfə «Ya Basitu» zikr edib sonra əllərini üzünə sürtsə, bəhtiyac olar, ruzili, elmi və şərəfli olar.
23. Hafid - alçaldan, yuxarıdan aşağı endirən.
 - 3 gün oruc tuluub 70 dəfə «Ya hafidu!» zikr etsə, bütün düşmənlərini məğlub edər, Allah-taalanın himayəsində olar.
24. Rafi - yüksəldən, yuxarıya qaldıran.
 - Gündə 100 dəfə «Ya Rafiu!» zikr etsə, şərəfi artar, dərəcəsi yüksələr.
 Zülmündən qorxduğu zalımın şərindən qorunur.
25. Muizz - güclü, qalib, şərəfləndirən.
 - Hər cümə gecəsi 140 dəfə «Ya Muizzu!» zikr etsə, bütün insanların şərindən uzaq olar, hörmət görər.
26. Muzill - zəlil edən, alçaldan.
 - Kim 75 dəfə «Ya Muzillu!» zikr etsə və səcdəyə gedib «Ya Rəbbim, mənə filan kimsənin şərindən qoru» desə Allah-taala onu mühafizə edər.
27. Səmi - hər şeyi yaxşı eşidən.
 - Kim 100 dəfə «Ya Səmmu!» zikr etsə, bütün istəkləri qəbul olunar.
28. Basir - hər şeyi çox yaxşı görən.
 - Kim 100 dəfə cümə namazından əvvəl «Ya Basiru!» zikr etsə, bəsirət gözləri açılar, imanı artar.
29. Hakəm - hökmü rədd edilməyən, haqqı yerinə gətirən.
 - Kim yuxuqabaqı «Ya Hakəmu!» zikr etsə, ilahi hikmətə nail olar.
30. Ədl - ədalətsizliyə yol verməyən, adil.
 - Kim «Ya Ədlu!» zikr etsə, insanların hörmət və etibarını görər.
31. Lətif - işlərin incəliklərini bilən.
 - Xəslə hər gün 100 dəfə «Ya Lətifu!» zikr etsə, şəfa tapar, fağırılıqdan qurtarar.
32. Xabir - hər şeydən xəbərdar.

- Pis xasiyyətli, «Ya Xabiru!» zikr etsə, əxlaqlı olar.
- 33. Halim - helm sahibi, günahkarları cəzalandırmağa səbr edən.
 - Kim «Ya Halimu!» zikr etsə, bələlardan uzaq olar, məhsula oxusa, bərəkətli olar.
- 34. Azim - ağı yüksək dərəcədə olan.
 - Kim «Ya Azimu!» zikr etsə, insanlar arasında şərəfətli olar, xəstəyə oxunsa şəfa tapar.
- 35. Qafur - çox bağışlayan.
 - Kim «Ya Qafuru!» zikr etsə, baş ağrısı gedər.
 - Cümə namazından sonra 100 dəfə zikr etsə, günahları bağışlanar.
- 36. Şəkur - yaxşı mükafatlandırın.
 - Kim 41 dəfə «Ya Şəkuru!» suya zikr etsə, o suyu gözüne sürtsə, gözünün nuru artar.
- 37. Əliyy - çox uca, lap yüksək.
 - Kim hər gün «Ya Əliyyu!» zikr etsə, ruzisi bol olar, qəriblikdən qurtarar.
- 38. Kəbir - çox ulu, böyük.
 - Kim hər gün 100 dəfə «Ya Kəbiru» zikr etsə, bütün xalq yanında şərəf sahibi olar.
 - Borclu olana Allah-taala pul yetirər ki, borcunu versin: rütbədən endirilən, rütbəsinə qayıdar.
- 39. Hafız - qoruyan, mühafizə edən.
 - Kim hər gün 16 dəfə «Ya Hafız» zikr etsə, bütün zərərlərdən və qorxulardan qurtarar.
- 40. Mukit - geyindirən, bar və ruzi verən.
 - Kimin pis əxlaqı var, yeddi dəfə «Ya Mukit» zikr etsə, suya üfürüb içsə, yaxşı əxlaqlı olar.
 - Çox ağlayan uşağa bu suyu versə, ağlamaz.
- 41. Hasib - hamının ehtiyacının qədərini bilən.
 - Kim 70 dəfə «Ya Hasib» zikr etsə, düşmən qorxusundan, şərdən, bədnəzərdən, həsəddən qurtarar.
- 42. Cəlil - yüksək, böyük, ulu.
 - Kim «Ya Cəlil» yazıb suya atsa və bu suyu içsə, ya zikr etməyə davam etsə, Allah-taala yanında qiymətli olar.
- 43. Kərim - çox comərd, kəraməti bol olan.
 - Kim «Ya Kərim» zikr etsə, dünya və axirət səadətində yetər, insanlar arasında şərəfli olar.
- 44. Raqib - bütün varlıqlara göz qoyan.
 - Kim 7 dəfə «Ya Raqib» malına ya özünə zikr etsə, bütün bələlardan qorunar.
 - Hamilə qadın 312 dəfə zikr etsə, zəhmət çəkməz, malın itirən tapar.
- 45. Mucib - duaları qəbul edən.
 - Kim 60 dəfə «Ya Mucib» zikr etsə, bütün duaları qəbul olunar.
- 46. Vəsi - neməti bol olan.
 - Kim «Ya Vəsi» zikr etsə, ruzisi geniş olar, zəngin xəzinələrə sahib olar.
- 47. Hakim - hikmət sahibi, hər işin öz yerini bilən.
 - Kim «Ya Hakim» zikr etsə, qəlbi nurla dolar, böyük mərtəbəyə nail olar.
- 48. Vədud - sevən və sevilməyə layiq olan.
 - Kim yeməkdən qabaq çox-çox «Ya Vədud» zikr etsə, məhəbbətə layiq olar.
- 49. Məcid-yüksək şan-şöhrət sahibi.
 - Kim sübh namazından sonra 9 dəfə «Ya Məcid» zikr etsə, həmyaşlıdları arasında böyük hörməti olar.
- 50. Bais - peyğəmbərlər göndərən, ölümdən sonra dirilən.
 - Kim 100 dəfə «Ya Bais» zikr etsə, ruzisi bol olar.
- 51. Şahid - gözündən heç bir şey qaçmayan, hər yerdə hazır və nazir olan.
 - Kim şəhadət barmağını itaətsiz övladının alnına qoyub, çox-çox «Ya Şahid» zikr etsə, ya da itaətsiz qadınına itaət edərlər.
- 52. Haqq - var olan, varlığı dəyişməyən.
 - Kim çox-çox «Ya Haqq» zikr etsə, gələcəyi yaxşı olar, fağırılıqdan qurtarar, pisliklərdən qorunar.
- 53. Vəkil - hamının işlərini görən, mənəfətli edən.
 - Kim 76 dəfə «Ya Vəkil» zikr etsə, zəlzələdən, dənizdə boğulmaqdan, yangından qorunar, bütün bələlardan hifz olunar.
- 54. Qaviyy - çox güclü, zəifliyə uğrayan.
 - Kim 114 dəfə «Ya Qaviyy» zikr etsə, düşmənlərinə qarşı çox güclü olar, istəkləri yerinə yetər.

55. Mətin - çox sağlam, sarsılmayan.
- Kim çox-çox «Ya Mətin» zikr etsə, qüvvətli olar, ibadətindən zövq alar.
- Südü olmayan ana zikr edib desə, uşağını öz südü ilə böyüdə.
56. Vəliyy - yaxşı dostlarına yardımçı.
- Kim «Ya Vəliyy» zikr etsə, evinə girib çıxanda, söhbət əsnasında, gözəl ailə həyatı sürər.
57. Hamid - hər yerdə bəyənələn.
- Kim 62 dəfə «Ya Hamid» zikr etsə pak əxlaqlı olar.
58. Muhsi - hər şeyi qavrayan, yaratdığı hər şeyin sayın bilən.
- Kim cümə gecələri 100 dəfə «Ya Muhsi» zikr etsə, qiyamət günü sorğu-sualı qolay olar.
59. Mubdi - hər şeyi heç bir maddəsiz yarıdan.
- Kişi hamilə arvadının göbəyini şəhadət barmağı ilə tutub, «Ya Mubdi» 99 dəfə zikr etsə, uşağı düşməsi olmaz, arvad sağ-salınat doğar.
60. Muid - ölümə və ölümdən sonra təkrar həyata qayıtaran.
- Kim 124 dəfə «Ya Muid» zikr etsə, -unutqanlıqdan xilas olar.
61. Muhyi - həyat verən, can bağışlayan.
- Kim yeddi gün «Ya Muhyi» zikr etsə, ağrıyan yerlərinə üfursə, ağrıları keçər.
62. Mumit - öldürən, can alan.
- Kim «Ya mumit» zikr etsə, nəfəsin qoruyar.
63. Hayy - daima diri olan.
- Kim hər gün «Ya Hayy» zikr etsə, uzun və bərəkətli ömür sürər.
64. Qayyum - hər şeyi, yeri-göyü yaradan.
- Kim hər gün 41 dəfə «Ya Qayyum» zikr etsə, qəlbi nurla dolar.
65. Vacid - həmişə zəngin, niyyətində çatan.
- Kim «Ya Vacid» zikr etsə, qəlbi nurlanar.
66. Macid - şan-şərəf sahibi.
- Kim «Ya Macid» zikr etsə, qəlbi mərifət nuru ilə dolar.
67. Vahid - zatında, sifətində, işlərində tək olan.
- Kim çox-çox «Ya Vahidu» zikr etsə, muradına çatar.
68. Saməd - ehtiyacsız.
- Kim «Ya Saməd» zikr etsə, muradına yetişər, şərəfli olar.
- Sübh namazından qabaq 115 dəfə zikr etsə, düşmənlərinə qələbə çalar.
69. Qadir - qüdrətli, istədiyinə gücü çatan.
- Kim dəstəmazda hər hərəkətdə «Ya Qadir» zikr etsə, düşmən şərindən uzaq olar, məqsədinə çatar.
70. Muktədir - iqtidarlı, hər şeyə qüdrəti çatan.
- Kim «Ya Muktədir» zikr etsə, acizlikdən qurtarar, xeyirlərə qovuşar.
71. Mukaddim - qabaqcıl, istədiyini yeridən.
- Kim hər gün 100 dəfə «Ya Mukaddim» zikr etsə, qəlbində ilahi məhəbbət yerləşər.
72. Muahhir - istədiyini geri alan.
- Kim «Ya Muahhir» zikr etsə, şeytan vəsvəəsindən uzaq olar.
73. Əvvəl - başlanğıcı olmayan, ilk övladı olmayan çox-çox «Ya Əvvəl» zikr etsə, övlad sapibi olar.
74. Axir - nəhayəti olmayan son.
- Kim hər gün 100 dəfə «Ya Axiru» zikr etsə, qəlbində ilahi məhəbbət yaranar.
75. Zahir - varlığı günəş kimi açıq.
- Kim «Ya Zahir» zikr etsə, qəlbində mərifət nuru yaranar.
76. Batin - gizli olan; insanlar onu tam bilməməlidir.
- Kim hər gün 33 dəfə «Ya Batinu» zikr etsə bütün sirlər açılar, həqiqətlər ona görünər.
77. Vali - təkbaşına idarə edən.
- Kim çox-çox «ya Vali» zikr etsə, bütün işlərində qolaylıq olar.
47 dəfə zikr etsə, şərəf sahibi olar, müsibətlərdən uzaq olar.
78. Mutəali - uca, yüksək.
- Kim «Ya Mutəali» zikr etsə, həmyaşdaları yanında şərəfli olar.

- Qadın oxusa, əxlaqı gözəlləşər.
- 79. Bərr - yaxşılıq və xeyir verən.
 - Nəzər dəymiş uşağa 70 dəfə «Ya Bərr» zikr edilsə, nəzər keçər.
 - Kim çoxlu zikr etsə, Rəbbin lütf və ehsanına nail olar.
- 80. Təvvab - tövbələri qəbul edən, bağışlayan.
 - Kim «Ya Təvvab» zikr etsə, günahları bağışlanar.
- 81. Muntəqim - günahlıları ədalətlə cəzalandıran.
 - Haqsızlığa uğrayan «Ya Muntəqim» zikr etsə, zalımın haqsızlığından qurtarar.
- 82. Əfuvv - əfvi, bağışlanması bol olan.
 - Kim «Ya Əfuvv» zikr etsə, cəhənnəm əzabından qurtarar.
- 83. Rauf - mərhəməti, şəfqəti bol olan.
 - Kim «Ya Raufu» zikr etsə, qəzəbi keçər, Rəbbin lütfünə nail olar.
- 84. Malikul-mulk - mülkün yeganə və davamlı sahibi.
 - Kim çox zikr etsə - halal mal ilə zənginliyə qovuşar.
- 85. Zul-Cəlali vəl İkrəm - ululuq və kərəm sahibi.
 - Kim «ya malikül-mülki, ya Zul-Cəlali vəl-ikram» zikr etsə, mətləbinə çatar, izzət və kərəm sahibi olar.
- 86. Muksit - ədalətli, işlərində çaşmayan.
 - Kim «Ya Muksitu» zikr etsə, şeytanın vəsvəsesindən uzaq olar.
- 87. Cəmi – toplayan, birləşdirən.
 - Kim «Cəmiənnasi liyəvmin la rəybə fihi icmaələyyə daaliəti» duasını oxusa, itirdiyini tapar, qürbətdəki övladına qovuşar.
- 88. Qaniyy - zəngin.
 - Kim «Ya Qaniyy» zikr etsə, zənginliyə qovuşar.
 - Xəstə oxuyub, əlinə üfürsə, əlini ağrıyan yerə sürtsə, şəfa tapar.
- 89. Muqni - zənginlik verən.
 - Kim «Ya Muqni» zikr etsə, şəfa tapar.
 - Cima vaxtı oxuyan məhəbbət tapar.
- 90. Mani - bir şeyin olmasını istəməyəndə mane olan.
 - Kim hər gün 16 dəfə «Ya Mani» zikr etsə, zərər çəkməz, muradına çatar.
- 91. Darr - zərərə uğradan.
 - Kim cümə gecəsi 100 dəfə «Ya Darr» zikr etsə, dərd və fəqriyyətdən qurtarar.
- 92. Nafi - mənfəət verən, yararlı şeylər yaradan.
 - Kim çox-cox «Ya Nafi» zikr etsə, zərər və ziyandan qurtarar.
- 93. Nur - işıq verən, nur yağdıran.
 - Xəstə hər yediyinə «Ya Nur» zikr etsə, əcəli gəlməyibsə, şəfa tapar.
 - Çox-cox oxusa, nurlanar.
- 94. Hadi - yol göstərən, yol açan.
 - Kim 21 dəfə «Ya Hadi» zikr etsə, hidayətə qovuşar.
 - Göz ağrısına tutulan oxuyub barmaqlarına üfürüb gözlərinə sürtsə, şəfa tapar.
- 95. Bədi - nümunəsi olmayan, heyvətverici şeylər yaradan.
 - Kim çox-cox «Ya Bədi» zikr etsə, ehtiyacı hasil olar.
- 96. Baqi - davamlı olan, fani olmayan, sonsuz.
 - Kim «Ya Baqi» zikr etsə, bərəkətli, uzun ömürlü olar, qorxudan qorunur.
- 97. Varis - davam edən, sərvətlərin sahibi.
 - Xəstə çox-cox «Ya Varisu» zikr etsə, şəfa tapar və daha xəstəlik görməz.
- 98. Rəşid - mənfəət yollarını göstərən, doğru yolda olan.
 - Kim işlərində aciz qalar, yatmaqqa bağı çox-cox «Ya Rəşid» zikr etsə, işlərinə müvəffəq olar, bacarıqlı olar.
- 99. Səbur - çox səbirli olan.
 - Kim hər gün 33 dəfə «Ya Səbur» zikr etsə, şəfa tapar, səbirli və soyuqqanlı olar.

İslam

Azıya является частью света, где зародились все крупнейшие религии земного шара. Однако судьба этих религий была различной. Одни из них широко распространились и в других частях света (христианство, ислам, иудаизм), другие же остались, в основном, азиатскими религиями (индуизм, буддизм...).

Ислам является одной из трех мировых религий. Он распространен в странах Азии и Африки. В некоторых странах, таких как Афганистан, Иран, Ирак, Пакистан, Саудовская Аравия, АРЕ, Ливия, Тунис, Алжир, Марокко, Судан и др., ислам является государственной религией. Более одного миллиарда населения мира придерживается ислама. Только в немусульманской Индии их более 100 миллионов.

Ислам оформился в VII в. н. э. Он возник в силу ряда объективных исторических причин, обусловивших социально-экономические и культурные изменения в жизни населения Аравии. Интересы всего населения требовали прочного и длительного объединения страны, стабилизации ее политического и экономического положения, отпора чужеземным агрессиям, поисков новых торговых путей. Для этих целей нужно было знамя, под которое шла бы консолидация сил народа. Таким знаменем стал ислам.

В основе мусульманского вероучения лежит вера в Бога - Аллаха. Вера в Аллаха является первым к основным догматам в исламской вере. Аллах един, всемогущ. Он создатель вселенной земли и неба, всех форм жизни. Аллах управляет миром единолично, без его ведома не совершается ничего, подобно тому, как одним повелением, выраженным словом «будь», он сотворил весь мир и жизнь в мире.

Ислам имел огромное воздействие на цивилизацию многих народов мира. Ислам развивается и увеличивает число людей, исповедующих мусульманскую веру. Множество людей из неисламских народов, принимая мусульманскую веру, соответственно принимают мусульманские имена.

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ПОДЛЕЖАЩЕЕ)

Sualları: **kim?, nə?**

Əlaqə vasitələri: İntonasiya, **ki, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **kim, nə, eləsi...**

Məsələn: Nərimana bu da aydın idi ki, döyüş meydanı uzaqlaşmaqdadır (Mir Cəlal). Sözün düzü, ömrümdə birinci dəfədir ki, əsl plov yeyirəm (H.Abbasadə). Bəlkə anamın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onunla bir yerdə olaq? (Ə.Vəliyev). Kim ki, kimlə bir səmtə olur, onlar elə də bir gəlib gedirlər (Anar). Kim ki bu işə bigənə baxır, o, qurultayın qərarlarını ləyaqətlə həyata keçirə bilməz (M.İbrahimov). Kim planı vaxtından əvvəl yerinə yetirsə, mükafata layiq görülecək (İ.Şıxlı). Kim Bakını göz bəbəyi kimi qorusa, o mənim oğlumdur (M.Hüseyn). Kim irəli tələsir, buyursun (M.İbrahimov). Qərbin könlündən keçdi ki, elə indicə durub gedib o dağın təpəsinə çıxsın (Ə.Əylisli). O da məlum idi ki, Nərimanın xətrinə demək istəmirdi (Mir Cəlal). Heç nə olmaz, arvad tayfasının qaydasıdır, bir az çığır-bağır salacaqlar, sonra da qapılarına çəkilib susacaqlar (İ.Şıxlı). Ancaq orası vardı ki, İmaməli bunu hansı günahınsa bağışlanması sanar, ayağını bir az irəli qoya bilərdi (S.Əhmədov). Kim ki, iş üstündə ürək əridir, Gülşənə döndərir boş boz çölləri (S.Vurğun).

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

**(ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ
СКАЗУЕМОЕ)**

Sualları: **nədir?, nədədir?, nədəndir?, necədir:**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: bu (dur), o (dur), elə (dir), belə (dir), o (ndadır).

Məsələn: Məhkəmədən xahişim budur ki, məni haqsız təhqirlərdən qorusun (Ə.Vəliyev). İndi mənim dediyim odur ki, özünə layiq bir qızla evlənsin (İ.Şıxlı). İgid odur, yaman günə dayansın (C.Cabbarlı). Arzum budur, qoşa qarıyasınız. (Ə.Vəliyev). Mənim arzum budur: qollarına yenə qüvvələr gəlsin (S.Vurğun). Pis cəhəti bircə odur ki, möhkəm fikirli deyil, çox zaman həqiqəti yox, şəraiti nəzərə alır (M.İbrahimov). Dərd ondadır ki, başa düşmək istəmirsən (İ.Şıxlı). Qərribə burası idi ki, nə Əbilin səsi çıxır, nə də canavarlar hücumu keçirdilər (Ə.Vəliyev). Bəla burasında idi ki, kapitan Tərlanov onun işində nöqsan tutanları sevmirdi (H.Seyidbəyli). Ən maraqlı yeri burasıdır ki, mən şikayət etmədən, öz taleyindən narazı olmadan oxuyurdum (İ.Əfəndiyev). İgid odur, atdan düşə atlana, igid odur, hər möhnətə qatlana (Atalar sözü). Əzəldən belədir: Geriyə dönməz atılan bir güllə, uçan bir xəyal (S.Vurğun). Gürşadın işi elədir ki, ilin yarısından çoxunu çöllərdə olur (Ə.Vəliyev). Təəccüb eləməsinə səbəb bu idi ki, Güldəstə çox məğrur idi (Ə.Vəliyev). İkinci səhvin də odur ki, böyük-küçük bilmirsən (M.İbrahimov).

■ **Tapşırıq 300.** *Bədii ədəbiyyatdan beş mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 301.** *Seçdiyimiz tabeli mürəkkəb cümlələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 302.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 303.** *Mətni oxuyub rus dilinə tərcümə edin.*

Lütfi - Zadə

O, zamanəmizin kibernetika və riyaziyyat elmi meridianlarında «L.Zadə» kimi tanınır. Əsl soyadı Ələsgərzadə olan alim milliyyətə azərbaycanlıdır. 1921-ci ildə Bakıda anadan olmuş Lütfi Ələsgərzadənin valideynləri 8 il sonra Güney Azərbaycana köçmüşlər. 1942-ci ildə Tehran Universitetini bitirmiş, iki il sonra isə o, Amerika Birləşmiş Ştatlarına köçmüşdür. 1946-cı ildə Massaçusets Texnologiya İnstitutunda namizədlik dissertasiyası, üç il sonra isə Kolumbiya Universitetində doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1959-cu ildən o, Kaliforniya ştatının Berkli Universitetində kafedra müdiri vəzifəsində çalışır. L.Zadə Amerika Elektronika Cəmiyyətinin sədridir.

L.Zadə dünya elm təcrübəsində ilk dəfə dəqiq olmayan çoxluqlar, qeyri-səlis və qərar qəbuletmə prosesinin çox səlis nəzəriyyələrini yaratmış və beləliklə, müasir riyaziyyatın və idarəetmənin əsasını qoymuşdur.

O, Amerika Birləşmiş Ştatlarında bir çox aparıcı elmi istiqamətlərdən olan riyazi statistika, riyazi məntiq, dəqiq olmayan çoxluqlar, aeronavtika, mürəkkəb idarəetmə və süni intellekt sistemlərinin inkişafına və tətbiqinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir.

Lütfi - Zadə doqquz xarici dil bilir. Rus dilində çox təmiz danışır, Azərbaycan və türk dillərini də yaddan çıxarmamışdır.

Bir çox ölkələrin elmlər akademiyasının, elmi təşkilat və ali məktəblərinin fəxri doktoru və professoru seçilmişdir.

İndiyə qədər dünyanın müxtəlif ölkələrində 40-dan artıq fundamental əsəri nəşr olunmuş, alimin bir neçə kitabı rus dilinə də çevrilmişdir. Dünya şöhrəti qazandıran qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis ona daha çox səlis məntiq sahəsində əldə etdiyi nəticələr olmuşdur. Bu nəzəriyyə kibernetika,

informatika və riyaziyyat sahəsində yeni bir dövr açmışdır. Bu nəticələrin dəyərini ilk dəfə yaponlar dərk etmiş, 1989-cu ildə Lütfi-Zadəyə elm və texnologiya sahəsində ən yaxşı işlərə ayrılan Hond mükafatı verilmişdir (mükafatın məbləği 100 min dollardır).

Lütfi-Zadənin kəşflərini yeni elektron inqilabı adlandırırlar. Bu nəzəriyyə XXI əsrdə elmi-texniki inqilab üçün böyük zəmindir və dünya elmində köklü dəyişikliklərə səbəb olacaq.

Böyük alimin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin köməyi ilə kompüterlər insan nitqi və təfəkkürünü asanlıqla anlayacaq və beləliklə, obrazların tanınması sahəsində böyük addımlar atılacaqdır.

Qeyri-səlis məntiqin çox böyük kommersiya istiqamətli tədbirləri vardır. Yaponiyada qeyri-səlis məntiqin köməyi ilə hazırlanmış, ovuca yerləşən ingilis dilində mətni toxundurduqda, demək olar ki, həmin anda mətnin kiçik ekranda yapon dilində tərcüməsi görünür.

Lütfi-Zadə dahi Nəsrəddin Tusidən sonra Azərbaycan xalqının yetirdiyi ən böyük alimdir, bu sözləri mərhum akademik Zahid Xəlilov demişdir.

Professor Lütfi-Zadə əsrimizin elmi təfəkkür nəhənglərindən olan N.Viner, A.Kolmoqorov, M.A.Keldiş səciyyəli alimdir. O, dünya kibernetika, informatika və riyaziyyat elmi sahələrinin korifeyidir. Bunu ABŞ-da aparılmış sorğunun nəticələri təsdiq edir: anket sorğusunun təhlili göstərir ki, o, çağdaş elmin nümayəndələrindən biridir.

Əmtəə və əmtəəşünaslıq

Satış üçün istehsal olunan məhsula əmtəə deyilir. İstehsalçı məhsulu özünün tələbatını ödəmək üçün deyil, satmaq məqsədilə istehsal edir.

Əmtəə istehsalı hər şeydən əvvəl ictimai əmək bölgüsü ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, istehsalçılar bu və ya digər məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdırlar. Bu zaman bir əmtəə istehsalçısı başqa əmtəə istehsalçısının məhsuluna ehtivac duyur, yəni onlar bir-birindən asılı vəziyyətə düşürlər və bir-birilə alqı-satqı yolu ilə məhsul mubadilə etməyə məcbur olurlar.

Əmtəə istehsalı hələ ibtidai icma quruluşunun axırlarında meydana gəlməyə başlamışdır. Lakin yalnız ibtidai icma quruluşunun dağılması və xüsusi mülkiyyətin yaranması əmtəə istehsalının genişlənməsinə şərait yaratdı. İnsan cəmiyyətinin yaşının bir milyon ildən çox olmasına baxmayaraq yalnız 6-8 min il əvvəl insan əməyinin məhsulları əmtəə kimi alqı-satqıya daxil olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, insanların hər hansı bir ehtiyacını ödəyən və satılmaq üçün nəzərdə tutulan əşya, məhsul adlanır. Əmtəəşünaslıq elmi əmtəələri islehlak predmeti kimi öyrənir. Əmtəələrin fiziki, kimyəvi və digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı istehlak xüsusiyyətləri də olur və bu xüsusiyyətlər müxtəlifdir. Belə ki, bir qrup əmtəələrdən, məsələn: geyim və ayaqqabıdan insan bədənini qorumaq, bəzəmək üçün, başqa qrup əmtəələrdən, yəni: meyvə, tərəvəz, yağ, ət, çörək və digər məhsullardan insanın qidaya olan tələbatını ödəmək üçün, sement, taxta-şalban, kərpic və sair kimi üçüncü qrup əmtəələrdən isə binaların tikintisi üçün istifadə edilir.

İstehlak dəyəri əmtəənin əsas xassələrindən biridir. Əmtəənin istehlak dəyəri onun faydalılığının göstəricisidir. Belə ki, bazarda bu və ya digər tələbatı ödəməyən məhsulu heç kim almaz və heç bir şeyə yaramayan məhsulu da heç kim istehsal etməz. Əmtəəşünaslıq elmi əmtəələrin istehlak dəyərini öyrənir. Bu elmin əsas vəzifələrindən biri əmtəələrin insana faydalı olan xüsusiyyətlərini açıb göstərməkdir. Əmtəəşünaslıq əmtəələrin istifadəsi və onların saxlanma üsullarını tədqiq edir, eləcə də saxlanma zamanı əmtəələrin xarab olması və itkisinin səbəblərini və bu səbəblərin aradan qaldırılması yollarını öyrənir.

Əmtəələrin keyfiyyəti onların istifadəyə yararlılıq dərəcəsini müəyyənləşdirən xüsusiyyətlərlə ölçülür. Yararlılıq dərəcəsindən asılı olaraq əmtəələr yüksək, orta və aşağı ola bilər.

Əmtəələrin keyfiyyətinin qorunub-saxlanması onların qablaşdırılması, daşınması və saxlanma şəraitindən çox asılıdır. Buna görə də əmtəələrin yüksək keyfiyyətini qoruyub-saxlamaq üçün bütün zəruri tələblərə düzgün əməl olunmalıdır.

**Hüseyn Arif
(1924-1992)**

Hələ kiçik yaşlarından məclislərdə aşıqları dinləyən Hüseynin qəlbində şeirə böyük maraq və məhəbbət yaranmışdır. Vaqifin, Vidadinin, Aşıq Ələsgərin, Səməd Vurğunun əsərlərini sevə-sevə oxuyan və öyrənən Hüseyn çox gənc yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır. O, qəzetdə, jurnalda, bir sözlə, harada işləməsindən asılı olmayaraq qələmi yerə qoymamış, bir-birindən maraqlı yüzlərlə şeir yazmışdır. Vətən məhəbbəti, xeyirxahlıq, əməksevərlik, düzlük, doğruluq onun əsərlərində daha çox danışılan məsələlərdəndir.

H.Arif

Yadigar qılnc (İxtisarla)

*Şah İsmayıl Xətəinin qılncı hazırda
Praqa Dövlət Muzeyində saxlanmaqdadır.*

Qarşımda bir qılnc, iti bir qılnc,
Alovlı bir şimşək, qəzəbli bir sel,
Qarşımda bir qılnc, qatı bir qılnc,
Əyilməz bir oba, basılmaz bir el.

Canlı yadigardır Şah İsmayıldan,
İllərin qarından, qışından keçib.
Havada bir dəfə oynayan zaman,
Neçəsi meydanda başından keçib.
Gah sağdan, gah soldan çapdılar bizi,
Yadlar çox ev yıxıb, çox quyu qazıb.
Əfsuslar olsun ki, çox quyu qazıb,
Özgələr yazanda başqa cür yazıb.

Mən qana, qırğına düşməyəm çox vaxt,
Başqadır söhbəti, sözü könlümün.
Bu qədim qılncın önündə ancaq,
Başımı hörmətlə əyirəm bu gün.

Dağlarda çatmışıq ocağımızı,
Duman yorğanımız, səngər evimiz.
Doğma dilimizi, torpağımızı,
Vaxt olub, qılncı qorumuşuq biz!..

H.Arif

Şer deyilmi?

Məndən təzə şer xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şer deyilmi?
Çıxanda gəzməyə çölün, çəmənin,
Uzuna gəlməsi şer deyilmi?

Yenə gözüm qalıb bağçada, bağda,
Min-min gül açılır aranda, dağda.
Eyvana əyilən çarpaz budaqda,
Bülbülün nəğməsi şer deyilmi?

Seyr elə hüsnünü göydə durnanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın,
Aynabənd otaqda gəlin ananın,
Şirin lay-lay səsi şer deyilmi?

Kim deyir şerin meydanı dardır?
Sonu görünməyən o, bir bahardır.
Nə qədər həyat var, şer də vardır,
Həyatın nəfəsi şer deyilmi?

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ)

Suailəri: **nəyi?, nə?, kimi?, nəyə?, kimə?, nədə?, kimdə?, nədən? kimdən?, nə ilə?, kim ilə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələri: **kim?, nə?**

Məsələn: Onu bilirlər ki, xəmirimizə özgə mayası qatmamışam (Ə.Vəliyev). İndi də anlaya bilmirəm ki, bunun üçün niyə özümə beş yerdən yara vurdum (H.Mehdi). Qorxuram ki, güzgüyə baxanda da Koxanı görəəm (İ.Hüseynov). O istəmirdi ki, külfət içində ikitirəlik düşsün (Ə.Vəliyev). Dedim ki, Adıldən muğayət olsun (O.Salamzadə) Desəm ki, o, gecəni rahat yata bilmədim, inanmayacaqsan (T.Şahbazi). Kim ki, əvvəlcə onun yanına gəldi, məsələnin dərininə varmadan Kələntər onu müdafiə edəcək (M.İbrahimov). Kim Simanın başını kəsib gətirsə, ona bir qatar yükü qızıl verəcəyəm («Azərbaycan nağılları»). O istəyirdi ki, körpə balaları işıq üzünə həsrət qalmasın (H.Mehdi). Əlacım ona qalib ki, həmişəlik göndərim kəndə (Ə.Haqverdiyev). Deyirlər ki, qış fəslində cənnətin qapıları, Muğana tərəf açılır (M.İbrahimov). Bir orasını da fikirləşək ki, necə olsa, yetim qızıdır, sənə etibar eləyib qoşulub gəlib, incidərsən, camaat nə deyər? (M.İbrahimov). Bu da ondan irəli gəlir ki, heç kəsə inandırsan, heç kəsə etibar etmərsən (B.Bayramov). Elə bu zaman hiss etdi ki, kim isə geri yanda astadan tövşüyür (İ.Şıxlı).

■ **Tapşırıq 304.** *Bədii ədəbiyyatdan tamamlıq budaq cümləsinə aid beş nümunə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 305.** *Seçdiyiniz nümunələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 306.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 307.** *Mahmud Kaşğari mətninin məzmununu danışın.*

Mahmud Kaşğari (1029-1126)

Türk dünyasının ən böyük alimlərindəndir, türkologiya elminin banisi sayılır. O, qədim Türkünstanın Kaşğar elinin Azıx kəndində doğulub. Məşhur Qaraxanlılar nəslindəndir. İlk təhsilini burada alan Mahmudun sonrakı taleyi Bağdadla bağlı olub. Ömrünün son çağlarında vətənə dönüb və orada həyatdan köçüb.

Mahmud Kaşğari «Divanu lüğətit-türk» (1072) əsəri ilə məşhurlaşdı. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası sayılan bu türkcə-ərəbcə lüğəli yazmaq üçün o, 10 ildən artıq türklər yaşayan bölgələri gəzərək material toplayıb. Lüğət Həzrəti-peyğəmbərin bu kəlamı ilə başlayır: «Türk dilini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti vardır». Lüğətdə 9000-dən artıq söz və

ifadə toplanıb, qədim türklərin yayıldığı əraziləri göstərən xəritə verilib. «Divan» türk xalqlarının tarixini, dilini, folklorunu, etnoqrafiyasını öyrənməkdə əvəzsiz qaynaqır. «Divanü lüğəbit-türk» əsərinin bu günə gəlib çatan yeganə əlyazması XIII əsrdə Azərbaycanda Məhəmməd Əssari tərəfindən üzü köçürülən nüsxədir. Bu nüsxə 1915-ci ildə Türkiyədə tapılıb və orada çap olunub. «Divan» 30-cu illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilsə də, indiyədək nəşr olunmayıb.

(budaqdan) olan dillərdə danışanlar bir-birlərini yaxşı başa düşürlər. Əlbəttə, bir qrupun dillərinin ayrılma vaxtının yaxınlığını çox müxtəsər düşünmək olmaz. Bu vaxt minilliklərlə ölçülür. Məsələn, oğuz qrupundan olan dillərin formalaşması eramızın birinci minilliyində başa çatır.

Yəni bugünkü Azərbaycan dilinin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu artıq ilk orta əsrlərdə (birinci minillikdə) təşəkkül tapmışdı. Bu, Azərbaycan xalqının varlığı demək idi.

I. Ben yürürüm¹ yana-yana,
Aşk boyadı beni kana,
Ne akilim, ne divana,
Gel gör beni aşk neylədi?

Yunus Əmrə

II. Onu didik-didik didikledilər,
Saçlarından tutub sürükledilər,
Götürüb yadlara "buyur" dedilər,
Beylər, bu vatana nasıl² kıydınız?

Nazim Hikmət

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЕ)

Sualları: **hansı?, necə?, nə cür.**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **həmin, elə, hələ və s.**

Məsələn: Mən insan o adama deyərəm ki, ömrü fırtınalar içərisində keçsin (M.İbrahimov). Bacılar var ki, yeddi qardaşının yeddisini də yola salıb (Mir Cəlal). Amma dünyada elə adamlar da var ki, düşünür. Qanır, hər şeyin fikrini eləyir (M.İbrahimov). Kimi bəyənirsən, o adama da niğah kəsdirərik («Azərbaycan nağılları»). Allah kəssin belə çörəyi ki, mən yeyirəm (B.Babayev). Mən elə bir əsər yaratmaq istəyirəm ki, məndən sonra gələn şairlər mənim təsirimdən çıxıb bilməsinlər (M.S.Ordubadı). Mən hamam Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum (N.Vəzirov). Dağların arasında bir dəniz yaranacaq ki, heç misli bərabəri olmayıb (Ə.Sadıq). Kitab da vardır ki, onun sözləri Düzülmüş şəfəqli ulduzlar kimi (S.Vuruğun). Bir adam yoxdur ki, bu palçıq üst-başına suvaşmasın, bir ev yoxdur ki, astanasını bozardıb ağartmasın (M.İbrahimov). İnsan ki, oxamağa və elmə düşmənlə ola, onun gələcəyi nə olmalı idi (N.Nərimanov).

ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ВРЕМЕНИ)

Sualları: **nə vaxt?, nə zaman?, haçan?**

Əlaqə vasitələri: intonasiya, **-ki, -mi, -mi, -mu, -mü, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **nə yaxt, nə zaman, haçan, elə ki, o zaman ki, nə zaman, nə zaman ki...**

Məsələn: Mən bu sualı yoğurub, xamır kündəsi kimi hazır etməmişdim ki, bir də gördüm, Səadət xanım məni qucaqladı (Mir Cəlal). Bir gün gələr, ürəyiniz açılar (S.Rüstəm). Sən də varsan, nə qədər varsa, bəşər, varsa həyat (S.Rüstəm).

■ **Tapşırıq 308.** *Zaman budaq cümləsinə aid beş misal yazın.*

YER BUDAQ CÜMLƏSİ

¹ Sanki.

² Dünən.

(ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ МЕСТА)

Suallar: **hara?, haraya?, harada?, haradan?**

Əlavə vasitələri: **intonasiya, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **haraya, harada, haradan, oraya, orada, oradan.**

Məsələn: O yerdə ki, məhəbbətimə məhəbbətlə cavab vermirlər, mən bundan sonra oraya getməyəm (Ə.Abbasov). O yerdə ki, qoyun-quzunun qədri adamdan artıq tutulur, orada adamlar ruhdan düşür (M.İbrahimov). Kim hara istəyir ora getsin (M.İbrahimov). O yerdə, ki, dalğalanır dost ellərin bayrağı, o yerdə ki, köüllərin xəzan bilməz bağça-bağı. Şerim orda çalır qanad (S.Rüstəm). Külək hansı tərəfə əsirsə, orada da əyilir (Ə.Sadiq). Haram bəyənib seçəsi olsan oraya, ey sənəm, sən mənimlə get (H.Arif). Sən, hara, biz də ora (Ə.Vəliyev) Muzdurun yatmaq üçün müəyyən bir yeri olmadığından hara gedirsə, orada da yatırdı (S.Rəhimov).

Xan zadələr şişə taxır rəyəti,
Özlərinin deyil malı, dövləti,

Orda tərər, harada düşsə ürsəti,
Mujiki seyr elə, ayağa bir bax.

Q.Zakir

■ **Tapşırıq 309.** *Bədii ədəbiyyatdan yer budaq cümləsinə aid beş cümlə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 310.** *Seçdiyiniz cümlələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 311.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ
(ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ПРИЧИНЫ)

Sualları: **niyə?, nə üçün?, nəyə görə?, nə səbəbə?, nədən ötrü?**

Əlavə vasitələri: **çünki, ki, ona görə (ki), ondan ötrü (ki), - sa, -sə.**

Köməkçi əlavə vasitələr: **ona görə, ondan ötrü.**

Məsələn: Fikirləşə-fikirləşə qalacaq ki, görəsən bunu kim eləyib (İ.Şıxlı). Bunların hamısını ona görə xatırlayıram ki, sən olmayanda evimiz suyu sovurulmuş dəyirmanə bənzəyirdi (M.İbrahimov). Bu səfər ona görə bir əlamətdar bir səfər idi ki, Əlibəyin Bakıdan getdiyi çoxlarını maraqlandırır da və bu marağın özü də müxtəlif idi (Mir Cəlal). Səfər xoşbəxtidir ki, sən kimi qardaşı var (M.İbrahimov). O, axının uzun sürməsindən qorxdu ki, quyu tamamilə sıradan çıxsa (M.Süleymanov). Bir şey yazmamışam istiqbalına. Çünki az duymuşam, az anlamışam (S.Vurğun). Eşq atəşi Bünyadı necə yandırırdsansa, bu sözlər onun qulağına girmədi (H.Mehdi). Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi (M.İbrahimov). Hümmət astadan nə dedisə, Murad bərkdən güldü (İ.Əfəndiyev). İkincisi də mən ona görə məhz səndən kömək istəyirəm ki, sən Güldəstə Şahsuvarova ilə yaşıdsan, bir məhəllədə böyümüsən (H.Seyidbəyli). Bu çiçəklər onun üçün gözəldir ki, onları sən kimi çiçək bəsləmiş (C.Cabbarlı). Bəndalı dağlara, meşələrə, dərələrə kimi çiçək bəsləmiş (C.Cabbarlı). Bəndalı dağlara, meşələrə, dərələrə səmt getmədi, ona görə ki, susuzluqdan, korluqdan qorxurdu (Mir Cəlal).

Mənim irəli sürdüyüm iş həm texniki, həm də geoloji cəhətdən imkan daxilindədir, odur ki, quyunu qazmağa başlamaq lazımdır (M.Süleymanov). Məmmədli evləndiyini bərk gizlədirdi, onları ötrü ki, vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu qorxutmuşdular (C.Məmmədquluzadə).

■ **Tapşırıq 312.** *Bədii ədəbiyyatdan səbəb budaq cümləsinə aid beş cümlə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 313.** *Seçdiyiniz cümlələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 314.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ЦЕЛИ)

Sualları: **nə məqsədlə?, nə üçün?, nədən ötrü?, niyə?**

Əlavə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə.**

Məsələn: Yasəmən Qaraca qızı səslədi ki, gəlib onun başına su töksün (S.S.Axundov). Xələti zirehin üstündən geyirdilər ki, günəş zirehi qızdırıb əziyyət verməsin (F.Kərimzadə). Özünə də yalvardım ki, fəxri sədrlikdən imtina etməsin (İ.Hüseynov). Neron bir şəhəri birdən yaxdı ki, sönük vicdanına bir ilham gülsün (S.Vurğun). Atalar istər ki, oğlu qoyub getdiyinə sahib olsun (Mir Cəlal). Ondan ötrü səni çağırmışam ki, gedəsən qəssab Nəbinin övrətinin yanına elçilik eləyəsən (Ə.Haqqverdiyev). Bəlkə elə sən qəsdən o kitabı vermişən ki, Kipianini işdən qovub tutsunlar (İ.Şıxlı). Bu yekəlikdə şəhərdə bir usta tapmadım ki, gəlib mücrünü açsın (Ə.Vəliyev). Mən özüm də o səsdə gedirəm ki, qoymayım bir adama zərər yetişə (N.Vəzirov). Arvad hazırlıq görüb ki, sabah səni qonaq çağırırsın (M.Süleymanov). Ondan ötrü iki qənd verirəm ki, kəbinli övrəti mənə alasan da (C.Məmmədquluzadə). Bunları sizə ona görə deyirəm ki, mənim vəziyyətimdən xəbərdar olasınız. (C.Məmmədquluzadə).

Mən evdən ona görə köçdüm ki, sənin üçün meydan geniş olsun (H.Seyidbəyli).

■ **Tapşırıq 315.** *Bədii ədəbiyyatdan məqsəd budaq cümləsinə aid beş nümunə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 316.** *Seçdiyiniz cümlələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 317.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

KƏMİYYƏT BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КОЛИЧЕСТВА)

Sualları: **nə qədər?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **nə qədər, o qədər, bir qədər...**

Məsələn: İşə o qədər uzatdınız ki, indi onlar sizi qabaqlarına qatıb qovurlar (H.Abbasızadə). Əllərini o qədər ovuşdurmuşdu ki, barmaqları qıpqırmızı olmuşdu (Ə.Vəliyev). Düşmənin qanını nə qədər içsəm, mənim qanım bir o qədər artacaqdır (S.Rəhimov). İnan ki, nə qədər can var bədəndə, Səni sevəcəm sən sevməsən də (S.Rüstəm). İndi Bayramın həyəcanı o qədər artdı ki, az qala özünü itirib

görüşü təxirə salacaqdı (H.Mehdi). Adam nə qədər kiçiklik eləsə, bir o qədər böyüyür (M.İbrahimov) Sən bir il bundan əvvəl nə qədər yaxın idinsə, bu gün bir o qədər əlçatmazsan (H.Abbaszadə). Uzun Həsən nə qədər ucaboy, ağır idisə, bir o qədər də yüngül, cəld idi (E.Kazımzadə). Bu gün nə qədər ceyran vurmuşdularsa, beş o qədər Xəlil paşanın qoşunundan qırdılar («Koroğlu»). Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbana deyərsən gətirsin (N.Vəzirov). Nə qədər tez desəniz, o qədər tez məni nigarançılıqdan qurtarmış olarsınız (M.İbrahimov).

■ **Tapşırıq 318.** *Bədii ədəbiyyatdan kəmiyyət budaq cümləsinə aid beş nümunə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 319.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 320.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

TƏRZİ-HƏRƏKƏT BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ОБРАЗА ДЕЙСТВИЯ)

Sualları: necə?, nə cür?

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **elə, belə, elə bil, sanki...**

Məsələn: Bu zaman Fərman özünü elə şax tutardı ki, elə bil atasına tapşırılan işin yansını o görəcəkdir (Ə.Sadiq). Həm də bunu elə etmək istəyirdi ki, heç kəs ondan şübhələnməsin (İ.Şıxlı). Elə danışsən ki, vicdanım haqqı, eşidənlər səni qınayır (Ə.Vəliyev). Ağca qarı birdən elə diksindi ki, əlinin kəskin hərəkətindən ip qırıldı (Ə.Əbdülhəsən). Mahmudun ürəyi elə şiddətlə döyündü ki, o, dilinin ucuna gəlmiş sözləri deməyə də özündə qüvvə tapmadı (H.Mehdi). Elə pərt oldum ki, o cür utandım ki, yol uzununu qonşumuzun üzünə baxa bilmədim (Ə.Vəliyev). Belə danış ki, bu gün şahidi olduğun ağır hadisə sədaqətli dostların arasına yeni-yeni adamlar gətirə bilsin (M.İbrahimov). Dodağımı dişləyərək mənə elə baxdı ki, özümdən asılı olmayaraq gülümsündüm (İ.Qasimov). Elə intizarla baxdı ki, elə bil bütün həyatı müsbət və ya mənfi cavab verəcəyindən asılı idi (H.Mehdi). Ötən gecə Qulu necə sərilmişdisə, eləcə də qalmışdı (S.Rəhimov).

■ **Tapşırıq 321.** *Bədii ədəbiyyatdan tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə aid beş cümlə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 322.** *Seçdiyiniz cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 323.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

Gərək elə eyləyək ki, o yaşasın (C.Bərgüşad). Yusif ayağı ilə elə bərk vurdu ki, yazıq qız dik atıldı (S.S.Axundov). Bəzən elə kinofilmlər göstərir ki, adam öz əri ilə, kiçik bacı-qardaşı ilə həmin filmlərə baxmağa utanır (Ə.Qasimov). Sultan özünü elə göstərdi ki, guya Səmədin bu hərəkəti tamamilə təbiidir (İ.Hüseynov). Şahlar, elə adamlar var ki, onları lap ilk görüşdə də tanımaq olur (İ.Əfəndiyev). Axı o niyə belə qərara gəlmişdi ki, bu oğlandan istifadə edə bilər ("Azərbaycan" jurnalı). Sabah elə siyasəi eləyim ki, tarixlərdə deyilsin (Y.V.Çəmənzmənli). O elə adamdır ki, üz verəndə astar istəyəcək (Ə.Vəliyev). Mən elə bir şair olmaq istəyirəm ki, şeir süfrəmdən minlərcə şairlər qismət aparsınlar (M.S.Odrubadi). Papağın altında gözləri belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür (C.Məmmədquluzadə).

DƏRƏCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ
(ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ СТЕПЕНИ)

Sualları: **nə dərəcədə?, nə dərəcəyə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **o dərəcə (o qədər, elə) o dərəcədə.**

Məsələn: Bacanaqlar hətta o dərəcə fərqli idilər ki, Xıdırın oğurladıqlarının yarından çoxunu yeyib üstündən su içir, az bir qismini anbardara dadızdırırdılar (Ə.Vəliyev). Gənclik o qədər güclü, o qədər coşğun bir amildir ki, çox zaman nənələrin, dədələrin arzusundan, planından asılı olmur (Mir Cəlal). Qıratın şıltağı o yerə çatdı ki, çəkiç nalbəndin barmağına dəyib yaraladı («Koroğlu»). İş o dərəcəyə çatdı ki, Lətifə ona təsəlli verməyə başladı (H.Mehdi). Elə məharətlə yeyib-yedirtmişdi ki, heç bir yoxlama əleyhinə bir şey tapa bilməmişdi (M.İbrahimov). Bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırır ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görər (M.İbrahimov).

■ **Tapşırıq 324.** *Bədii ədəbiyyatdan dərəcə budaq cümləsinə aid beş nümunə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 325.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri rus dilinə tərcümə edin və dəftərinizə yazın.*

NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ
(ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ СЛЕДСТВИЯ)

Sualı yoxdur.

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, ki, belə ki.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **elə, elə bir, nə, kim, necə, nə cür, nə vaxt, nə zaman, bir...**

Məsələn: Görəsən bu uşağa nə oldu ki, indiyəcən gəlib çıxmır (İ.Şıxlı). Bir tikə çörək nədir ki, sən bir mücrü cavahirdən keçdin (F.Kərimzadə). Mənə nə düşüb xalqın işinə qarışam ki, axırda da yaman kişi olum? (C.Cabbarlı). Sənin nə həddin var, mənim adaxlımın admı çəkirsən (Ü.Hacıbəyov). İş belə gətirdi ki, yolumuz bura düşdü (M.Süleymanov). Ay yoldaş sədr, qara Kərəm oğlu nədir, sən qabağında dursun! (M.İbrahimov). Elə iş düzəlt ki, özgəsi səndən nümunə göstərsin (B.Bayramov). Bu yerdə elə bir iş baş verdi ki, hər üçünü heyrət aldı (S.Əhmədov). Sahibkarlarla o qədər vuruşdu ki, axırda ayaqlarına qandal vurub Sibirə sürgün etdilər (H.Mehdi). Elə ki, kino qurtardı, dərdim təzələndi (M.Süleymanov).

■ **Tapşırıq 326.** *Bədii ədəbiyyatdan nəticə cümləsinə aid beş cümlə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 327.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri rus dilinə tərcümə edin.*

ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİ
(ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ УСЛОВНОЕ)

Sualları: **nə şərtlə?, hansı şərtlə?**

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -sa, -sə.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **əgər, hərgah, madam (ki), vaxta (ki).**

Məsələn: Bir gün bir-birimizi görməsəydik, bağrımız çatdardı (C.Cabbarlı). Su istəyirsə, vermə, güllə dəyəne su zərərdir (Ə.Haqqverdiyev). Əgər Qaraş özünü itirməyib diqqətlə baxsaydı, atasının

yuxudan çox yorğun və əzgin qalxdığını görərdi (M.İbrahimov). Madam bir-biriləri ilə xoşbəxt deyillər, əlbəttə, belə davam edə bilməz (İ.Şıxlı). Kişi ki, adamların gözünə şax baxa bilmədi, ölsə, yaxşıdır (İ.Şıxlı). Əgər iftira olmasa, o vaxt mən özümü ən ağır bir cəzaya layiq görürəm (Ə.Vəliyev). İndi ki, qənaət məsələsi irəli sürülüb, deməli, harada kəssən, nə qədər kəssən, göydə qəbul edəcəklər (B.Bayramov).

■ **Tapşırıq 328.** *Bədii ədəbiyyatdan şərt budaq cümləsinə aid beş nümunə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 329.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri rus dilinə çevirin və dəftərinizə yazın.*

QARŞILIQLI-GÜZƏŞT BUDAQ CÜMLƏSİ (ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ СОПОСТОВИТЕЛЬНО-УСТУПИТЕЛЬНОЕ)

Sualı yoxdur.

Əlaqə vasitələri: **intonasiya, -sa da, -sə də.**

Əlavə köməkçi vasitələr: **hərçənd, belə, nə qədər...**

Məsələn: O, gəlinin qəfildən necə diksindiyini, hətta heyrətlə içini çəkdiyini hiss etdisə də, buna mənə vermədi (İ.Hüseynov). O, yüyəni nə qədər dartsa da, atların sürəti azalmadı (F.Kərimzadə). Hərçənd kişinin alnında qırıqlar çoxdur, ancaq sözlər sərrast, fikri aydındır (Ə.Vəliyev). Onu yalnız axşamlar görə bilərdi ki, bu zaman da anası bayıra çıxmağa qoymurdu (İ.Şıxlı). Onların qılınc-tüfəngi məni o qədər qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri vəlvələ alır (M.F.Axundov). Mən nə qədər qoca olsam da, dəyərəm min cavana (Ü.Hacıbəyov). Nə qədər gizlətsəm də hər şey aşkardadır (Mir Calal). Kamil bir palancı olsa da, Şirzad səpinə razılıq verdiyini ona xatırlatmağı lazım bildi (M.İbrahimov).

■ **Tapşırıq 330.** *Bədii ədəbiyyatdan qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinə beş nümunə seçin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 331.** *Seçdiyiniz tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə çevirin və dəftərinizə yazın.*

■ **Tapşırıq 332.** *Mətnin məzmununu öyrənin.*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988)

Əlli ildən artıq bədii yaradıcılıqla məşğul olan Şəhriyar müasir Şərqi ən görkəmli sənətkarlarındanıdır. O, 1906-cı ildə Təbrizdə ziyalı ailəsində doğulmuş, uşaqlıq illərini Xoşginab və Şəngilova qəsəbələrində keçirmişdir. İlk təhsilini kənd məktəbində Molla İbrahim adlı bir axunddan almış, ibtidai və orta məktəbi Təbrizdə başa çatdırmış, sonra Tehrana gəlib darülfünun (universitetin) tibb fakültəsində oxunmuşdur. Lakin ehtiyac üzündən təhsilini başa çatdırma bilmir. 1953-cü ildə şairin anası vəfat etdiyindən o, anasının əziz xatirəsinə əsrlər həsr edir. Onların biri «Heydərbabaya salam» poemasıdır. Poema sadə və şirin dildə yazılmış, burada şairin uşaqlıq və gənclik illərinin şirin və təkrarolunmaz xatirələri, milli adət və ənənələri öz əksini tapmışdır.

Şəhriyarı müasir şeirin Hafizi adlandırırlar. Onun yara-dıcılığında ictimai-siyasi mövzular geniş yer tutur. İkinci dünya müharibəsində Şəhriyar antifaşist cəbhədə dayanır, öz kəskin qələmi ilə bu müqəddəs mübarizədə iştirak edir. Faşizmi bəşə-riyyət üçün böyük təhlükə hesab edən Şəhriyar onu əhrimənə, qaranlığa, yeddibaşlı əjdahaya oxşatmış, Stalinqrad qəhrə-manlarına xüsusi bir poema həsr etmişdir.

Böyük Vətən müharibəsində milyonlarla insan qurban verən sovet xalqına öz dərin məhəbbətini bildirmişdir. Şəhriyarın böyük alim Eynşteynə yazdığı şeirində güclü beynəlmiləçilik hissi vardır. Elmin ən böyük kəşfinin əsasını qoyan alimə şair afərinlər söylədikdən sonra əlavə edir ki, əfsus ki,

sənin kəşfindən bomba hazırlanır, müharibə əjdahası yaranır, dünyanın ömür badəsi daşacaq, eşq və məhəbbət təbiətdən üz döndərəcək... Lakin şair gələcəyə nikbin baxır, inanmaq istəmir ki, yenə müharibə olacaq, yenə də analar oğul yolu gözləyəcəklər...

Azərbaycan şairi Şəhriyar özünün Dədə Qorqud ənənəsi əsasında sırf türk üslubunda «Heydərbabaya salam» poemasını yazdı. Bu poema ilə Şəhriyar əslində fitrətindən tüğyan eyləyən Azərbaycanlılığı və tirkçülüüyü, daxilində çağlayan cənubi-şimali Vahid Azərbaycan ehtirasını fəryadla izhar edirdi:

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.

Şəhriyar misralarla için-için ağlayırdı. Bu göz yaşlarında təlatümlü üsyan bütün dünyaya sonsuz bir etiraz, böyük bir xalqın qanı, müsibəti gizləndirdi:

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlasaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydin ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?
Ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

«Heydərbabaya salam» poeması şairə böyük şöhrət qazandırmışdır. Xalqın danışiq dilində - Təbriz ləhcəsində yazılan bu poemaya saysız-hesabsız nəzirələr yazılmışdır.

■ **Tapşırıq 333.** *Şeiri hissə-hissə əzbərləyin.*

M.Şəhriyar

Azərbaycan

Könlümün quşu qanad çalmaz,
sənsiz bir an, Azərbaycan.
Xoş günlərim getməz müdam,
xəyalımdan, Azərbaycan.

Səndən uzaq düşsəm də mən,
eşqin ilə yaşayıram.
Yaranmış qəlbim kimi,
qəlbi viran, Azərbaycan...

Bütün dünya bilir,
sənin qüdrətinlə, dövlətinlə
Abad olub, azad olub,
mülki - İran, Azərbaycan!

Vətən eşqi məktəbində,
can verməyi öyrəmişik.
Ustadımız deyib, heçdir.
vətənsiz can, Azərbaycan!

Yarəb, nədir bir bu qədər,
 ürəkləri qan etməyin.
 Qolubağlı qalacaqdır,
 nə vaxtacan, Azərbaycan?

İgidlərin İran üçün şəhid olub,
 əvəzində.
 Dərd almısan, qəm almısan,
 sən İrandan, Azərbaycan.

Övladların nə vaxtadək,
 tərki-vətən olacaqdır?
 Əl-ələ ver, üsyan eylə,
 oyan-oyan Azərbaycan.

Bəsdir, fərəq övladından,
 kül ələndi başımıza.
 Dur ayağa! Ya azad ol,
 ya tamam yan, Azərbaycan!

Şəhriyarın ürəyi də,
 səninkitək yaralıdır.
 Azadlıqdır mənə məlhəm,
 sənə dərman, Azərbaycan!

Farscadan tərcümə edəni: Fikrət Sadıq

Heydərbabaya salam (Poemadan parça)

Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
 Sellər, sülər şaqquldayıb axanda,
 Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
 Salam olsun şövkətizə, elizə,
 Mənim də bir adım gəlsin dilizə.

Heydərbaba, kəhliklərin uçanda,
 Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
 Bağların çiçəklənib açanda,
 Bizdən də bir mümkün olsa yad elə,
 Açılmayan ürəkləri şad elə.

Heydərbaba, yolum səndən kəc oldu,
 Ömrüm keçdi, gələmmədim, gec oldu,

Heç bilmədim gözəllərin nec oldu.
Bilməz idim döngələr var, dönüş var,
İtkilik var, ayrılıq var, ölüm var.

Biçin üstü sünbül biçən oraqlar,
Elə bil ki, zülfü darar daraqlar,
Şikarçılar bildirçini soraqlar,
Biçinçilər ayrılanları içərlər,
Bir huşlanıb, sondan durub biçərlər.

Heydərbaba, kəndin gülü batanda,
Uşaqların şamın yeyib yatanda,
Ay buluddan çıxıb qaş-göz atanda,
Bizdən də bir sən onlara qüssə de,
Qüssəmizdə coxlu qəmi qüssə de.

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qar-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sora solaydım.

Əmmacanın bal bəlləsin yeyərdim,
Sondan durub üs donumu geyərdim.
Baxçalardan tiringəni deyərdim,
Ay özümü o əzdirən günlərim,
Ağac minib gəzdirən günlərim.

Bayram idi, gecə quşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu.
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.

Şal istədim mən də, evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı.
Xan nənəmi yada salıb ağladı.

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birindən ayrılmayın amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar!

Bir soruşun bir qarğanmış fələkdən,
Nə istəyir bu qurduğu kələkdən?
Deynə, keçirt ulduzları ələkdən,
Qoy tökülsün, bu yer üzü dağılsın,

Bu şeytanlıq qurğusu bir yığılsın!
 Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
 Bağlaşaydım dağdan axan selinən,
 Ağlaşaydım uzaq düşən elinən.
 Bir görəydim ayrılığı kim saldı,
 Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Heydərbaba, gecə durna keçəndə,
 Koroğlunun gözü qara seçəndə,
 Qıratını minib, kəsib-keçəndə.
 Mən də bundan tez mətləbə çatmaram,
 Eyvaz gəlib çatmayınca yatmaram.

Heydərbaba, mərd oğullar doğginən.
 Namərdlərin burunların ovginən,
 Gədəklərdə qurdları tut boğginən,
 Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
 Qoyunların quyruqların çatlasın.

Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
 Dünya varkən ağxın dolu dad olsun,
 Səndən tanış olsun, - yad olsun.
 Deynə mənim şair oğlum Şəhriyar,
 Bir ömürdür, qəm üstünə qəm qoyar.

Natiqlik sənəti

Nitqi mövcud ədəbi normalara uyğun (düzgün) olmaqla yanaşı, həm də dəqiq və gözəl (ifadəli) olan adamlar nitq adlanırlar. Natiqlik müəyyən peşəkarlıq tələb edən sənətdir.

Natiqlik sənəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, peşəkar fəaliyyət sahəsi başa düşülür, ikincisi isə həmin fəaliyyət sahəsindən bəhs edən elm (buna ritorika da deyilir) nəzərdə tutulur.

Natiqlik sənətinin əsas tələbləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) düzgün, dəqiq və gözəl (ifadəli) danışmaq;
- 2) auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, yəni auditoriya üçün anlaşılıqlı olmaq;
- 3) nitqin intonasiyasına, ritminə fikir verilmək, həmin intonasiyanın, ritmin tələblərinə uyğun bədən, baş və əl-qol hərəkətləri etmək;
- 4) mümkün qədər yığcam danışmaq, mətləbdən uzaqlaşaraq dinləyiciləri yormamaq;
- 5) nitqə (çıxışa, mühazirəyə və s.) əvvəlcədən hazırlaşmaq, sonra isə təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.

Natiqlik həm bir sənət, həm də bir elm kimi çoxdan formalaşmışdır. Qədim dünyanın, xüsusən antik dövrün yetirdiyi görkəmli natiqlər natiqliyin praktikasını ilə məşğul olmaqla yanaşı, bütöv bir elmi-nəzəri sistem hazırlamışlar: Platon (Əflatun), Aristotel (Ərəstun), Demosfen, Siseron... antik natiqliyin ən görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Azərbaycanın tarix boyu böyük natiqləri fəaliyyət göstərmişlər: Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Məmmədamin Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, İsmayıl Şıxlı, Şıxəli Qurbanov, Aydın Məmmədov.

Eyni zamanda Azərbaycanda əsrlər boyu natiqliyin nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş, bir sıra mükəmməl nitq prinsipləri müəyyənləşdirmişlər.

Natiqliyin aşağıdakı sahələri mövcuddur: 1) bədii natiqlik; 2) akademik natiqlik; 3) siyasi natiqlik; 4) inzibati-idarə natiqliyi; 5) işgüzar natiqlik.

■ **Tapşırıq 334.** *Aşağıdakı nitq mətnini oxuyun.*

Hörrətli yoldaşlar! Sizdən nə qədər xoş sözlər eşitsəm də, əlbəttə, bu sözlərə görə öz minnətdarlığımı bildirirəm - mən bilirəm ki, yetmiş yaş ömrün qürub çağıdır və illər boyu qəlbimizi didən sözləri bu gün elə deməyib, bəs haçan deyəcəyik?

Azərbaycanın başına bəlaların gəlməsinə səbəb həmişə sapı özümüzdən olan baltalar olubdur. Mənim bu barədə xalq əfsanəsi əsasında yazılmış bir hekayəm də var və yəqin ki, oxumusunuz...əgər sapı özümüzdən olan baltalar olmasa idi, heç bir xarici düşmən millətimizin üstünə ayaq almağa cəsarət etməzdi.

(İsmayıl Şıxlı. Öz 70 illiyi münasibətilə keçirilən yığıncaqdakı çıxışından).

■ **Tapşırıq 335.** *Nəriman Nərimanovun, ya da Məmmədəmin Rəsulzadənin məşhur nitqlərindən birini tapıb oxuyun, nitq mədəniyyətinin tələblərinə necə əməl olunduğuna, natiqlik sənətinin imkanlarından necə istifadə edildiyinə diqqət yetirin, nümunələr gətirib sərh edin.*

■ **Tapşırıq 336.** *Mətni oxuyun, nitqin düzgünlüyünə, dəqiqliyinə və ifadəliliyinə aid misallar göstərin.*

Əziz məktəblilər!

Bugünkü söhbətimiz türk xalqlarının qədim tarixi barədədir.

Türklərin ilk vətəninin hara olması mübahisəlidir, araşdırıcıların əksəriyyəti həmin vətəni Ön Asiyada axtarırlar. Güman olunur ki, türk xalqlarının ulu babaları təxminən e.ə. V minillikdə Ön Asiyada - Urmiya gölünün Cənub sahillərində yaşamış, böyük mədəniyyət yaratmışlar.

E.ə. III-II minilliklərdə türk xalqlarının ulu babaları, yaxud protoaltaylar Şimal-Şərq istiqamətində hərəkət edib Mərkəzi Asiyaya yayılmış və burada bir sıra dövlətlər qurmuşlar: Turan və ya Sak, Altay imperiyaları barədə tarixi mənbələrdə geniş məlumatlara rast gəlirik.

Əziz məktəblilər! Tarixini daha yaxşı bildiyimiz türk dövlətlərindən biri də Hun dövləti, yaxud imperiyasıdır ki, e.ə. I minilliyin ortalarından bizim eramın V əsrinə qədər mövcud olmuşdur. Hun imperiyasının sərhədləri müəyyən dövrlərdə Altaydan Avropanın şərqinədək uzanıb gedirdi.

Türk xalqları tarixinin qədim dövrünü tədqiqatçılar o qədər də dərinləndiriblər, bu da bir sıra məsələlərin bu gün tam aydınlığı ilə şərhinə imkan vermir, ancaq biz fəxr edə bilərik ki, bizim ulu babalarımız tarixdə çox böyük rol oynamış, dünya mədəniyyətinin inkişafında mühüm işlər görmüşlər.

■ **Tapşırıq 337.** *Bu nitqi natiqliyin hansı növünə aid etmək olar?*

Natiqlik sənətinin mühüm şərtlərindən biri əl-qol hərəkətlərindən - "jestlərdən" nitqin intonasiyasına, ritminə uyğun şəkildə istifadə etməkdir. Jestlər nitqin təsirliliyini artırır, ona emosional güc verir.

Ancaq əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə etmək yeri gəldi-gəlmədi əl-qol atmaq, nəticə etibarilə nitqin təsirliliyini artırmaq əvəzinə, azalda bilər. Ona görə də görkəmli nitq ustaları hər bir jesti ölçüb-biçir və onlardan yerli-yerində istifadə etməyə çalışırlar.

Bütün natiqlərin eyni jest sistemindən faydalanması mümkün deyil. Adətən, hər bir görkəmli natiqin özünəməxsus jest üslubu olur.

■ **Tapşırıq 338.** *Aşağıdakı nitq mətnini müvafiq jestlərlə müşayiət etməklə ucadan oxuyun.*

Cənablar! Mən Sizin nəzərinizə çaldırıram ki, Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir, Azərbaycan xalqı isə yüksək mədəniyyətə malik bir xalqdır. Biz qonşu dövlətlərlə müasir beynəlxalq tələblərə uyğun əlaqələr qurmaq tərəfdarıyıq, heç kimin torpağında gözümüz yoxdur. Ancaq öz torpağımızda bir qarışını da heç bir qəsbkara güzəştə getmək fikrində deyilik.

Cənablar! Mən güman edirəm ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz böyük siyasi nüfuzundan istifadə edib, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına qarşı qeyri-sivilizasiyalı, hətta birbaşa aqressiv münasibətə son qoyulmasına çalışacaqdır.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

■ **Tapşırıq 339.** *Şeiri ucadan oxuyun, poetik intonasiyanın tələblərindən irəli gələn jestlər edin.*

Nəbi Xəzri

Şuşanın yolları

Hər yanda bir məclis qurulub gedir,
Buz kimi bulaqlar durulub gedir,
Dağların döşüylə burulub gedir,
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar.

Dağın ətəyinə qədəm qoyunca,
Qarqar uğuldayır dərə boyunca,
Durub hüsnünüzə baxım doyunca,
Baxım heyran-heyran mən sizə, yollar.

İlk dəfə gəlmişik üz-üzə, yollar,
Sərin bulaqlardan ellər su içmiş,
Dostunu düşməndən yaxşıca seçmiş,
Burdan Vaqif ötmüş, Vidadi keçmiş,
Gərək ki, onları tanıya yollar.
Onların izləri hanı, a yollar?

Sevirəm çeşməli, sulu dağları,
Vüqarlı dağları, ulu dağları,
Döysə də qar, yağış, dolu dağları,
Dolanıb aparır dağlara yollar,
Bağçalara yollar, bağlara yollar.

Dağların zirvəsi ağa bürünür,
Yaşıl quzeylərdən duman sürünür,
Qəlbimdən bu yerə yollar görünür,
Gör necə qovuşur, yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar!

■ **Tapşırıq 340.** *“Anam” şeirini azbərləyin və rus dilinə tərcümə edin.*

Nailə Yusifqızı

Anam

Əllərin məlhəmdir, sözlərin hikmət,
Bir elin fəxridir, mehriban anam.
Zəhmət hesabına ömür sürdü o,
Bu qəmli könlümün sevinci anam.

Gözəl arzularda böyütdü bizi,
Nəcib, mərhəmətli, çox sadə anam.

Mənim ürəyimin ağ işığısan,
Əbədi məhəbbət rəmzisən, anam.

Gözlərin yol çəkir, hey gecə-gündüz,
Bil ki, sevincimin təməli sənsən.
Hər yaşda inan ki, möhtacıq sənə,
Mehriban, qayğıkeş, gülürüz anam.

Səninlə cavanıq, səninlə uşaq,
Qayğın da, sözün də sanki bir bulaq.
Məhəmməd Peyğəmbər deyən anadır,
Sənnət analar ayağı altdadır!

■ **Tapşırıq 341.** *Təsdiq, inkar, təəccüb, razılıq və s. bildirən jestlər edin, sonra həmin jestlərin təsvirini (şifahi, yaxud yazılı) verin.*

■ **Tapşırıq 342.** *Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimlərindən birinin televiziya çıxışını yadınıza salın, onun özünəməxsus (daha çox istifadə etdiyi) jestlərini qeyd edin.*

■ **Tapşırıq 343.** *Xoşunuza gələn artistlərin yadınızda qalmış jestlərini göstərməyə və həmin jestlərin mənasını izah etməyə çalışın.*

Nitq prosesində üz əzələlərinin mənalı hərəkəti (təəccüb, narazılıq, ehtiram, sevinc və s. müxtəlif emosiyalar ifadə etməsi) mimika adlanır. Nə isə danışmış üz hərəkətsiz (mənasız, ifadəsiz və s.) saxlamaq mümkün deyil və təbii ki, mimika nitqin anlaşılmasında, məsələn, sözün ciddi, yaxud ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Mimika vasitəsilə natıq nitqinə müəyyən emosionallıq, sözlə ifadəsi mümkün olmayan çalarlar gətirir.

Jestlə mimika mükəmməl nitqdə bir-birini tamamlayır və vahid psixoloji akt kimi çıxış edir. Şifahi ədəbi dil bunlarsız mümkün deyil.

■ **Tapşırıq 344.** *Şeiri dinləyin, diktorun mimikasına diqqət yetirin, üz hərəkəti aktlarını anlamağa çalışın.*

Əsildən, nəsildən mərd olan özün,
Mərdlər sırasında mərdana çəkər.
Laf edib daldada özün öyənələr,
Meydanda yaxasın tez yana çəkər.

Əhli-insan yalan sözdən utanar,
Əhli-ürfan həqiqətə inanar,
Əhli-nadan nə anlayar, nə qanar,
Atalar məsəlin qanana çəkər.

Arifəm, sərrafam mən də bu dəmdə,
Dürrdən, gövhərdən vardı sinəmdə.
Xındı Məmməd həqiqətdən deyəndə,
Götürüb sazına təzana çəkər.

Aşıq Xındı Məmməd

Nitq etiketləri

Hər bir xalqın dilində onun milli təfəkkürünə, etnoqrafi-yasına uyğun olaraq, müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik və s. formaları, ifadələri olur ki, onlara **nitq etiketləri**, yaxud **yarlıq-ları** deyilir. Ünsiyyət prosesində həmin etiketlərə əməl etmək nitq mədəniyyətinin və ümumiyyətlə, mədəniyyətin göstəricisi sayılır.

I. Müraciət etiketləri. Müsahib yaşca böyük olduqda, yaxud ortada tanışlıq olmadıqda ona "siz" deyə müraciət olunur. Bu, çox qədim adətdir. Hələ Mahmud Kaşğari XI əsrdə "Divanü lüğətit-türk"də göstərir ki, türklər özlərindən yaşca böyüklərə "siz", kiçiklərə isə "sən" deyə müraciət edirlər.

Həmin qayda bütün müraciət formalarında gözlənilir; məsələn, *bağışlayın, buyurun, aylaşın, lütfən sözü ilə davam edir* və s.

Bundan başqa, *Xanım! Cənab! Müəllim! Oğlum! Qızım! A bala! Qardaşoğlu! Bacıoğlu! Qardaş! Əmi! Dayı! Əzizim! Qadası! Dərdin alım! Başına dönüm!* və s. kimi müraciət formaları da vardır.

Müraciət etiketləri: rəsmi (məsələn: *Cənab prezident! Vətəndaş hakim!* və s.) və qeyri-rəsmi (məsələn: *Oğlum! Qadan alım!* və s.) olmaqla iki yerə ayrılır.

II. Görüşmə etiketləri: Salam! Salam-əleyküm! Əleyküm-salam! Xoş gördük! Gün aydın! Sabahınız xeyir! Axşamınız xeyir! Xoş gəlmişini! və s.

III. Ayrılma etiketləri: Xudahafiz! Əlvida! Salamət qalın! Sağ olun! Allah amanında! Gecəniz xeyrə qalsın! Xeyrə qənşər (qabaq, doğru) gedin! Uğur olsun! Yaxşı yol! Görüşənə qədər! və s.

IV. Təbrik etiketləri: Təbrik edirəm! Gözünüz aydın! Mübarəkdir! Mübarək olsun! və s. (hamısının cavabında: Sağ olun!).

Alqışlar (Allah sizə kömək olsun! Yastığınız yüngül olsun! Allah rəhmət eləsin! Görüm neylim, necə eliyim deməyəsini və s.), **qarğışlar** (Allah öldürsün! Allah evini yıxsın! Gözün tökülsün! və s.) da nitq etiketləri sırasına daxildir.

Elə nitq etiketləri vardır ki, əsrlər, minilliklər boyu sabit qalır; elələri də vardır ki, müəyyən dövrdə, mərhələdə işlənilib sonra ünsiyyətdən çıxır. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən *Yoldaş! Vətəndaş!* müraciət formaları artıq qeyri-fəaldır. Halbuki son illərə qədər, demək olar ki, işlənməyən *cənab* sözü artıq geniş miqyasda yayılmışdır.

Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiy-yətin normal gedişinə, anlaşmaya kömək edir, səmimi münasibət yaradır.

■ Tapşırıq 345. Mətni oxuyun, nitq etiketlərini göstərin.

Həmidə xala yenidən düşünməyə başladı: Görəsən, yeni il gecəsi daha kimlər evdə deyillər? Məlumat bürosunun işçiləri. Həmidə xala telefona yanaşdı və 09-u yığdı. Qadın səsi eşidildi:

- Məlumat bürosu Sizi dinləyir.

- Salam, qızım.

- Deyirəm, salam qızım.

Qadın təəccüblə dedi:

- Əleyküm-salam.

- Sizin yeni ilinizi təbrik edirəm.

- Çox sağ olun. Danışan kimdir?

- Heç, bir nəfər, tanımırınsınız.

Qadın hirsle:

- Telefonu məşğul etməyin, - dedi və telefonu asdı. Həmidə xalanı gülmək tutdu. O, dəstəyi asdı və öz yerinə qayıtdı... telefonun zəngi çalındı. Danışan Rüstəm idi.

- Ana?

- Hə.

- Yeni ilin mübarək olsun!

- Səninlə belə, can bala!

■ **Tapşırıq 346.** *Oxuyun, aşağıda nitq etiketlərindən hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirin.*

Sağ olun! Görüşənədək!	-Sağ olun, Allah qoysa görüşərik!
Hələlik, sağ olun!	-Sağ olun! Sağlıqla qalın!
Xoş getdiniz!	-Xoş gəldimiz!
Sizin üçün bilet götürmüşəm, düşərsiniz!	Sizə bilet almışam, düşərsiniz!
Toyunuzu (mənzilinizi) təbrik edirəm.	-Toyunuz (mənziliniz) mübarək olsun.
Yeni ilinizi (Novruz bayramınız) mübarək olsun!	-Yeni iliniz (Novruz bayramınızı) təbrik edirəm.
-Dəyməz!	-Xoşdur (borcumuzdur).
-Bağışlayın, üzr diləyirəm!	-Bağışlayın, üzr istəyirəm!
-Eybi yoxdur.	-Allah bağışlasın.

■ **Tapşırıq 347.** *Görüşmə etiketlərinə aid mətn tapıb tərcümə edin.*

■ **Tapşırıq 348.** *Ayrılma etiketlərinə aid mətn tərtib edin.*

■ **Tapşırıq 349.** *Kəndimizin (şəhərinizin) qocalarından alqışlar toplayıb məzmununa və formasına (sintaktik quruluşuna) görə araşdırın.*

■ **Tapşırıq 350.** *Ad günü münasibətilə təbrik zamanı hansı nitq etiketləri işlənir.*

■ **Tapşırıq 351.** *Şeirləri əzbərləyin.*

Ramiz Rövsən

Dünya mənə tanış gəlir

Gedirəm, izim böyüyür,
Susuram, sözüm böyüyür,
Baxıram, gözüm böyüyür,
Dünya mənə tanış gəlir.

Bunun dağı-daşı tanış,
Bunun yayı-qışı tanış,
Gözlərimin yaşı tanış,
Dünya mənə tanış gəlir.

Bir dəfə də gəlmişəmmi?
Gəlmişəmmi, sevmişəmmi?
Yaşamışam-ölmüşəmmi?
Dünya mənə tanış gəlir.

Daha

İlahi, öldü bu adam,
Gözləri bağlıdır daha.
Onu nə sevmək qorxudur,

Nə ölüm qorxudur daha.

Kimi var salsın yada ki,
Bu gün, sabah dünyadakı.
Bir yaşıl otdur, ya da ki,
Bir quru qarğıdır daha.

Ağlamağa bir kəsi yox,
Ağacı var, kölgəsi yox.
Yeri-yurdu, ölkəsi yox,
Allahın oğludur daha.

■ **Tapşırıq 352.** *Mətni oxuyur və öyrənin.*

Tarixin qan yaddaşı **20 Yanvar faciəsindən 20 il keçir**

1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri Azərbaycan xalqının tək faciəsi yox, həm də tarixin ən şərəfli səhifələrindən biri, milli azadlıq hərəkatının yüksəliş zirvəsidir. 20 Yanvar özümüzü bir millət kimi tanıyan və dərk edən gündür. Həmin gün Bakı qırmızı rəngə boyanmışdı, açılan səhər şəhid oğul və qızlarımızın qanından rəng almışdı.

Keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqının demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizəsini boğmaq məqsədi daşıyan vandal hərəkatı nəticəsində 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə Bakıda görünməmiş vəhşiliklərə yol verildi, cünahsız insanlar, o cümlədən uşaqlar, qocalar, qadınlar qətlə yetirildi, yüzlərlə adam müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti aldı. Böyük itkilərə, günahsız insanların qətlə ilə nəticələnən 20 Yanvar faciəsi Mixail Qorbaçovun başda olmaqla cinayətkar imperiya rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı xəyanətkar siyasətinə dözməyən, öz azadlığına, müstəqilliyinə can atan xalqımızın həm də mübarizliyini, məğrurluğunu nümayiş etdirdi. Məhz bunun nəticəsində uzun illərdən bəri arzusunda olduğumuz müstəqilliyə qovuşduq və ölkəmiz suverenlik əldə etdi.

Sovet qoşunlarının Azərbaycanda törətdikləri qırğından 20 il keçməsinə baxmayaraq, xalqımız o müdhiş gecəni daim xatırlayır, həmin faciənin ağrısı ilə yaşayır, bu vəhşiliyi törədənlərə, xəyanət və fəlakətin səbəbkarlarına dərin nifrətini bildirir.

20 Yanvar hadisələri Azərbaycanın azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə tarixinə həm də qəhrəmanlıq səhifəsi kimi yazılıb. Həmin gün öz ölkəsinin, xalqının azadlığı, şərəf və ləyaqətini uca tutan vətən övladları canlarından keçərək şəhidlik zirvəsinə yüksəldilər.

Bu gün Bakının ən yüksək nöqtələrindən birində hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs and yerinə çevrilmiş bir ünvan var. Bu, 20 Yanvar faciəsi qurbanlarının və Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı döyüşlərdə həlak olanların dəfn edildiyi Şəhidlər Xiyabanıdır.

Biz həmişə vətənin azadlığı, suverenliyi uğrunda özlərini qurban verən şəhidlərin xatirəsini qəlbimizdə yaşatmalıyıq.

Xocalı faciəsi

Fevralın 26-sı saat 17⁰⁰-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə sükut dəqiqəsi elan edilmişdir. Həmin günün qanla yazılmış bir tarixi vardır.

Azərbaycanın tamamilə müstəqilliyinə mane olmaq üçün M.Qorbaçov ermənilərdən daha fəal şəkildə istifadə etdi. Moskva onlara hərbi yardımını daha da artırdı. Yuxarı Qarabağda yerləşən sovet ordusu hissələrinin köməyi sayəsində erməni faşistləri bir çox kəndlərimizi dağıdır, əhalini qırır, evləri talan edir və yandırır. Bu dövrdə Yuxarı Qarabağda bütöv kəndlər yandırılaraq külə döndərildi. Min illərin yadigarı olan tarixi abidələrimiz məhv edildi.

Ermənistan vətənimizə qarşı ədalətsiz müharibəni davam etdirirdi. Rusiya hərbiçiləri, xaricdəki varlı ermənilərin pulla tutduğu muzzdlu qatillər ermənilərə yaxından kömək göstərirlər.

Rusiyanın hələ də Azərbaycanda qalan hərbi qüvvələri də ermənilərlə əlbir hərəkət edirdilər. Qaniçən düşmən yeni-yeni kənd və qəsəbələrimizi xarabalığa çevirirdi.

Azərbaycanın vahid nizami ordusu yox idi. Azərbaycanın ayrı-ayrı yerli özünümüdafiə dəstələri ermənilərin və Rusiya ordu hissələrinin birləşmiş hücumlarının qarşısını ala bilmirdilər. Çünki bu dəstələr çox zəif silahlanmışdılar. Həm də onların arasında əlaqə zəif idi. Könüllülük əsasında yaradılmış bu dəstələrdə nizam-intizam yox idi. Bəzi hərbi dəstələr ancaq ayrı-ayrı şəxslərə tabe olurdu. Xalq Cəbhəsinin də öz hərbi dəstələri var idi. Bütün bu dəstələr arasında əlaqə yaradıb düşməne zərbə vurmaq çətin idi. Azərbaycanda hərbi sənətini mükəmməl bilən sərkdərlər az idi. Digər tərəfdən, bu cür bacarıqlı hərbiçiləri silahlı dəstələrin başçıları yaxına buraxmırdılar. Hərbi hissələrimizə satqınlar soxulmuşdu. Silah, sursat, yanacaq oğurluğu, fərarilik çox yayılmışdı. Ən böyük fəlakət isə bundan ibarət idi ki, ölkəmizə bütün xalqı öz ətrafında birləşdirərək düşmən üzərində zəfər çalmağa qadir olan bir şəxsiyyət başçılıq etmirdi. Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev o zaman hələ Naxçıvanda idi. Moskvaya satılmış daxili düşmənlər onu Azərbaycan Respublikasının idarə olunmasına yaxın buraxmırdılar.

Düşmən ölkəmizdəki bu qarmaqarışıqlıqdan asanlıqla istifadə edirdi.

...1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni quldurları Rusiya ordusunun Xankəndində yerləşən 366-cı motto-atıcı alayı bölmələrinin yardımını və iştirakını ilə Azərbaycanın Xocalı şəhərini məhv etdilər. Xocalı Ağdam-Şuşa yolu üzərində Əsgəranla Xankəndi arasında mühüm yaşayış məntəqələrindən biri idi. Xocalının hərbi məntəqə kimi də çox böyük əhəmiyyəti vardı. Qarabağda yeganə aeroport burada yerləşirdi. Şəhərtipli bu qəsəbədə azərbaycanlılar yaşayırdılar. Bu yaşayış məntəqəsi həm də xalqımızın ən qədim məskənlərindən və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Şəhər əhalisinin sayı 7 mindən çox idi. İşğalçıların basqınından qabaq Xocalıya çoxlu qaçqın pənah gətirmişdi. Şəhər əhalisinin sayı xeyli artmış, çoxlu yaşayış binaları tikilmiş, sənaye müəssisələri işə salınmışdı. Buna görə də Xocalıya respublika əhəmiyyətli şəhər adı verilmişdi.

Fevralın 25-də axşam şəhər güclü top atəsinə tutuldu. Aeroport və ona yaxın olan evlər dağıdıldı. Təkcə aeroportun müdafiəsi zamanı rus alayının top atəşi ilə 150-yə yaxın adam öldürüldü. Güclü top atəşindən sonra quldurların şəhərə hücumu başlandı. Qabaqda rus alayının zirehli texnikası – tanklar, zirehli döyüş maşınları, onun arxasınca isə ermənilər hücum edirdi. Şəhərin müdafiə səddi zəif idi. Odur ki, zirehli texnikanın atəşi nəticəsində bu sədd asanlıqla dağıdıldı. Buna baxmayaraq, şəhərin qəhrəman müdafiəçiləri düşməne inadlı müqavimət göstərdilər. Düşmənlər şəhərə daxil olduqdan sonra da hər küçə, məhəllə, ev uğrunda döyüşlər davam edirdi. Xocalılar hər qarış Vətən torpağını qəhrəmanlıqla qoruyurdular. Erməni quldurları məhəllə və evlərin müdafiəçilərini güllələyir, evlərdə əllərinə keçən nə varsa hamısını qarət edir, özləri ilə gətirdikləri yük maşınlarına yükləyir, Xankəndi tərəfə göndərirdilər.

Heç kimə – qocalara, uşaqlara, hətta südəmər körpələrə belə rəhm etmirdilər. Çox adamı qapıları bağlayıb, öz evlərinin içindəcə yandırırırdılar. Şahidlərdən biri deyir ki, o dəhşətli gecədə diri-diri yandırılmış insan ətinin dəhşətli iyi hələ də burnumdan geniməmişdir.

Tərəp-dən-dırnağadək ən müasir silahlara silahlanmış erməni quldurları və 366-cı rus motto-atıcı alayının əsgərləri bütün gecəni Xocalıya divan tutdular. Şəhərin müdafiəçilərinin çoxu məhv edildi. Sağ qalanlar özlərini Ağdama çatdırmaq üçün yaxındakı meşəyə can atırdılar. Meşədə isə qarlı qış gecəsinin şaxtasında onların bir hissəsi soyuqdan dondu, qırıldı. Sağ qalanlar isə Ağdam yolunda düşmən pusqusuna düşdülər. Ermənilər onları vəhşicəsinə güllələdilər. Pusquya düşənlərin bir hissəsini – 200 nəfərə yaxın adamı ermənilər girov götürdülər. O dəhşətli gecədə xocalıların bir hissəsi Ağdama gəlib çıxdı. Böyük bir şəhərin əhalisindən yalnız 1500 nəfərə yaxın adam salamat qaldı. Qalanları isə öldürülmüş, şaxtada donmuş, əsir və itkin düşmüşlər.

Xocalı şəhəri yerlə yesən edilmişdi. Şahidlərin erməni qaniçənlərinin və rus əsgərlərinin vəhşiliklərini əks etdirən çoxlu hekayətləri, sənədli fotosəkilləri və s. vardır. Xocalı qırğını dövründə erməni faşistlərinin bu qanlı cinayətlərinin üstünü açmaq, onu dünya xalqlarına çatdırmaq üçün xalqımızın qəhrəman oğlu Çingiz Mustafayev misilsiz hünər göstərdi. Ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülən Çingiz Mustafayev o zaman Azərbaycan televiziyasının müxbiri idi. O, hadisə yerinə ilk gedənlərdən biri oldu. Çingiz deyirdi ki, biz fevralın 28-də iki hərbi vertalyotun müşayiəti ilə faciə yerinə getdik. Hələ havada

ikən böyük bir meydan gördük. Bu meydan meyidlərlə dolu idi. Yerə enəndən sonra bizimlə gələn milis işçiləri meyidləri vertalyota yığmalı idilər. Lakin onlar vertalyota cəmi dörd meyid qoya bildilər. Milis işçilərindən ikisi bu qədər adamın öldürüldüyünü və meyidlərin eybəcər hala salındığını görəndə dəhşətdən huşunu itirdi. 2 yaşından 15 yaşına kimi onlarca körpə uşaq, qadın və qoca güllələnmişdi. Onların çoxunu yaxın məsafədən, özü də başlarından güllələnmişdilər. Meyidlərdə bir neçə güllə yarası vardı. Bunlardan biri mütləq başdan idi. Bu o demək idi ki, yaralıların axırına çıxmaq, onların öldüyündən xatircəm olmaq istəmişdilər.

Çingizin kamerası qulaqları kəsilmiş bir neçə uşağı çəkmişdi. Yaşlı bir qadının sol üzünün dərisini soymuşdular. Kişilərin başının dərisini çıxartmışdılar. Həm də açıq-aşkar görünürdü ki, meyidləri qarət etmişdilər.

Çingiz Mustafayevin fədakarlığı sayəsində xarici jurnalistlər də baş vermiş qırğın yerinə getmiş və ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri öz gözləri ilə görmüşdülər. Onlardan biri – fransız jurnalisti demişdi ki, mən müharibədə alman faşistlərinin qəddarlıqları haqqında çox şey eşitmişəm. Lakin 5-6 yaşlı uşaqları, dinc əhalini qırmaqla ermənilər onları ötüb keçmiş, arxada qoymuşlar. Çingizin hadisə yerində çəkdiyi kadrlar bütün dünyanın televiziya ekranlarını gəzdirdi və Xocalı soyqırımını dünya xalqlarına nümayiş etdirdi.

Xocalı qırğınının şəhidlərindən biri başına gələnəri belə nəql edir: «...Rus əsgərlərinin dalınca erməni quldurları şəhərə daxil oldular. Mən 5 yaşlı nəvəmi və evdəki 15 min rubl pulu götürüb meşəyə tərəf qaçdım. Gecənin şaxtasında uşaq donmasın deyərək öz paltarımı çıxarıb uşağı bürüdüm. Lakin bu kömək etmədi. Səhər mən başa düşdüm ki, uşaq şaxtaya dözməyəcək. Məcbur olub yaxınlıqdakı erməni kəndinə yollandım. Bizi silahlı ermənilər qarşıladılar. Mən onlara yalvardım ki, pulumu götürsünlər və uşaqla mənə Ağdama getməyə icazə versinlər. Cavabında mənə söydülər, döydülər, qarət etdilər və kənddəki tövlələrdən birinə saldılar. Burada bizdən başqa azərbaycanlı uşaqlar və qadınlar da vardı. Tövlədə bizi dörd gün saxladılar. Nə yemək, nə də su verirdilər. Dörd gündən sonra mənə nəvəmlə Əsgəran rayonuna gətirdilər. Burada isə elə şeylər baş verdi ki, tövlə onun yanında cənnət idi. Xaricdən gəlmiş muzdlu erməni quldurları ayaq dirnaqlarını çıxartdılar. Ermənilərin içərisində olan zəncilər isə yuxarıya tullanaraq tək tək üzümə güclü zərbələr vururdular. Bir neçə saat davam edən bu işgəncələrdən sonra mənə həbs edilmiş bir erməni ilə dəyişdilər. Nəvəmi isə əlimdən aldılar. Həyat yoldaşım və qızımın harada olması haqqında isə heç nə bilmirəm».

Xocalı qırğınının öz gözləri ilə görən və bu faciədən canlarını götürüb qaçanlar danışirlar ki, əsirlər içərisindən birinci olaraq milis işçilərini, könüllüləri, əsgərləri müəyyən edib ayırdılar. Elə orada – camaatın gözü qarşısında onların başlarını kəsirdilər. Qızları da ayıraraq, naməlum istiqamətə göndərirdilər.

Bu hadisələri təkcə görənlər deyil, eşidənlər də dəhşətə gəlirdilər. Xüsusilə sərhəd rayonlarında yaşayan qadınlar ermənilərin qəddarlığını, alçaqlıqlarını eşitdikləri üçün düşməne əsir düşməkdənsə, ölməyi üstün tuturdular. Ağdam yaxınlığında atışma çox şiddətləndiyi anlarda qadınlar qəfil hücumdan ehtiyat edərək özlərini yandırmağa hazırlıq görürdülər. Beş yaşlı bir qızcağaz öz atasına belə demişdi: «Ata, hücum başlansa, sən əvvəlcə anamla mənə öldür, sonra özün öl».

Dünyada erməni qəddarlığı, erməni vəhşiliyi deyilən bir qorxu var. Bu faşizm qorxusundan daha dəhşətlidir.

Xocalı şəhərinin adı bundan sonra Azərbaycan xalqının və dünyanın bütün namuslu adamlarının yaddaşında kədərli, matəmli bir gün kimi qalacaqdır. Erməni faşistlərinin törətdiyi qanlı cinayət, xalqımıza qarşı törədilmiş dəhşətli soyqırım günü!

**Professor Mirzə Kazımbəy –
Dərbənddən başlanan əzablı yol
(1802-1870)**

Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Kazımbəy 1802-ci ildə anadan olmuşdur. Quba xanlığının tarixinə aid materialdan görüldüyü kimi, onun üç əmisi Fətəli xanın sarayında vəzirlik etmiş, atası öz biliyi və nüfuzu sayəsində Şeyxülislam rütbəsinə yüksəlmişdi. Artıq 12 yaşında ikən M.Kazımbəy doğma ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də mükəmməl yiyələnmişdi. O, 17 yaşında «Ərəb dili qrammatikasına dair təcrübələr» adlı ilk elmi kitabını ərəb dilində yazıb başa çatdırmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının milli ucqarlarında baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq Kazımbəylər ailəsi Dərbəndi tərk etməli oldu. Kazımbəyin Həştərxana gəlməsi onun həyatında mühüm rol oynadı. O, burada az bir vaxt içərsində ingilis dilini mükəmməl öyrənərək, Avropa mədəniyyəti ilə maraqlanmağa başladı, müsəlman ilahiyatçısı olmaq fikrindən əl çəkərək, nəzərlərini dünyəvi elmlərə istiqamətləndirirdi. 1826-cı ildən başlayaraq 24 yaşlı M.Kazımbəy Kazan Universitetində Şərq ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumağa başladı. «Kazanskiy vestnik» jurnalı yazırdı ki, «Mirzə Kazımbəyin «alimliyi» ən yüksək tərifə layiqdir».

Kazan Universitetində çalışdığı illərdə M.Kazımbəy ona dünya şöhrəti qazandıran «Kırım müharibəsinin tarixi», «Türk-tatar dilinin qrammatikası», «Uyğurlar haqqında», «Quranın bəzi surələrinin şərhə haqqında», «Firdovsi yaradıcılığı üzrə fars mifologiyası» və s. əsərlərini yaratmışdır. bu tədqiqatların demək olar ki, hamısı dərhal Avropa dillərinə tərcümə olunmuş, dünya miqyasında böyük maraq və rəğbət doğurmuşdu.

1849-cu ildə M.Kazımbəy iyirmi ildən artıq çalışdığı Kazan Universiteti ilə vidalaşaraq Sankt-Peterburq Universitetinə keçdi. O, burada fars ədəbiyyatı kafedrasında öz həmyerlisi, Azərbaycan filoloqlarından biri olan Mirzə Cəfər Topçubaşovu əvəz etdi. Peterburq dövrü M.Kazımbəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən coşğun dövrüdür. O, Peterburq Universitetində yeni fakültənin işinə rəhbərlik etməklə yanaşı «Dərbəndnamə», «Müridizm və Şamil», «Bab və babilər», «İslam» və s. fundamental əsərlər yazır, şərq ədəbiyyatları tarixinə, müqayisəli dilçiliyə, etimologiyaya dair maraqlı məqalələr çap etdirir.

Müasirləri içərsində M.Kazımbəy öz ensiklopedik biliyi, maraq dairəsinin genişliyi ilə seçilirdi. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, pedaqogika, etika, etnoqrafiya, etimologiya, müsəlman hüququ, numizmatika, ədəbi tənqid, mifologiya - adların çəkdiyimiz bütün elm sahələrinə dair alimin bir-birindən sanballı tədqiqat əsərləri vardır.

Bilavasitə M.Kazımbəyin təşəbbüsü ilə Peterburq Universitetində 14 şərq dili üzrə mütəxəssis hazırlayan şərqşünaslıq fakültəsi açılmışdı. Elmə olan məhəbbət və fədakarlığı müasirləri arasında M.Kazımbəyə böyük hörmət və ehtiram qazandırmışdı.

Rus dilinin bütün incəliklərinə bələd olan M.Kazımbəy bu dilin ifadə imkanlarının genişliyini və zənginliyini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Rus dili zəngin dildir, soxcəhətlidir, ürəyəyatandır, güclüdür, ümumiyyətlə heyranedicidir». M.Kazımbəy rus dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparır, onun mənşəyi, etimologiyası ilə maraqlanırdı.

M.Kazımbəy rus xalqının istedadını, onun tərəqqiyə, intibaha coşğun meylini yüksək qiymətləndirirdi, Rusiyanı Şərqlə yaxınlaşdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəməirdi.

Alim Azərbaycandan uzaqlarda yaşasa da, vətəni ilə əlaqələrini heç vaxt üzməmişdi. M.Kazımbəyin şəxsi kitabxanasında Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra qiymətli nümunələri bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Burada Nizami «Xəmsə»sinin və Füzuli «Divan»ının müxtəlif nəşrləri və əlyazma nüsxələri, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun kitabları, Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına dair digər əlyazmaları və çap materialları vardır. O, 1833-cü ildə yazdığı «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» əsərində Azərbaycan dili qrammatikasına, materiallarına xüsusi yer ayırmışdır. Bir çox rus və Avropa türkoqlarından fərqli olaraq M.Kazımbəy öz tədqiqatlarında «Azərbaycan dili» anlayışından istifadə edir, onu türk, yaxud tatar dili ilə eyniləşdirənlərə qarşı çıxırdı.

Alim Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının genişliyini və zənginliyini xüsusi nəzərə çarpdıraraq, onun türk dilləri içərisində ən zərif, məlahətli dil olduğunu göstərirdi. M.Kazımbəy azərbaycanca-rusca ilk lüğətin də yaradıcısıdır. O, Şərqlə klassiklərinin əsərlərini, o cümlədən Sədinin məşhur «Gülüstan» poemasını rus dilinə tərcümə etməklə yanaşı, rus ədəbiyyatının bir sıra nümunələrini, o cümlədən dahi rus şairi A.S.Puşkinin məşhur «Bağçasaray fantanı» poemasını Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Akademik Bartoldun dediyi kimi, «Rus şərqsünashlığının bütün bir dövrü Mirzə Kazımbəyin və onun yetişdirmələrinin adı ilə bağlıdır».

O, ingilis missionerlərinin təsiri ilə 1823-cü ilin iyul ayında Məhəmmədəli xristianlığı qəbul etdi və beləliklə, dönüb Aleksandr Kazımoviç oldu. Amma o, həyəcanını da gizlətmədən yazırdı: «...Əminəm ki, mənim dinimi danmağım atamı qəbrə sürükləyəcək... Atamın Dərbənddə düşməni çoxdur, eşitsələr ki, onun oğlu kafir olub, allaha dua edəcəklər...» deyirdi.

Atası Hacı Qasım bu xəbəri eşitdikdən sonra, gecə-gündüz allaha yalvarır. Ata oğlunu yolundan azdırmış ingilis missionerlərini lənətlədi, missionerlərin evinə getməkdən zorla özünü saxladı. Hacı Qasım gecə-gündüz allaha yalvarır, peğəmbərləri, imamları köməyə çağırır, göylərdən imdad diləyirdi.

Nəhayət, oğlu ilə ata görüşür. Kazımbəyin qızı sonralar yazacaq: «Onlar uzun müddət ağladılar. Oğlunun öz dinindən üz döndərməsinə baxmayaraq ata ürəyinin övladına təbii bağlılığı qətiyyənlə azalmamışdı. Hacı Qasım daha oğlunu qınamırdı, ancaq tez-tez deyirdi ki, şeytan onun ürəyinə yol tapıb, yoxsa o, öz peyğəmbərindən və qoca atasından üz döndərməzdi».

Bu görüş haqqında Kazımbəy isə yazacaq: «Atam ayağa qalxdı ki, məni öpçün, lakin birdən yadına nə isə düşmüş kimi dayandı. «Sən pak deyilsən, mən səni necə öpə bilərəm?». O, ikinci dəfə ayağa qalxdı, lakin yenə də bir qərara gələ bilməyib oturdu. Nəhayət, atalıq hissi onun ürəyindəki xurafat xofuna qalib gəldi, o mənə yaxınlaşıb məhəbbətlə gözlərimdən, alnımdan öpdü. Sonra isə gedib ağzını yudu. Çünki dodaqları öz napak oğluna toxunmuşdu...».

Ümumiyyətlə, ingilis missionerləri Mirzə Kazımbəyin daxilində gur bir məşəl kimi yanırdı, müsəlmanlığa inamı azalmışdı, həm də mollaların savadsızlığı, ikiüzlülüüyü onu çox narahat edirdi. Sonralar o, yazacaq, xristianlıq bir işıq kimi içimdə alışırdı, nəhayət, «İncil»in qəlbimdə nur saçan qüdrətinə qarşı dura bilmədim.

Hacı Qasımın oğluna olan qəzəbi sakitləşmirdi. Odur ki, Məhəmmədəli atasına etiraz olaraq onun yadına saldı.

- Yox ata, yadından ki, çıxmayıb. Dərbənddə sən minbərdən cümə namazı vaxtı La-ilahə-illəllah deyirdin. Yüzlərcə müsəlman da sənin dediyini təkrar edirdi – Allah birdir... Mən də deyirdim, yenə də deyirəm. La-ilahə-illəllah. İslamdan üz döndərəndən də sonra deyirəm. Bütün insanları – ərəbləri də, farsları da, rusları da, biz azərbaycanlıları da o bir Allah yaradıb. Bəs niyə o bir Allah müsəlmanları bir-birinə qəddar düşməyə çevirdi? Allahınmı bunu etdi, ya Allahın bəndələrini? Qurana əl basıb deyirdin ki, ruslar bizə əmin-amanlıq gətiriblər. Bəs nə oldu? Həmin müsəlmanlar, üzünə durub dedilər ki, sən rusların düşmənisən. Səni Dərbənddən Həştərxana sürgün etdilər. Həmişə kasıblara, bədbəxtlərə əl tutardın, orucundan, namazından qalmazdın. İslamın yolunda canın qurban verməyə hazır idin... Bəs niyə Allah səni bu günə qoydu? Evini dağıtdı, ailəni parçaladı? Nə idi sənin günahın? Allahmı səni bu günə qoydu? Yox! Sənin bədbəxt müsəlman bəndələrin... mən xalqı aldadan, onun saf qəlbini oynadan, xalqın hesabına varlanan mollalardan üz döndərmişəm, ata. Onların məclislərdə danışdıqları əfsanələrdən, cəfəngiyyatlardan üz döndərmişəm. Mollalar camaatı məclisə yığıb şahlara dua oxutdurur. Ağalar kəndləri yerlə yeksan etdirirlər, mollalar isə deyirlər ki, bu Allahın işidir. Qara camaat isə onlara inanaraq, zülm içində yaşayırlar. Bax elə belə işlərə görə mən müsəlmanlıqdan üz döndərdim.

Bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, onun zəngin elmi irsi bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

M.Kazımbəy Böyük Britaniya, İrlandiya, Fransa, Almaniya, Hollandiya, ABŞ akademiyyalarının elmi üzvü, Peterburq və Kazan Universitetlərinin əməkdar professoru, Rusiyanın bir çox elmi cəmiyyətlərinin fəxri üzvü seçilmişdir.

1870-ci ildə 68 yaşlı alim, Rusiya şərqşünaslığının ağsaqqalı öz dünyasını dəyişdi və Pavlovski qəbiristanlığında dəfn olundu.

Dünya pulun funksiyası

Pul dünya pulu funksiyasında xarici ticarətə və ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrə xidmət edir.

Dünya bazarında pullar öz formasını dəyişir. Özünün ilkin formasında qızıl və gümüş külçələri (puda) şəklində meydana çıxır.

Beynəlxalq iqtisadi dövriyyədə (dövr etmək) qızıl ümumi alqı vasitəsi, ümumi tədiyə (alınan malın pula ödənilməsi və ya ödəmə) vasitəsi kimi çıxış edir.

Ayrı-ayrı dövlətlər öz aralarında olan ticarət münasibətlərində qızıldan ümumi alqı və ümumi tədiyə vasitəsi kimi istifadə edə bilər.

İdxalat (xarici ölkələrdən mal gətirilməsi) və ixracatın (xarici ölkələrdən mal göndərilməsi), eləcə də beynəlxalq hesablaşmaların (международных расчетов) planauyğun həyata keçirilməsi dünya pulu funksiyasında qızıldan düzgün istifadə etməyə imkan verir.

Qızıl fondu hər bir dövlətin mühüm ehtiyac fondudur.

Mühasibat uçotu

Mühasibat uçotu fasiləsiz həyata keçirilən bir əməliyyatdır. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, baş verən əməliyyatları sənədləşdirir. Bu uçotda natural və dəyər ölçülərindən istifadə olunur. Onun üçün balans ümumiləşdirilməsi, hesablar və ikili yazılmış kimi (двойная запись) xüsusi üsullardan istifadə olunur.

Mühasibat, əsasən üç vəzifəni yerinə yetirir:

1. Planların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət;
2. Müəssisə və təsərrüfatlarda vəsaitlərin qorunmasını təmin etmək (oğurluq və israfçılığa qarşı mübarizə);
3. Təsərrüfat hesabının həyata keçirilməsi və qənaət üsuluna ciddi əməl olunması.

NƏLƏR OLMUŞ DU DÜNYADA¹

Ömər Xəyyam öz müasirlərinə cəbr və həndəsə üzrə klassik əsərləri ilə yanaşı, sevə-sevə oxunan rübailərini də bəxş etmişdir.

Misirin qədim abidələrindən biri olan nəhəng piramidaların ən böyüyünə 2 milyon 300 minə qədər daş işlənmişdir.

Tarix boyu baş vermiş saysız-hesabsız müharibələrin ən uzununu İngiltərə ilə Fransa arasında getmiş 100 illik müharibə edilir. Bu müharibə 115 il (1338-1453) davam etmişdir.

Klinik ölümdən sonra insan yenidən həyata qaytarıla bilər. Bunun üçün həkimlərin sərəncamında hələlik 5 dəqiqə vaxt var idi. Onlar həmin vaxt ərzində mükəmməl cihazların köməyi ilə xəstəni həyata qaytara bilər. Beş dəqiqədən sonra isə beyin hüceyrələri tələf olsa da klinik ölümü daha 5 dəqiqə uzatmaq mümkündür.

Rusiya Elmlər Akademiyası I Pyotrun təşəbbüsü ilə 1724-cü ildə yaradılmışdır. Yaradıldığı dövrdə 44 həqiqi üzvündən yalnız 1 nəfər rus olmuşdur. Bu da riyaziyyatçı B.E.Adadurov idi. Sonralar onun tərkibinə 7 nəfər də rus alim, o cümlədən M.V.Lomonosov da daxil edildi.

7 may 1755-ci ildə M.V.Lomonosovun şəxsi təşəbbüsü ilə «Baş apteklər» binasında Moskva Universiteti yaradılmışdır. İlk dövrdə 3 fakültəsi – hüquq, tibb və fəlsəfə fakültələri olmuşdur.

Çay 4 min il əvvəl Şərqi xalqlarına məlum idi. O dövrdə çayı müalicə və içki kimi istifadə edirdilər. Tədricən çayın şöhrəti artır, çay plantasiyaları yaradılır. XV əsrdə çay artıq bütün Şərqi ölkələrinin xalqlarına məlum idi.

Çay 1610-cu ildə Avropaya yayılır. 1638-ci ildə Monqol xanı Kuçkin Rusiya çarı Mixail Lomonosova 200 qutu çay hədiyyə edir.

1893-cü ildə Rusiyada çay yetişdirilməyə başlanır.

Ən qədim sikkə Kiçik Asiyada (Lidiyada) qızıldan və gümüşdən hazırlanmışdır. Onun tarixi bizim eradan əvvəl 685-682-ci illərə təsadüf edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) 1945-ci ildə yaradılmışdır. Onu binası Nyu-Yorkda kiçik Münxetten adasında yerləşir. Bina 39 mərtəbəlidir. Onu BMT-yə milyarder Rokfeller hədiyyə etmişdir.

Hazırda 200-dən artıq dövlət BMT-nin üzvüdür.

BMT-nin ilk baş katibi norveçli Tryekke-Li (1945-1961), sonra isə Daq-Hammerşeld (1961-1970), sonra (1971-1980) Y Tan olmuşdur.

XI əsrin ən böyük mütəfəkkiri və alimi Əbu Əli İbn Sina yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü Azərbaycanda keçirmiş, ona dünya şöhrəti qazandıran «Qanun» və başqa əsərlərini burada yazmışdır.

Təzə qar suyu insanlarda ateroskleroz və maddələr mübadiləsi pozğunluğuna qarşı səmərəli vasitədir. Qar suyu içən adamların bəzən temperaturu aşağı düşür, qanda xolestrinin miqdarı azalır, ağ ciyər xəstəliklərinə az tutulur. Qar suyu qoca adamı bir qədər cavanlaşdırır.

¹ Toplayıb tərtib edən və işləyən Ə.Əsgərov. Bakı, «İşıq», 1990.

Çikaqo universitetinin professoru Rap yeni həb ixtira etmişdir. Həmin həbi bir həftə qəbul edən şəxs papirosdan asanlıqla əl çəkir.

Bir gün bəstəkar M.P.Musorqski rəssam İ.Y.Repindən şəklini çəkməyi xahiş edir. Şəkil çəkilib hazır olan kimi Musorqski ölür. Repin A.F.Pismenskinin portretini çəkir. Pismenski də ölür. Repin şair F.İ.Tyütçevin portretini çəkməyə hazırlaşanda o da dünyadan köçür.

Bir dəfə yumoristlərdən biri Repinə yalvara q deyir:

- İlya Yefimoviç, bizə rəhminiz gəlsin, Stolipinin də şəklini çəkin.

Repin Saratov dumasının sifarişi ilə P.A.Stolipinin də şəklini çəkir. Şəkil hazır olan kimi Stolipin Kiyevə yola düşür və orada onu güllə ilə vurub öldürürlər.

Görkəmli şərqşünas alim Mirzə Kazım Kazan Universitetində L.N.Tolstoyun ərəd və türk-tatar dillərindən müəllimi olmuşdur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Avram Linkoln fiziki əməklə məşğul olmağı çox sevərdi. Şəxsən ona lazım olan bütün işləri özü görərdi.

Bir dəfə Britaniya səfiri onu ayaqqabısını silən görür, təəccüblə soruşur:

- Bu nədir, məgər ayaqqabılarını siz özünüz təmizləyirsiniz?

- Əlbəttə, onda ürəyimə yatır və narahat qalmıram, - deyər Linkoln cavab verir.

Türk xalqına, əsasən Türkiyə türkləri aiddir və onların vətəni indiki Türkiyənin ərazisidir. Türklərə isə bir-birinə yaxın dildə danışan onlarca millət aiddir: azərbaycanlılar, qarakalpaklılar, altaylılar, əfşarlar, bulqarlar, qırğızlar, başqırdlar, qaqauzlar, dolqanlar, qacarlar, qazaxlar, karaqaşlar, qaraqalpaklar, qaraqanaqlar, qaraçaylar, qaşqaylar, noqaylar, tatarlar, türklər, yakutlar və b.

Türk sözü qədim addır. Hələ bizim eranın əvvəlində Çin yazılarında bu sözə rast gəlinir (tu-kyus, tyu-qyu şəklində). Tuqyu qəbiləsi əvvəlcə Altayda və Monqolustanda yaşamış, sonralar Avropaya köçmüşdür. Tuqyular geniş ərazilərdə (Tibetdən Orta Asiya və Xəzərə qədər, Yenisey çayı sahillərinə və s.) yayılmışlar və türklər müxtəlif ərazilərdə yaşayan türk xalqları arasında təşəkkül tapır. VII əsrdə Orta və mərkəzi Asiyada Türküstan adı ilə tryuk aləmi yaranır. Onun əsasında IX əsrdə Oğuz xanın başçılığı ilə böyük bir dövlət formalaşır. XIV əsrdə Osmanlı imperiyası yaranır və 600 ildən artıq yaşayır. XVII əsrdən etibarən imperiya tədricən zəifləyir və 1923-cü ildə Atatürkün rəhbərliyi ilə müasir Türkiyə Respublikası yaranır.

Düyünün tarixi 7000 ilə yaxın hesab edilir. onun vətəni Çin və Hindistan olmuşdur. SSRİ-də (Orta Asiya) dənli bitkilərin tarixi bizim eradan əvvəl VI-V minilliklərə təsadüf edir. Belə güman edilir ki, həmin dövrdə Orta Asiyada düyü əkiləmiş və ondan plov hazırlanarmış.

2 milyarda yaxın əhəlinin qidasının yarısını (25-30%) düyü təşkil edir. Düyünün mənşəyi haqqında çoxlu rəvayətlər vardır. İndoneziyada, Malaziyada, Yava adasında və s. ölkələrdə belə güman edilir ki, düyü guya ölmüş adamın – cavan qızın və ya uşağın bədənindən əmələ gəlmişdir. Gənub-Şərqi Asiya ölkələrində düyü əkiləndə qurban kəsilərdi ki, məhsul çox olsun.

X.Kolumb Hindistana birbaşa yol açmağı nəzərdə tutmuşdu. Lakin yol azması onu Cənubi Amerikaya gətirib çıxarmış və bu da yeni bir qitənin kəşfinə səbəb olmuşdur.

Mirvari 200-250 ildən sonra toza çevrilir. 450 karat (90 q) ağırlığında olan ən böyük mirvari Londonda kral muzeyində saxlanılır.

Ən qədim əlifba Suriyanın Aralıq dənizi sahilindəki Sattakiya limanı yaxınlığında aparılmış qazıntı zamanı tapılmışdır. Həmin əlifba 32 hərfdən ibarətdir.

I Pyotrun göstərişi ilə 1716-1717-ci illərdə Xəzər dənizinin xəritəsi tərtib edilmiş və buna görə onu Paris Elmlər Akademiyasına üzv seçmişlər.

Azərbaycan sözünün kökünü vəziləri «Atropatena» ilə (Kiçik Midiyanın hökmdarı Atropaten adından) bəziləri Azərbaz İbn Burasef kimi şəxsi adlar bağlayırlar. «Azərbaycan» sözünü nəhləvicə azər-od, bayıcan-xəzinə kimi «od qorunan yer» kimi yazanlar da var.

Həmdulla Qəzviniyə görə «Azərbaycan» sözü peyğəmbərlik iddiasında olan Azərbad adlı bir kişinin adındandır.

Məhəmməd Hüseyn İbn Xələfi Təbriziyə görə (XVII əsr) «Azərbaycan» sözü türkcədir, «azər», «uca», «baycan» isə «böyük», yəni «əsl-nəcabətli adamlar» mənasını verir.

Sonuncu araşdırmalara görə, Azərbaycan azər xalqının tapındığı və sitayiş etdiyi yerdir. Belə də güman edilir ki, «Az» adlı bir xalq olmuşdur. «Azər» sözü də bu xalqın adındandır.

Tarix boyu mərgmüşdən canilər və şahlar zəhər kimi istifadə etmişlər. Mərgmüşlü bir neçə damcı su adamı ağrısız və tədricən öldürür («mərgümüş» sözünün mənası fasca «siçan öldürən» deməkdir. (Rus dilində «mışyak», «mışnyı yad).

Roma Papası XIV Kliment və Napoleon bu zəhərlə öldürülmüşdür.

Mədinədə Məhəmməd peyğəmbərin məscidi yenidən qurulur. Yeni layihəyə görə məscidin tutumu 170 min dua edən adamı təmin edəcəkdir.

Amerika alimi Çarlz Leyda öz əməkdaşları ilə birlikdə bizim günəşə oxşar bir ulduzun əmələ gəldiyini göstərmişdir. Əmələ gələn bu yeni ulduz günəşdən 500 dəfə böyükdür, onun işığı yerə təxminən 100 min ildən sonra çatacaqdır. Habelə hesab edilir ki, kainatda 14-dən 28-ə kimi qalaktika vardır.

Hamı elə bilir ki, günəş birdir. Lakin bizim günəşdən 16-32 milyard kilometr məsafədə olan bir günəş də vardır.

Avstraliya və Amerika astronomları yerdən 715 milyard işıq ili aralı daha bir qalaktika kəşf etmişlər. Bu qalaktika indiyə qədər kəşf olunmuş qalaktikaların ən böyüyüdür.

Nə üçün yeni ilin 1 yanvarından başlanması hamı üçün maraqlıdır. Hələ çox keçmişlərdən, qədim Romada yeni il mart ayında qeyd olunurdu. O dövrdə il 10 aydan ibarət idi. Sonralar il 2 ay da əlavə edildi. Yeni aylar yanvar və fevral olmuşdur. Yanvar ayının adı göyü (fəzanı) yaradan Allah-Yanusun adından götürüldü. Eramızdan əvvəl 153-cü ildə Roma konsulluğuna iki nüfuzlu şəxs daxil edildi. Həmin gün yanvar ayının 1-nə təsadüf edir. Sonralar, y.e.ə. 46-cı ildə Yuli Sezar yanvarın 1-ni yeni ilin başlanğıcı kimi qanunlaşdırdı. Bu qərar çox müqavimətlərə rast gəlsə də sonralar tarixdə özünə möhkəm yer tutdu. Orta əsrlərdə bir çox ölkələrdə Yeni il 25 dekabrda qeyd edilirdi. Kilsə əfsanəsinə görə, bu tarixdə Xristos anadan olmuşdur.

Rusiyada Yeni ili bəzənmiş şam ağacları ilə qeyd etmək 1699-cu ildə I Pyotrun təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir.

İXTİSAS ÜZRƏ LÜĞƏT MİNİMUMU

KİTABDAKILAR

Ön söz	4
Dil xalqın varlığıdır.....	6
Dilçilik elmi.....	9
Fonetika	
Hərflər və danışiq səsləri.....	11
Azərbaycan əlifbası. Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbası.....	14
Yazının əmələ gəlməsi haqqında.....	15
Azərbaycan dili.....	16
Dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşması şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası.....	18
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.....	19
Əmək nəğmələri.....	19
Holavarlar və sayacı sözlər.....	19
Laylalar, oxşamalar, əzizləmələr və arzulamalar.....	20
Ağılar.....	23
Bayatılar.....	23
Sınamalar.....	24
Ovsunlar.....	28
Fallar.....	31
Andlar, dualar.....	32
Atalar sözü və məsəllər.....	35
Yanıltmacalar.....	36
Düzgünlər.....	36
Əkil-bəkil.....	36
Üşüdüm.....	37
Tapmacalar.....	38
Lətifələr.....	39
Nağıllar.....	40
Dastanlar.....	41
«Dədə-Qorqud» dastanı.....	41
«Qaçaq-Nəbi» dastanı.....	43
«Səttərhan» dastanı.....	44
Aşiq poeziyası.....	45
Aşiq Ələsgər.....	46
Xəstə Qasım.....	47
Aşiq Pəri.....	48
Aşiq Bəsti.....	49
Qoşmalar.....	49
Çobandağı.....	50
«Astiaq» əfsanəsi.....	51
Azərbaycan bayrağı, gerbi və himni.....	54
Azərbaycan Respublikasının Himni.....	55
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.....	56
Səslərin təsnifatı.....	59
Tərcümə.....	59
Azərbaycan dilində nitq etikətləri.....	60
Saitlər.....	61
Azərbaycan xalqının ilk qəhrəman qadını Tomris...	62

Torpağımızın bəhrələrini qoruyun.....	62
Yazılı ədəbiyyat.....	64
Sözlərdə saitlərin yeri.....	66
Noyruz bayramı	66
Noyruz bayramı (şeir).....	67
Spesifik saitlər.....	68
Maliyyə uçotu.....	69
«Kitabi-Dədə Qorqud».....	70
«Kitabi-Dədə Qorqud»da iqtisadi görüşlər.....	71
Qobustan qaya təsvirləri.....	75
Qoşa saitli sözlərin yazılışı və tələffüzü.....	76
Samitlər	80
Atilla	81
Azərbaycan dili dünya dilləri arasında.....	83
İslam haqqında.....	85
Həcc Ziyarəti.....	88
Qədim və orta əsrlərdə iqtisadi fikir və təlimlər.....	90
Samitlərin incə və qalınlığı.....	92
İslam və iqtisadiyyat.....	93
Qoşa samitli sözlərin yazılış və tələffüzü.....	97
Vurğu	100
Təbriz	102
Heca	103
Pulun meydana gəlməsi tarixindən.....	104
Xınalıq	105
Gəncə	106
Bakı Dövlət Universiteti.....	108
Ahəng qanunu (sinqarmonizm).....	110
Müflisləşmə və iflas.....	112
Cavanşir	113
Birja	115
Fonetik hadisələr.....	118
Assimilyasiya (səs uyuşması) hadisəsi.....	118
Dissimilyasiya (səs fərqlənməsi) hadisəsi.....	119
Proteza (səsartımı) hadisəsi.....	119
Eliziya (səsdüşümü) hadisəsi.....	120
Metateza (səslərin yerdəyişməsi) hadisəsi.....	120
Orfoqrafiya prinsipləri.....	121
Babək	123
Təbrizim (S.Rüstəm).....	124
Orfoepiya	125
Qətran Təbrizi.....	126

Leksika

Sözlərin forma və mənə qrupları.....	128
Məhsəti Gəncəvi.....	130
Rübailər	132
Omonimlər	133
Əfzələddin Xaqani Şirvani.....	135
Vətən həsrəti (Ə.Xaqani).....	138
Qəzəl (X.Şirvani).....	139
Sinonimlər	139
Nizami Gəncəvi.....	141

Nəsihət	143
Eşq	143
Antonimlər	144
Azərbaycan iqtisadi fikir tarixindən.....	145
Azərbaycan dilində sözlərin mənşəcə növləri.....	148
Bəxtiyar Vahabzadə.....	153
Şəhidlər (Bəxtiyar Vahabzadə).....	154
Ana dili	155
Bir salama dəymədi.....	156
Qocalıq	157
Orta əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq.....	158
Ömər Xəyyam.....	159
Rübailər	162
Yunus Əmrə.....	165
Salam olsun.....	168
Mənalı söz.....	169
Arxaizm (köhnəlmiş sözlər).....	171
Dilbəra (İ.Nəsimi).....	171
Neologizmlər (yeni sözlər).....	172
Məndə sığar iki cahan.....	172
Marketinq nədir?.....	174
Особенности маркетинга как функция современного менеджмента.....	175
Qazi Bürhanəddin.....	177
Tuyuğ	179
Frazeoloji birləşmələr	
Atalar sözləri.....	180
Məsəllər	181
Hikmətli sözlər.....	181
İqtisad elminin yaranması və formalaşması.....	182
Merkantilizm	183
Morfologiya	
Sözün tərkibi.....	184
Kök və şəkilçi	184
Fiziokratlar	187
Nitq hissələri	
Əsas nitq hissələri.....	190
İsim	190
Мингечаур	192
İmadəddin Nəsimi.....	192
Xüsusi və ümumi isimlər.....	195
Kəmiyyət kateqoriyası. Tək və cəm isimlər.....	197
Nəsimi taleyi gərəkdir mənə (C.Novruz).....	198
Mənsubiyyət kateqoriyası.....	199
İnsanın bəzəyi.....	201
Həl kateqoriyası.....	202
Xarici iqtisadi əlaqələr.....	204
Menecment	206
Xəbərlik kateqoriyası.....	207
Neft Daşları.....	208
İsimplərin quruluşca növləri.....	209

Azərbaycan	211
Sifət	215
Uzun Həsən.....	216
Dünyada ilk diplomatik qadın Sara Xatun.....	218
Sifətin quruluşca növləri.....	220
Xəlil-Rza (Ulutürk).....	223
Oğlum Təbrizə	224
Sual-cavab.....	225
Şah İsmayıl Xətai.....	225
Yalan söylər (Xətai).....	227
Deyin – şah mənəm (Xətai).....	228
Sifətlərin dərəcələri.....	229
Şah İsmayıl Xətai dövründə Azərbaycan
mədəniyyəti.....	232
Say	233
Dünyada nə qədər azərbaycanlı vardır.....	237
Deportasiya (Tarixin acı ibrət dərsləri).....	238
Azərbaycanın 1988-1993-cü illərdə işğal olmuş
əraziləri.....	239
Kainatın səsi.....	241
Ayda azan.....	242
İnsan ayda.....	243
Əvəzlik.....	244
Pyotrun vəsiyyətnaməsi.....	250
Fel	253
Bazar iqtisadiyyatı. Bazar və onun növləri.....	254
Felin mənə növləri.....	255
Aşığı Qurbani.....	256
Felin quruluşca növləri.....	258
Молла Насреддин и хвастун.....	260
Aşığı Abbas Tufarqanlı.....	260
Məhəmməd Füzuli.....	261
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim (M.Füzuli).....	264
Məni candan usandırdı (M.Füzuli).....	265
İnkarlıq kateqoriyası.....	265
Kərpickəsən qoca.....	266
«Koroğlu» dastanı.....	267
Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası.....	268
Aşığı Alı.....	269
Nə qaldı (A.Alı).....	270
İçəcək (A.Alı).....	270
Felin zamanları.....	271
Klassik iqtisad məktəbi.....	272
Uilyam Peti.....	273
Qonaq gələcək.....	275
Çay istehsalının iqtisadiyyatı.....	275
Adam Smit.....	276
Felin qrammatik mənə növləri.....	277
Şah Abbas («Cənnətməkan»).....	278
Şah və xidmətçi.....	282
Marksist məktəb.....	283
Şəxs kateqoriyası.....	284

David Rikardo.....	285
Kəmiyyət kateqoriyası.....	287
Molla Pənah Vaqif.....	288
Bayram oldu(M.P.Vaqif).....	290
Görmədim.....	291
Felin şəkilləri.....	293
Əmr şəkli.....	294
Nadir şah Əfşar.....	294
Xəbər şəkli.....	296
Günəşlə Ay (Əfsanə).....	296
Lazım şəkli.....	297
Pənahəli xan Cavanşir.....	298
Arzu şəkli.....	299
Düşdü (A.Ələsgər).....	300
Vacib şəkli.....	300
«Şah İsmayıl» dastanı.....	302
Şərt şəkli.....	304
Cavad xan.....	305
Gəncənin işğal edilməsində iştirak etmiş general
Koryaginın gündəliyindən sənəd.....	308
Felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları.....	310
İqtisadi nəzəriyyə iqtisad elmləri sistemində.....	311
Məsdər.....	313
Mədən vergisi.....	314
Feli sifət.....	316
Nağıllar	317
Feli bağlama.....	318
Səməni	319
Hüseynqulu xan.....	319
Qaçaq Nəbi.....	321
Zərf.....	321
Zərfin mənaca növləri.....	322
Tarixdən gələn səslər.....	326
Zərfin quruluşca növləri.....	327
Saib Təbrizi.....	329
Köməkçi nitq hissələri.....	330
Qoşma	331
Bağlayıcı	332
Ədat	334
Ədatın mənaca növləri.....	334
Ədatın quruluşca növləri.....	336
Tellər oynadı (Cəfər Cabbarlı).....	338
Azərbaycan və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar.....	338
Modal sözlər.....	340
İpək paltar.....	341
Molla Cümə.....	342
Ən böyük dövlət (N.Gəncəvi).....	345
Lev Tolstoy.....	346
Xüsusi nitq hissəsi	
Nida	349
Almas İldırım.....	350
Əsir Azərbaycanım (A.İldırım).....	352

Qara dastan.....	353
Kargüzarlıq işləri.....	356
Sintaksis	
Sintaktik əlaqələr	
Tabesizlik əlaqəsi.....	367
Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında iqtisadi fikirlər..	367
Tabelilik əlaqəsi.....	370
Uzlaşma əlaqəsi.....	371
Огонь внутри нас или шаманское заклинание.....	372
Məhəmməd Peyğəmbər.....	375
Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamları.....	378
Yanaşma əlaqəsi.....	378
Xurşudbanu Natəvan.....	379
Qərənfil	381
Söz birləşmələri.....	382
İsmi söz birləşmələri.....	383
İbn Sina.....	385
Böyük Loğman (Əbu İbn Sina).....	386
Qurban bayramı – əqidə sınağı.....	388
Fəli birləşmələr.....	390
Çingiz xan.....	394
Cümlə üzvləri.....	395
Mübtəda.....	395
Ağabəyim ağa.....	396
Xəbər	399
Məmməd Araz.....	400
Ayağa dur, Azərbaycan, Səninləyəm (M.Araz).....	401
Sən tələsmədin (M.Araz).....	402
Ашук Алескер.....	404
İkinci dərəcəli üzvlər.....	405
Tamamlıq.....	406
Zivər xanım Ağayeva.....	409
Yetim saz (Z.Ağayeva).....	412
Necə unudum səni? (Z.Ağayeva).....	413
Təyin.....	413
Cəlil Məmmədquluzadə.....	415
Zərflik	416
Mirzə Ələkbər Sabir.....	417
Oxuturam, əl çəkin! (Ə.Sabir).....	418
Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?! (Ə.Sabir)...	419
Zərfliyin mənaca növləri.....	420
Hüseyn Cavid.....	420
Şərq nəğməsi.....	422
Əhməd Cavad.....	422
Mirzə Fətəli Axundov.....	423
Nəriman Nərimanov.....	426
Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın memarı və
qurucusudur.....	427
Азербайджанская культура в современном мире....	430
Zərfliyin ifadə vasitələri.....	431
Şəmsəddin Eldəgiz.....	433
Cümlənin həmcins üzvləri.....	435

Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər.....	437
Ürək (S.Vurğun).....	437
Şəmsəddin Sami bəy.....	438
İkinci dərəcəli üzvlərin xüsusişməsi.....	439
Buz heykəl.....	440
Təkamül nəzəriyyəsi səhvdir.....	443
Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri
ilə əlaqədar olmayan sözlər	
Xitab	445
Şair, nə tez qocaldın sən! (S.Vurğun).....	446
Salamat qal!.....	447
Əlvida, dağlar!.....	448
Ara sözlər.....	449
Sadə cümlə.....	450
Nəqli cümlə.....	451
Sual cümləsi.....	452
Əmr cümləsi.....	455
Azərbaycan	457
Nida cümləsi.....	458
Cümlə üzvlərinin iştirakına görə sadə cümlənin
növləri.....	461
Müxtəsər və geniş cümlə	461
Yarımçıq cümlə.....	462
Cüttərkibli və təktərkibli cümlələr.....	465
Xarəzmi.....	466
Коран	467
Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr.....	468
Fərabî.....	471
Ümumi şəxsdi cümlələr.....	471
Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi.....	473
Şəxssiz cümlələr.....	475
Adlıq cümlələr.....	476
Məsdər cümlələr.....	479
Səməd Vurğun.....	479
Ceyran	480
Dünya.....	481
Söz-cümlə.....	482
Qubalı Fətəli xan.....	483
Hacı Zeynalabdin Tağıyev.....	486
Azərbaycan milyonçusu Musa Nağıyev.....	489
Mürəkkəb cümlə.....	490
Mustafa Kamal Atatürk	491
Mürəkkəb cümlədə əlaqə vasitələri	493
Tabesiz mürəkkəb cümlə.....	494
Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında məna
əlaqələri.....	499
Tabeli mürəkkəb cümlə.....	501
Rəsul Rza.....	505
İkiqat talant.....	507
Budaq cümlələr.....	508
Quran – möcüzədir.....	509
Allah-taalanın 99 gözəl adları və mənaları.....	511

İslam.....	521
Mübtəda budaq cümləsi.....	522
Xəbər budaq cümləsi.....	523
Lütfi-Zadə.....	524
Əmtəə və əmtəəşünaslıq.....	525
Hüseyn Arif.....	527
Yadigar qılınç (H.Arif).....	527
Şer deyilmi? (H.Arif).....	528
Tamamlıq budaq cümləsi.....	529
Mahmud Kaşğari.....	530
Türk dilləri ailəsi.....	532
Təyin budaq cümləsi.....	533
Zaman budaq cümləsi.....	534
Yer budaq cümləsi.....	534
Səbəb budaq cümləsi.....	535
Məqsəd budaq cümləsi.....	537
Kəmiyyət budaq cümləsi.....	538
Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.....	539
Dərəcə budaq cümləsi.....	540
Nəticə budaq cümləsi.....	541
Şərt budaq cümləsi.....	542
Qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsi.....	542
Məhəmmədhüseyn Şəhriyar.....	543
Azərbaycan (M.Şəhriyar).....	545
Heydərbabaya salam (M.Şəhriyar).....	547
Natiqlik sənəti.....	549
Şuşanın yolları (Nəbi Xəzri).....	553
Anam (Nailə Yusifqızı).....	554
Nitq etikətləri.....	556
Dünya mənə tanış gəlir (R.Rövşən).....	559
Daha.....	559
Tarixin qan yaddaşı 20 Yanvar faciəsindən 20 il
keçir.....	560
Xocalı faciəsi.....	561
Professor Mirzə Kazımbəy – Dərbənddən başlanan
əzablı yol.....	566
Dünyada pulun funksiyası.....	570
Mühasibat uçotu.....	571
Nələr olmuş bu dünyada.....	572
İxtisas üzrə lüğət minimumu.....	578
Kitabdakılar	599

pedaqoji elmlər namizədi,
dosent Solmaz Rza qızı Zülfüqarlı (Hüseynova)
Azərbaycan dili

*Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik
(Yenidən işlənmiş nəşri)*

*Çapa imzalanıb . . . 2009. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 37,8 ç.v. Sifariş . Sayı .*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
